

8/2i35
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENNYOLCADIK KÖTET.

(722., 723., 724. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

FRANKLIN- TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DCCXXII.

	Lap
A NÉVTELEN MAGYAR HŐS. — József kir. hercegtől	1
A KRIMINÁL-BIOLÓGJAI SZEMÉLYISÉG KUTATÁSA ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS. — Finkey Ferentől	10
A TÁRSADALOMGAZDASÁGTAN KÖZÉPKORI TANRENDSZERÉ- RŐL. — Földes Bélától	42
GRÓF TISZA ISTVÁN LEVELEINEK HATODIK KÖTETE. — Károlyi Arpádtól	56
MŰVÉSZI ÉLET a BACH-KORSZAKBAN. — Szinnyei Ferentől	67
A RÁKÓCZYAK ÉS JAKAB KURLANDI HERCEG. — Lukinich Imrétől	85
ÁLMOK AZ ÁLOMRÓL. — Költemény. — Lőrinczy Györgytől	106
SZEMLE. — 1. <i>Képzőművészetünk halottjai.</i> — (László Fülöp Elek és Thorma János.) — Ybl Ervintől.	
2. <i>Lot Ferdinánd történetirása.</i> — Horváth Jenőtől	108
IRODALOM. — 1. <i>Árpádkori történetünk forrásai.</i> — (Gombos, Albinus Franciscus: <i>Catalogus fontium historiae Hungaricae aero ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301 ab Academia Litterarum de Sancto Stephano rege nominata editus.</i>) — s.-tól.	
2. <i>Magyar írók olasz anthológiája.</i> — (Oscar Márffy: <i>Palpiti del Cuore Magiario nella sua letteratura.</i>) — Radó Antaltól.	
3. <i>Széchenyi egyik előfutára.</i> — (Farkas László: <i>Vedres István mérnök élete és működése.</i>) — Gesztelyi Nagy Lászlótól.	
4. <i>Nemzetünk hivatástudata.</i> — (Benda Kálmán: <i>A magyar nem- zeti hivatástudat története.</i>) — Török Páltól	117

DCCXXIII.

BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE. (I.) — Balogh Jenőtől	129
HORÁNSZKY NÁNDOR. (I.) — Nagy Miklóstól	151
LEOPARDI. — Oláh Gábertől	169

LÁSZLÓ FÜLÖP. — Siklóssy Lászlótól	Lap 193
EMLÉKEZÉS WOSINSZKY MÓRRÓL. — Alföldi Andrástól	208
TS'AI YEN KÍNAI KÖLTŐNŐ TIZENNYOLC VERSE. — Franciából — Áprily Lajostól	216
SZEMLE. — 1. <i>Berzeviczy Albert.</i> — Ravasz Lászlótól.	
2. <i>Hat év kritikai irodalma.</i> — Schöpflin Aladártól	227
IRODALOM. 1. <i>Az első Zalán futása.</i> — (A Zalán futásának első kidolgozása.) — Gálos Rezsőtől.	
2. <i>Vallás- és egyháztörténet.</i> — (Kühár Flóris: <i>Egyetemes vallás- történet.</i> — Galla Ferenc: <i>Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis Epistolae ineditae.</i> — Bangha—Ijjas: <i>A keresztény egyház története.</i> (I—II. k.) — Révay Józseftől.	
3. <i>Új könyv a magyar nyelvhelyességről.</i> — (Dengl János dr.: <i>Ma- gyar nyelvhelyesség és magyar stílus.</i>) — Rubinyi Mózesről	242

DCCXXIV.

JELENTÉSTANI KÉRDÉSEK. — Melich Jánostól	257
BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE. (II.) — Balogh Jenőtől	288
A TOLDI-MONDA. — Fest Sándortól	305
HORÁNSZKY NÁNDOR. (II.) — Nagy Miklóstól	338
KÖLTEMÉNYEK. — Bárd Miklós hátrahagyott költeményeiből. — <i>Csillaghullás. — Bár fényes álmom . . . — Kész.</i>	358
SZEMLE. — 1. <i>Emlékezzünk régiekről . . .</i> — Voinovich Gézától.	
2. <i>Emlékezés Henszlmann Imréről.</i> — Petrovics Elektől	361
IRODALOM. — 1. <i>Magyar Martialis.</i> — (Balogh Károly: <i>Martialis.</i>) — Vietórisz Józseftől.	
2. <i>Két új regény.</i> — (Török Sándor: <i>Valaki kopog.</i> — Jékely Zoltán: <i>Kincskeresők.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>Britannia Európában, 1789—1914.</i> — Horváth Jenőtől	
4. <i>Petőfi.</i> — (Illyés Gyula: <i>Petőfi.</i>) — Keményfy Jánostól	369

A NÉVTELEN MAGYAR HŐS.

A magyar történelem hős katonái között első helyen áll az, akiről meg akarok emlékezni. Nálánál méltóbbat, dicsőbbet nem jegyzett föl a magyar történetíró, vagy krónikás. Az a lelkes, minden áldozatra kész hazafi, aki a béke idejében csendes rejtekében szorgos munkában élt s a háborúban a legmagasztosabb önfeláldozással életét adta a hazáért, mindnyájunkért és mint a hősök hőse küzdött ezer év szörnyű viharjaiban nemzetünk létéért.

Árpáddal jött be a Kárpátok koszorúzta szépséges honba. Kemény harcban sok ellenfelét legyőzte, míglen egész Magyarország az övé lőn ; és ha imitt-amott alul is maradt a tusákban, a csorbát szívós merészségével mindig kiköszörülte.

Számos háborúja folytán Európa rémévé lesz, mert nem lehet neki ellentállni. Messze-messze eljárnak hadai és rettegve hódol be a táj, melyen kardja végigsuhint. Krisztus után 900-ban győztes itáliai hadjárat után Pannoniát foglalja el, majd nagyszerű hadászati fölfogással új otthonának védelmére rendezkedik be.

Ezután kezdődik a háborúk hosszú, — mondhatnám ezeréves sorozata, melyet mindvégig a magyar harcos nagyszerű hősiessége jellemez. Az ő haragja szörnyűséges volt, amint azt Európa ősi krónikásai följegyzik, vést és pusztulást hozott.

Szent István megkereszteli a magyar hőst és ettől kezdve a kereszténységnek hűségese őre lesz a kelet pogánysága ellen. A Kárpátok ősi bástyájának dicsőségét koszorúzta védője.

1050 nyarán II. Konrád német császár bajorjaival és a csehekkel, hatalmas sereggel betör Magyarországra, de

Szent István magyar hősei Kapuvárnál hátukba kerülve, Bécsen túl kergetik őket.

A bajor szerzetes krónikás szomorúan írja: «A hadsereg eredmény nélkül tért vissza Magyarországból.»

I. Endre király idejében megint a németekkel küzd meg és Aba Sámuel ménfői vereségeért elégtételt vesz, kikergetve a németet a határból. 1071-ben kisebb háborúk után elfoglalja Nándorfehérvárt. Ettől fogva Szent László trónralépéséig folytonos háborúskodás! 1085-ben Kutesk kún fejedelem betör Magyarországra és hősünk a nagy királlyal hadai élén széjjelveri a betört kún seregeket. Szent László többi hadjárataiban fölényesen és dicsőségesen küzdve szerzi meg a végleges határokat.

1138-ig, Vak Béla királyságáig, görög, cseh, osztrák ellen kell harcolnia.

Bizánc is mint makacs ellenség lép föl; Manuel öt évig visel háborút a magyar ellen komoly eredmény nélkül.

Így követ háború háborút és a sok ellenségnek minden erőlködése végeredményében kudarcot vall, mert van egy hős, a halhatatlan magyar hős, aki emberfölötti erővel védi hazáját és vére hullatásával megóvja az ellenségek folytonos betörései ellen.

IV. Béla korában a siralmas emlékű tatárjárás a pártoskodásban kimerült nemzetet, mely a cseh, osztrák, orosz háborúkban amúgy is legyengült, szörnyű vereségbe, pusztulásba viszi. De már 1263-ban bolgár földön látjuk újra harcba lépni és győzni a föltámadott magyar hőst. V. István hada megveri a cseh Ottokárt és annak serege Bécsig futva, megsemmisül. Stillfriednél és Dürnkruznál újra legyőzi a magyar, IV. László király vezetése alatt, és Ottokár életével fizet. Nagy Lajos számos háborújában, közöttük az 1377-iben, legyőzi a törököt. Zsigmond király 1395-ben a törökkel áll hadban, de Nikápolynál a meggondolatlan, elszigetelt francia előtörés miatt elveszti a csatát. Csehország ellen is háborúskodik, de Zsiska János ügyes és Zsigmond ügyefogyott vezetése a magyar vitézség ellenére a csehnek javára dönti el a küzdelmet. 1441-től Hunyadi János hadjárataiban arat babérokat a magyar hős. 1442-ben a kis sereg kétszer veri széjjel

Murad szultán hatalmas hadát. 1443-ban Ulászlóval támadja meg a törököt és Hunyadi megint kétszer veri szét ellenfelét. Pár hónapos hadjáratban elfoglalják Pirotot és Szófiát. A török a saját elhatározásából visszavonuló magyart megtámadja, de újból súlyos vereséget szenved. Az 1444-i szerencsétlen hadjáratot nem a hős magyar vesztette el, hanem Ulászló király elhamarkodott rohama a janicsárok ellen, melyben a király és serege Várnánál hősi halálát lelte. Az 1448. október 18—19-i rigómezei nagy csatában a hősiezen küzdő magyarok az oláhsegédsapatok által cserben hagyatva, elvesztették a csatát s a török túlerő végzetes győzelmet aratott. A magyarok hősiessége fölülmúlta önmagát, — hiteles följegyzések szerint — a hatszoros túlerejű kitűnő és vitéz török sereg már a vereség szélén állott és Murádnak már csak a janicsárok állottak rendelkezésére, mikor az oláhok átpártolva, a töröknek megadták magukat. A magyarok mint angyalok — a sebesültek is újból lóra kapva — harcoltak és a dicső hősök legnagyobb része ott veszett. Murád az oláhokat mind lemészároltatta. 1449-ben a betört rabló csehek ellen vezeti Hunyadi magyar hőseit, de szerencséje nem kedvez és Kassa, Lócse, Eperjes, Bártfa, Körmöcbánya, Selmec- és Besztercebánya rövid időre Giskra birtokába kerül. 1454-ben Kruzevacnál Feriz béggel mérkőzve, megsemmisíti annak seregét. Majd 1456. július 22-én aratja Nándorfehérvárnál világraszóló nagy győzelmét a török fölött, mire III. Callixtus pápa elrendeli a déli harangszót. Imára hív ez mindenkit, de egyszersmind örökké hirdeti a magyar hősiesség halhatatlan dicsőségét. A pápa élete legszerencsésebb eseményének nevezi a magyar hősiesség ragyogó győzelmét és Hunyadit az évszázadok legnagyobb hősének.

1526-ban elkövetkezett Mohács, a szörnyű csatavesztés gyászos napja. A magyar gyalogság zöme hősiezen küzdve, sírba szállt.

Százötven esztendő s mártírszenvedés és elnyomás! Béklyóba verve haldoklik a hős magyar. Meg-megkísérli a rablancok széjjeltépését ; de nem lehet. Rettenetes évek, bujdosás, titkos szervezkedés, megaláztatás, deres és bitófa, verpad. Ez alatt a várak is egymásután elbuknak. Eger ember-

fölötti hősiességgel küzd. Dobó István és magyarjai, a nőket is beleértve, csodaszámba menő ellentállást fejtenek ki. Drégelyt Szondi védi hőseivel, akik utolsó lehelletükig küzdenek. Szigetvárott Zrínyi Miklós leli hősi halálát helyőrséggel együtt, és a török csak holttetemükön át juthat a várba. Csupa hősköltemény megvalósulva. Köteteket lehetne írni a magyar hőstettekről és szenvedésekről e szörnyű időkben. A végvárak élet-halálharcaiban, bár idegen zsoldosok is voltak, mindig csak a magyar hős küzdött híven és élete árán is teljesítette a rábízott föladatokat.

A szerencsétlen országba évről-évre bejött idegen csapatok a lakosságot elpusztítani iparkodtak, a helyett, hogy a török erőszaka ellen megvédték volna. Az ozmán fegyelmetlen, félvad kisázsiai seregei fűszálat sem hagytak életben ott, ahol évente végigmentek, de a pusztításban még túltett rajta szövetségese, a tatár, amely a délorosz krími szállásokról fölkerekedve, a török sereg szolgálatára jött. Egész vármegyék pusztultak el. Ez nyitotta meg az 1597—98-i tatárjárással az oláh betelepítés kapuit.

A folytonos életveszély, a rettenetes szenvedések sem bírták a magyar hőst végleg térdre kényszeríteni és letörni. Az ellenség-dúlta vidékekről — és Magyarország nagy része ilyen volt — egy krónikás ezt mondja: «Solitudines horridae, veprium horror!» Egy szóval leírhatatlan pusztulás, kihalt vidék, hol csak bogáncs és túske terem.

A török által meg nem szállott területen is üldözik a magyart. Az osztrák békébelezési erőszak és önkényuralom a kimerült, legyengült nemzetet éppen úgy, mint a török, letépni, elnyomni akarja; s mégis él a magyar hős és a föl-szabadító háborúban emberfölötti akarattal küzd más nemzetekkel együtt a Bécs felé nyomuló pogány hadsereg ellen, hős a szó legnemesebb értelmében. Nem egy nagy csatában megmenti az egyesült seregek becsületét és kivívja a győzelmet.

Végre dereng a magyar égbolt és a török kiűzésére komolyan megindul a háború; az ország különböző részei egymásután föl szabadulnak.

1686. július 27-én magyar hősünk sok száz halotton át-

gázolva, fölkapaszkodik és kitűzi a magyar lobogót Budavár ormára. Magyarország súlyos, rendkívül véres csaták révén most már hamar fölszabadul a török uralom alól. Mindenütt ott van magyar hősrünk és a győzelmekben mindig nagy része van, de a legnagyobb áldozatot is ő hozza meg.

A török rabiga alól fölszabadult ugyan a magyar, de jött az osztrák elnyomatás szomorú korszaka és hősrünk megint fegyvert fog Rákóczi alatt s éveken keresztül küzdve küzd reménytelen helyzetben a haza és nemzet szabadságáért, az utolsó csepp vérig és mindhalálig, igaz ügyéért. A kimerült magyar elhagyatva, egyedül, de büszkén, fölemelt fővel még a lehetetlent is megkísérli, így nem sikerült őt végleg letörni. Él és nem enged, nem csügged, mert függetlennek kell lennie, hogy boldogulhasson.

Végre mintha Mária Teréziával a magyar jövő tavaszának első napsugara újra fölragyogott volna. És ezzel a magyar hősiesség teljes magasztosságában dicsőséget halmoz dicsőségre.

Mária Terézia úgyszólván az első habsburgi magyar király, aki a magyarhoz közeledve, magas katonai méltóságokra emel magyarokat és aki a magyarnak segédkezett nyújt s fölemelni törekszik őt. 1744-ben trónját a magyar hős menti meg; elfelejtve minden sajnó régi sebeit és keservét, ott áll Mária Terézia hadseregében, régi dicsőségben sugározva, a király és császárné minden hadjáratában tündöklőklik fegyvere, így 1757-ben a kolini csatában is. Hadik vezetése alatt Berlinig hatol, csodákat művel s nagy hatást gyakorol a hadműveletekre. Európában megint híressé válik a magyar vitézség.

II. József török háborújában a magyar hős Nándorfehérvárt és Bukarestet foglalja el.

Ferenc francia háborúi alatt a bizalmatlanság a magyar ezredeknek néha zászlóaljankint másnyelvű és hazájú csapatok közé keveri és így eltüntetni iparkodik. Csakis 1812-ben találunk nyomaira, midőn a Polessie mocsaraiban a magyar huszárok gyalog harcolnak és 13 magyar gyalog-zászlóaljat találunk egyesítve; itt megint fölcillan a vitézek teljesítménye, hősiessége a Pinsk és Minsk körüli harcokban.

Napoleon marsallja, Marbot, jegyzi föl a magyart jellemző következő esetet. Midőn 1805-ben Jellasič (a híres bán atyja) seregével megadta magát, őt — Marbot-t — bízták meg a császári lovasság egy részének átvételével. Ez a csapat egy magyar huszárezred pár századából, német dragonyosokból, lengyel ulánusokból állott. A magyarok parancsnoka egy öreg huszárezredes volt, — ez a tárgyalás ürügye alatt Marbot marsallt és a lovasságot kihívta a francia előőrsökhöz s ott fölszólította a németeket és lengyeleket, hogy induljanak vele haza. Ezek nem hallgatva rá, inkább meghódoltak és zászlóikat Marbot lábai elé tették, mire az öreg magyar hős dühre gerjedve, magyarosan összeszidta őket, kijelentve, hogy ő embereivel a zászlót hazaviszi hadurához, becsületét el nem adja. Mire a franciák meglepetésükből fölcsoúdtak, ő husárjaival már messze a francia vonalakon túl vágta, a bámuló marsallt gyáva önkéntes foglyaival faképnél hagyta.

Caldierónál Károly főherceget magyar huszárok mentik meg. Az asperni csatában a magyar 28. ezred megsemmisíti a támadó francia vértés ezredet. És mi lett volna, ha a magyarnak nem kellett volna mindig kálváriát járnia a bizalmatlanság és féltékenység miatt még a háborúban is?!

A lipcei csatában is, 1813-ban, föl-fölszillan itt is, ott is hősünk dicső fegyverténye. A francia megszállásnál a zajló Rhône folyót átúsztatják a huszárok és elfoglalják Lyont, majd Fontainebleauban ők tüzik ki a győzelem zászlaját.

Az 1848-at követő időkben, mikor a magyar alkotmány és a nemzet jogai veszélyben voltak, elkéseredetten küzd szabadságáért és csak a behívott oroszral együtt tudják legyőzni a hazájáért minden áldozatra kész hőst; pedig hány-szor harcolt híven és önzetlenül osztrák-német érdekekért, a legnagyobb véráldozatokat meghozva!

I. Ferenc József háborúiban délen és északon, minden csatatéren dicsőségesen küzd. Gyermekkoromban boldogult atyám beszélte nekem, hogy 1866-ban a cseh harctéren mily csodás hősiességgel harcoltak a magyar csapatok, bár lelkük telve volt aggodalommal Magyarország sorsa miatt. Jó atyám szemei mindannyiszor könnybe lábadtak, ahányszor magyar csapatokról beszélt.

Nagy királyunk hosszú éveken át, aggódó gonddal megőrzött boldog békéje után mint derűs nyári nap alkonyán jött a rettenetes orkán, a világháború. Fegyverbe hívta az egész magyar nemzetet, hogy Középeurópát megvédjük az ellene fölsorakozó egész világ óriás fegyveres ereje ellen ; megvédje azt, ami minden hazáinak a legdrágább, szülőföldjét, édes hazáját. Ezer év óta, nem tudom, hányadszor, újra fegyverben állott a magyar vitéz. Daltól hangos volt az egész ország, virágbokrétás, nemzeti színű szalagos sapkával vonult be a lelkes magyar, keble telve öntudatos bizalommal. Tudja, hogy az ő kezében van a haza és az övéinek sorsa letéve, ő védi azt életével. Ő vagy győz, vagy meghal, de ellenség, ameddig ő él, nem teszi be lábát hazánkba. Szíve büszkén dobban a szent földadat tudatában. Ott voltam vele és láttam több mint négy évig őtet, a tüzes kardú arkangyalt. Láttam és eltelt lelkem bámulattal s újabb, boldogabb ezer évbe vetett törhetetlen hittel és bizalommal. Ott küzdött ő Šabacnál, fürgetegként rohamozva kemény ellenfelét, mint a tenger hulláma a kavicsot, morzsolva visszahempergeté. Az orosz óriás ellen a lemergi nagy csatában láttam őt a hatalmas túlerőt, a szívós vitéz orosz, jégverésként letarolni és napokig üldözni. Láttam őt a Kárpátok rettenetes telein, ide-oda hullámozó kétségbeesett tusákban, maréknyira fogyva, félig megfagyva, kiéhezetten, lerongyolódva, mindig újra kivenni a betörő nagy tömegeket ezcréves szent határainkból ; minden arasznyi magyar földet vérével áztatva, orosz hullákkal fődve, visszafoglalni és irgalmatlan szuronyharcban, emberfölötti hősiességgel az újra támadó orosz tömegeket visszaverni, a világ s ellenfeleink bámulatára a nagy «gőzhengert» megállítani és az óriást, erejét kimerítve, végre letörni s messze-messze hazájának nagy mocsaraiba üldözni. Lemberg, Dukla, Limanova, Uzsok, Tatárhágó és számtalan más helye a mérhetetlen csatatereknek, megannyi magyar győzelem hirdetője és magyarok tízezreinek csendes temetője. Nincsen a Kárpátoknak egyetlen orma vagy völgye, hol ne pihenne sok-sok magyar hős és ne hirdetné a szörnyű csaták diadalmas harcosainak nagyságát. Tiroi egetverő hegyein is otthon volt az Alföld fia, mert úgy kívánta a haza, ott is

dicsőségesen küzdött és aranybetűkkel írta be nemzete nevét a sziklaóriásokba, melyeknél csak az ő lelki nagysága volt hatalmasabb.

Doberdo a világháború legszörnyűsegebb pokla, hol olasz és magyar mérköztek tizenegy elkeseredett nagy csatában. Csatákban, amilyenek más harcatereken aligha fordultak elő, állandóan, többszörös olasz túlerőnek 28 hónapi, majdnem szakadatlanul hullámzó, viharosan erőszakos támadása, hol a halottak és sebesültek százezrei borították az őrjöngő harcok mezejét, ahol az emberi akaraterő és önfegyelmzés a dühöngő, órák és órák, napok és napok, hetek és hetek hosszát tartó állandó kézitűsák és pergőtűzek tomboló fürgetegében a lehetetlenség határáig próbára volt téve. Temetni sem lehetett a Karszt szikla-vadonában és a gránátok a rothadó hullákat tépve dobták a küzdők arcába, amúgy is fuldokló lélekzetüket elfojtva ; ahol az emberek a megőrülés határán, utolsó erejüket kiadva, ölték halomra egymást. Ott volt ő, a magyar hős és istenáldotta hittel, lángoló hazafissággal és angyali önmegtagadással viselte a leírhatatlan szenvedéseket. Az izzó és hullaszaggal telített szikla-rengetegben, vagy az ott télen majd mindennapos dermesztő bóra-viharban, folyton a halállal nézve szembe, csak vért és halált látva maga körül. Ott láttam őt, mikor még a súlyosan sebesültek is, ameddig bírták s erejük végleg ki nem fogyott, bekötetlen sebekkel küzdöttek, őt a nagy hőst, a magasztos, minden áldozatra kész hazafit, az ezerezstendős nagy magyar katonát, bámuló lelkem dédelgetett büszkeségét. A Piavén szikla volt a viharzó tengerben.

Erdély, drága Erdélyünk tündéri tájaiért a Kárpátokon küzdött és verte ki messze szent határainkon túl a betört egyesült orosz-román hadseregeket és megmentette szövetségeseinkkel együtt Magyarország drága kincsét, Erdély szépséges országát, áldott székely testvéreit. Ott is tündököltek hőstettei.

Tengeren is hős volt a magyar. Magyarország kormányzója, aki tengeren vele küzdött, megosztotta sorsát, mint hajóhadunk vitéz parancsnoka, jól ismerte lelke minden rezzenését, azt mondotta nekem : «A magyar volt a legmegbíz-

hatóbb, leghűségesebb, legvitézebb katonám a tengeri csatákban és más nehéz helyzetekben.»

1916. novemberében Schönbrunnban voltam szeretett nagy királyunknál megköszönni a kapott magas kitüntetést. Jóságos szemei megteltek könnyel, midőn azt mondta, hogy az, amit magyar csapataim teljesítenek, csodálatra méltó. «Noch nie dagewesen! Sage ihnen meinen innigsten Dank. Ihr seid mein Stolz. Ihr seid Helden!» Ez volt búcsúszava, mert két hétre rá örökre lehúnyta áldott szemeit.

580,000 magyar hősi halott! És hány millió az ezeréves harcokban?!

Messze ellenséges földön győztesen állott a hős magyar és ha tőle függött volna, hódító ellenség nem lépte volna át szent határainkat; de átkozott, gyáva forradalmárok bomlasztó mérgekkel elkábítva a hősök erős lelkét, kicsavarták ezerpróbás kezéből a számtalan csatában babérkoszorúzza fegyvert.

Ott szunnyad lelke minden magyar ember szívében és ha majd megszólal a föltámadásra hívó nagy harsona, minden magyarból ő lesz: az ezeréves névtelen hős. Szent István Magyarországot gonosz kezek darabokra törték; de ő, a névtelen hős, föltámadásának és új ezer évének biztos záloga.

Hódoljunk dicső emlékének, példája legyen vezércsillagunk a boldog magyar jövő biztos útján!

JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG.

A KRIMINÁL-BIOLÓGIAI SZEMÉLYISÉG KUTATÁSA ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS.¹

I. Tavaly múlt hatvan esztendeje annak, hogy Lombrosoturini orvosprofesszornak *L'uomo delinquente* című nagy műve teljes egészében megjelent. Több mint egy félévszázad távlatából ma már higgadtan és tárgyilagosan állapíthatjuk meg ennek a világhírűvé lett könyvnek, illetőleg a Lombroso fellépésének jelentőségét s az ő egész, hosszú tudományos működésének az értékét.

Lombrosónak ez az első nagy műve, amelyben kifejtett első elméletét és törekvését tekintik közönségesen az ő nevével egybeforrottnak, — mert a későbbi műveiben elfoglalt újabb és újabb álláspontja csak a kritikusaiknak tett engedményeknek, illetőleg módosításoknak tekinthető — ez a hatalmas munka méltán keltett nagy feltűnést világszerte, még pedig első sorban a büntetőjogászság körében. S amilyen idegenkedéssel, mondhatjuk, megütközéssel fogadta eleinte a jogászok nagy többsége az ő elméletét és törekvését, ma éppúgy a nagy többségnek a felfogása az, hogy Lombroso fellépése valóban korszakos jelentőségű a büntető igazságszolgáltatás fejlődési történetében, s ha az ő első elmélete, a «született büntettes» típusának a felállítása ma egyértelműen visszautasítottnak tekinthető is, de az ő kiindulási pontja, a bűnelkövetők egyéniségének, testi és lelki alkatának kutatása ma már uralkodó elve és legfőbb törekvése az ú. n. kriminológiai tudományoknak s egyik fontos feladata a nyomozástannak és a büntető eljárási jognak.

¹ A Magyar Elmeorvosok Egyesületének XIV. országos értekezletén, Budapesten, 1937. évi május hó 31-én tartott előadás.

Lombroso egy szinte naívan egyszerű igazságot tett közkeletűvé a modern büntetőjogban. Azt, hogy nem a bűncselekményt, hanem a bűntettet büntetjük, tehát a bűntettesek elleni védekezés szempontjából első sorban nem a cselekménnyel, hanem magával a bűnelkövetővel, az ő testi és lelki egyéniségével kell foglalkoznunk.

Hiába gúnyolódik ezen a «nagy felfedezésen» Binding, a híres lipcsei büntetőjog-professzor, a dogmatikus iskola fejedelme, hogy a világ teremtése óta mindig ezt cselekedtük, hiszen tényleg nem a lopást, hanem a tolvajt, — nem az emberölést, hanem a gyilkost büntettük és büntetjük — a dolog valóban úgy áll, hogy a dogmatikus büntetőjogi tudomány a XVIII—XIX. század folyamán elmerült a bűncselekmény fogalmi fejtegetéseiben, a hajszálfinom jogász meg határozások csiszolgatásában, ellenben a bűntettes egyéniségével, a bűntettesek osztályozásával, csoportosításával, a bűnelkövetők testi és lelki megfigyelésével, lelki alkatuk kutatásával édes-keveset törődött. Úgy hogy Lombroso fellépése a múlt század 70-es, 80-as éveiben tényleg radikális követelmény, valódi forradalmi újítás gyanánt tűnt fel a büntetőjogászok előtt.

Fokozták a Lombroso iránti ellenszenvet az ő fellépése nyomán «bűnügyi embertan» néven kialakult új tudomány első fanatikusainak túlzott követelései, a született bűntettes morfológiai ismérveinek, a bűnelkövetők testi különlegességeinek, a börtönökben megvizsgált elítéltek fülének, orrának, hajának, kezének, lábának részletes kutatása és az ezekből levont, kétes értékű következtetések nagyhangú kürtölése.

A bűnügyi anthropológia létjogosultsága és művelési módszere körüli élénk viták azonban a lefolyt félszázad alatt alaposan lehiggadtak. Ma már mind az orvosi, mind a jogi tudományok művelői — mondhatni, kivétel nélkül — azon a felfogáson vannak, hogy valami sajátos elvekre épített önálló bűnügyi embertan vagy bűnügyi lélektan nem igazolható, mert a bűntettes is ugyanazoknak a testtani és lélektani törvényeknek alávetett ember, mint a bűn útjától távolmaradt rendes életű más ember. A Lombroso-féle «született bűntettes» fogalma, aki valami különleges testi és lelki jelekből felismer-

hető külön embertípus, egy «species generis humani» lenne, éppúgy a Garofalo-féle «természetes büntettes» fikciója ma már teljesen lejártnak mondható. A kriminológia és az orvosi tudományok képviselőinek legújabb kutatásai sem támogatják ezt a fikciót.

Erre nézve csupán v. Rohdennek, aki pedig Lombroso kiindulási pontját kifejezetten elfogadja, az álláspontját említtem fel.¹ Született, helyesen: endogen bűn-elkövető Rohden szerint tényleg létezik, de az ilyen ember nem mint büntettes (nicht als Verbrecher) születik, hanem bűn-elkövetésre (zum Verbrechen) születik. De Rohden is határozottan tagadja, hogy az ilyen született bűn-elkövető biztos morfológiai ismérvekből felismerhető lenne. Legfeljebb lelki ismérvekről lehet beszélni, vagyis a született bűn-elkövető szerinte részben psychopatha-típus, mely először moral insanity néven jutott be az irodalomba.²

A büntetőjogi tudományok mai képviselői még ezt a szelídített bűnügyi embertani elméletet sem fogadhatják el. Bármennyire elismerjük a bűnügyi-élettani kutatások jelentőségét s ha éppen a Lombroso és az újabb élettani és lélektani tudományok, különösen az alkat-pszichológia és a hatalmasan fellendült karakterológia tanításait szemünk előtt tartva, mi is azon fáradozunk, hogy a bűn-elkövetőknek különböző típusait, jellemcsoportjait mennél biztosabban és szabatosabban megkülönböztessük egymástól s ha ezen az alapon már a büntető törvények is ismerik a «megrögzött» bűn-elkövetők csoportját, de sem az egyik, sem a másik büntettes csoportot nem tekintjük valami különálló emberfajtának, hanem csak a hasonló jellemű, azonos lelki alkatú emberek egy-egy csoportjának, aminők a bűncselekményeket még el nem követett többi emberek között is más-más szempontból megkülönböztethetők.

Ezt a mai büntetőjogi közfelfogást nem rontja le, sőt megerősíti a Spranger és Kretschmer-féle alkatpszichológia,

¹ v. Rohden: *Lombrosos Bedeutung für die moderne Kriminalbiologie*. Archiv für Psychiatrie. Bd. 92., 1930., 140. l.

² Mezger: *Kriminalpolitik*, 23 l.

vagy az Adler és Jung-féle individuál-pszichológia. A Spranger és Kretschmer által megállapított ember-alkatok vagy orvoslélektani típusok nem azt jelentik, hogy például a leptosom (asthenikus), az atletikus vagy a piknikus testalkatú büntetettek más-másféle emberek lennének és egyik vagy másik alkatú embernek okvetlenül bűn-elkövetővé kellene válnia — mint a Lombroso született büntetettének. Ez a megkülönböztetés csak azt igazolja, hogy a bűn-elkövetők között is olyan különbségek állapíthatók meg, mint a rendes emberek között. Úgy hogy a vita ma csak a körül forog, hogy egyik vagy másik testalkat vagy legalább is a lelki alkat, a jellem hozzájárul-e ahhoz, hogy az illető egyén bűn-elkövetővé váljék, — van-e tehát és ha igen, minő befolyása van a születéssel nyert testi és lelki alkatnak, az örökölt lelki vonásoknak a bűn-elkövetésnél.

II. Az első tétel, amire nézve ma már mind az idősebb, mind a fiatalabb jogásznemzedékek egyetértenek, úgy formulázható, hogy a büntető eljárás feladata nem csupán az ú. n. tényállást, a gyanúsított vagy terhelt személy által állítólag elkövetett bűncselekmény történeti mozzanatait (historikumát) és a törvényes tényálladáski ismérveket tisztázni, hanem ezenfelül a terhelt egyén személyi körülményeiről, lelki alkatáról, jelleméről is biztos és teljes képet szerezni az ítélő bíróság számára.

A manapság uralkodónak tekintett supranaturalisztikus életfelfogás és a totális államelmélet légkörében ugyan anakronisztikusnak látszik az egyéniség, a személyiség kutatása, azonban a büntetőjog — bárminő világnézeti felfogás mellett — kénytelen ragaszkodni az egyénítés, az individualizáció elvéhez, éppen az igazságszolgáltatás legfőbb célja, a valódi (anyagi) igazság érvényesítése érdekében. Ha t. i. elfogadtuk a Lombroso és a bűnügyi élettan mai kiindulási pontját, hogy nem a cselekményt, hanem az embert büntetjük, akkor ennek az elemi követelménye, hogy meg kell ismerünk a bűn-elkövető ember egész élettörténetét, sajátos testi és lelki alkatát, élet- és jellemrajzát, mert csak ezek alapos ismerete mellett hozhatunk megnyugtató, a közérdeket, az összesség javát kielégítő ítéletet.

Akár maradunk a réginek tekintett életfelfogás és világnézet mellett, hogy a büntettest az általa elkövetett bűncselekmény objektív súlya szerint, a közérdek, az állam s a társadalmi rend és béke megsértése vagy veszélyeztetése miatt és az ő egyéni bűnösségének a foka szerint büntetjük, akár az új ideológia alapján azt mondjuk, hogy a büntettest a nép (a totális állam) iránti felelősség és a nép faji tisztaságának fenntartása érdekében sujtjuk jogi hátrányokkal, mindakét álláspont végeredményében oda megy ki, hogy a bűnelkövetőt egyéni hibája miatt kell büntető eljárás alá venni és őt egyéniségének megfelelő kényszerintézkedések alá vetni. A büntettes egyéniségének vizsgálata, vagyis a bűnelkövetés összes tényezőinek, a bűnelkövető személyének minden irányú: biológiai, erkölcsstani, társadalmi és szociálpolitikai szempontból való kutatása és megállapítása elengedhetetlen a büntető eljárás sikerének biztosítása érdekében. Ez a tétel ma maximája a büntető eljárásnak és ennek mennél tökéletesebb keresztülvitele a legközelebbi jövő feladata.

Természetesen, ez a törekvés és követelés nem azt jelenti, hogy most már a tényállással, a terhelt által elkövetett bűncselekmény részletesebb megállapításával nem kellene törődnünk. A ténykérdés tisztázása, az elkövetés történeti mozzanatainak biztos megállapítása ma is és jövőre is szintén elengedhetetlen. Hiszen ezekből a ténymozzanatokból lehet sokszor a tettes igazi jellemére, egyéniségére is helyes következtetést vonni. Amennyire igaz, hogy nem a bűncselekményt, hanem a büntettest büntetjük, épp úgy ma is és előreláthatólag még igen hosszú időig a büntettest is csak cselekményei miatt büntetjük. Közbevetőleg csak éppen megemlítem, hogy a Freud-féle pszichoanalitikus módszerrel «tényállás pszichológiája» cím alatt tett asszociáció-kísérletek abban az irányban, hogy a tagadásban levő vádlottat kérdőszavakkal igyekezzünk beismerésre, illetőleg elszólásra bírni, tudomásom szerint a rendőri nyomozásban nem jártak sikerrel, de ezek a büntető eljárás mai egyik legfőbb vezérelvébe, a védekezés szabadságába és a bizonyítási jog vezér-

elvébe, a bizonyítékok szabad mérlegelésének alaptételeibe is ütköznek.¹

A kriminál-biológiai személyiség kutatására irányuló törekvés a büntető igazságszolgáltatás érdekében csak annak a diadalra juttatását jelenti, hogy a bűncselekményt elkövető egyénekkel szemben a helyes és igazságos elbánás biztosítása végett ne elégedjünk meg a cselekmény külső, ú. n. objektív oldalának a bírói megállapításával, hanem kutassuk és orvoslélektani szakszerűséggel állapítsuk meg a cselekménynek belső oldalát, a régebben ú. n. lelki tényálladékokat is, vagyis igyekezzünk legalább a súlyosabb bűnügyekben a terhelt egyén egész élettörténetét, jellemének kialakulását, tehát a bűn-elkövetés összes tényezőit és ható okait bírói szabatsággal megállapítani.

A régibb büntetőjog és bírói gyakorlat e tekintetben egész a XIX. század végeig beérte azzal, hogy igyekezett megállapítani annyit, vajjon a terhelt büntetlen vagy büntetett előéletű-e s utóbbi esetben hányszor volt már büntetve. A büntetési tételeknél ugyanis különös fontosságú volt s a mai magyar Btk. értelmében is mind a minősítés, mind a büntetési tétel szempontjából fontos az, hogy a vagyon elleni cselekményeknél az ú. n. «visszaeső» terhelt egyszer vagy már kétszer is volt-e előzően büntetve bizonyos cselekmények miatt. A Btk. 74. §-a ezenfelül a részesekre annyit ír elő, hogy azok a «személyes tulajdonságok és körülmények», melyek az elkövetett cselekmény büntethetőségét megszüntetik, büntetését enyhítik vagy súlyosbítják, a többi tettesre vagy részesre nem vehetők tekintetbe. Mik ezek a személyes tulajdonságok és körülmények, ennek a megállapítását azonban a törvény a bírói cognitióra bízta. Ennyire terjedt a terhelt személyiségének a kutatása a büntetőjogban a legutóbbi időkig.

Először a fiatalokú bűn-elkövetőkről alkotott legújabb modern szellemű külön törvények, így nálunk az 1908. évi első Büntetőnovella tették kötelezővé a büntető hatóságokra,

¹ Stein Fülöp: *Adatok a tényállás pszichológiájának diagnosizálásához*, 1909.

hogy a bűn-elkövetés gyanújába esett fiatalokóról részletes környezettanulmányt kell felvenni. Ebből a célból és a züllésre hajló fiatalok gondozására szervezte ez a törvény nálunk is az Észak-Amerikában kialakult pártfogó és pártfogó-tisztviselő intézményt. A «környezettanulmány» — nevének megfelelően — felöleli az illető fiatalokórának nem csupán a testi és lelki fejlődésére, tehát a szorosán vett élettani alkatára vonatkozó adatokat, hanem a társadalmi helyzetére, foglalkozására, gazdasági viszonyaira, környezetére, szokásaira, magaviseletére vonatkozó mozzanatokat is, mert a büntető bíró általában, így a fiatalokórak bírója is, nem érheti be a terhelt élettani adataival, az orvosszakértői vizsgálattal és véleménnyel, hanem éppen oly fontos a terhelt társadalmi helyzetének, körülményeinek pontos ismerete. Ez a kétoldalú vizsgálat, a terhelt lelki és szociális életének egybevetése fogja képesíteni a bírót az illető személy teljes egyéniségének helyes megítélésére.

Sajnos, a Büntetőnovellának ez a helyes kezdeményezése folytatás nélkül maradt. A bűn-elkövetők többi csoportjaira vonatkozólag ilyen környezettanulmány beszerzése nincs előírva. Pedig éppen a magyar törvényhozás is — nagy gyakorlati érzékkel — azóta másik két büntettes csoportról, a közveszélyes munkakerülőkről és a megrögzött büntettesekről is külön törvényt alkotott. Ebbe a két közelrokon bűn-elkövető csoportba tartozó egyének pedig — éppen fokozottan közveszélyes egyéniségükre való tekintettel — szintén különösebb környezet, illetőleg személyiségi tanulmány tárgyává volnának teendők, annál inkább, mert ezek körében lehet leggyakrabban találni mind élettani, mind szociológiai szempontból a legtanulságosabb alakokat, Lombroso szerinti endogen bűn-elkövető típusokat, akiket ha nem mondunk is született büntetteseknek, de akiket örökletes tulajdonságaik, hajlamaik, a rendszerint erkölcsrontó környezet, a nyomor, melybe beleszülettek vagy belesodródtak, a társadalomellenes érzületre való kitanítás valósággal szinte predesztinálnak a bűn-elkövetésre. Ezek másik része pedig egyenesen besorozható a gyengeelméjű, a degeneratív vonásokat feltüntető, társadalmilag szintén közveszélyes csoportba.

Mindenesetre kívánatos azért, hogy mindkét bűn-elkövető csoportba sorozható egyének személyiségéről is alapos környezettanulmány álljon a bíróság rendelkezésére.

Örömmel kell azonban jeleznem, hogy ha nem is mindig, de a súlyosabb bűncselekmények vádja esetén, mihelyt a terhelt elmeállapota iránt kétség merül fel, már az 1896. évi Bp. alapján maga a kir. ügyészség kéri rendszerint a terhelt elmeállapotának orvosszakértői megállapítását, amit természetesen a védő sem fog elmulasztani, úgy hogy ez irányban különösebb panaszra nincs okunk, mert a súlyos büntettel terhettek testi és szellemi állapotáról részletes és alapos orvosszakértői, gyakran nem is egy, hanem két-három vélemény — köztük az igazságügyi orvosi tanácsé is — ott áll a bíróság asztalán. A kívánnivaló e részben csak az, hogy minden súlyosabb bűncselekmény, különösen az élet és a szemérem elleni büntettek vádjával terhelt egyénekre nézve ez a beható orvosi vizsgálat mindig kötelezővé tétessék és a kriminál-biológiai személyiség-vizsgálat mellett mindig részletes szociológiai környezettanulmány is szereztessék be a vádlott társadalmi viszonyairól.

Nagy szolgálatot tesznek s jövőre előreláthatóan még nagyobb foglalkozást nyújtanak azok a kriminológiai laboratóriumok és adatgyűjtő intézetek, melyek az orvosi lélektan és a karakterológia útmutatásai nyomán immár évek óta foglalkoznak a bűn-elkövetők élet- és jellemrajzainak összeállításával. Ezek közül leggazdagabb gyűjteménye van a belgiumi Laboratoire d'Anthropologie pénitentiaire (a forest-i fogházban), a bajor Kriminalbiologische Sammelstelle in Straubing és a gráci Kriminalbiologische Institutnak.

Talán nem kisebbítem ezen intézetek és kitűnő vezetőik hangyaszorgalmú működésének értékét és jelentőségét azzal a kritikai megjegyzéssel, hogy az adatgyűjtés oly aprólékos részletekre is kiterjed, amelyek feleslegesen látszanak az illető egyének lelkiségének megértéséhez. Hiszen ezzel is úgy vagyunk, hogy egy-egy abnormális egyén igazi jellemét olykor néhány biztos adatból és vizsgálatból könnyűszerrel meglátja és megállapítja a röntgenszemű valódi lélek-

búvár, másoké pedig ezer apró adat felderítése mellett is örök rejtély marad előttünk.

Az apróbb bűncselekmények, vétségek és kihágások vádjára esetén ilyen beható orvosi és szociológiai előkészítő tanulmány rendszerint felesleges, sőt ez megakasztaná a büntető eljárásnak annyira kívánatos gyorsaságát. De ezt egyszerűen lehetetlenné is teszi az ilyen apró ügyek, a francia terminológia szerint ú. n. *petit criminalité* óriási száma s az ezek miatt kiszabható kényszerintézkedések csekélyebb súlya.

III. A második és még nehezebb kérdés, amely a jogászokat a kriminál-biológiai személyiség kutatása tekintetében érdekli, a bűn-elkövetők helyes csoportosítása, a különféle bűn-elkövető egyéniségek osztályozása. Lombroso fellelépése, tehát több, mint egy félévszázad óta, igyekeznek a kriminológusok és a büntetőjogászok erre nézve megállapodásra jutni. Sajnos, még mindig biztos eredmény nélkül. E tekintetben is áll a régi jogi közmondás: *Quot capita, tot sensus*. Ahány kriminológus és ahány büntetőjogász, annyi-féle csoportosítást és osztályozást olvashatunk a megfelelő szakművekben. Ez azonban csak természetes, mert minden író, illetőleg kutató bizonyos sajátos céllal és programmal fog munkájához, így nagyon érthető az eltérés közöttük.

Ha a magyar és a külföldi szakemberek osztályozási kísérleteit egybevetem, csak annyit tudok közös nevezőre összehozni, hogy valamennyien elvetik a született büntettes elméletét, illetőleg fikcióját, éppúgy a bűn-elkövetési elmélet (névrose criminelle) fogalmát. Azonban valamennyien kívánják a kifejezetten elmebeteg bűn-elkövetők kizárását a büntetőjogi felelősség alól, amit már az 1878-i Btk-ünk megtett, — követelik azonban azt is, hogy a csökkent szellemi képességű, gyengeelméjű, degeneratív ismérveket fel-tűntető bűn-elkövetőkről is megfelelő törvényhozási intézkedés történjék s ezek számára sajátos, gyógyletartóztató intézetek létesíttessenek.

Ebből a mai orvostudományi és büntetőjogászai köz-felfogásból azt vezethetem le, hogy a bűn-elkövetők legáltalánosabb osztályozása kriminológiai szempontból az, ha megkülönböztetjük:

a valódi elmebajból bűnözőket, vagyis az ú. n. bűnelkövető örülteket,
a korlátolt elmeállapotú bűnelkövetőket,
a tiszta elméjű büntetéseket.

1. Az első csoporttal, a velük szemben követendő igazságszolgálat szempontjából, nem kell bővebben foglalkoznom. A bűnelkövető örülteket, vagyis azokat, akiket tisztán és egyenesen orvosilag kétségtelenül megállapított elmebetegségük vitt valamely bűncselekmény elkövetésére, a világ mindenik modern Btk-e kiveszi a büntetőjogi felclőségrevonás alól, azaz nem tekinti őket jogi értelemben vett büntetetteknek.

A büntető hatóságok azonban adott esetekben mégis kénytelenek gyakran foglalkozni ezekkel a beszámítás alá nem vehető bűnelkövetőkkel is, mert bármilyen óriásit haladt az elmekórtan tudománya az utolsó száz év alatt, a valódi elmebaj megállapítása még mindig a legnehezebb kérdések egyike és semmi esetre sem oly egyszerű dolog, amit egy-egy gyilkosság vagy szemérem elleni büntett elkövetése esetén az örültséggel védekező vádlottra nézve nem is lenne szükség tovább vizsgálni, hanem az illetőt egyszerűen az elmeorvosokhoz elhelyezés végett a közigazgatási hatóságokhoz átküldeni. Bizony, elég gyakran fordulnak elő esetek ma is a büntetőbírói gyakorlatban, amikor maguk az elmeszakértői vélemények is jelentős eltéréseket mutatnak, sőt olykor teljesen ellentétes végeredményre jutnak a terhelt egyén elmebaja kérdésében. Vagy pedig kapunk olyan szakértői véleményeket, melyek nem meggyőzők, nem eléggé határozottak arra nézve, hogy a terheltet mint elmebetegét nyugodt bírói lekiismerettel felmenthetnők.

Ha tehát maguk az elmeorvosok is nehéznek tekintik a bűnelkövető pszichopatak elmeállapotának biztos megállapítását és határozott minősítését, mennyivel nehezebb ilyen kritikus esetekben a büntetőbíró helyzete, akinek egyfelől az emberi igazság helyes kiszolgáltatása, másfelől a társadalom személyi és vagyoni biztonsága érdekében kell döntenie a felett, hogy börtönbe küldje az illetőt, vagy elme-

gyógyintézetbe, vagy pedig visszabocsássa a szabad társadalomba.

Én magam is osztozom Mezger müncheni büntetőjogi professzornak abban a helyes megjegyzésében,¹ hogy a pszichopaták problémája a büntetőjogász és a kriminálpolitikus számára az egész büntetőjog egyik legnehezebb problémája.

Megnyugtató eredményre nézetem szerint csak akkor fog jutni a bíró, ha lelkiismeretes gondossággal áttanulmányozza az elmeszakértők véleményeit, — amihez mindenestre szükséges lesz, hogy maga is otthonosságot szerezzen az elmekörtán és az általános élettan alapvető tanításaiban és megállapításaiban — de ezenfelül biztos tájékozódást szerezzen a terhelt egyén társadalmi körülményeiről, a társas életben való viselkedéséről is. Csak ilyen kétoldalú, a kriminálbiológiai és a szociológiai személyvizsgálat egybevetése, kölcsönös ellenőrzése fogja képesíteni a büntetőbírókat a helyes állásfoglalásra, tehát arra, hogy a valóban elmebajból bűnelkövető vádlottat felmentse a beszámítás alól, a társas életben rendes hivatását végző, a társadalmi kötelességeket még megértő egyént ellenben kisebb-nagyobb elmebeli rendellenessége ellenére a kellő és szükséges szigorral büntesse.

Büntetőbíróságaink hajlandók az orvosi véleményekben a csökkent szellemi vagy erkölcsi képesség vagy a degeneráltság jelzésére használni szokott kifejezéseket kellő utánjárás nélkül átvenni és enyhítő körülményül beszámítani, holott ilyen orvoslélektani szempontból helyesen felvett lelki jelenségek adott esetben az illetőnek a normális lelki állapotát egyáltalán nem zavarják. Elég a Lederer-házaspár hírhedt gyilkossági ügyére hivatkoznom, ahol az asszony csak azzal kerülte el a halálbüntetést, hogy a kir. Kúria enyhítő körülményül számította be «a lelki rendellenességet, az erkölcsi belátás feltűnő hiányosságát, ami szinte a terheltség jellegével bírt», holott az asszonynak társadalmi viselkedéséből s a 27 alkalommal 27-féleképpen logikusan védekező vallomásából a teljes épelméjűsége kézzelfogható volt.

¹ *Kriminálpolitik auj kriminologischer Grundlage.* 1934., 53 l.

Mily nehéz azonban a büntetőbíró szerepe, — kimerítő és alapos elmeszakértői vélemények mellett is — ennek igazolására csupán három esetet hozok fel például a legutóbbi bírói gyakorlatból, még pedig olyan eseteket, amikor az eljáró büntetőbírók is különbözőképpen fogták fel és eltérően értékelték az orvosi szakvéleményeket.

Az első esetben egy 28 éves ács-segéd, aki évek óta feleségével békés családi életet élt, két gyermekük is lett, egy nagyobb munka bevégzése alkalmából a munkaadótól áldomásul kapott hordó sörből 8—10 pohárral megivott s azután is, hazamenetel közben még egy üveg sört bevett, otthon a feleségével szóváltásba elegyedik, ezt durván megtámadja s annak kérése, könyörgése ellenére meg akarja ölni. Kényszeríti feleségét, hogy búcsúlevelet írjon, azt ő maga beteszi a bibliába, kényszeríti, hogy csókolja meg az alvó gyermekeket s aztán felvonszolja feleségét a padlásra, hogy ott felakassza. Az előkapott kötelet felesége minden védekezése ellenére annak nyakára hurkolja s az csak úgy tudott megmenekülni, hogy kezét nagynehezen kihúzta az ura térde alól s azt a kötélhurok és nyaka közé dugta és sikoltozására a szomszédok figyelmesek lettek s ezek közeledtére a vádlott abbahagyta az akasztást, lementek a szobába, ahonnan az asszony kimenekült.

Az orvosok szakértői véleménye szerint a vádlott a cselekményt nyilván a heveny alkoholmérgezés okozta alkoholos öntudatlanságban követte el. Az eljáró elsőfokú törvényszék ezen vélemények ellenére bűnösnek mondta ki a vádlottat és másfélévi börtönbüntetésre ítélte, mert abból a körülményből, hogy a vádlott az egész cselekményt tudatosan, tervszerűen, makacs kitartással vitte véghez, nem találta az öntudatlan állapotot megállapíthatónak. A kir. ítélőtábla ellenben éppen az orvosszakértői vélemények alapján megállapította az öntudatlan állapot fennforgását, kiemelve, hogy a vádlottnak az abnormális lelkiállapotra valló ténykedései a laikus szemlélő előtt is az öntudat hiányára vallanak, s ha magatartása bizonyos logikus gondolkozást mutat is, lényegében a lelkiállapot rendellenességét árulja el. A kir. Kúria azonban megsemmisítette a kir. ítélőtábla ítéletét és helyreállította a kir. törvényszék marasztaló határozatát, mert a vádlott viselkedéséből azt állapította meg, hogy a heveny alkoholmérgezés, amely általában öntudatlan állapotot idézhet elő, a jelen esetben nem volt olyan erős, hogy a vádlottat megfosztotta volna eszméletétől és tudatától. Az elkövetés részletei azt igazolják, hogy a vádlott felingereltetve felesége egyes szavai által, erős felindulásban határozta el magát ennek megölésére és ezt rögtönösen végre is akarta hajtani. A Btk. 281. §-ában leírt tényálladék tehát vele szemben megállapítható.

Ez az eset ugyan nem psychopatikus egyénre vonatkozik, de bizonyítja azt, hogy mennyire más az elmeszakértő és más a büntetőbíró feladata. Az orvosszakértői vélemények helyességéhez jelen eset-

ben szó sem férhet, el is fogadta azokat mind a három bíróság, de az elsőfokon eljárta, tehát a teljes közvetlenség mellett tárgyaló, valamint a legfelső, tehát a jogi kérdés eldöntésére leghivatottabb bíróság nem látta felmenthetőnek a vádlottat, aki normális elmeállapotú és viselkedésű lévén, a heveny alkoholmérgezés fennforgása mellett is uralkodhatott volna felindulásán, ezért okatlan, durva merényletének büntetőjogi következményei alól az emberi igazság szerint nem menthető fel.

Teljesen hasonló esetet idéz Mezger¹ a német gyakorlatból. Egy 28 éves gyári munkás, különben rendes, józanéletű ember, akit felesége valami összeszólalkozás miatt a cselekmény reggelén elhagyott, korcsmába megy, megiszik vagy 20 üveg sört s éjjel hazatérve, felkölti az alvó három apró gyermekét s a legkisebbet, az alig egyéves leánykát kiviszi az udvarra s ott a favágó tőkére fekteti s baltával le akarja csapni ennek fejét. Csak a 11 éves fiúcska hirtelen beavatkozása menti meg a leánykát a borzalmas haláltól. A szakértői vélemény alapján, mely természetesen itt is heveny alkoholmérgezést állapított meg, a vádlott ellen az eljárás megszüntetéssel végződött.

A másik esetben szintén alkoholos állapotú, de már psychopata vádlottról, egy 17 éves fiatal emberről van szó, aki az Igazságügyi Orvosi Tanács véleménye szerint nehézkes szédülésekben szenved s a bűncselekményt részben a tett előtt elfogyasztott szeszitalok behatása alatt, az öntudat mélyebb megzavarásával járt nehézkes, ködös állapotban követte el és a miatt akaratának szabad elhatározási képessége nem volt meg. Az eset röviden abban állt, hogy egy alkalommal a vádlott a borospincében összetalálkozott egy idős férfival, aki az ő nagyszüleivel pereskedésben volt s itt, jól becsipett állapotban, előbb szinte tréfásan, majd komolyan belekötött az öreg emberbe s aztán fokozatosan feldühödött állapotában előbb üldözni kezdi az öregot s üldözés közben ennek házába berontva, a kezében volt vaslapáttal előbb az ott üldögélő öreg asszonynak fejét kettéhasítja, majd az öreg férfit is megsérelmezi. Az elsőfokon eljárta törvényszék marasztalta a vádlottat, mert nem fogadta el a törvényszéki orvosszakértők által vitatott öntudatlanságig fokozódott ittasságot, — a kir. ítélőtábla és a kir. Kúria azonban magukévá tették az Ig. O. T. idézett véleményét.

A kir. Kúria kiválóan gondos és alapos indokolása részletesen kifejti, hogy jelen esetben olyan elmebetegségről volt szó, melynél az öntudatlan állapot nem állandó jellegű, hanem csak esetlegesen, átmenetileg jelentkezik. A jelen esetben a vádlottnak örjögésszerű, minden akadályt legyőző, vad kegyetlenséggel végrehajtott cselekménye csak úgy magyarázható meg okszerűen, hogy az öröklés által súlyosan terhelt vádlottat az előzetesen elfogyasztott ital hatása alatt

¹ *Kriminalpolitik*, 1934., 33. 1.

hirtelen dühroham lepte meg, amelyben vádlott — öntudatát veszítve — vad ösztöneinek játékszerévé vált. Ily körülmények között pedig őt tettéért bünvádi felelősségre vonni nem lehet.»

Ellenére annak, hogy a vádlottat felmentették, az ügy mind orvosi, mind jogászi szempontból helyesen volt befejezve, mert az Ig. O. Tanácsnak azon további véleménye alapján, hogy a vádlottnál szeszitalok élvezése után könnyen keletkezhetnek nehézkes, szédüléssel rohamok és ködös állapotok, e miatt tehát közveszélyes egyén, akinek gyógyítása végett hosszabb ideig tartó zárt elmeegógyintézeti elhelyezése szükséges, — a két felsőbbíróság felhívta a kir. törvényszék figyelmét az ilyen egyéneknek gondozás végett a közigazgatási hatóságokhoz átszolgáltatása tárgyában kiadott miniszteri rendeletekre (40,335/1893. I. M. és 46,650/1893. B. M., valamint a 30,323/1894. I. M. és 4342/1907. I. M.).

Ellenben nem megnyugtató sem az Ig. O. Tanácsnak, sem a kir. Kúriának a döntése a következő esetben. A vádlott itt egy nagyüzem 28 éves műszaki tisztviselője volt, aki a bűncselekmény elkövetéséig fennakadás nélkül és előljáróinak teljes megalégedésére végezte hivatali teendőit és kartársai semmiféle lelki defektust nem észleltek nála. Egyszer azonban kiderül, hogy a hivatalnoktársai kárára elkövetett sorozatos lopásoknak ő a tettese. A tényállás kétségtelen, ő maga is beismeri, tettének okát adni azonban nem tudja, hiszen havi 800 pengő bevétele van, így nem szorult rá a bűncselekmények elkövetésére. Az elsőfokú bíróság ezen adatok alapján bűnösnek mondja az illetőt a lopás többrendbeli büntetében és vétségében, azonban tekintettel a számos enyhítő körülményre, melyek közt a vádlottnak «csökkentett erkölcsi ellenállóképességét» is kiemeli, mindössze 3 havi fogházat szab rá. A kir. ítélőtábla és a kir. Kúria ellenben egyértelműen felmentették az illetőt. A kir. ítélőtábla ugyanis tekintettel arra, hogy a törvényszéki elmeszakértők véleményei ellentmondók voltak arra nézve, hogy a terhelt szenvedett-e a cselekmények elkövetésekor, illetőleg jelenleg szenved-e valamely beszámítást kizáró elmezavarban, beszerezte az Ig. Orvosi Tanács felülvéleményét, mely határozottan úgy szökölt, hogy «vádlott a cselekmények elkövetése idején az elmebetegséggel és a teljes beszámíthatatlansággal egyértelmű imbecillitásban (erkölcsi gyengeelméjűségben) szenvedett és jelenleg is szenved, amire való tekintettel zárt gyógyintézeti kezelése szükséges.» Mind a két felsőbbíróság magáévá tette az Ig. Orvosi Tanácsnak ezt a szakvéleményét és felmentette a vádlottat a Btk. 76. §-a értelmében, a nélkül azonban, hogy intézkedett volna a felmentettnek ilyen zárt intézetbe utalása iránt.

Teljes tisztelettel a legfelső Igazságügyi, Orvosi Tanács szakvéleményének alapossága és a két legfelső bíróságunk törvénytisztelete iránt, a döntést sem az anyagi igazság, sem a társadalom védelmének nagy érdeke szempontjából nem találom megnyugtatónak. A rendes

hivatását kifogástalanul végző, a társaséletben jelentősebb szerepet vivő embert, aki teljes tudatában van a társadalomerkölcsi és szociológiai kötelességeknek, mert, mikor a lopásokat a hivatalban felfedezik, maga is károsultként jelentkezik, hogy a gyanút magáról elterelje s üzelmeit hosszú időn át folytatja, ezen tetteiért járó társadalmi, illetőleg büntetőjogi felelősség alól nem mertem volna feloldani. Az Ig. O. T. felülvéleménye voltaképpen szentesíti az orvostudományban is már eléggé diszkreditált lopási mánia elmekórformát, amit újabban a laikus jogászság is következetesen mellőz, mint az elmetehetség megzavarását jelentő beszámítást kizáró okot. Az bizonyos, hogy az illető vádlott a társadalom vagyoni biztonságára veszélyes egyéniség, akit tehát szükség lett volna hosszabb időre kezelés alá venni és megakadályozni a bűncselekmények ismételt elkövetésében. Gyakorlati szempontból egyre megy, akár az elmeógyógyintézetbe, akár fogházba küldjük az illetőt, de valamelyikbe való beutalás kívánatos és szükséges lett volna.

Ez az eset kézzelfogható bizonyosság arra nézve, hogy mind az anyagi Btk., mind a Bp.-unk az elmebetegségből bűn-elkövető egyének elhelyezése tekintetében revizióra szorul. A Btk. 76. §-a helyesen nyilvánítja beszámítást kizáró okká az elmetehetség megzavaródását, azonban sem ez a törvénykönyv, sem a Bp. nem intézkedik az irányban, hogy mit tegyen a bíróság a felmentett beszámíthatatlan állapotú bűn-elkövető elmebeteggel. A Bp. 158. §-a intézkedik ugyan az előzetes letartóztatásban vagy vizsgálati fogságban volt ily állapotú egyéneknek «szabaddárahelyezés helyett a legközelebbi közigazgatási hatósághoz leendő kísértetéséről. Úgyde mi történjék, ha a vádlott szabaddában volt a büntető eljárás alatt, amint a legutóbbi esetben is történt?

A Bp.-nak ez a hiánya nemrégiben erősen foglalkoztatta a kir. Kúria jogegységi tanácsát is. Sajnos, a kir. Kúria állásfoglalása (B. I. 2563/1934. sz.) ezúttal szintén nem megnyugtató. Ezen jogegységi határozat tárgya egy súlyosabb kerítési ügy volt, melyben az elsőfokon eljáró kir. törvényszék másfélévi börtönbüntetésre ítélte a vádlottat, akit azonban a két felsőbíróság mint «schizofreniás elmezavarban szenvedő ön- és közveszélyes elmebeteg» egyértelemmel felmentett. A felsőbíróságok, miután a vádlott szabaddában volt, ezúttal sem intézkedtek a közigazgatási hatóság értesítése iránt. Az eljárás alatt azonban sajnálatos herce-hurca indult meg az alsóbbfokú bíró és a rendőri hatóságok között, melynek során a vádlottat kétszer is beutalták az elmeógyógyintézetbe s kétszer és végérvényesen is szabaddá helyezték. A koronaügyészség a jogegység érdekében megkísérelte, hogy a kir. Kúria jogegységi tanácsa útján orvosolja ezt a nyilvánvaló jogbizonytalansági állapotot s a vonatkozó törvényekre és rendeletekre való hivatkozással azt kérte, hogy jelentse ki a Kúria törvénysértőnek a kir. ítélőtáblának azt a végzését, mellyel hatáskör

hiánya címén megsemmisítette az ügyben bizonyításkiegyeztetéssel megbízott törvényszéki bírónak azt a helyes gyakorlati érzékkel tett intézkedését, hogy a törvényszéki orvosszakértők által ön- és közveszélyes elmebetegnek nyilvánított vádlottra vonatkozó szakértői véleményt intézkedés végett megküldte az államrendőrség főkapitányának (aki ezen értesítés alapján a vádlottat be is szállíttatta az angyalföldi elmeegógyintézetbe).

A kir. Kúriának e tárgyban hozott jogegységi határozata azonban szintén igazolja a jogászoknak sokszor a törvény betűhez való merev ragaszkodását. A kir. Kúria ezen jogegységi határozata ugyanis megállapítja, hogy miután a fennálló törvények szerint a bíróságok nem kötelesek hivatalból áttenni az orvosi bizonyítványokat a közigazgatási hatóságokhoz, ha a szabadlábon volt vádlott felmentése esetén ezt mellőzik, ezzel nem követnek el törvénysértést, de nem követnek el törvénysértést a bíróságok s nem lépik túl hatáskörüket akkor sem, ha a felmentett, de addig szabadlábon volt vádlott elmebetegségéről értesítik a közigazgatási hatóságot, mert «közérdek az, hogy a hatóságok, ha az előttük folyamatban levő bűnügyben tudomást szereztek a terhelt közveszélyes elmebeteg voltáról, erről értesítsék a közigazgatási hatóságot.» Ennek folytán a jogegységi tanács «valóban tévesnek» jelenti ki a kir. ítélőtábla megtámadott végzésében elfoglalt álláspontot, de «törvénysértőnek» mégsem tekinti, mert oly kérdésre vonatkozik, amely «a szabad bírói mérlegelés körébe tartozik», amely esetben pedig jogegységi perorvoslatnak nincs helye.

Szóval a jogegységi tanács igazat is adott a koronaügyésznek, nem is. Gyakorlatilag azonban fenntartotta továbbra a jogbizonytalanságot, holott a koronaügyész éppen azért hozta oda, hogy ezt megszüntesse. Nincs tehát más út, mint követelni a Bp. megfelelő módosítását, hogy ilyen jogász «paragrafusokon-nyargalás» miatt a közegészségügy és a közbiztonság ne maradjon a pad alatt.

2. Még nehezebb helyzetben van a büntetőbíró sokszor a második főcsoport gyanánt említett korlátolt elmeállapotú bűn-elkövetők büntetőjogi kezelésére nézve.

Sajnos, a bűn-elkövetőknek igen jelentékeny száma ebbe a határközi csoportba tartozik. A német és az északamerikai statisztikusok ijesztően nagyra teszik a gyengeelmjűek, degeneráltak, a csökkent szellemi értékűek általános létszámát. Nagyon természetes, hogy az ilyen hibás testi és lelki állapotú egyének csekélyebb lelki erejük folytán kevésbé tudnak ellentállni a bűn-elkövetésre csábító ingereknek s így sokkal könnyebben ragadtatják el magukat a bűn-elkövetésre, mint a teljesen ép, egészséges emberek.

A büntetőbírói gyakorlatból seregszámra idézhetném az idesorozható egyéniségek különféle csoportjait. Az imént ismertetett eseteken kívül az élet és a testi épség ellen elkövetett súlyos büntettek tettesei között az elmeszakértői vélemények igen gyakran megállapítják a terhelt egyén degeneráltságát, örökletes szellemi vagy erkölcsi rendellenességét, illetőleg alsóbbrendűségét, ami a bűn-elkövetésre hajtó ingerekkel szemben a csekélyebb ellenállási képességüket igazolja. Sajnos, az elmeorvosi és a bírói megítélés itt is gyakran összeütközésbe kerülnek egymással. Így volt egy híres esetünk, ahol a vádlottat, aki az oltár előtt szolgáló lelkészt orozva lelőtte, az orvosi szakvélemények degeneratív tüneteket mutató, csökkent beszámíthatóságú egyénnek minősítették, a büntető bíróságok ellenben — arra való tekintettel, hogy a vádlott két községben is rendes kereskedést folytatott és hosszú időn át tervszerűen készült a merényletre s azt nagy körültekintéssel hajtotta végre s tettének indokát is (a lelkész elleni bosszúját) beismerte, egyértelműleg megállapították a vádlott bűnösségét a gyilkosságban és életfogytiglani fegyházra ítélték. Egy másik esetben is, ahol egy üzemi alkalmazott az őt rosszul minősítő főnökét megsebezte, a vádlottat az orvosi szakvéleményekben megállapított degeneráltsága és erkölcsi inferioritása ellenére súlyos büntetéssel sújtották a bíróságok.

Felette gyakori az ilyen csökkent szellemi értékű egyének szereplése a csalás és hasonló fondorlatos büntettek körében is. A kisebb-nagyobbstíliú szélhámosok javarésze szintén a csekélyebb erkölcsi ellentálló képességgel védekezik s az orvosi vélemények is gyakran igazat adnak nekik. Megesik azonban, hogy az ilyen moral insanity-vel védekező vádlott több nyelvet beszélő, rendkívül intelligens egyéniség, aki körmönfont ravaszsággal tudta becsapni a hatóságokat, üzletembereket, magukat a szakértőket is.

Mit tegyen hát a büntetőbíró, ha a vádlottra nézve az orvosi szakértői vélemény kifejezetten megállapítja az ilyen szellemi határközi állapotot, az értelmi vagy erkölcsi korlátoltságot?

A mai jogászai közmegállapodás és a bírói gyakorlat

erre nézve az, hogy miután az ilyen csekélyebb beszámítási képességűeket még nem minősíthetjük teljesen beszámíthatatlan elmebetegeknek, velük szemben megállapítjuk a büntetőjogi felelősséget, azonban az orvosilag igazolt gyengeelméjűséget, a degeneratív vonásokat, az erkölcsi inferioritást enyhítő körülménynek vesszük, vagyis az ilyen vádoltakra a rendsnél enyhébb büntetést szabunk ki. Ez az álláspont megfelel a mai Btk-ünknek, mely erről a fontos kérdésről hallgat, illetőleg az ebben való állásfoglalást — ép úgy, mint valamely alanyi vagy tárgyi mozzanatnak enyhítő vagy súlyosító körülményül beszámítását — a bírói belátásra bízta.

Nem szükséges azonban bővebben indokolnom, hogy ez csak félmegoldás, illetőleg megkerülése a problémának, mert a rövid szabadságvesztés-büntetés, az ilyen gyengeelméjű vagy degenerált egyénre kiszabott egy-kéthavi fogházbüntetés sem a gyógyításra nem elég, sem a társadalmat nem oltalmazza meg a kiszabadult korlátolt elmeállapotú egyének újabb bűn-elkövetésétől.

Rikító példa erre egy németországi eset, ahol egy, tiltott koldulás miatt a rendőrbíróság elé állított 35 éves legény maga bevallotta, hogy az utolsó 12 év alatt 64-szer volt büntetve rövid elzárás vagy fogházbüntetéssel koldulás, csavargás, becsületsértés és nemi kihágások miatt, amiknek okául azt adta elő, hogy 15 éves korában egy téglagyárban nagy magasságból a fejére esett s azóta rohamai vannak, akarata ereje nincs, rohamaiban nem tudja, mit csinál, maga kéri, hogy helyezték el intézetbe. (Mezger id. m. 64. l.)

Az a követelés tehát, amely a Magyar Elmeorvosi Egyesületben is már oly sokszor elhangzott, hogy a korlátolt elmeállapotú bűn-elkövetőket enyhébben büntessük, a bírói gyakorlatban rég megvalósult, így ennek a törvénybeiktatása, ami az 1927. és 1930-i német törvényjavaslatokban foglaltatik, a kérdés gyökeres megoldásának nem tekinthető. Az igazi gyökeres megoldás, amely módot nyujtana az ilyen kritikus elmeállapotú, tehát a közbiztonságra veszélyes egyéneknek alapos gyógykezelés alá vételére s egyben a társadalom hatályosabb védelmére az újabb bűn-elkövetéseik

ellen, nézetem szerint csak az lenne, amit az 1927-ben az Elmeorvosi Egyesület által az igazságügyminiszter elé terjesztett törvényjavaslat is magáévá tett, ha ennek a különleges bűn-elkövető csoportnak a különleges kezelésére megfelelő saját intézetet létesítenénk : az ú. n. gyógyletartóztató intézeteket.

Amint a büntetőjogi tudomány állandó sürgetésére a törvényhozás kénytelen volt belátni, hogy a közveszélyes munkakerülők részéről a társadalmat állandóan fenyegető veszély kevesbítésére a dologházak, — a még nagyobb veszedelmet jelentő megrögzött büntettesektől várható újabb és újabb súlyos büntettek meggátlására pedig a szigorított dologházak felállítása elengedhetetlen, — úgy addig kell harcolnunk a gyógyletartóztató intézetekért is, míg a törvényhozás egyszer végre meggyőződik ennek a nélkülözhetetlenségéről is.

Ezek az intézetek kettős célt szolgálnának. Egyfelől a közegészségügy egyik legnehezebb részletének, a kóros elme-állapotúak megfelelő orvosi kezelésének a kérdését oldanák meg, másfelől a büntetőjog és a bűnügyi politika szintén egyik legkritikusabb részletét, a közveszélyes bűn-elkövetők legkényesebb csoportjának okszerű és a közbiztonság szempontjából is üdvös kezelését juttatnák nyugvópontra. Ennek a kettős célnak megfelelően ezek az intézetek kettős : orvosi és jogászai vezetés alatt állanának, tekintettel arra, hogy itt nem pusztán orvosi gyógykezelésről, hanem a beutaltaknak személyes szabadságuktól hosszabb időre terjedő megfosztásáról is van szó, aminek a végrehajtásánál jogászai megítélésre is szükség van. A beutalás ugyanis bírói ítélet alapján mindig határozatlan időre történék, a kísérleti vagy a végleges kibocsátás felett egy vegyes, orvosi és bírói egyénekből összeállított felügyelőhatóság döntene. Újabb visszaszállítás esetén a kibocsátás csak kivételes lehetne.

3. A bűn-elkövetők harmadik és kétségtelenül legnagyobb csoportjára, az egészséges testi és lelki állapotúakra, a teljes jogi beszámítás alá eső büntettesekre nézve első tekintetre talán feleslegesnek látszik a kriminál-biológiai vizsgálat és az ily irányú további csoportosítás vagy osztályozás. A dolog azonban ellenkezőleg áll. A normális elmeállapotú bűn-

tettesek között is bőven akadnak biológiai szempontból legérdekesebb egyéniségek. De nem is számítva azokat, akik a büntetés alól szabadulás reményében nagy gyakorlati ügyességgel szimulálják az elmebetegséget vagy a gyengeelméjűséget, éppen a nagy büntettesek, a súlyos bűncselekményeket elkövetők körében a legváltozatosabb egyéniségekkel találkozunk, akiket nemcsak jogi szempontból, hanem az élettani, különösen lélektani szempontból is megfelelően osztályoznunk kell, ha azt akarjuk, hogy a kiszabandó büntetés vagy az alkalmazandó biztonsági rendszabály valóban hatályos és eredményes legyen, azaz védelmére szolgáljon a társadalomnak s okulására, lelki gyógyszerül legyen magának az illető büntettesnek.

Az ép elméjű bűn-elkövetők sorában mindenekelőtt meg kell különböztetnünk, illetőleg a jogilag is büntetteseknek minősíthetők közül mintegy ki kell vennünk a gyermekeket és a fiatakorban levőket. A XX. század eddigi évtizedeinek egyik legnagyobb vívmánya a büntetőjog terén az, hogy szakított a régi kegyetlen és oktalan felfogással, mely a gyermekeknél is csak az értelmi fejlettséget, az ú. n. belátási képességet tekintette a bűnösség előfeltételének s ezért már a 7—8 éves gyermekeket s még inkább a 12 éven felüli, ú. n. fiatalkorúakat, akiknél az értelmi fejlődés már meg volt állapítható, bűn-elkövetés esetén a felnőttekkel egyenlő elbánás alá vette s a gyermek- és a fiatalkort legfeljebb mint a beszámítást kevesbítő, illetőleg a büntetést enyhítő körülményt vette figyelembe. Már az 1532-i német Carolina világosan előírta, hogy a tolvaj gyermekeket, akiknél a «gonoszság pótolja a kort», fel kell akasztani. De megtette ezt a többi európai állam is, hiszen ismeretes adat, hogy Angliában még 1833-ban is megtörtént egy 9 éves fiúnak egy marék festék ellopása miatt a halálraítélése és kivégzése. A leggyakoribb, vagyis rendes eset volt pedig a bűn-elkövető gyermekeknek és fiatalkorúaknak a közönséges börtönökbe, a felnőtt nagy büntettesekkel együvé zárása, ami bizony a XIX. század legvégéig igen sok helyen gyakorlatban volt. Mi lett ennek az oktalan elbánásnak az eredménye, ezt nem szükséges ecsegetnem. Csak természetes, hogy a legtöbb gyermek és fiatal-

korú az ilyen börtönökből erkölcsileg megfertőzve, az újabb bűn-elkövetésre alaposan kioktatva, gyakran testileg is megtortva került ki s ezekből a szerencsétlen sorsú fiatalokból toborozták aztán újoncaikat a kisebb-nagyobb bűnbandák.

Mind egészségügyi, mind erkölcsi, de még inkább közbiztonsági és bűnügypolitikai szempontból azért nem lehet eléggé magasztalni azt az emberbaráti mozgalmat, mely a XIX. század végén s a XX-nak az elején, mondhatni, minden államban kivívta az elhagyatott, elhanyagolt és a bűnelkövető gyermekeknek és fiatalkorúaknak különös gondozás alá vételét s az utóbbi csoportnak a közönséges büntetőjogi szabályok alól kivételét s a gyermekek és a fiatalkorúak biológiai egyéniségének megfelelő profilaktikus és javítónevelő intézkedések alá helyezését. Ma már különösen Sprangernek *A fiatalkor lélektanáról* írt alapvető munkája nyomán tisztában vagyunk azzal, hogy egészen más a gyermeknek s megint más a fiatalkorúnak a lelki élete. Viszont sem a gyermeket, sem a fiatalkorút nem szabad azzal a mértékkel mérni, amellyel a felnőtt embert mérjük. Ez nem azt teszi, hogy a gyermeket és a fiatalkorút, ha akár testi vagy értelmi fogyatkozásai, akár szerencsétlen társadalmi helyzete, erkölcsileg romlott, züllött környezetbe jutása folytán bűn-elkövetés lejtőjére került, nem volna szabad tettéért megfenyíteni és megfelelő szigorú intézkedések alá venni. Ellenkezőleg, éppen a bűn-elkövető vagy az erkölcsileg züllött állapotban levő gyermeknek és fiatalkorúnak a saját érdekében álló lesz az egyéniségéhez illő és a jövője érdekében kívánatosnak látszó most gyámolító gondozás, majd a hosszabb tartamú javítónevelés alá rendelés.

A magyar törvényhozás ezen a téren, mondhatni, úttörő lépéseket tett az 1908. évi első Büntetőnovellában, majd a fiatalkorúak bíróságáról alkotott 1913. évi külön törvénnyel. Az e tárgyban tartott nemzetközi kongresszusokon a magyar Novella rendszerét általános elismerés és magasztalás fogadta.

Ez a két modern büntető törvényünk kitűnő mintát nyújt a tekintetben, hogy a bűn-elkövetőknek az élettani személyiségét mennyire fontos és szükséges alapos kutatás és vizsgálat tárgyává tenni, ha igazságosan és a társada-

lom fejlődése és biztonsága érdekében helyesen akarunk eljárni.

A felnőtt épelméjű büntetettek körében, akikre már a Btk-ek rendes szabályait alkalmazhatjuk, a csoportosítás és osztályozás kiindulási pontja az, hogy nem szabad egyoldalúan csak az élettani vagy csak a társadalmi szempontra helyezkednünk. A bűnügyi kóroktan 30 évi munkája alapján ma már alaptétel a büntetőjogászok körében, hogy a bűnelkövetésnek két főtényezője, két nagy okcsoportja van: a belső élettani és a külső társadalmi tényezők. Az én meggyőződésem szerint is a bűnelkövetésnél nagy általánosságban egyenlő súlyú tényező az örökölt rossz hajlam, a kegyetlen vagy a veszekedő, verekedő, alattomos, ravasz, cinikus vagy a vérmes, indulatos, lobbanékony alaptermészet, a temperamentum és másfelől a társadalmi helyzet, a terheltnek az egyéni és családi viszonyai és a környezet, amelybe beleszületett vagy akaratán kívül belekerült.

Vagy még szabatosabban azt mondhatjuk, hogy mint minden nagyobb elhatározásnál, úgy a bűnelkövetés előtt is az illető egyén két nyomás alatt áll: a maga alaptermészete, temperamentuma és a társadalmi adottságok hatása alatt. Hogy aztán a két nyomás közül melyiknek enged, orvopszichológiai műnyelven szólva, a tudat alatti alapjellemét követi-e, vagy «a jobbik eszét» veszi elő, ez mindig az egész egyéniségtől és a fennforgó körülményektől, az adott helyzettől függ. Vagyis végeredményben a cselekvő emberre ható két nagy tényező közül az emelkedik túlsúlyra, amelyik az illető egyén lelki erejének, a valódi egyéni jellemének megfelel.

Hogy tehát a felmerült esetben az oktényezőknek melyik csoportja, melyik erő-komplexum volt az erősebb, melyik vitte tényleg a bűnelkövetés útjára az illető személyt, ez a legnehezebb ténykérdés, melyet a bírónak kell — sokszor bizony nagy utánjárás és alapos lélekelemzés után — megállapítania.

A büntetőbírói gyakorlati tapasztalatok ugyan inkább azt igazolják, hogy a súlyos bűncselekmények elkövetésénél aránylag gyakrabban az örökletes alaptermészet, a tempera-

mentum az illető személynek ú. n. alapkaraktere az erősebb tényező, úgy hogy Lombroso kiindulási pontjának az igazságát mind világosabban el kell ismernünk. Vannak azonban bőségesen esetek, amikor viszont a társadalmi tényezők, a nyomor, a kétségbeejtő családi körülmények, a váratlan helyzet lesz előidézője egy-egy sorstragédiának, a gyermek vagy a szülegyilkosságoknak s legtöbbször a vagyon elleni kisebb-nagyobb bűncselekményeknek. De éppen annak a megértése végett, hogy adott esetekben melyik tényező volt valóban a döntő, az igazi ható ok, szükséges a vádlottak személyiségének a biztos megismerése.

A lélekelemzés (pszichoanalízis) ma annyira divatos problémájára a bűn-elkövető személyiségének kutatása szempontjából mint büntetőjogász csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a Freud elméletével is úgy vagyunk, mint a Lombroso tanításával. Amennyire helyes és szükséges a vádlott alapjellemének megállapíthatása végett az ő egész lelki-világát, tehát a tudat alatti vonásait is lehetőségig felderíteni, s e végből a lelki elemzés, a vádlott gondolkodásának, eszéjárásának a megismerése felette becses és fontos a büntetőbíró számára, épp oly kevésbé tehetjük magunkévá Freud két fantazmagóriáját, az emberi cselekményeknek álomfejtéssel és a gyermekkori nemi ébredés reminiszcenciáival való magyarázatát. Ami pedig a freudizmus legújabb propagandistáinak (Alexander Staub) a büntetés és az egész mai büntetőjog eltörlésére vonatkozó tételit és óhajait illeti, — miután szerintük a tudatalatti bűnösség-érzet kívánja és keresi a büntetést, tehát a büntetéssel fenyegetés nem hogy elriasztaná az embereket a bűn-elkövetéstől, hanem éppen arra csábítja (?) — erre az excentrikus elmélkedésre ugyanaz a büntetőjogászok válasza, ami a Lombroso fikciójára a született büntettesről, t. i. a teljes elutasítás.¹ Nagyon kívánatos és örvendetes volna, ha az emberek sohasem követnének el bűncselekményeket, tehát ha már a megelőzési és profilaktikus intézkedésekkel el lehetne érni a bűncselekmények s ezzel a

¹ L. erről Angyal Pálnak a Magyar Kriminálpszichológiai Társaságban 1937. május hóban tartott nagyértékű előadását.

büntetés megszűntét. Sajnos, évezredek óta minden társadalomban a tiltó szabályok ellenére ezrével követik el az emberek a büntetteket, s amíg ez így lesz, a bűncselekmények elkövetőinek megfelelő szigorral megbüntetése, amint eddig-elé elkerülhetetlen jogintézmény volt, úgy jövőre is az marad.

A büntettek osztályozásának nagy problémájával, a kriminológiai és a büntetőjogi írók különböző csoportosításaival ezúttal nem foglalkozom, de annak az illusztrálására, hogy mennyire szükséges a bűn-elkövetők személyiségének biológiai kutatása a büntető igazságszolgáltatás érdekében, vázlatosan bemutatom a magam osztályozási kísérletét, melyet a magyar büntetőbírói gyakorlat legújabb adatai alapján állítottam össze.¹

a) A büntettek legsúlyosabb csoportját alkotják nézetem szerint a keménylelkű, a kegyetlen alaptermészetű büntettek. Sajnos, mind a régi, mind a mai büntetőbírói gyakorlatból bőven idézhetünk eseteket, melyekben a vádlott minden emberi érzésből kivetkőzve követi el a legszörnyűbb büntetteket, sokszor sorozatos gyilkosságokat, robbantásokat, gyújtogatásokat. Nemcsak a francia Landru vagy a német Kürten, hanem a magyar Kis Béla neve is világhírű lett szadista kéjgyilkosságaik miatt. De a bíróságaink aktacsomói közt meglapult egyes bűnügyek közt is akárhány ilyen felháborító ügy fordul elő manapság is, amikor a szerelmi vágytól megvadult férj saját kezével fojtja meg hű feleségét és három apró gyermekét, — amikor az asszony orozva megöli férjét és szétdarabolva temeti el a hullát vagy az öreg apára az eltartás terhe miatt felbőszült fiú vagy leány a legkegyetlenebbül veri szét szülője fejét.

Orvosi és lélektani szempontból lehet vitatkozni a felett, hogy az ilyen emberi fenevadak pathológikus alapon követték-e el a hajmeresztő büntetteket s a ciklothym vagy az atletikus alkat hozzájárult-e ahhoz, hogy az illető a cselekményeket elkövette s más alkatú talán nem vállalkozott volna ilyen kegyetlen elkövetési módozatra. A büntetőbíró

¹ L. Finkey F.: *Adatok a büntettek jellemcsoportjainak megállapításához.* 1935.

azonban, ha beszámítást kizáró okot nem tudott megállapítani, az emberi igazság és a társadalom oltalma érdekében bizonyára a törvény által megengedett legmagasabb büntetéssel fogja sujtani az ilyen egyéneket, ahol fennáll, rendszerint halálbüntetéssel, hiszen a netalán fennforgó enyhítő körülményeket ily esetekben alaposan ellensúlyozza és lenyomja az elkövetés embertelensége, ami a vádlottnak erkölcsi nihilizmusát is igazolja.

Nem szükséges hangsúlyoznom, hogy nem minden szülő- vagy gyermekgyilkosság elkövetője tekintendő pusztán az elkövetési mód kegyetlensége miatt ebbe a csoportba tartozó személyiségnek. Az élet oly rendkívüli helyzeteket teremt olykor a gyermek vagy a szülő mentiségére, hogy a különben legsúlyosabb büntettet is, ha nem is éppen megbocsáthatónak, de enyhébb büntetésre méltónak fogjuk minősíteni. A keménylelkű kéjgyilkosok csoportjába tehát csak az erkölcsi és lélektani szempontból rendkívüli, a rendellenesen emberietlen karakterű egyéneket lehet besorozni.

b) Súly szerint ezután következő csoport a II. Bn-ánk által hivatalosan is ú. n. megrögzött büntetettek csoportja, ahova ez a törvényünk az üzletszerű vagy a bűn-elkövetésre különösen hajlamos egyéneket sorozza. Alaki jogi szempontból a megrögzötté minősítés előfeltétele az, hogy a vádlott legalább három büntettet (az élet, a szemérem vagy a vagyon ellen) kövessen el, amiből és természetesen az illetőnek élet-körülményeiből levonható legyen az anyagi jogi feltétel, t. i. az üzletszerű bűn-elkövetés vagy a bűn-elkövetésre való állandó hajlam.

Ennek a büntetetes csoportnak, mint a társadalom biztonságára valóban közveszélyes csoportnak a büntetőjogi kezelése már egy félszázad óta állandóan foglalkoztatta a büntetőjogászokat világszerte. A büntetőjogi kongresszusokon egyik állandó vitakérdés volt a sokszoros visszaesők, majd ú. n. hivatásos, illetőleg «közveszélyes» büntetettek elleni védekezés problémája. Sőt a gyakorlati megoldással is egy félszázad óta kísérleteznek az északamerikai és az európai államok. Észak-Amerika egyes államai (Ohio 1885, Massachusetts 1887) ezekre az ott ú. n. szokásos büntetettek

(habitual criminals) hozták be a határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetést, illetőleg újabban ú. n. biztonsági rendszabályokat, legújabban pedig a sterilizációt.

Európában Franciaország lépett fel kezdeményezőleg e téren az 1885-i relegációs törvényével, életfogytiglanra a gyilkos hőségű Újcaledoniába és Guyanába relegálva a sokszoros visszaeső büntetéseit. Az utolsó évtizedekben aztán Európának csaknem mindenik állama külön törvénnyel vagy új Btk-ében drákói szigorral sujt le a társadalmi rend és béke ezen hivatásos ellenségeire. A különbség csak abban van, hogy néhol előbb kiszabják a megrögzött büntetésre is az utolsó büntette vagy büntettei miatt a megtorlási jellegű büntetést és ennek kitöltése után utalják be az illetőt biztonsági őrizetbe (Angliában preventive detention), másutt, így minálunk is, ha a vádlottra a bíróság megállapította, hogy megrögzött büntettes, egyenesen az ú. n. szigorított dologházba utalja be, mégpedig teljesen határozatlan időre, tehát voltaképpen élethossziglanra, csak a legrövidebb időtartamot állapítja meg az ítéletben, melynek kitöltése előtt a legjobb viselkedés esetében sem bocsátható feltételes szabadságra.

Kétségtelen, hogy ezek közt a megrögzött büntettek között lehetnek Lombroso szerinti endogen, javíthatatlannak látszó egyének, lehetnek köztük pathológikus vagy degenerált alakok, azonban túlnyomó részük első sorban társadalmi okokból, a neveletlenség, tudatlanság és a nyomor hatása alatt süllyed le az állandó bűn-elkövetés (legtöbbször vagyon elleni büntettek sorozatos elkövetése) útjára, melyből aztán a megszokás lélektani törvényénél fogva képtelen kiszabadítani magát. A szigorított dologházból kiszabadulás után hosszabb-rövidebb, de legtöbbször már igen rövid idő múlva újból a bűn-elkövetés lejtőjén találjuk őket.

c) Külön büntettes csoportnak tekinthető a megrögzöttekkel rokon szélhámosok csoportja. Már a világháború előtt szükségét érezte a magyar törvényhozás, hogy külön törvényt alkosson az ú. n. közveszélyes munkakerülőkről, akik a tisztességes munkásélettől irtózva, hiszékeny embertársaik furfangos kifosztásából élősködnek a dolgozó társadalom

nyakán. A mi fővárosi államrendőrségünk mutatta ki, hogy nálunk is az ilyen léha munkakerülőknek legalább is 12 típusa él Budapesten a mások becsapásából. A világháború utáni gazdasági válságok, a megélés nehézségei nyomában aztán gombamódra elszaporodott ez a csoport s hihetetlen fondorlatokkal, sokszor humoros trükkökkel, csalafintaságokkal szedik rá nemcsak a falusi jámbor embereket, hanem olykor a legmagasabb értelmiségű üzleti vezéregyéniségeket is. Elég csak Kreuger, a gyufakirály, nálunk a hírhedt csaló Strasnofff nevét felemlítenem, akik mellett a szerényebb körben dolgozó volt diákvezérek, tanárok, az álgrófok és grófnők, az agyafúrt mesteremberek és a léha bankfiúk egész serege sorakoztatható fel.

Érdekes, hogy ezek a nagystílű szélhámos bűn-elkövetők — miként már fentebb érintettem — rendszerint a korlátolt beszámítási képességgel, degeneráltsággal védekeznek, holott nyilvánvaló, hogy ezek rendszerint a legeszesebb egyének, akik éles látással, logikus gondolkozással, Sherlock Holmest megszegyenítő kombinációkkal és agyafúrt számításokkal a beszámítási képesség maximumát igazolják. Másik védekezési módjuk a moral insanity-re hivatkozás, amivel azonban a büntetőbíróságokat aligha tévesztik meg, hiszen ezek az éleseszű egyének nagyon jól tudják, mi szabad és mi a tiltott dolog s éppen ravasz számítással adják a tudatlant, vagy máskor a politika kulisszatitkaiba, főúri körök bizalmas dolgaiba beavatottat.

Ide tartoznak a gyakran nemzetközi szövetkezetbe tömörült leánykereskedők is, akik szegénysorsú fiatal, szép-arcú leányokat csapnak be nagyhangú ígéretekkal és mesékkel, lelketlenül eladván őket bordélyházakba, hogy ezen az aljas keresetükön maguk nagyúri módon dőzsölhessenek. Jellemző, hogy az utóbbi évtizedekben ennek a kultúrbotránnyá dagadt «fehér rabszolga-kereskedésnek» az elnyomása érdekében nemzetközi szerződésekkel kötelezték magukat a kultúrállamok az effajta szélhámosok ellen a legszigorúbb büntetési tételek felállítására. A mi Bn-ánk idevonatkozó szigorú büntetési tételei is ilyen nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettség eredményei. Kár, hogy büntetőbíró-

ságaink nem használják ki a törvény által előírt maximális tételeket. Ezekkel a lelketlen kufárokkal szemben mindig indokolt a maximális büntetés kiszabása. Igazán nevetséges ezeknél a közönséges enyhítő körülményekre (büntetlen előélet, családos állapot) való hivatkozás.

d) Teljesen más mentalitást mutat az ú. n. fanatikusok vagy rajongók csoportja. Politikai, nemzetiségi vagy vallási rajongás visz egyeseket olykor a legsúlyosabb büntettek, gyilkosságok, robbantások elkövetésére. A régebbi idők királygyilkosai (monarchomachii), a XIX. század anarchistái, majd a legújabb háborús pszichózis alatt elszaporodott kommunista-merényletek sorozatos gyilkosságai nyújtják elénk az ide-sorozható egyéniségek eleven példányait. Kétségtelen, hogy ezeket az egyéneket olykor a belső tűz, a meggyőződés, egy-egy nagy eszme iránti rajongás fűti és vezeti egész a gyilkosságig, túlnyomó részük azonban rendszerint egy-egy lelketlen agitátornak, diktátori polcra törekvő diabolikus varázsú egyénnek a szuggesztíója alatt áll. A büntetőbíróra azért sokszor igen nehéz feladatot ró annak a biztos megállapítása, hogy az ilyen mentalitású vádlott patológikus alapon beszámíthatatlan elmeállapotú egyéniség-e, — mint a védő vitatja — vagy ellenkezően, a legsúlyosabb büntetést érdemlő társadalomellenes közveszélyes büntettes-e.

Természetesen, ily esetekben is szakértői véleményt kérünk az orvosoktól a vádlottak elmeállapotára vonatkozólag, azonban itt különös óvatosságra van szükségünk a felülbíráltnál. Az állami és társadalmi rend elleni merényletek elkövetőinél ugyanis különös súllyal esik a büntető igazságszolgáltatás mérlegébe az elkövetett bűncselekmények rendkívüli veszélyessége. A büntetőbírónak, ha valahol, úgy az ilyen merényleteknél nem szabad szeme elől tévesztenie a büntetőjog legfőbb célját: a fennálló állami rend és a társadalmi béke oltalmát, ezért a *salus reipublicae* elvéhez híven, köteles ilyen merényletek tetteseire és előkészítőire, a fanatikus, exaltált, de különben épelméjű személyekre a törvényben megengedett büntetési tételeket a legszigorúbban alkalmazni.

Lombroso¹ és más orvostudományi írók, a büntető-jogászok közül Seuffert² és mások, külön tanulmány tárgyává tették az anarchisták elmeállapotát és társadalmi körülményeit s arra az eredményre jutottak, hogy ezek java-része beteges hiúságból, herostratesi hírnévre pályázásból követi el a rémes gyilkossági és más súlyos bűntetteket. Jogi szempontból pedig odajutunk, hogy amint a francia rém-uralom kivégeztette Corday Saroltát, a legnemesebb hazafias elkeseredésből magát mártírhalálra elszánt úrilányt, valamint a mérsékelt irányú girondistákat és a nagyműveltségű madame Roland-ot, vagy ahogy a mi kommunistáink az ő diktatúrájuk ellen sikraszállt ellenforradalmárjainkat, úgy az általunk védelmezett, az emberiség kultúráját egyedül fenntartani hivatott mai jogrend elleni lázadókat, az állami és társadalmi rend felforgatóit mi is nemcsak háború vagy statárium idején, hanem a különben nyugodt időkben is, kötelesek vagyunk a legszigorúbb büntetésekkel sújtani. Amikor ma is azt látjuk, hogy az orosz szovjet szüntelenül újabb és újabb puccsterveket készít a mi jogrendünk ellen s mikor jópénzért magas intelligenciájú emberek, egy jó körülmények közt élő orvos is képes magát a bíróság előtt meggyőződéses kommunistának hirdetni, akkor a jogrendnek ilyen meggyőződéses ellenségeit nem szabad kesztyűs kézzel kezelni. Ezekre áll a régi latin közmondás, hogy az ilyen: irreparabile vulnus ense recidendum est, ne pars sincera trahatur.

e) Egészen másjellemű bűn-elkövető csoport ismét a verekedők és késelők csoportja. Míg a szélhámósok és a fanatikusok kegtöbbször az intelligensebb osztályokból kerülnek ki, ezek az erőszakoskodók rendszerint a kisebb kultúrájú földműves- és iparos-elemek közül állnak elő. Sajnos, falusi sokadalom, búcsú, bál ma is alig múlik el egy kis parázs verekedés és olykor késelés vagy revolverlövés nélkül. Ezeknek a bűncselekményeknek a hatóoka minden kétséget kizáróan a szesztől felhevült állapot, de egyeseknél mélyebben fekvő

¹ Lombroso: *Gli anarchisti*, 1895.

² H. Seuffert: *Anarchismus und Strafrecht*, 1899.

életteni oka is van. Rendszerint minden faluban ismerősek a verekedésre, kötekedésre hajlamos természetű falu rémei, akik szándékosan, keresett ürügyek alatt rendeznek egy-egy ramazúrit, aminek eredménye aztán egy-két fejbeverés vagy halálos késszúrás, ami viszont a megszegyenített legényeket készteteti a visszatorlásra s a falu rémének közös erővel elpusztítására.

Örömmel állapíthatom meg, hogy legújabban a levente-intézmény megteremtése és a sportok megkedveltetése óta a régebben annyira elfajult kocsmázás lassanként falun is kimegy a divatból és helyt ad komolyabb és okosabb szórakozásoknak, a testfejlesztő sportolásnak, aminek folyamánya lesz ezeknek a falusi bűncselekményeknek is a csökkenése.

f) Ez a csoport tekinthető mintegy átmenetnek a bűnelkövetők kriminál-biológiai szempontból legkevésbé érdekes csoportjához, az alkalmi vagy pillanati bűnelkövetők csoportjához.

Kétségtelen, hogy az eddig felsorolt büntettes csoportok mindenike a bűnelkövetőknek egy-egy aránylag kisebb tömeget jelent. Ezeket összefoglalva, mindenik előbbi csoport tagjait bizonyos mérvben rendkívüli, abnormális egyéneknek lehet mondanunk, akiket éppen ez a lelki rendellenességük is visz, illetőleg késztet a bűnelkövetésre. Az utolsónak felvett erőszakoskodók, verekedők csoportjába tartozók ugyan rendszerint semmi abnormitást sem mutatnak, de mégis mint a rendesnél hevesebb vérmérsékletű, indulatosabb, durvább alaptermészetűek voltak külön jellemcsoport gyanánt kiemelendők.

Akik azonban sem keménylelkűeknek, sem megrögzötteknek, sem szélhámos vagy fanatikus, sem erőszakoskodó jelleműeknek nem minősíthetők, hanem valami merőben alkalmi okból, pillanati lelki emotio hatása alatt ragadtatják el magukat bűnelkövetésre, ezeket nevezhetjük közönséges büntetteseknek, akikre a Btk. rendes szabályai és átlagos büntetési tételei állanak. Mik lehetnek ilyen alkalmi okok, vagyis miféle motívumok készíthetnek valakit, aki különben rendes, tisztességes munkásember, egy csekélyebb vagy súlyosabb bűncselekmény elkövetésére, ezzel a nagyjelentő-

ségű és érdekfeszítő problémával, a motívumok tanával ezúttal szintén nem lehet bővebben foglalkoznom.¹ Csupán arra kívánok rámutatni, hogy bármelyik bűncselekménynek a legváltozatosabb motívuma lehet. Nemcsak a gyilkosság vagy a lopás, rablás, hanem a hamisítások különböző alakjai, vagy a testi sértés, becsületsértés vagy a hivatali büntett is elkövethető most aljas, erkölcsileg súlyosan elítélendő és társadalmilag káros indító okból, majd kevésbé erköcs-telen, inkább önző érzületből vagy pedig erköcsileg közöm-bös, társadalmilag menthető motívumból is.

Ehhez képest a bűncselekmények ezen közönséges elkövetőit is három alcsoportba oszthatjuk, ahhoz képest, hogy 1. rosszindulatból, erköcsileg és társadalmilag helytelen, káros motívumokból követték-e el a bűncselekményt, vagy 2. ennél enyhébb megítélés alá eső egyéniségek, erköcsileg nem teljesen romlott lelkületűek, akik azonban társadalmilag helytelen, káros érzelmek hatása alatt vagy gondatlanságból, felületességből, hanyagságból vittek véghez bűncselekményeket, végül 3. vannak erköcsileg és társadalmi szempontból is bizonyos fokig méltányolható okokból bűnelkövetők.

Ezekkel a közönséges vagy mondhatjuk normális lelkiállapotú büntetett egyéniségekkel szemben a bírónak rendszerint nincs szüksége elmeszakértőre a vádlott élettani személyiségének a megértése végett. Ezeknél főként a bűnelkövetésre vezető motívumok biztos megállapítása ad sokszor nehéz munkát a bírónak, melynek megkönnyítése végett esetleg elmeszakértőhöz folyamodik. Legtöbbször azonban, amennyiben a vádlott elmeállapota nem kétes, maga a bíró megoldja az első tekintetre rejtélyes esetet a vádlott társadalmi körülményeinek, személyes és családi viszonyainak gondos megállapítása útján.

Íme, ez a vázlatos összeállítása a bűnelkövetők jellemcsoportjainak, illetőleg ez az osztályozási kísérlet is talán igazolja azt a kiindulási pontomat, hogy a bűnelkövetők személyiségének kutatása és lehető biztos, szabatos jellem-

¹ L. erről Finkey Ferenc: *A motívumok tana*, 1905.

rajza a büntető igazságszolgáltatás sikere szempontjából elsőrendű büntető eljárási feladat.

A büntető igazságszolgáltatás, melynek alaki jogi szabályait a büntető eljárási törvények állapítják meg, csak úgy töltheti be a társadalmi rend és béke fenntartására irányuló fontos feladatát, ha azokat az egyéneket, akiket az anyagi Btk. tiltó szabályai nem tudtak visszatartani a bűnelkövetéstől, megfelelő, vagyis az illető egyének lelkiségéhez, jelleméhez mért büntetéssel vagy biztonsági intézkedésekkel próbáljuk jobb belátásra bírni, illetőleg az újabb bűnelkövetésben megakadályozni. Tehát szigorú, ha kell, a legszigorúbb büntetéssel sujtunk le a megátalkodott rosszindulatú nagy büntettesekre, de a kevésbbé veszedelmes és nem teljesen romlott erkölcsűeket is jellemükhöz illő kényszerintézkedések alá vetjük, miáltal egyrészt éreztetjük velük az államnak kivételt nem tűrő büntető hatalmát, letörjük az állami törvények ellen vétkező akaratot, másrészt megkíséreljük az erkölcsileg romlott, megrögzött, szélhámos, munkakerülő egyéniségeket a rendes, hasznos munkára rákapatni, ránevelni, a fanatikus vagy erőszakoskodó természetűeket pedig szigorú fegyelemre szoktatni, a nem romlott és nem is veszedelmes, de alkalmilag a bűn útjára tévedetteket pedig bűnhődésre, rossz cselekményük megbánására és újabb bűnelkövetéstől tartózkodásra indítani.

Ezeket a fontos célokat azonban csak a valóban megfelelő, tehát az elítéltek igazi jelleméhez mért, arra hatékony büntetésekkel vagy biztonsági intézkedésekkel s azoknak helyes, okszerű végrehajtásával érhetjük el. A változatos, a bűnelkövető jellemcsoportok mindenikére helyesen alkalmazható büntetési rendszer s annak szigorú, pontos, kíméletlen következetességgel eszközölt végrehajtása a betetőzése és biztosítóka kriminál-biológiai kutatásainknak és törekvéseinknek.

FINKEY FERENC.

A TÁRSADALOMGAZDASÁGTAN KÖZÉPKORI TANRENDSZERÉRŐL.

Vannak tudományok, amelyekben a tudomány történeti fejlődésének kutatása nagyobb jelentőséggel nem bír. A kísérleti, ú. n. exact tudományokban például az kevesebb jelentőségű, mint az elvont speculativ tudományokban. Hogy Kirchhoff miképp fedezte fel a spectralanalýsist, nem olyan fontos, mint a társadalomtudományokban az, hogy Smith milyen eszmeláncolatok alapján jutott a gazdasági szabadság elvéhez.

Valószínűleg nem vagyok az első, aki a társadalomgazdaságtan hagyományos előadását hibáztatja abban, hogy a középkor tudományos munkáját, különösen a szellemtudományi történet szempontjából oly fontos XIII. századot, nem méltatja és a tudományt a merkantilizmussal kezdi. Ennek elsősorban valószínűleg abban van a magyarázata, hogy azon kor gazdasági eszméi nem önállóan tárgyalattak, hanem kapcsolatban etikai, jogi, sőt teológiai problémákkal. Természetesen azon kor eszméi azonkívül holt nyelven adtak elő. Azonban ezen külső okokhoz járulnak belső okok is, ezekre óhajtanék figyelmeztetni azzal a végkövetkeztetéssel, hogy a társadalomgazdaságtan történetében ezen korszak irataira is figyelemmel kell lennünk és a középkori gazdaságtan tanrendszernek a többi tanrendszerek mellett önálló helyet kell biztosítanunk.

Smith Ádám a társadalomgazdaságtani rendszerek ismeretetését, mely az utána következő kor tudományos irányát megszabta, a következő bevezetéssel kezdi: «A közzgazdaságtan, mint az államférfi vagy törvényhozó tudományának egyik ága, két különböző tárggyal foglalkozik: első a nép ellátása gazdag jövedelemmel vagy fogyasztási tárggyakkal,

avagy jobban a nép képesítése ily jövedelemnek vagy fogyasztásnak előteremtésére, a másik az állam ellátása elegendő jövedelemmel a közügyek ellátására. Feladata a nép és a fejedelem gazdagítása.» Látni e szavakból, hogy Smith a tudomány döntő problémáját a nemzeti gazdagság szaporításában látta. Munkájának is azt a címet adta: *Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.* Ily beállítás mellett a társadalomgazdaságtan tárgya a nemzeti gazdagság, és ennek főemeltyűje: a termelés. A jövedelemeloszlás és a fogyasztás problémái háttérbe szorulnak. Ennek következtében három rendszert különböztet meg: merkantilizmus, fiziokratizmus, industrializmus. Tudvalevő, hogy az angol nem sokat törődik más nemzetek szellemi termékeivel. Smith Ádám sem vette figyelembe más gazdasági mozgalmak létezését, csak azokat, amelyek Angliában mélyebb gyökeret vertek és amelyek az ő idejében még aktuálisak voltak. Talán a fiziokratákról sem szólt volna, ha nem lettek volna személyes érintkezései annak főképviselőivel. Smith idejéig csak a merkantilizmusnak volt nagyobb gyakorlati jelentősége. Emlékezzünk csak Erzsébet királyné protekcionizmusára, Cromwell hajózási aktájára. Hogyan juthatott volna Smith olyan irányba, mely őt a középkori gazdaságtan irók felfogásához vezette volna.

Azonban a társadalmi kutatók nem tudtak ennél megállapodni. A nemzetek emelkedő gazdasági jólétével előtérbe jutottak a jövedelemeloszlás problémái, különösen a munka igazságos jutalmazásának problémája, a munkásosztály jólétének emelése, sőt a világháború után különösen a fogyasztás problémái. Míg a gyakorlati problémák terén egyedül, vagy legalább főleg a gazdagság keletkezésének és előmozdításának problémái állottak, a társadalmi gazdaságtan történetében talán helyes volt a merkantilizmus, fiziokratizmus, smithianizmus tanaira mint előfutárookra utalni. Mihelyt azonban nem egyedül a gazdagság emelése a probléma, hanem a jövedelemeloszlás és a fogyasztás is, már hibás vagy hézagos az az eljárás, mely a tudomány történeti fejlődésében az említett három rendszerre szorítkozott. A tárgyilagos egyetemleges tudománynak ma keresni kell a kapcsolatot

azokkal a kutatókkal, kik a tudomány mai problémáival szorosabb kapcsolatban állanak. Aki azt mondja, hogy a merkantilizmussal kezdődik a tudomány, illetőleg a tudományos korszak, annak nincs igaza. Csak van pl. Aquinói szent Tamás *Summájában*, firenzei szent Antonius — Salin szerint «einer der wenigen wirklich grossen Theoretiker aller Zeiten» — sienai szent Bernardin — «Raum schaffer der Dynamik des Kapitalismus» — tanításában annyi tudomány, mint Mun Tamás munkájában, vagy Childnél, Culpepernél. Legfeljebb azt lehet talán mondani, hogy a merkantilizmussal kezdődik többé-kevésbé a tudomány önálló művelése, bár ez is csak cum grano salis veendő, mert a gazdaság-etikai egyházi irodalomban is a gazdasági kérdések nem mindig tárgyaltnak a morállal vagy teológiával együtt, hanem gyakran önállóan. Az sem hozható fel a középkori gazdaság-erkölcsi rendszer ellen, hogy a hiten alapszik, mert minden tudás mögött hit is áll, amint már Goethe mondja, hogy a tudás és hit összetartozik. Azok a rendszerek is, melyek a gazdasági világ szigorú természeti törvényeit vallják, hiten épülnek fel, pl. a szabadság eszméjének hitén.

John Stuart Mill tette azt a mélyenszántó megjegyzést, hogy a termelési jelenségek természeti törvényeknek vannak alárendelve, ellenben a jövedelemeloszlási jelenségek emberi törvények szüleményei. Az emberi értelem szabja meg a jövedelemeloszlás rendjét, ezek között különösen a tulajdonjogot, az örökösödési jogot, a családjogot, tehát emberi akarral és emberi értelem alapján meg is változtathatók. Világos, hogy itt erkölcsi szempontok irányadók, tehát Mill már ablakot nyit az erkölcsi elv felé. Ezt nem cáfolja meg az a körülmény sem, hogy ő elsőnek fejtette ki az utilitarizmus elméletét, mert az ő utilitarizmusa magasabb etikai utilitarizmus. Ha keressük, mely írók iparkodtak az erkölcsi elvet a gazdaság terén érvényesíteni, azt, habár talán egyoldalúan, habár talán vallási tendenciával, mégis először a középkori gazdaságetikai teológiai írók irataiban találjuk meg. Ha tehát az összefüggést keressük a mai tudomány és az előbbi korszakok tudománya között, akkor azt sem a merkantilizmus, sem a fiziokratizmus rendszerében találjuk, hanem

inkább a középkori gazdaságtikai írók munkáiban. Tehát nem a merkantilizmus az első nevezetesebb társadalomgazdaságtani rendszer, hanem a középkori egyházi írók legnagyobb génusza után, különben a filozófia terén is elismert gondolatirány után nevezett tomizmus. Ez az első rendszer, amely tehát megelőzi a merkantilizmust. A moralizmus, tomizmus egyúttal felfogásánál fogva kapcsolatban áll a mindinkább terjedő erkölcsi felfogással, melyre a világháború szomorú utókora elég táplálékot nyújt. A mellett egyúttal több pontban már közelebb áll a mai tudományos felfogás több tételéhez is, mint egyes oly írók, kik az élet követelményeit teljesen alárendelték a vallási felfogásnak, ugyanis számol a kor követelményeivel.

Nem foglalkozván egyéb irányokkal, melyek a gazdaság-erkölcsi felfogáshoz vezetnek, bizonyos, hogy a XIX. század kutatói bármilyen pontból indultak legyen ki, odajutottak, hogy a gazdasági élet berendezéseinél helyet kell adni az erkölcsi elvnek. A gazdasági élet az ember életének egyik fontos szférája lévén, nem tagadható az erkölcsi elv szuverénitása. Így a tudomány haladása oda vezetett, hogy a gazdasági kérdések, a gazdasági krízisek és a gazdasági nyomor erősebben foglalkoztatván a szellemeket, felismerhető, hogy a középkori teológiai etikusok és a társadalomerkölcsi iskolának tanai, épp úgy, mint korunk problémái, szorosabb kapcsolatban állanak egymással. Igaz, azzal a korlátozással, hogy azon középkori írók tanaikat az isteni törvényre alapították, a mai elméletek pedig a társadalom természetére és törvényeire építenek. A történeti fejlődés irányát körülbelül a következő vonalon látjuk: Aquinói szent Tamás, Alberti, Sismondi, Thünen, Mill, Schmoller, XIII. Leó. stb.

Nem szabad elfelejteni, hogy a középkori gazdaságtikusok elsőkül vették fel a harcot a gyengéknek az erősek által való kizsákmányolása ellen, a munkanélküli jövedelem ellen, a mammonizmus ellen, általában minden ellen, amit ma kapitalisztikus szellemnek és kinövéseinek lehet nevezni. Már a kapitalizmus bölcsőjénél tiltakoztak tehát a kapitalizmus kinövésai és veszélyei ellen. Felesleges megjegyezni, hogy a szocialisztikus rendszerek támpontokat kerestek a közép-

kori gazdaságmoralisták tanításaiban, de támpontokat talált ott az úgynevezett «tiszta» elmélet és a matematikai iskola, mely a gazdaságtudomány főproblémájává tette az árt, épp-úgy, mint a tomizmus. És olvasóim előtt semmiesetre sem ismeretlen az a terjedelmes irodalom, különösen jogi irodalom, mely a középkori gazdaságetikai írók elméleteit tárgyalja.

A tudományos munkának két irányt kell követnie. A munkamegosztás és a munkaegyesítés irányát, analitikát és szintétikát. A gazdaságtan vizsgálja a gazdasági elv jelenségeit. A gazdasági etika vizsgálja a jelenségeket, a gazdasági és erkölcsi elv összeműködése alapján. Ezek az utóbbi vizsgálódások a középkorban nagyon gondosan folytak, a jelenben pedig a gazdasági etika képviselői folytatják. Mind a két korszakban hipertrofikus jelenségek mutatkoznak, azért kétségtelen, hogy a gazdasági elv nem nélkülözheti az etika regulátorát. Azért a társadalomgazdaságtan története nem kezdődhetik a merkantilizmussal, minthogy ama teológiai gazdasági etikusok kétségtelenül fontos vizsgálódásokkal sorakoznak a gazdasági elmélet történetéhez. Egoizmus, individualizmus, liberalizmus túlzott érvényesülésükben elkorcsosodáshoz vezettek, azért szükséges az ellenkező erőket is működésbe hozni. Az egoizmus ellen az altruizmust, az individualizmus ellen a kollektívizmust, a liberalizmus ellen az intervencionalizmust. Így keletkezett egy új tan és ha e tannak elődjait keressük, akkor azokat a XIII. század nagy íróinak munkájában találjuk. Az állapotok hasonlatossága összeköti a régi és az új tanokat.

A középkori gazdaságetikusok részéről nem volt illetéktelen beavatkozás, hogy az anyagi javak világát tanulmány tárgyává tették és annak igazságait keresték. Az egyház benne állott a lüktető életben és annak körében a gazdasági érdekek súlya mindinkább fokozódott. Az egyháznak és intézményeinek is szükségük volt anyagi javakra, melyeket részint közvetlen termelés, részint forgalom útján kellett beszerezni.¹ Így tehát az egyházra nézve is fontos volt a ter-

¹ Lásd *Vallás és gazdaság* című cikkemet a Közgazdasági Encyclopediában.

melés, forgalom, jövedelemeloszlás és a fogyasztás alakulása. A mellett az egyház az egész világon szedett péterfillérek révén az első nagy nemzetközi pénzügyi szervezet volt. A hívők érdekében sem lehetett ignorálni az anyagi érdekek fokozódó jelentőségét. Az egyház befolyását, szerepét, hatalmát is bővítette, hogy a gazdasági kérdésekhez is hozzászólt. Végül az egyház évszázadokon át a legmagasabb és legáltalánosabb világi és erkölcsi hatalom volt, melynek a gazdasági téren is misszió jutott.

A moralizmus beiktatása, mint első társadalomgazdaságtani rendszer, a társadalomgazdaságtan történetében már abban találja indokolását, hogy az első nemzetgazdaságtani kutatások a politiko-etikai tanokból elágaztak, amelyek pedig éppen a moralizmusban kifejezésre jutottak. Leghelyesebb volna a következő rendszereket megkülönböztetni: 1. moralizmus, 2. merkantilizmus, 3. fiziokratizmus, 4. indusztrializmus, 5. kollektívizmus. A jelenkornak a szociális elvre támaszkodó rendszerét szocializmusnak vagy kollektívizmusnak neveznök, mert a rendesen szociálizmusnak nevezett, forradalmi és a társadalom mai alapintézményeit tagadó tanokat utópizmusnak neveznök. Rendszerré egy eszmecsoportot az egységes tárgy és egy összefoglaló, végig húzódó gondolatfonal tesz. Pedig van-e egységesebb, erősebb kapocs, mint épp a gazdaságetikusok azon alapelve, hogy a gazdasági életben is érvényesülnie kell a moráltörvénynek. Az erkölcsi elv pedig nem a gazdaságtól idegen elv, nem an- vagy metaökonómiai elv, amint a szabadság elve, mely más gazdaságtudományi rendszer alapját teszi, sem az; mindkét elv az ember erkölcsi természetének, sőt talán egész természetének követelménye. A moralizmus beiktatásával a gazdaságtudomány egésze több, erősebb logikát, egységet és következeteséget mutat és így egyes elméleti vagy gyakorlati tanrendszerek esetleges beállítástól függetlenítették. Ezen világítás mellett a merkantilizmus tiltakozás a moralizmus ellen, mely többé-kevésbé háttérbe szorítja a pénzt és a kereskedelmet. A fiziokratizmus tiltakozás a merkantilizmus ellen, a kereskedelem és a pénz túlbecsülése miatt, és visszatérés a moralizmus által is majdnem kizárólag produktívnak tekintett

mezőgazdaság méltatásához. Az industrializmus, másképp liberalizmus, az intervencionalizmus negációja, míg a szocializmus vagy szocioökonómizmus tiltakozás az individualizmus és kapitalizmus kinövéséi ellen. Viszont érintkezést is állapíthatunk meg az újkori és a középkori rendszerek között,¹ tekintettel arra, hogy az első már önálló tudományos gazdasági munka, amely átvezet a merkantilizmus önálló rendszeréhez, a XIV. századbeli Oresme püspök *Tractatus de origine etc. monetarum* című munkája. Ez vezet át a teológiába, etikába, politikába beágyazott gazdaságtudománytól az önálló gazdaságtudományhoz.

Nincs itt helye annak, hogy egyenként a középkori gazdaságetikusok tanításait vizsgáljuk. Tanaik között voltak kétségtelenül nagy tévedések, amilyen volt különösen uzsora-elméletök. De, sajnos, a merkantilizmus és fiziokratizmus is nem egy téves tant hirdettek. De a tomizmus tanításai mindenesetre a kor produktumai voltak. Az összeomlott római világbirodalom helyébe lép a keresztény világ, mely természetesen ellentét a római világ utolsó korszakához. A római világ az egoizmus elvének hódolt, a keresztény világ hirdeti az altruizmus elvét. A római világ dicsőíti a vagyont, a pénzt és megveti a munkát, a keresztény világ degradálja a pénzt és emeli a munkát. A római világ hódol a korlátlan individualizmusnak, a keresztény világ az egyént alárendeli a közösségnek. A római világ jogot és élvezetet keres, a keresztény világ szegénységet és absztinenciát prédikál. A római világ nem ismeri a gazdagság kötelességeit, a keresztény világ hirdeti a gazdagság kötelességeit. A római világ a munkát a rabszolgára bízta, a keresztény világ hirdeti a munka kötelességét. A római világ nem ismeri a szociálpolitikát, a keresztény világ követeli az államtól a gyengébb védelmének törvényes szabályozását. Egészen általánosan kifejezve, azt mondhatjuk, hogy a legnagyobb ellentét a két korszak között abban áll, hogy a római világ materialisztikus, a keresztény világ idealisztikus világnézet-

¹ Salin : *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. (2. kiadás Berlin, 1929) 25. l.

nek hódol. Ebben a szellemben legyen egy új világ, a keresztény világ felépítve, ellentétben az összeomlott római világgal. Látjuk ebből, hogy a középkori gazdaság-etikusok tanai nem holmi tudományos képzelgések, megfelelnek a világ akkori állapotának és a céloknak, melyek felé az új világot vezetni akarták. Milyen szegények tulajdonképp ezen mélyen-szántó tanításokhoz képest más rendszerek. Ha a római és keresztény világ ezen párhuzamát korunkra alkalmazzuk, akkor felismerjük, hogy a XIX. század inkább a római világ jellegét hozta kifejezésre, míg a XX. század valószínűleg a keresztény világ jellegét fogja magán hordani.

Hogy a középkori moralizmus rendszerének, egy-egy tételének milyen nagy gyakorlati, korszakalkotó jelentősége volt, e tekintetben elég utalni azon mélyenható jelentőségre, mellyel a munkának elismerése, dicsérete járt szemben a régi felfogásokkal. Hisz tulajdonképp ez törte át a középkor feudális-munkáját, ez vezetett a modern gazdasághoz, igazi közgazdasághoz. Mert a munkadícséretén és elismerésén épültek fel a városok, a munkából élő polgárokkal, ez vezetett az ipar önállósításához, technikai és szociális munkamegosztáshoz, tehát igazi társadalmi gazdasághoz, szemben a régi házi (οἶκος) rendszerrel.

«La doctrine des encycliques est toujours la même» — mondja Sertillanges; az egyház tanítása az emberek közötti viszonyokról, valamint a társadalom és az állam szervezetről nem változott. Azok a tanítások, melyeket a «Rerum Novarum» és «Quadragesimo» hirdetnek, ugyanazok, mint amelyeket részletesebben kifejtenek a «Sanctae laetitiae», a «Quod apostolici muneris», az «Immortale Dei», a «Casti connubii», a «Divini Redemptoris», a «Humanum Genus-féle encyklikák stb. és ugyanazok, mint amelyeket a régi gazdaság-etikusok hirdettek. Csak az aktualitás változik, amelyre e tanok alkalmazást nyújtanak. Ezek a tanok vezették XIII. Leó pápát, akit valószínűleg befolyásoltak olyan közgazdasági írók, akik etikai alapra helyezkedtek, mint Villeneuve-Bargemont, Rondelet, Ketteler, Minghetti, Toniolo, Périn, Droz, stb. De megvan a kapocs a középkori gazdaság-etikai tanokkal, melyek viszont belekapcsolódnak

a modern gazdaság-etikai irányba, amely a modern szociálpolitikához vezetett. Hisz a materialisztikus gazdasági felfogással szemben álló idealisztikus felfogás nélkül a modern szociálpolitikának nincs is értelme.

A XIII. század gazdaság-etikáját háttérbe szorította a XIV. században fejlődő humanisztika, amely a jószágvilág emberi, világi jelentőségét erősebben hangsúlyozta és többé-kevésbé a jószágvilág morális feltételeit tagadta. E szerint a jószágvilág feladata, hogy az embernek lehetőséget nyújtson magát itt a földön kellemesen berendezni, — «Questo mondo si occupa della terra» — a túlvilágra való tekintet nélkül. A gazdaság-etikusok nagy tanítása és tulajdonképpen minden szociális elmélet alapelve, hogy a jószágvilág nem az egyesnek adatott, hanem az egésznek, a társadalomnak, az emberiségnek, háttérbe szorított az individualisztikus felfogás által. Ennek a felfogásnak következménye az a tan, hogy a jószágvilág boldogítsa az egyént, ez következményét nyeri abban a felfogásban, hogy a javak összegyűjtése, melynek a moralizmus határt szab a szükségletekben, határt nem ismer. Az élvezetek határtalansága vezet a jószágfelhalmozás határtalanságához, a gazdagság után való vadászathoz, ami ismét azon erkölcsi elvek tagadásához vezet, melyeket a moralizmus a kereset tekintetében tanított. A jószág után való vadászhat megfogja előbb az egyént, aztán egész nemzeteket és azon politikai maximák alkalmazásához vezet, melyek éppen későbbben a merkantilizmus tartalmát teszik. A humanisztika fellépése, mely tehát a XIV., XV. században Aquinoi szent Tamás iskolájának tanítását elárnyékolja, magyarázata lehet annak a körülménynek, hogy Smith és általában az újkor gazdasági teoretikusai és praktikusai, a jelentős, sok tudással és nemes erkölcsi érzékkel megalapozott tanokat, melyeket a XIII. század gazdaság-etikusai hirdettek, figyelembe nem vették.¹

A társadalomgazdaságtan története eddig főleg oly rendszerekkel foglalkozhatott, melyek nem elégedtek meg

¹ Fanfani: *Le origini dello spirito capitalistico in Italia* (Milano-1933) 134 l.

alapfogalmak, alapjelenségek elemzésével, vagyis tisztán elvont tudományos feladatokkal, hanem foglalkoztak a gazdaság irányításának, végcéljainak és az ezek elérésére alkalmas eszközöknek elemzésével is. Ezek sorába azonban okvetlenül odatartozik a középkori tudomány munkája is. A különbség csak abban van, hogy míg a merkantilizmus, fiziokratizmus, smithianizmus túlnyomóan materialisztikus, krematisztikus egoisztikus reflexiókból indulnak ki, a középkori gazdaságtudományt magasabb, ideálisabb, erkölcsvallási elvek vezetik. Ez azonban, mint ma szeretik mondani, csak világnézeti különbség. Kétségtelen, hogy a társadalomgazdaságtan története nem hanyagolhatja el a középkori gazdaságtant, sőt azzal kell kezdődnie. Mindezek a rendszerek nem szorítkoznak a tisztán gazdasági mozzanatokra, hanem azokon túlmenve, kutatják a gazdasági javak rendeltetését, a gazdálkodó ember magasabb erkölcsi természetéből folyó következményeket.

Nem szükséges tehát arra utalni, hogy a középkori gazdaságerkölcsei elméletek abban is csatlakoznak a Smith osztályozta elméletekhez, hogy mindezekben elméleti és gyakorlati elgondolások találkoznak, tehát ezek sem számíthatók az ú. n. «tiszta» elméletekhez. E rendszerek mindegyike tekintettel volt arra, hogy a gazdasági szempontok más szempontokkal vegyülnek, sőt amazokat néha háttérbe is szorítják. A tisztán ökonómiai szempontok még leginkább Smith rendszerében jutnak kifejezésre, de ott is jelentékeny kivételekkel.

Ha szemléljük a mai társadalomgazdasági helyzetet, nagyon célszerű keresni a középkor gazdaság-etikai elméletével való összefüggését, hiszen ahhoz ma jóformán közelebb állunk bizonyos tekintetben, mint akár Smithhez, akár Ricardóhoz vagy Malthushoz. Sem Smith fatalisztikus belenyugvása úgynevezett örökérvényű gazdasági törvényekbe, amilyenek nincsenek, sem a Ricardo és Malthus táplálta pesszimizmus nem rokonszenves ma, sem a gyakorlati, sem az elméleti eszmeköröknek. Ma a haladás, a javulás szüksége és lehetősége hatja át a nemzeteket, a társadalmi osztályokat, a különböző termelési ágakat. Ma keressük az igazság posztulátumait a javak elosztásában és így önkéntelenül is az etikai eszmét

felismerjük a gazdasági életben és a gazdasági elméletben. Ma csak az a felfogás talál hívókra, hogy a gazdasági élet legfelsőbb vezérelve az etikum.

A középkori gazdaság-etikai rendszernek első nagyobb társadalomgazdasági rendszerként való elismerése azzal a jelentőséggel is jár, hogy a tudomány fejlődésének történetébe beleviszi az egységet, mert Aristotelestől vezet napjainkig. Aristoteles munkája alapja Aquinói szent Tamás munkájának, Aquinói szent Tamás pedig új életre kel XIII. Leóban. XIII. Leó pápa pedig kétségtelenül egyik tekintélyes képviselője azon mindinkább erősödő gazdaság-etikai gondolkodásnak, mellyel szemben a merkantilizmus és fiziokratizmus mintegy csak mellékhatásaivá válnak annak a humanisztikus felfogásnak, mely az európai fejlődés egyik fázisában a középkori gazdaság-etikát felváltotta.

Természetesen nem állítom azt, hogy a középkori gazdaság-etikusok teljesen befejezett tanrendszert állítottak fel, ami különben sem a merkantilizmusnak, sem a fiziokratizmusnak nem sikerült. Nem állítom, hogy az idetartozó írók munkáiban nem voltak tévedések, de voltak tudvalevőleg a merkantilizmusban, a fiziokratizmusban is. Ellenben volt egy uralkodó helyes alapgondolat, míg ellenben éppen az alapgondolat a merkantilizmusban és a fiziokratizmusban egyaránt téves volt. A középkori gazdaság-etikai írók helyes tudományos elgondolások, helyes erkölcsi szempontok képviselői. Így a munka méltósága és etikuma, a féktelen gazdagsághajhászat plutokratikus veszélyeinek felderítése, a hivatás etikuma, a gazdagság kötelességei és korlátjai, a gyengék védelme, a szükségletkielégítés határa. Aprólékosan vizsgálták a kereskedelem különböző kényes természetű eljárásait, különösen a gyanúsakat, tiltakoztak a gazdasági monopóliumok és a kereskedőknek áremelés céljából történő összeköttetései ellen (ma kartelleknek nevezett eljárás). Elítélték a fojtogató verseny minden alakját. Egyébként megjegyezzük, hogy e rendszernél is nem a merev ragaszkodás bizonyos szabályokhoz, hanem fejlődés is volt, a kor igényeinek megfelelő enyhítése a régi szigorú felfogásoknak. Itt tehát sok érintkezés mutatkozik a mai és a régi felfogás között, csak-

hogy a középkorban a jelzett helytelen eljárásokat egyenesen bűnnek minősítették és megbüntették. Kiemeljük még, hogy elismerték a tőke termelékenységét, egyébként a tőkéről szóló tan visszahatás volt a Rómában dívó zsarolásck ellen, hiszen még a «becsületes» Brutus is 48%-ot szedett! A tőkekamat meg is volt engedve, ahol a tőke veszélyeztetve volt, a tőkebefektetés tehát nem volt akadályozva. Nem szabad egyébként elfelejteni, hogy ez a kor, a XIII. század, az első kapitalisztikus korszak volt. Csak gondoljunk Velencére, Génúára, Brügge-re, Lübeckre, továbbá a Mediciek, Baldik és Peruzzik világraszóló vállalataira. Általában megjegyzendő, hogy a moralizmus nem ellenzi az ember jogos érdekeinek tisztességes kielégítését és a jólétre való törekvést, ha voltak is egyesek, akik a szegénységet tartották eszménynek, mint assisi szent Ferenc. A moralizmus csak a kinövéseket helytelenítette, amint hogy azokat ma is helyteleníteni kell. Így tekintve a gazdaság-etikai tanok hirdetőit, nem fogjuk az ugyan fennkölt gondolkozású Turgot álláspontját helyeselni, mely szerint az egész középkor «les siécles d'ignorance», ami csak a XVIII. század túlzó racionalizmusa szempontjából érthető.

Spann helyesen jegyzi meg, hogy a későbbi elméletek azért nem kapcsolódnak be a csodálatos magas fokra jutott középkori elméletekbe, mert azckkal jóformán ellentétes alapokra helyezkedtek. Tudniillik etikai, vallási alapra. Ez azonban nem indokolja, hogy azokat mint első tanrendszert ne említsük. Annál inkább kötelessége a mai tudománynak amazzal az összeköttetést helyreállítani. Az sem fogadható el kifogásnak, hogy a középkori elméletek nem alkottak egységes rendszert, ami a merkantilizmusra és fiziokratizmusra még inkább áll.

Figyelemre méltó, hogy a ma kialakult gyakorlati gazdasági rendszerek Seipeltől Rooseveltig mind arra törekednek, hogy közgazdasági intézményeikbe az etikai elvet bevezessék, az egyéni érdekeket a közérdekkel szemben határok közé szorítsák, a gazdaságilag gyenge, de egyébként értékes elemeket a gazdaságilag erős, de nem mindig értékes elemekkel szemben védelembe vegyék, a társadalmi fejlődés mai stá-

diumában végül az államhatalom beavatkozásának elvét aláhúzzák.

Megjegyzem, hogy ez értekezés megírására semmiféle világnézeti vagy politikai gyakorlati szempontok nem vezettek. Tisztán az igazság keresése; már társadalomgazdaságtanomban régen írtam, «jóformán teljes rendszert nyujtanak.»¹

*

Smith Ádám munkájának címe szerint a gazdagság természetével is akart foglalkozni. Ebből azonban nagyon keveset találunk munkájában, legfeljebb több helyen gazdasági jelenségeket erkölcsi okokkal magyaráz. Viszont másik fontos munkájában (*Moral sentiments*, section IV., chapter III.) egyes idevágó reflexiókat találunk, így azt, hogy a gazdagságnak általában nyujtott tisztelet az erkölcs megrontásához vezet, mert ezt a tiszteletet csak az erény és a bölcsesség érdemli meg. Ezt a fejezetet akár Aquinói szent Tamás is írhatta volna, mivel tehát Smithnek valószínűleg érdekes találkozása lett volna, ha vizsgálódásait tényleg kiterjeszti a gazdagság természetének problémájára. A mai tudománynak pedig, mely szükségét látja a társadalmi és erkölcsi elvek figyelembe vételének, hálásan el kell ismerni, hogy a kapitalizmus első fellépését figyelő középkori tudósok, túlzásoktól, tévedésektől eltekintve, tudományunknak nagy szolgálatot tettek. És azért lehetetlennek tartom, hogy a tudomány történetének előadásánál ne figyelmeztessük a bűvárkodót ezen első nevezetes tanrendszerre, a középkori gazdaság-etikai tanrendszerre, mely különben is több ponton érintkezik napjaink eszmeáramlatainak egy részével.

Összefoglalva azt mondhatjuk, két nevezetes világnézetről van szó. A középkori gazdaság-etikus világnézete az auri fames korlátozását, az újkor gazdasági rendszere — a gazdaságerkölcsi tanrendszer fellépése előtt — az auri fames hatványozását hirdeti. Az egyik világnézet szerint a jószágvilág célja a rendes életcélokon kívül magasabb erkölcsi, közösségi, altruisztikus, sőt földöntúli érdekek előmozdítása,

¹ Földes: *Társadalmi gazdaságtan*. 6. kiadás. I. kötet. 437. l.

a másik világnézet szerint pedig egoisztikus érdekek megvalósítása. Csak mindkét világnézet ismerete nyújthat biztos alapot az elméletek jelentőségének és történeti kihatásának megítélésére.

A középkori tanrendszer jelentőségét ugyan elhomályosítja az évszázadoknak majdnem áttörhetetlen ködfátyola, de felismerhető lesz, ha a következő tényezők villanyfényét rávetítjük: az Egyház hatalmas karitatív rendszerének, újjáépítő nagy gazdasági aktivitásának, az összes keresztény államok egyetemes egységének, a protestáns Macaulay szellemével felismert örökkévalósága tudatának, az alkotott törvényeknek az egész keresztény világot kötelező voltának döntő hatását mind az egyesekre, mind az emberek millióira, nemzetekre, világrészekre, az egész akkori kultúrvilágra.

FÖLDES BÉLA.

GRÓF TISZA ISTVÁN LEVELEINEK HATODIK KÖTETE.

Amennyire tanulságos, sok helyütt lélekemelő olvasmány ez a kötet, annyira nehéz az értékes anyag hatalmas testét egy rövid ismertetés Procrustes-ágyába beleszorítani. De legalább megkísérleni legyen szabad.

Tele van — mindenekelőtt — a kötet e levelek írója szép emberi tulajdonságainak apró, de jellemző bizonyosságai-
val. Megható pl. az a gyöngédség, amellyel unokaöccséhez, gr. Bethlen Lászlóhoz írt soraiban a szülői szívnek azt a heroizmusát emeli ki, mely a fiatal Lászlót a háborúban örökre eltűnt fivére után a harctérre ereszti (1879. sz.); megható az a levél, amellyel Kerekes borsodmegyei reform. papnak fájó lelkébe a vígasztalás olaját csöpögteti, mikor egyetlen fia hősi halála alkalmából azt írja neki, hogy a fiú a «nemzet élethalálharcában a legmagasztosabb ügyért áldozta föl ifjú életét» (1769. sz.). És megindítóak azok a szép sorok, amelyeket Szász Károlyhoz intéz: «Én, aki — írja Tisza — annyi viruló szeretett lényt temettem már el, meg tudom osztani egész bánatodat s tudom azt is, hogy ilyenkor csak Istennél a vígasztalás. Vallásos ember vagy Te is; keress hitedben erőt és megnyugvást.» (2040. sz.)

A vallásosság, gyöngédség, emberszeretet és nagylelkűség számtalan példáját nyújtja a kötet azokban a levelekben, utasításokban és egyéni akciókban is, melyeket a harctérről hozzáforduló egyszerű katonák, hadirokkantak, hadi-özvegyek és árvák megsegítése ügyében írt, adott és fejtett ki Tisza. Az igazi humanitás katekhizmusát lehetne belőlük megszerkeszteni. Különösen jellemző e részben az a beszéd, amelyet Tisza a «Hadigondozó Tanács» alakuló gyűlésén 1917. április havában (1738. sz.) mondott s «csak rideg és

tökéletlen fél munká»-nak nevezte a schematikus anyagi segélyezést, ha ehhez nem járul a társadalom boldogabb egyénei részéről a gyámolítottak lelkét megragadó személyes érintkezés, az igazi charitásnak a sebeket hegesztő balzsama.

Tiszának, az embernek lelki arcához ezek a gyöngéd vonások épp úgy hozzátartoznak, mint az a kérlelhetetlen szigor, amellyel a háborús évek alatt lábrakapott becsület-rabló rágalmazásokat elítéli. «A magán- és közmorált — írja 1917. januárjában az *Az Est* szerkesztőjéhez (1848/a. sz.) — egyesek és nemzetek legdrágább kincsének tartom, amely fölött őrködni kötelessége politikusnak és sajtónak, de amelyet kellő alap nélkül bemocskolni gonoszabb és rútabb bűncselekmény a mások vagyona, sőt élete ellen intézett minden merényletnél is».

A pszichológus arcképiró számára értékes adalékok tömegein fölül a levelek nagyrésze a háborús idők második felének rendkívüli eseményeivel és rendellenességeivel foglalkozik. Legyen elég itt csak a közéletmezésnek sok gondot okozó kérdésére s arra a hősi küzdelemre utalnom, amelyet Tiszának hazai és külföldi tényezők és befolyások ellen kellett e téren folytatnia. Föl kellett világosítania az alig trónralépett ifjú királyt annak a több felől támogatott tervnek a képtelenségéről, amely az egész monarchia — hadsereg és polgári lakosság — élelmezését egy központi katonai hatóság kezébe akarta tenni. (1829. sz.). Országgyűlési képviselőket, főispánokat, polgármestereket — még a karlsbadit is! — ki kellett oktatnia, hogy egyes városok, vidékek részére kedvezményes gabonajuttatás miért lehetetlen. Visszásságok ellen kellett hadakoznia, mikor tapasztalta, hogy «az ország egyes északi és nyugati részében, minden baj ellenére is, óriás pénzt gyűjt a gazdaközönség, a mi derék alföldi magyar népünk pedig szemünk láttára pusztul el, mert azt a csekély minimumot sem nyújtjuk neki, amely a teljes katasztrófától visszatartaná . . . Nem tudom nézni, hogy most szemem láttára pusztuljon el szülőföldem gyönyörű népe!» (1917. febr. 6. 1880. sz.). — Harcolnia kellett az osztrák szociáldemokraták és az *Arbeiterzeitung* galád vádjai ellen, hogy a magyarok Ausztriát kiéheztetik s így az ellenségnek dolgoz-

nak a kezére (1913. sz.). — Ismételve kellett írásban és élőszóban megértetnie a német főhatóságokkal, hogy még Németország szempontjából is életkérdés gabonával kiegészíteni a kimerült monarchiát stb. Annál rosszabbul esett aztán neki, hogy az ellenzéki alkotmánypárt megtagadta a Közéletmezesi Tanácsban való részvételt, mert elhibázottnak tartotta a Tisza-kormány életmezesi politikáját, a helyett, hogy az ország érdekében a hibákat kijavítani segített volna. (1827. sz.)

Főbecsét azonban a nagyértékű kötetnek nem a néhány példával kiemelt, hanem azok a levelek és iratok adják meg, amelyek a Tisza élete utolsó két esztendeje alatt, néha talán sorsdöntőknek nevezhető országos kérdésekbe világítanak belé.

A figyelmet ezek közt elsősorban a Tisza lemondására vonatkozó darabok kötik le.¹ Még decemberben és januárban föltétlen bizalmáról biztosítja az alig megkoronázott király Tiszát s már 1917. februárja elején azt írja neki, hogy többé nem lehet meg közöttük az a harmónia, mely «előbb még megvolt». Meglepetten kérdezte sajátmagától — följegyzéseiben — Tisza, hogy miért, és sietett a királyhoz fölajánlani neki lemondását. A kihallgatás meglepő eredménye azonban az lón, hogy a király Tiszát lemondása visszavonására kérte föl; sőt, pár hétre rá újabb kihallgatáson nagyszabású népjóléti törvényjavaslatok kidolgozásáról egyezett meg vele, mint pl. a munkások szakszervezetei jogi állásának elismerése, a tisztviselők illetményei és megélhetési viszonyai javítása, főként pedig a földbirtokszerzésnek lehetőleg széles népréteg számára való megkönnyítése. Ez utóbbit illetőleg a Tisza-kormány behatóan foglalkozott azzal, hogy a közvagyon megfelelő fölhasználása, esetleg célszerű vagyoadó útján «a nép birtokvásárlási hajlamának tért kell nyitni»; e mellett a bankok földvásárlási tendenciáival és a parcellázási üzleteknél lábrakapott nagy közvetítői hasznokkal szemben radikális intézkedésekre gondolt a kormány. (1962. sz.)

¹ Ezek közt legfontosabbak: 1947/a, 1967, 1979, 1980 és 1981. sz. a.

Ezek a kormánytervek és Tisza előadása bírták rá aztán a királyt az 1917. április 28-i kézirat kibocsátására, melyben nemcsak «eddig is táplált teljes bizalmáról» biztosítja a király Tiszát és kormánya többi tagjait, hanem «a nehéz időkben ritka önfeláldozástól és mély hazafiságtól vezetett, céltudatos működésükért külön elismerését és köszönetét» is kifejezi (1986. sz.). Ugyanez a kézirat — Tiszával teljes egyetértésben — a választójog olyan kiterjesztését tartja szükségesnek, amely «a magyar állam léteérdekeinek tekintetbe vételével a nép által hozott áldozatoknak megfelelően».

És mégis mit látunk? Két hét múlva, május közepén, aggodalmát fejezi ki a király, hogy a választójog radikális kiterjesztése nélkül (amely radikálisságot Tisza ellenzett) forradalom fog kitörni. Ezt az aggodalmat Tiszának nem sikerült eloszlatnia s május 21-én beadta lemondását, de a fölmentést csak június 15-én kapta meg.

Feltűnő, hogy a király «teljes bizalma» Tisza iránt alig rövid két hét alatt teljesen kihűlt. Több oka is volt ennek. Először az, hogy az ellenzéki előkelőségek sikerrel szitogatták az ellenszenv azon tüzét, amely némely udvari és ultramontán körökben Tisza ellen azért lángolt föl, mert minden akadályt legyűrve keresztülvitte, hogy a koronázásnál ő, a kálvinista miniszterelnök, helyettesíté a nádort (1813, b, c, d, sz.). Befolyhatott a király érzelmeire és értelmére rokonának, a Bécsben nevelt spanyol királynak intelme, aki csupa jóakarattól a közel rokon dinasztia és a monarchia iránt azt az entente némely köreiből fölhangzó kívánságot közölte vele, hogy a béke megkönnyítése kedvéért Tiszát, mint háborúszerző hírében állót lemondásra kellene bírni.¹ Hozzájárult ehhez a választójog miatti aggodalom, amelyet a király gondolatvilágába az ellenzék udvari barátaik szuggeráltak belé. Legfőképp azonban az a szívós agitáció, amellyel az aránylag kicsiny, de befolyásos ellenzék a Tisza-kormány politikája, kivált pedig Tisza személye ellen eleitől fogva szünet nélkül dolgozott s amelynek gyümölcse május közepére, mint láttuk, meg is érett.

¹ Nagyon érdekes e tárgyban az 1967. számú irat.

Andrássynak e szívós és sokágú működése ellen sok keserű panaszt és éles kifakadást tartalmaz ez a kötet, szomorú bizonyságául annak, hogy az ősi «magyar átok» a lét és nem-lét sorsdöntő napjaiban is ott lebegett a lelkek fölött . . .

Fölötte nagyon bántotta Tiszát pl. az, hogy nyert információi szerint Andrassy már 1916. nyarán Tschirskyvel, a Németbirodalom bécsi nagykövetével együtt fúttá volna a követ Burián külügyminiszter megbuktatására s olyformán tüntette föl a dolgot, mintha Tisza is az ő részükön volna. (1900/b). «Okvetetlenül találkoznom kell Bethmannal (a német kancellárral) — írja Tisza Buriánnak — azért is, hogy Andrassy és Tschirsky intrikái tekintetében fölnyissam a szemét!» Azután az, hogy ugyanez időtájt — Tisza és Stürgkh osztrák miniszterelnök egybehangzó értesülése szerint — Andrassy és társai a gr. Stürgkh elleni osztrák csoport vezérével, gr. Silva-Tarouccával ennek bécsi palotájában szövetkeztek volna előbb Burián és Stürgkh megbuktatására, amit aztán Tiszáé követett volna¹ (1978a és b). Nagyon ingerelte Tiszát, és ebben Czernin is igazat adott neki, hogy valahányszor a fiatal király Andrassyt és a vele tartó közéleti férfiak egyikét-másikat — Tisza javaslatára is — kihallgatáson fogadta, ehhez az ellenzék és sajtója mindig Tisza-ellenes, gyűlölködő magyarázatokkal fűzött s ilyen élű beszélgetéseket talált ki és tálalt föl a király és Andrassy között. Egy ízben fölszólt ez ellen Tisza a királynál; hangoztatta, hogy örömmel üdvözli, ha a fölség a magyar közélet vezetőférfiaival pártkülönbség nélkül érintkezik; azonban «Andrássynak — írja (1910. sz.) 1917. március 8-án — kötelessége volna Felsőged iránti loyaltásból a hamis híreket megcáfolni, de ő bizonyára óvakodni fog e kötelessége teljesítésétől». Tisza elkeseredését nem csupán e kétségkívül kemény megjegyzés, hanem az a beszéd is mutatja, amellyel az ellenzéki vezérek-

¹ Itt igen helyesen jegyzi meg a nagyérdemű szerkesztő, Balogh Jenő, hogy «a tárgyilagos történetírásnak lesz később feladata megszerezni az összes idevágó anyagot és abból levonni a következtetéseket».

nek az eljárását egy pártgyűlésen élesen megróttá. Ezek a vezérek — Andrassy, Apponyi és Zichy Aladár grófok — erre válaszul, okul Tisza e beszédét adván, a királyné védnöksége és Tisza irányítása alatti Országos Hadigondozó Tanácsból, amelynek tagjai voltak, kiléptek. Hozzájuk írott levelében — 1917. április 15. (1938/g.) — mély sajnálkozással vette ugyan Tisza tudomásul a kilépést; de nem titkolta el, hogyan gondolkodik felőle. «Amint engem — írja — a velem szemben használt legigazságtalanabb és legegésebb személyi támadások sem akadályoztak meg a Nagyméltóságokkal való közreműködésben olyankor, amikor ezt a közérdek kívánta: abban a reményben voltam, hogy e téren Nagyméltóságok elé sem fog akadályt állítani az az, elismerem, éles bíráló, amelyet gyakorolni kénytelen voltam».

Mindenekelőtt bántotta azonban Tiszát az, hogy befolyásos bécsi körökkel összeköttetésben álló ellenzéki politikusok Tisza lemondását sürgető beadványaikkal egyre-másra ostromolván a fiatal királyt, a beadványokban magát a nagy kormánypartot mint igen csekély morális értékű tényezőt tüntették föl, amely csak önző okokból támogatja a kormányt. Ezek a vádaskodások bírták rá Tiszát, hogy egy előterjesztést tegyen róluk — 1917. febr. 17. (1888. és 1888/a.) — a királyhoz. Hosszú előterjesztésében nemcsak megcáfolja e vádak, hanem a legnagyobb nyomatékkal utal a párt egész multjára, az ország s a dinasztia érdekében folytatott küzdelmeire, józanságára, hazafias kitartására; hanem büszkén mutat rá a párt országgyűlési tagjainak — képviselőknek és főrendeknek — fölterjesztéséhez mellékelt névsorára is, mely az ország társadalmának színét-javát vonultatja föl. Ez az irat a kötet legbecesebb darabjainak egyike. Kivonatolni nem elég; el kell olvasni.

Abba az időbe, amikor Tiszát IV. Károly még teljes bizalmával tüntette ki, nyúlik vissza egy érdekes közjogi kérdés. A fiatal király t. i. nem sokkal megkoronáztatása után — egész bizonyosan annak a bécsi gyalázatos politikai merényletnek hatása alatt, amely 1916. októberében az osztrák miniszterelnök, gr. Stürgkh életét kioltotta, — aggodalmát fejezte ki Tisza előtt, hogy ellene (IV. Károly ellen)

is efféle merénylet történhetik s ezért halála esetére törvényjavaslattal óhajtott a «gyámkormányzó» állásáról gondoskodni. A kívánt törvényjavaslatot Balogh Jenő igazságügy-miniszter készíté el; Tiszának Baloghhgal és Clam-Martinitz osztrák miniszterelnökkel e tárgyban váltott levelei (az 1909. sz. csoport alatt) igen tanulságosak.

Külpolitikai viszonyokra s a világháborúra vonatkozólag több igen fontos részletet nyujt e kötet. Sajnos azonban, hogy amennyire fontosak, annyira töredékesek; igen becses, egyes mozaikkövek, de teljes egészét nem adhatnak. Megtudjuk pl., hogy a központi hatalmak 1916. december 6-i békeajánlatának tervét Czernin még mint bukaresti követünk vetette föl 1916. júliusában, Tisza azt tüstént pártolta, sőt augusztusban Bécsben tárgyalt is felőle Bethmann-Hollweg kancellárral (1780. sz.). Mikor aztán békeajánlatunkat az entente visszautasítá, lapjai pedig bennünket a legdurvább hazugságokkal vádoltak be a semleges államok kormányainál, viszont Tisza volt az, akinek tanácsára Czernin már mint külügyminiszter megszerkeszté kitűnő jegyzékét, a világháború előzményeinek, az orosz, francia és angol politika fordulatainak rajzát, a semleges hatalmakhoz, a jegyzék tervezetét előbb tudatván Tiszával, aki azt helyben is hagyta (1812/c. és d.). — Wilson híres első jegyzékét Tisza akadémikusodónak tartotta ugyan, de helyeselte azt a tételét, hogy a háború ügy végződjék, hogy ne legyen se győző, se legyőzött. Figyelemreméltók Tisza följegyzett gondolatai az Egyesült Államok közbelépéséről (1836/b. és d.); aztán a képviselőházban 1917. január 24-én adott bő válasza a Wilson jegyzéke ügyében tett interpellációra, amely válaszban azt is hangoztatta, hogy az entente célja — nyilatkozatai szerint — Törökország és monarchiánk földarabolása s így existenciánkat erőink legteljesebb megfeszítésével kell megvédenünk. Ezt a beszédet elmondása előtt Tisza közölte Czerninnel, aki még azt óhajtotta, hogy benne nagy nyomatékkal rá kellene mutatni Wilson két enunciatiójának nagy ellenmondására: mikor t. i. az egyikben azt ajánlja, hogy a háború ügy végződjék, hogy ne legyen se győző, se legyőzött, míg a másikban az entente visszautasító válaszát mint a

béke felé vezető utat üdvözli! (1836/d. és e.). Tisza azonban jónak látta e kívánságba bele nem menni; de mindjárt másnap (január 25.), elküldötte képviselőházi beszédét Penfieldnek, az Egyesült Államok hécsi nagykövetének, aki azt nagy meglepéssel fogadta (1836/f. és g.).

A tengeralattjárók harcának megszigorításába Tisza kényszerűségből csak akkor nyugodott bele, mikor az entente végkép nem akart lemondani földarabolásunk tervéről, Anglia pedig teleszórta a tengereket aknáival (1855, 1875/a. és b.).

Messze vezetne, ha a többi, kisebb-nagyobb külügyi kérdést is be akarnám vonni ez ismertetés keretébe. Csak pedzem hát — például — az ú. n. austro-lengyel kérdést, Buriánnak a galíciai osztrák-lengyel képviselők sugalta azon javaslatát, hogy az orosz-lengyelföld Ausztriához csatoltassék, amit Berlinben nem jó szemmel néztek. Burián merev álláspontját ebben (s más kérdésben is) Tisza nem helyeselte; sőt második külügyminisztersége idején barátilag figyelmeztette, hogy Berlinnel való jó viszonyunk fönntartása céljából tegye le a külügyi tárcát (1790/a—b, 1850—51, 1900/b, 2039.).

Kiváló fontosságúak a kötetnek 2041. sz. alatti darabjai Tisza állásfoglalásáról a háború megindítása dolgában. — IV. Károly ugyanis 1918. októberében fölszólította Tiszát: adja elő az országgyűlésben, hogy 1914. nyarán ellenezte a háborút. Tisza erre megküldötte a királynak elmondandó beszéde eszmemenetét s azon okmányok másolatait, amelyeket a megadott fölhatalmazás alapján beszéde mellett közzétenni szándékozik. A királyhoz intézett előterjesztésében megjegyzi Tisza, hogy «a béke megóvására irányuló törekvésem mellett még sokkal meggyőzőbb bizonyítékokat hozhattam volna föl, ha magasabb szempontok által vezéreltetve nem kellene mindent elkerülnöm, ami *más* osztrák-magyar és német tényezőknél a háborús szándékok fennforgására engedne következtetni». Maga az országgyűlési beszéd tervezete abban csúcsosodik ki, hogy Tisza igyekezete «elejétől kezdve oda irányult, hogy a háborút, ha csak valamikép lehetséges, elkerüljük» és «állást foglaltam az ellen, hogy

Szerbiának azonnal ultimátumot küldjünk». A királyhoz beküldött mellékletei közt döntő fontosságúak Tiszának *második*, 1914. július 8-i fölterjesztése Ferenc Józsefhez a háború és Szerbia megsemmisítésének vagy akár annexiójának terve ellen; aztán az 1914. július 19-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. Különösen az előbbi olyan, hogy egy áttekintő ismertetés keretében fölmutatni nem lehet, hanem — mint egy másik fölterjesztésről már megjegyeztem, el kell olvasni.

Lemondása után Tisza óriási tevékenységet fejtett ki a nemzeti munkapárt összetartása céljából. Több, mint 60 törvényhatóság munkapárti szervezetének vezetőihez intézett buzdító leveleket — s miután ő maga mint egy honvéd huszárezred ezredese 1917. augusztusa elején a harctérre volt vonulandó, a párt embereit szervezeti stb. kérdésekben hűséges munkatársához, Balogh Jenőhöz utasította (1980. és 2004/a—c.). De már lemondása előtt megkezdte ritka energiával folytatott küzdelmét a képviselőválasztási jog radikális kiterjesztése ellen, amely radikális megoldás érdekében különösen a szélső ellenzék és a sajtó nagy része féktelenül izgatott.

A fiatal uralkodónak már 1917. áprilisében szegyet ütött fejébe a német kancellár nyilatkozata a porosz választójog kiterjesztésének szükségességéről s meg is kérdezte Czernintől, vajjon nem kellene-e a német kancellár argumentumait Magyarországon is számba venni. Czernin igenlőleg felelt, amit Tisza helytelenített s kifejté, hogy a porosz választójog *jélszázados és elavult*, jelentősebb kiterjesztése hát érthető; Magyarország ellenben három évvel azelőtt messzemenő reformot hozott be e téren, amely a választók számát 70 százalékkal emelte (1985/a—c.).

Tisza erősen meg volt győződve, hogy nálunk a választójog rohamos és radikális kiterjesztése a nemzetiségi vidékeken a magyarság létérdekeit veszélyezteti s nem volt hajlandó ez érdekeket «a szervezett szocialisták s a városi, főleg szabadkőmíves, radikálisan gondolkodó publicum» kedvéért kockáztatni. Körleveleiben és magánleveleiben kérve-kérte a munkapárt tagjait, barátait s a társadalomnak igen sok kimagasló

tagját, hogy ne tétovázzanak a káros, radikális iránnyal a küzdelmet fölvenni. «Nekünk, — írja például hereceg Esterházyhoz — akik világosan látjuk azt a veszélyt, kötelességünk ellenállani ennek az áramlatnak és megakadályozni azt, hogy a Vázsonyi Vilmosok döntsenek Magyarország sorsa felett»; mert fájdalommal látja, hogy — mint ugyanakkor Csernoch primásnak írja — «a nemes jóakarattól áthatott uralkodóval sikerült elhitetni, hogy a magyar nemzet vágyát teljesíti és javát munkálja, ha a Vázsonyiak akaratát juttatja érvényre».¹

Egy egész esztendő telt el e levelek írása után, mikor Tisza 1918. június 12-én meglelégedéssel tudatja a nemzeti munkapárt vidéki vezetőivel, hogy a párt hazafias magatartásának és a részben átalakult kormány conciliáns állásfoglalásának következtében a képviselőház választójogi bizottságának tárgyalásai pozitív eredménnyel végződhetnek (2034.). Az átalakult kormány e «conciliáns» magatartása nemcsak a választójog terén, hanem a kormánypárt és a nemzeti munkapárt közeledése dolgában is meglelégedéssel töltötte el Tiszát, annál inkább, mert két hóval azelőtt még panaszkodik Buriánnak, hogy «Andrássy és Vázsonyi minden lehetőt elkövetnek, hogy a megegyezés híveit terrorizálják». (2030.)

A jobbulás útját azonban, melyben Tisza 1918. júniusában még bízott, Károlyi Mihályék elállták. Október utolsó hetében azt jósolja Tisza, hogy Károlyiéék egyenest bolsevik uralomra törnek s az elkeseredés gúnyjával jegyzi meg, hogy «a nagy hazafiak nem mernek Károlyiéék nélkül és ellenük vállalkozni. Igazán szégyenteljes és felháborító!» (2042.) Pár nappal halála előtt elkeseredése a legnagyobb fokra hág. «Az országot — írja Réz Mihályhoz (2043/a.) — egyesek túrheterlen prepotenciával és a felelősségérzet teljes hiányával beledobták a káoszba. Igyekszem magamtól a kétségbeesést távoltartani s lelki egyensúlyomat fenntartani, hogy hasznomat vehessék még, ha rám kerül a sor». Még a végzetes

¹ A legfontosabbak e kérdésben e kötet következő darabjai: 1962, 1982/k. és r.; 1985 a—n.

nap, október 31. délelőttjén is följánlotta leveleiben szolgálatát a törvényes rend helyreállítására gr. Hadiknak és báró Lukachichnak. De népünk söpredékéből kimászott undok gyilkosok gondoskodtak arról, hogy erre ne kerülhessen sor.

. . . Mélyen meghatva tesszük le a kötetet, amely ezzel a két levéllel végződött. Maga a kötet pedig egy oly időtálló forrásműnek a befejezője, amellyel Akadémiánk, a Tiszabizottság és főként a szerkesztő történetünk legkiválóbb alakjai egyikének állított méltó emléket.

KÁROLYI ÁRPÁD.

MŰVÉSZI ÉLET A BACH-KORSZAKBAN.

A képzőművészetek terén a negyvenes évekhez képest szép haladást és mozgalmas életet látunk¹.

A velencei Marastoni Jakab festőakadémiája sikerrel működött tovább a fővárosban egy erre a célra alakult műpártoló társulattól támogatva.²

A Nemzeti Múzeum képtárának (Nemzeti Képcsarnok) fejlesztését a Nemzeti Képcsarnok-alakító Egyesület mozdította elő állandó vásárlásaival.³

Herceg Esterházy Pál a hírlapok szerint már 1859-ben elhatározta, hogy nagyszerű képtárát lehozatja Bécsből Pestre és megnyitja a közönség számára.⁴ Ez a terv azonban csak hat év múlva valósult meg.

Az 1840 óta fennálló Műegylet, melynek több ezer tagja volt, az ötvenes években is élénk tevékenységet folytatott. Kiállításain bemutatta a magyar művészek festményeit és

¹ Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon*, Budapest, 1922—32. című munkájában (II., 511—33.) szép áttekintést ad erről. A gyakran idézett lapok címeit így rövidítjük: BH = *Budapesti Hírlap*, H. = *Hölgyfutár*, MH. = *Magyar Hírlap*, PN. = *Pesti Napló*.

² 1851. október 3-án már 6. évfolyama indul meg. MH. 1851. október 1. Ugyanitt közölve különféle tanfolyamainak programja. — Weixelgärtner Vince «akadémiai festő»-nek Budán, a Várban volt magánrajziskolája. U. ott 1851. december 7. Később a pesti piarista gimnázium rajztanára lett, hol még e sorok íróját is tanította.

³ H. 1850. július 5.: az egyesület folytatja működését. A képtárát a II. emeleten helyezték el s 1851. szeptemberében nyitották meg ünnepélyesen. MH. szeptember 7. 10., 13., 14—16.

⁴ *Képes Ujság*, 1859. november 6.

szobrait, de sok külföldiét is.¹ Nagyobb vidéki városokban is rendezett kiállításokat. A magyar művészetnek s a közönség műérzékének fejlesztésében nagy érdemei voltak. A lapoknak a kiállításokról közölt terjedelmes ismertetései ugyanezt a célt szolgálták. A Műegylet a képekről metszeteket készítettett, ezeket kiosztotta tagjai között s a Múzeum számára képeket vásárolt.

Szobrászatunk lassan fejlődött. Dunaiszky László, Engel József, Marschalkó János, br. Vay Miklós voltak akkor nevesebb szobrászaink. Sajnos, a közönség nem pártolta őket s társaikat, a nagy megrendeléseket külföldi szobrászok kapták.

Hentzi Henrik osztrák tábornok s a Buda ostromakor elesett osztrák katonák emlékét 1852. július 11-én leplezték le a Szent György-téren.² Ez a — sajnos, osztrák dicsőséget hirdető — szobor volt a magyar főváros legelső köz-téren felállított profán emlékszobra.

Festészetünk sokkal fejlettebb volt. A negyvenes évek jeles arcképfestője és rajzolója, Barabás Miklós, ebben a korban is nagy munkásságot fejtett ki, de mellette mind több és több kiváló tehetség jelent meg műkiállításainkon, így : Brodszky Sándor, Borsos József, Ligeti Antal, Kelety Gusztáv, Kovács Mihály, Jankó János, Orlai Petrich Soma, Than Mór, Lotz Károly s a párizsi kiállítási aranyérem nyertese, Madarász Viktor, hogy csak néhány, ma is jólismert nevet említsünk. Külföldön éltek, de a magyar nemzetnek szereztek dicsőséget : id. Markó Károly s festő-családja Olaszországban, Zichy Mihály Oroszországban, a temesvári Brocky Károly Angliában.

Ha a képzőművészet terén lassú, de biztató fejlődést látunk, a zeneművészetben már hatalmas föllendülésről beszélhetünk.

¹ A műkiállítást szorgalmasan látogatták. A «bemeneti ár 10 pengőkrajcár volt, a «képek sorozata» (katalógus) ugyanannyiba került. PN. 1851. július 21. 1853 óta a Műegyletnek állandó kiállítása volt, a kiállított tárgyak hónapról hónapra változtak. Feldmann's *Wegweiser*. 1855., 157.

² PN. 1852. február 28., május 26. és Feldmann idézett munkája, 107.

Első sorban a magyar népies műdal-irodalom indult virágzásnak, amit a kor hazafias szelleme is megmagyaráz. Egressy Béni (megh. 1851-ben), Doppler Ferenc, Bartay András (megh. 1856-ban), Bognár Ignác, Füredi Mihály, Simonffy Kálmán, Székely Imre, Thern Károly, Huber Károly s mások dalait és magyar ábrándjait hazaszerte énekeltek és játszották. Bognár Ignác egész gyűjteményt adott ki belőlük (*50 eredeti nép- és magyar dal*, 1857.), Mátray Gábor nevezetes gyűjteményei is ekkor jelentek meg (*Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból*. I., 1850. — *Magyar népdalok egytetemes gyűjteménye*. 1852., 1854., 1858.)¹

A régi és újtermésű magyar dalok legbuzgóbb terjesztői a cigánybandák voltak, az akkori német világban a «sírva vigadó» magyarság népszerű és dédelgetett kedvencei. Pesten Patikárusé (Bihari tanítványa), Kecskemétié és Sárközié volt a leghíresebb,² de sok jó működött még a fővárosban és a vidéken. A Kálozdi Jánosé külföldön is nagy sikerrel játszott.³ A speciálisnak tartott magyar hangszerek iránt is kezdtek érdeklődni. Egy pesti zeneértő azzal a kérdéssel foglalkozott, mint előtte már mások is, hogy miként lehetne cimbalomra zenedarabokat írni s egy rendszeres «cimbalom-tant» szerkeszteni.⁴ Suck András pedig bemutatta a rekonstruált tárogatót.⁵

A másfél évtizeddel előbb keletkezett Pest-budai Hangászegyesület folytatta tevékenységét. Zeneiskoláját, mely Pestbudai Hangászegyesületi Zenede néven működött,⁶ folyton fejlesztette s komoly, szakszerű zenei képzettséget

¹ A H. szerint (1858. márc. 23.) La Cigna Oszkár fiatal pesti zongoraművész Madridban egy füzet magyar népdalt adott ki: *Melodias Hungaras para piano*.

² Hamari Dániel érdekes jellemzést írt róluk. H. 1853. jún. 2.

³ MH. 1851. jan. 29. Másképpen «lóczy» cigányzenekarnak is nevezték.

⁴ PN. 1853. ápr. 28.

⁵ H. 1859. dec. 10. A Nemzeti Múzeum termében.

⁶ L. «A Pestbudai Hangászegyesületi Zenede» évkönyveit. Eből lett a mai Nemzeti Zenede.

adott tanítványainak. A *Hölgyfutár* 1851-ben megállapította, hogy majdnem minden tanítványa és tanítója német.¹ Ez természetes, hiszen a magyar középosztály akkor még meglehetősen idegenkedett a klasszikus zenétől. Ez a helyzet azóta fokozatosan javult, de, sajnos, még ma sem változott meg egészen.

Dalosegyesület is mind több és több létesült főként a városokban. Az első, alapszabályok szerint működő ilyen egyesület, a Till Nándor alapította Pestbudai dalárda, a kor-szak elején alakult meg.²

1853-ban alapította meg Erkel Ferenc a Filharmoniai Társaságot, mely eleinte nagy nehézségekkel küzdve lassanként zenei művelődésünknek egyik legfontosabb tényezőjévé vált. Hangversenyeit a Nemzeti Múzeum nagytermében tartotta: «90—100 művész egy koszorúban, középben az ősz karnaggyal» — mint a *Hölgyfutár* írta.³

Hangversenyeket rendeztek ezenkívül a Nemzeti Színházban, a Német Színházban, a Lloyd-teremben s az Európa-szálló termében. Még a Tigris-szálló termében is volt hangverseny, pl. Bülow egyik fellépése.⁴

Zenei életünk legkiválóbb egyénisége Erkel Ferenc volt, a Nemzeti Színház első karnagya, a jeles zongoraművész és zeneszerző, kit *Hunyadi László*ja már a múlt évtizedben országos hírűvé tett. Az újságok 1850-ben azt jelentik, hogy *Bánk bánján* dolgozik,⁵ sőt 1851-ben már elkészültét újságolják.⁶ Ez azonban akkor még csak jámbor óhajlás volt. Mellette buzgón működött a lebergi származású, de magyar zene-

¹ 1851. dec. 22.

² Berzeviczy idézett munkájában (II., 506.) említi, hogy az eperjesi Singvereint a «magyar érzelmű» közönség «Stinkverein»-nek gúnyolta. Ez a közönségnek nemcsak hazafiságát, hanem zenei képzetlenségét is jellemzi.

³ 1854. dec. 4. — A hangversenyek «pártolás hiánya» miatt 1858-ban majdnem megszűntek. U. ott okt. 15. és nov. 26.

⁴ *Divalcsarnok*, 1853. jún. 16.

⁵ H. 1850. aug. 19.

⁶ H. 1851. jan. 2. Ugyancsak a H. jelenti 1859. szeptember 13-án, hogy két felvonása készen van. Színre tudvalóleg csak 1861. március 9-én került.

szerzővé lett Doppler Ferenc, a Nemzeti Színház karnagya és fuvolaművésze, kinek népszerű *Ilka és a huszártoborzó* című operája 1849. december 29-én került színre először. Öccse, Károly, szintén fuvolaművész és zeneszerző volt.¹ A szászországi Volkmann Róbert fővárosunkban telepedvén le, itt vált európai hírnű mesterré, s szintén jelentékeny tényezője lett a magyar zenei életnek. Még csak Mosonyi Mihályt említjük zeneszerzőink közül és a bártfai születésű Kéler Bélát, aki külföldön (Németországban és Bécsben) élt mint katonas és más zenekarok karmestere. Magyar táncai, indulói és nyitányai nagyon kedveltek voltak és népszerűvé tették a magyar zenét külföldön. 1858-ban hónapokig Pesten szerepelt zenekarával, s a közönség valósággal ünnepelte.² Ma újra népszerűvé lett s a rádiók világszerte játsszák szerzeményeit.

Legutoljára említjük a legnagyobb zeneszerzőt, az akkor már régen világhírnű Liszt Ferencet, kit, noha távol élt hazájától (akkor Weimarban), a magyarság mindig magáénak tartott s nagy tisztelettel és szeretettel vett körül. Mikor Bülow Hans, a nagy zongoraművész 1853-ban Pesten járt és Liszt új szerzeményeit játszotta, vele együtt Lisztet is ünnepelték. «Mindent elmondunk róla, ha azt mondjuk, hogy játéka méltó volt a nagy szerző műveihez», «Liszt Ferenc az ismert zenészek közül alig küldhetett volna méltóbbat, hanem ha önmaga jött volna. Bülow úr játéka a Liszt-szerzeményekben bámulatos!» — írja róla a *Divatcsarnok*.³

Mikor azután a világhírnű mester a bazilika felszentelésére írt *Esztergomi miséjének* betanítása és vezénylése céljából 1856. augusztus 11-én a fővárosba érkezett s szeptember 14-ig időzött nálunk, a legmelegebb ünneplésben volt része. A kirakatok tele voltak arcképeivel s az újságok számot adtak jóformán minden lépéséről: látogatásairól, a tisz-

¹ 1856-ban külföldi körúton voltak Huber Károly hegedűművésszel (Németországban, Belgiumban, Angliában). H. 1856. febr. 23., márc. 17., ápr. 10., máj. 24., jún. 3. D. Ferenc 1858-ban megvált a Nemzeti Színházról s Bécsbe költözött.

² H. 1858. aug. 26., szept. 21., okt. 4., 9., 11., nov. 25., 30., dec. 6.

³ *Divatcsarnok*. 1853. jún. 5., 19. és júl. 7.

teletére rendezett lakomákról s első sorban zenei szerepléseiről. Augusztus 26-án volt miséjének főpróbája a Nemzeti Múzeum nagytermében, 31-én bemutatása Esztergomban, majd szeptember 4-én a belvárosi plébániatemplomban, 8-án pedig hangversenye a Nemzeti Színházban, hol *Les préludes* és *Hungaria* című zenekölteményeit vezényelte. 1858-ban ismét ellátogatott Pestre, amikor miséje a Nemzeti Múzeumban (április 10.), s a belvárosi templomban (11-én) megint előadásra került.¹ Ugyanekkor vették fel a ferencrendiek templomában a rend confraternitásába.² Lisztnek az a terve, hogy magyar tárgyú operát írjon, sajnos, meghiúsult, pedig erősen keresett hozzá szöveget.³

Nagy népszerűségét egy időre megzavarta a cigányzenéről írt könyve (1859), melynek sajnos, de jóhiszemű tévedései a nálunk szokásos hazafias túlzásokra indították a felszínes kritikát. Simonffy pl., mielőtt elolvasta volna a könyvet, — szintén nem szokatlan eljárás nálunk — gorombán vonta felelősségre Lisztet az abban foglaltakért, melyre a mester finom udvariassággal válaszolt.⁴

Goldmark akkor még nem volt világhírű. 1859-i hangversenyét kevesen hallgatták.⁵

A külföldi művészek európai hangversenykörútjaikon akkor is éppen úgy útbajtotték a magyar fővárost, mint ma. Osztrák, német, francia, belga, angol, olasz és orosz virtuózok léptek fel a Nemzeti Színház színpadán, vagy a többi hangversenytermekben. A sok közül csak néhány híresebb nevet említünk: Jaell Alfréd (1851, 1859) és Schulhof Julius (1852) osztrák, Bülow (1853) német, Dreyschock Alexander (1853) cseh, Schumanné Wieck Klára (1856, 1858) német, Rubinstein Antal orosz zongoraművész, Vieuxtemps Henrik (1853) belga, Ole Bull (1858) norvég hegedűművész, Piatti

¹ H. 1858. ápr. 12.

² U. ott ápr. 14.

³ Levele Kertbenyhez. H. 1856. máj. 15. s H. 1858. ápr. 20. (két terv erre vonatkozólag).

⁴ PN. 1859. szept. 6. (S. levele s L. válasza), szept. 7. (újabb levelek), szept. 14. (Simonffy és Szénfy cikkei) stb.

⁵ H. 1859. ápr. 16.

Alfréd (1858) olasz és Servais Adrien (1859) belga gordonka-művész, a «gordonka Paganinije».¹

A hangversenyekről s más zenéi eseményekről jeles kritikusok tájékoztatták a közönséget a napi- és hetilapokban, így Brassai Sámuel, Bartalus István, Szénfy Gusztáv, Mosonyi Mihály és mások. Zenekritikákon kívül tájékoztató tanulmányokat is írtak.²

A zeneértőket több zeneműkereskedő és kiadó látta el hangjegyekkel (Treuchlinger, Wagner stb.).³ 1851-ben nyílt meg Rózsavölgyi zeneműkereskedése a Diana-fürdő épületében (a mai Kereskedelmi Bank helyén). A cégtulajdonos fia volt a híres hegedűsnek, Rózsavölgyi Márknak.⁴

Zenei műveltségünk fejlesztésében nagy része volt a Nemzeti Színház operaelőadásainak, melyekről külön kell szólnunk.

Ha ennek a tíz évnek műsorait áttekintjük,⁵ azt látjuk, hogy az előadásoknak valamivel kevesebb, mint a fele opera, balett vagy hangverseny, havonként 11–14 előadás. A drámai előadások számát csak igen ritkán múlták felül,⁶ így is rendkívül nagy volt a száma a színház zenés előadásainak.

A külföldi operák és baettek mellett minden hónapban adtak magyarokat is, 1–6-ot, ami feltűnően kedvező arány. Olyan hónap, mikor magyar dalmű nem került színre, tíz év alatt alig akadt néhány.

A magyar újdonságok a következők voltak: Doppler Ferenc: *Ilka* (1849. dec. 29.), *Vanda* (1851. jan. 2.), *Szerel-*

¹ H. 1852. ápr. 29., 1858. nov. 22., 29., dec. 2. PN. 1853. nov. 10. *Szépirodalmi Lapok*. 1853. ápr. 14., 17., 21., máj. 5. *Divatcsarnok*, 1853. jún. 16. stb. és a Nemzeti Színház újságokban közölt színlapjai s a lapok kritikai rovatai alapján.

² Pl. Beethoven Brassaitól. *Divatcsarnok*, 1854. ápr. 5–15.

³ H. 1852. aug. 26.

⁴ PN. 1851. jan. 21.

⁵ A színház műsorát napról-napra összeállítottam.

⁶ Egyetlen egyszer, 1856. júliusában 19 volt a zenés előadások száma. Nb. a baettekkel és hangversenyekkel egy estén gyakran adtak egy-egy rövid, egyfelvonásos darabot hézagöltőnek.

mes ördög, balett (1852. szept. 20.), *Afanasia* (1852. ?)¹ *Elvéa*, balett (1852. szept. 18.), *Két huszár* (1853. márc. 12.), *A vadon fia* (1854. márc. 23.), *Az apa-átok*, balett (1854. máj. 4.), *A toborzók*, balett (1854. jún. 27.). Doppler Károly : *Gránátos tábor* (1853. febr. 12.)² Császárs György : *Morsinay Erzsébet* (1850. febr. 14.). Kern Ottó : *Benvenuto Cellini* (1854. ápr. 6.). Thern Károly : *Képzelt beteg* (1855. okt. 11.). Erkel és a két Doppler közös operája : *Erzsébet* (1857. máj. 6.). Bognár Ignác : *Tudor Mária* (1856. nov. 10.) és Huber Károly : *A székegy leány* (1858. nov. 27.). 1851—59-ig legtöbbször adták Erkel *Hunyadi Lászlóját* : 64-szer, ugyanannyiszor Császárs György *Kunok* című operáját és Doppler *Ilkáját* : 38-szor. Érdekes, hogy egy gyenge operát az akkori közönség Erkel remekművével egyformán méltányolt.

A külföldi dalművek közül a következőknek első előadása esik ebbe a korszakba. Meyerbeernek új operái egymás után kerültek színre : *A próféta* (1850. jún. 12.), melyben a világhírű De la Grange asszony énekelt. *A hugenották* (1852. nov. 6.), *Ördög Róbert* (1853. dec. 7.), *Észak csillaga* (1856. jan. 31.)³ Verdinek a következő új operáit hozták színre : *Müller Luiza* (1851. máj. 30.), *Rigoletto* (1852. dec. 18.), *Haramják* (1853. máj. 5.), *Trubadur* (1854. okt. 31.), *Tévedt nő* (*Traviata*, 1857. nov. 10.) és *Guzman Johanna* című operabalettje (1856. okt. 7.). Rossinitől a *Tell Vilmost* (1856. máj. 9.) és *La cenerentolát* (Hamupipőke, 1858. júl. 26.), Aubertől a *Brama és Bayadéret* (1851. jún. 23.) s a *Sirént* (1852. jan. 12.), Flotowtól *Alessandro Stradellat* (1855. jún. 9.), Nicolaitól a *Windsori víg hölgyeket* (1859. okt. 19.), Halévytól a *Zsidó hölgyet* (1853. máj. 28., később már *Zsidónő* címen) és Mozarttól a *Figaro lakodalmát* (1858. szept. 11.) adták először. Fel-

¹ Később *Benjovszky* címen adták. Így került színre Lembergben is. H. 1857. dec. 9., 1858. jan. 5.

² Ennek Czanyuga József által írt szövegében fordult elő az a neveltséges két sor, melyet sokszor idéztek abban az időben : «Szép dolog a szőlőszedés. — Mulatsághoz hasznó.»

³ Kiállítása a H. szerint (1856. jan. 21.) több mint hatezer frt.-ba került.

újításokat és néhány kisebb jelentőségű művet nem említettünk.

Hogy opera-műsorunkról teljes képet kapjunk, még a következőket kell elmondanunk. A könnyű olasz operák uralkodtak az egész korszakon át. Bellininek négy (*Norma, A puritánok, Montecchi és Capuletti párt, Alvajáró*), Donizettinek kilenc operája volt állandóan műsoron (*Don Pasquale, Lammermoori Lucia, Linda, Dom Sebastian, Bájital, Belizár, Rohan Mária, Borgia Lucrezia s Mari, az ezred-leánya*), Verdi régebbi operái közül *Macbeth, Nabucodonosor, Ernani, Két Foscari*. Rajtuk kívül még Auber szerepelt leginkább a műsoron (*Fra Diavolo, Az ördög része, Bálój, Portici néma*). A többi szerzőktől keveset játszottak (Balfé : *Négy Haymonfi*, Flotow : *Márta*, Mozart : *Don Juan*, Herold : *Zampa*, Weber : *Preciosa*.) Nem játszották Beethoven *Fidelio*ját, Weber *Bűvös vadászát, Oberon*ját, Mozart *Varázsfuvolá*ját s a *Szöktetés a szerályból*t, ami kétségkívül hiánya a műsornak, de azért ez a korhoz képest elég változatos volt.

Jellemző, hogy a *Divatsarnok* bírálója (1853. jún. 19.) örül, hogy Bellini *Alvajáróját* adták. «A Verdi- és Meyerbeer-féle fülszagató csattogások és dörömbölések után — úgy mond — oly jólesett Bellini szende, érzetben és dallamokban gazdag zenéjét hallanunk.» Nem csodálhatjuk, hogy a Bellini és Donizettin iskolázott füleknek Wagner zenéje még idegen és érthetetlen volt. Filharmonikusaink 1853-ban mégis elő merték adni a *Tannhäuser* nyitányát,¹ melyet a következő évben «közkívánatra» megismételtek,² tehát — úgy látszik — sokaknak tetszett. A *Hölgyfutár* 1855-ben már «genialis»-nak nevezte a nyitányt (dec. 3.). Liszt 1856-ban színpadra szerette volna hozatni az egész dalművet,³ de terve nem sikerült. A filharmonikusok 1858-ban a *Lohengrin* előjátékát is műsorukra tűzték. A *Délibáb* szerint (márc. 7.) «ez az elő-

¹ *Divatsarnok*, 1853. dec. 11.

² U. ott 1854. március 25. A mérges kritikus azért leszólja, «mesterségesnek», a motívumokat «jelentékteleneknek» és «mindennapiaknak» nevezi. Mulatságos, hogy a *Tannhäuser*t «Tannhausiak»-nak fordítja.

³ H. 1856. ápr. 8.

játék a jövő előjátéka volt ; rettenetesen zavaros ; tehát ilyen lesz a jövő? » Mikor Doppler búcsúhangversenyén a Nemzeti Színházban is eljátszották, a *Hölgyfutár* ezt írta róla : « minden genialis gyöngédsége s mesteri hangszerelése mellett is nem tőn nagy hatást. Hiába, ez a jövő zenéje, s a jelenkor önző közönsége nem törődik — a jövővel » (márc. 29.).

Pesten, a Német Színházban is állandóan voltak operaelőadások. Műsorán olyan dalművek is szerepeltek, melyeket a Nemzeti nem játszott (Flotow : *Indra*, Mozart : *Szöktetés a szerályból*, *Varázsfuvola*, Weber : *Bűvös vadász*, Marschner : *Hans Heiling* stb.), s így kiegészítette ennek műsorát. A vidéki nagyobb színtársulatok is játszottak operákat, így a kolozsvári Nemzeti Színház, melynek gazdag műsora volt. Szegeden, Aradon, Temesvárt, Sopronban, Pécsen is kerültek színpadra dalművek.¹

A színészekről, de különösen az énekesnőkről akkor is sokat írtak a hírlapok. Schodelné már akkor nem énekelt (meghalt 1854-ben nyáregyházi jószágán), helyette Hollósy Kornélia, a nagy magyar koloratúr-énekesnő (családi neve Korbuly volt, később Lonovicsné lett) volt a közönség dédelgett kedvence. Mindjárt a korszak elején nagyon sokat írnak búcsúfellepéseiről, külföldi diadalairól. 1851-ben történt visszatéréseiről, férjhezmeneteléről, s ettől kezdve is állandóan magasztalják gyönyörű hangját, bájos megjelenését, remek ruháit. Operaegyüttesünknek valóban kiváló és szilopos tagja volt, ki megérdemelte az akkor tekintélyes, nyolcezer pengőforint fizetést.² Mellette Kaiser-Ernst Jozéfa volt a legünnepeltebb énekesnő. A tenoristák közül az ipolysági születésű Stéger Ferenc, Jekelfalusy Albert és Ellinger József voltak jelesebbek, a baritonisták közül a nagyszerű Füredi Mihály, ki éppen olyan kitűnő népszínműénekes volt, mint operaénekes, a basszisták közül Benza Károly és Kőszeghy Károly.

¹ I. az egykorú lapok tudósításait. Pécsen még premiére is volt : Wimmer Ede pécsi tanár *Virginia* című operájáé 1854. febr. 3-án. *Divalcsarnok*. 1854. febr. 20.

² Vadnai : *Irodalmi emlékek*, Budapest, 1905. 322--6. s az egykorú lapok.

Mondanunk sem kell, hogy a legkiválóbb külföldi énekesek is gyakran szerepeltek színpadunkon. De la Grange asszony 1850-ben júniustól november végéig énekelt a Nemzeti Színházban több szerepet, még pedig magyarul (akkor idegen nyelven nem lehetett ott énekelni), s a közönséget annyira elragadta, hogy akkor valóságos Grange-láz uralkodott Pesten. Tudjuk, hogy Erkel külön betétet írt neki a *Hunyadi Lászlóba*, melyet ma is La Grange-áriának nevezünk.¹ 1851. júliusában újra és utólszor énekelt nálunk. Lesniewska Luiza, a «bűbájos lengyel csalogány» is ünnepelt vendége, sőt egy darabig szerződött tagja volt színházunknak (1853., 1855., 1857.). Viardot-Garcia Paulina asszony 1858-ban énekelt nálunk. A kiváló énekesnő jeles zongorázó volt (Liszt Ferenc tanítványa), sőt zeneszerző is (magyar tárgyú operát is írt). A számos német, olasz, francia és angol vendég nevét hosszú volna felsorolnunk, csak Lind Jennyt, a «svéd csalogányt» említjük meg, aki 1854-ben lépett fel, de nem a Nemzeti, hanem a Német Színházban.²

A balett-műsor is elég változatos volt. A szerződött tagokon (köztük a külföldön is ismert Aranyvári Emilia volt a legkedveltebb) kívül elég gyakran szerepeltek külföldi művészek, így 1857-ben egy madridi táncos egész társulatával, azonkívül franciák, olaszok, oroszok, angolok és németek. A legnagyobb sikert a világhírű spanyol táncosnő, Pepita de Oliva aratta 1853-ban (szeptemberben). Az európai Pepitaláz Pestre is átterjedt: a lapok rengeteg sokat írtak róla, arcképét közölték, kiadták emlékiratait, egy kocsmát róla neveztek el s Pepita-nadrágokat hordtak, «melynek posztó szövetébe az egykorú lapok szerint -- Pepita arcképe van szöve.»³ Táncát a bírálók közül némelyek illetlennek, sőt

¹ Lévy József verseket is írt hozzá s kinyomatta. A művésznőtől aláírt fényképet kapott érte. Nem volt fiatal és szép, de csodálatos előadása mindenkit elragadott. Lévy: *Visszatekintés*. (Év. n. 1935.).

² BH. 1851. máj. 13., 25. H. 1854. máj. 15. *Vasárnapi Ujság*, 1854. máj. 28. — 1852-ben egy olasz operatársulat szerepelt a magyar színpadon.

³ H. 1853. júl. 30., aug. 11., 13., 30., szept. 14., 25. *Divat-csarnok*, 1853. aug. 28., szept. 1., 15.

botrányosnak mondták, mások semmi kivetnivalót sem találtak benne, a közönség kritika nélkül lelkesedett érte. Két évvel később ugyanolyan hatalmas sikere volt.¹

A Nemzeti Színház drámai műsorán az idegen újdonságok számát gyakran fölülmúlta a magyaroké, így pl. 1856-ban 5 idegen és 30 magyar, 1857-ben 9 idegen és 15 magyar, 1858-ban 4 idegen és 13 magyar, 1859-ben 7 idegen és 13 magyar újdonság került színre. A magyar szerzők igazán nem panaszkodhattak: minden, legalább is tűrhető darabjukat előadták. Legtermékenyebb drámaírónk Szigligeti Ede volt, kinek tíz év alatt 34 darabja került színre, utána Kövér Lajos következett 16. Dobsa Lajos 9 és Szigeti József 8 darabbal. A korszak legtöbbet játszott újdonságai a következők voltak: Szigligeti: *Liliomfi*, *Házassági három parancs*, *Nagyapó*, *Cigány*, *A mama*, *Fenn az ernyő*, *nincsen kas*, Szigeti: *Szép juhász*, *Viola*, *Vén bakancsos és fia*, *a huszár*,² *Csizmadiák mint kísértet*, *Falusiak*. Gyakran játszották még Vahot Imre *Bányarém* című népszínművét s *Huszárcsíny* című vígjátékát, Jókai Dalmáját, Kövér Lajos *Estve és reggel* című vígjátékát s *Szép marquisnő* című drámáját, Szentpétery Zsigmond *Parlagi Jancsi* című népszínművét, Obernyik *Bran-kovics Györgyét* s Dobsa *IV. Lászlóját*.³

Katona *Bánk bánja*, melyet már akkor «legjobb magyar dráma»-ként emlegetnek, évekig nem kerülhetett színre, csak 1858-ban kezdték újra játszani. A régebbi (előbbi évtizedekbeli) darabok közül Szigligeti három népszínművét (*Szökött katona*, *Két pisztoly*, *Csikós*), Balog István *Mátyás diákját*, báró Jósika Miklós *Két Barcsayját*, Vahot *Farsangi iskoláját*, Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerészét* és *Végrendeletét* játszották legtöbbször. Vörösmarty és Kisfaludy darabjai is többször színre kerültek a korszak folyamán.

A külföldi klasszikusok közül Shakespeare-t játszották

¹ H. 1855. ápr. 30., máj. 1., 10., 30. — 1858-ban a német színházban táncolt.

² Grácban, Krakkóban, Berlinben is adták. H. 1858. márc. 9., 1859. ápr. 26., szept. 17.

³ Bayer József: *A magyar drámairodalom története*, II., 1897. és színházi műsoraim.

legtöbbször. 1849—1859-ig a következő darabjai kerültek színre: *Hamlet*, *Rómeo és Júlia*, *A velencei kalmár*, III. *Richard*, *Athéni Timon*, *Othello*, IV. *Henrik*, *Julius Caesar*, *Lear király*, *Tévedések vígjátéka*, *Coriolanus*, *A windsori víg nők*, *Makrancos hölgy*, *Antonius és Cleopatra*. *Veronai két nemes s Fehér és piros rózsza* (IV. *Henrik* összevont átdoigozása). Elég gazdag Shakespeare-műsor. Mellette Schillert játszották leggyakrabban (*Ármány és szerelem*, *Haramják* majdnem minden évben, *Orleansi szűz*, *Stuart Mária*, *Messinai hölgy*, *Don Carlos*). Goethének csak *Clavigoját* adták (1855), Lessingnek *Galotti Emiliáját*, Corneille-nek csak *Vídjét* (1853), Molière-nek csak *Tartuffejét* (több éven át) s *Dandin Györgyét* (1853), Calderonnak csak *Don Gutierre önbecsületének orvosa* című drámáját (1852).

Jól tudjuk azonban, hogy a nagy közönség akkor is szívesebben nézte a kisebb értékű, sőt néha az egészen értéktelen darabokat, ha mulatságosak, vagy hatásosak voltak, tehát a műsoron ezek bizony gyakrabban szerepeltek, mint a klasszikusok. Még Kotzebue-t is elővették s *Legjobb az egyenes út* című vígjátékát gyakran játszották, ugyanígy Töpfer ósdi darabját, *A falusi egyszerűséget* is. A harmincas évek óta népszerű németből átdolgozott énekes vígjáték (Láng Ádám majd Szentpétery Zsigmond átdolgozásában) a *Tündérlak Magyarhonban* állandóan műsoron volt. Sokat játszott darabok voltak még: Birch-Pfeiffer Sarolta (színésznő) *Notre-dame-i toronyőr* című fércműve (Hugo Viktor regényének színre alkalmazása) s *Lowoodi árvája*, Mosenthal *Deborah* című népdramája, Deinhardtstein *Garrick Bristolban*, Benedix *A bácsi* és *A fogház*, Görner *Angolosan* s *Elz Ő nem féltékeny* című darabja. Az értékesebb német drámák közül Grillparzer: *A tenger és a szerelem hullámai*, Halm: *Griseldis* s *A ravennai viador*, Hebbel: *Judit*, Gutzkow: *Uriel Acosta* s *Tartuffe mintaképe* és Laube: *Essex gróf* című művei kerültek színre. Angol darabot alig játszottak (legtöbbször Buckstone *Szökő év* című vígjátékát), olaszt még kevésbé. Egyetlen értékes olasz dráma Montinak *Galeotto Manfredije* volt, mely *Manfredi*, *Faenza hercege* címen került színre (1857).

Műsorunkon mindvégig a francia romantikus s más

könyvűtollú drámaírók uralkodtak történeti és társadalmi drámáikkal és elmésen mulattató vígjátékaikkal. A mesternek, Hugo Vikornak csak *Tudor Máriáját* s *Angelóját* adták (az utóbbit igen gyakran), annál több darabja került színre az idősebb Dumasnak (szám szerint 13, de éppen nem a legjobbak) és Scribe-nek (19. közülök legtöbbször *Lecouvreur Adrienne*, *Egy pohár víz*, *Női harc* s *Egy nő, ki az ablakon kigurrik*). A fiatal Dumasnak, az akkor legünnepeltebb francia drámaírónak, hat darabja került színre: *Gauthier Margitja* 1856-ban, kissé elkésve,¹ de legtöbb a párizsi bemutatóval egyidőben, így a *Divathölgyek* (*Le demi-monde*, 1855), *Pénzkérdés* (*La question d'argent*, 1857), *A szerelem gyermeke* (*Le fils naturel*, 1858). A nevesebb írók közül még Augier, Feuillet (*Egy szegény ifjú története*, 1859), Gozlan Leó, Légouvé, Ponsard, Sand és Sandeau darabjai szerepeltek műsorunkon, de hasonlíthatatlanul többször a ma már ismeretlen nevű, de akkoriban igen kedvelt színdarabíró-mesteremberekéi, kik legtöbbször társas cégekké alakulva ontották csekély értékű munkáikat. Legtöbbször játszották Anicet-Bourgeois, Bayard (felváltva nyolc különböző társsal együtt), Dennery, Dinaux (s társai), Dumanoir (és társai), Mellesville (s társai), Pyat-Sue gyártmányait. Az említetteken kívül még vagy ötven francia író műveit adták

Ennek a változatos műsornak sok-sok darabját kitűnő magyar művészek játszották, kik közül némelyek már a szabadságharc előtt tagjai voltak a színháznak, mások pedig ebben az évtizedben lettek azokká. A férfiak közül Lendvay Márton, a kiváló drámai hős csak 1854-ig játszott, amikor a betegség letörte (megh. 1858-ban), de Egressy Gábor, nagy kortársa, továbbra is oszlopos tagja maradt a Nemzetinek. Fánecsy Lajos (megh. 1854-ben), Szentpéteri Zsigmond (megh. 1858-ban), Udvarhelyi Miklós és Szigeti József szintén a régi gárdához tartoztak. Tóth Józsefet, Feleki Miklóst és Szerdahelyi Kálmánt az ötvenes években szerződtették. Legjelesebb művésznőink Jókainé Laborfalvi Róza, Lendvayné Hivatal Anikó, Komlóssy Ida, Felekiné Munkácsy Flóra,

¹ A H. 1852. február 17-i száma beszámol óriási párizsi sikeréről.

Prielle Kornélia és Bulyovszkyné Szilágyi Lilla voltak. Sajnos, a nagyműveltségű és jeles Bulyovszkynét az ötvenes évek végén elvesztettük, mikor Németországba költözött, hogy mint német színésznő folytassa diadalait. A rendkívül bájos és tehetséges népszínműénekesnő, Hegedűs Lajosné, Bodenburg Lina (Blaha Lujza elődje) csak egy évig volt tagja a színháznak, s akkor huszonkét éves korában meghalt. Korai halála férjét, a Nemzeti Színház művészt is sírba vitte.¹

Gr. Bethlen Miklós Bolnai néven szintén föllépett Pesten (1854), majd külföldön is,² de később otthagyta a színészi pályát.

Nagy eseménye volt színházi életünknek Rachel, a nagy francia tragika, vendégszereplése francia társulatával 1851. szeptember 5-től 10-éig,³ majd Ira Aldridge-é, a világhírű néger színészé (angol társulatával) 1853-ban (március, április, augusztus és szeptember hónapokban), ki *Othello*ban, *Macbeth*ben, *III. Richard*ban, *A velencei kalmár*ban s egy angol bohózat Mungo nevű néger rabszolgájának komikus szerepében aratott óriási sikert. 1858-ban (február és március hónapban) újra vendégszerepelt. 1856-ban Ristori Adél, a nagy olasz művésznő látogatott el hozzánk olasz társulatával (november 21—29-ig). Sikere rendkívül nagy volt, minden lap valóságos dicsőítő himnuszokat írt róla.⁴ Bulyovszkyné azt mondta róla Vadnainak: «Tudja, ha én most tragikai színésznő volnék, magamat olyan nyomorult semmiségnek érezném, hogy vennék egy pisztolyt s agyonlőném magamat.»⁵

¹ Természetes, hogy itt csak a legkiválóbb színészeinket említhettük.

² 1856-ban Hamburgban játszotta *Handlet*et. II. 1856. nov. 21.

³ A következő darabokat adták: Corneille: *Les Horaces*, Racine: *Phèdre*, Molière: *Les précieuses ridicules*, *Le dépit amoureux*, Hugo: *Angelo*, Dumas: *Le mari de la veuve*, Scribe: *Adrienne Lecouvreur*, Schiller: *Maria Stuart* és Barthel: *Le moineau de Lesbie*.

⁴ A következő darabokban lépett föl: Schiller: *Stuart Mária*, Légouvé: *Medea*, Marenco Károly: *Pia di Tolmei*, Alfieri: *Mirra* és *Rosamonda*, Silvio Pellico: *Francesca da Rimini* s *A szerencsés féltékeny* című kis vígjátékban.

⁵ Vadnai: *Irodalmi emlékek*, 24.

A Nemzeti Színház bizony még a régi szerény épület volt gázszagú, szűk nézőterével,¹ úgyhogy 1855-ben kénytelenek voltak újjáalakítani. A *Hölgyfutár* elragadtatással ír a megújult nézőtérrel: a mennyezet fehér, arany arabeszkekkel, felül, a «homlokzaton» a magyar címerrel, a páholyok piros bársonnyal vannak bevonva s drapériákkal díszítve. minden második után aranyozott oszlop. a 48 légszeszlángút nagy csillár gyönyörű.² 1857-ben az előcsarnok elé oszlopos bejárót építettek a fogatok számára.³

Személyzete 1852-ben: 23 színész, 9 színésznő, 3 gyermek, 7 operaénekes, 6 énekesnő, 21 kardalos, 6 táncos, 8 táncosnő, 2 karnagy, 4 karmester és 47 zenész volt.⁴ 1856-ban a tisztviselőkkel, munkásokkal s más alkalmazottakkal együtt 195-re emelkedett a személyzet száma.⁵ Fizetésük elég tisztességes volt.⁶ A színház 1855. október havi bevétele 110,000 pengőforintra rugott.⁷ A helyárak 1858-ban a következők voltak: földszinti vagy elsőemeleti páholy 6 frt 30 kr., másodemeleti páholy 5 frt. 25 kr., erkélyszék 1 frt. 60 kr., földszinti zártszék 1 frt. 5 kr., földszinti bemenet 70 kr. (t. i. a földszinti állóhelyre), karzat 18 krajcár.⁸

A szerzők az 1854-ben meghonosított rendszer szerint csak a 2--5. előadás tiszta jövedelmének (a bérleteket leszámítva) negyedrészt kapták. Nem esoda, hogy kevesel-

¹ PN. 1851. ápr. 9. *Szépirodalmi Lapok*, 1853. jan. 5. PN. 1854. okt. 1.

² H. 1855. ápr. 5., 10. A páholybérlek maguk bütorozták be páholyaikat. U. o. márc. 17.

³ H. 1857. máj. 6.

⁴ *Szépirodalmi Lapok*, 1853. jan. 16. (az 1852-es színházi zsebkönyv adatai).

⁵ *Nagy Képes Naptár*, 1856.

⁶ Az 1851-es *Remény* szerint (II., 6. füzet, 283. l.) az első énekes fizetése 5000 pengőforint, az első énekesnő fellépésenként 200 frtot kapott. Kőszeghy basszista fizetése 1857--9-ig 2200 frt. volt, azután 2500-ra emelték (PN. 1859. márc. 17. saját nyilatkozata). A drámai színészek fizetése jóval szerényebb volt. L. Berzeviczy id. munk. II., 492.

⁷ BH. 1855. dec. 1.

⁸ H. 1858. okt. 29.

ték.¹ Még 1858-ban is alig keresett egy szerző 150—200 forintot.²

Ez már panasz a színház ellen, amint hogy akkor is volt elég. A lapok akkor színházi rovatukban nemcsak a bemutatókról, hanem jóformán minden előadásról írtak, bőven volt tehát alkalmuk kritikai megjegyzéseiket elmondani a darabokról és a színészekről. Itt csak néhány általánosabb panaszukról szólunk. Ezek a panaszok természetesen nem voltak mindig jogosultak. A *Hölgyfutár* pl. «botránnyosan» kevésnek mondja, hogy egy év alatt csak 31 újdonság került színre.³ 1858-ban kikel a sok operaelőadás ellen, melyek miatt a drámai műsor háttérbe szorul s amelyek tavaly 17,000 frt. költségvetési hiányt okoztak.⁴ A *Nefelejts* 1859-ben (ápr. 3.) így élcelődik: «Beteg van a háznál. Még pedig kettesével is; betegünk az opera és a dráma. Az első gyakori rekedtségben, az utóbbi erőhiányban szenved; sőt harmadik testvérük, a balett is gyöngye lábán áll.» Mondanunk sem kell, hogy az igazgatókat is gyakran szidják⁵, sőt Erkel Ferencet is, kinek vezetése alatt szerintük hanyatlik a zenekar,⁶ az operai műsor pedig nagyon egyhangú.⁷ A zenekar tagjait is megrojják, hogy a nézőkkel társalognak, hogy a violon primo tréfából átveszi a brúgós «szakmáját» s ő játssza, az pedig az övét, s «eredeti dalművek előadása alkalmával a kissé reminiscenciális áriákat Gut'n Morgen Herr Verdi, guten Tag Herr Meyerbeer s hasonló megjegyzésekkel kísérik.⁸ A *Hölgyfutár*, mivel szerkesztőségi szabadjegye csak a bérleti előadásokra szólt, a bérletszünetesekről nem írt. Így megtörtént az a furesza eset, hogy Verdi *Trubadurjának* bemutató előadásáról egy betű sem jelent meg a lapban, mert három első előadását bérletszünetben adták.⁹ Nagy felháborodást keltett azután az igazgatóságnak az a kicsinyeskedő intézkedése, hogy a drámaíróktól s a legtöbb laptól (néhány kivételé-

¹ BH. 1854. máj. 30.

kellene megnyerni zenei vezetőnek.

² H. 1858. szept. 24.

⁷ H. 1855. máj. 22.

³ H. 1852. jan. 7.

⁸ H. 1854. júl. 15.

⁴ H. 1858. szept. 24.

⁹ H. 1854. dec. 7.

⁵ *Divalcsarnok* 1854. nov. 20.

⁶ U. ott 1859. jan. 11. Lisztet

vel) megvonta a szabadjegyet. Erre még azok is visszaküldték jegyüket, amelyek kaptak, csak a *Kalauz* című jelentéktelen kis néplap tarotta meg.¹ Erre a többiek megszüntették vele a csereviszonyt. A *Bolond Miska Albuma* (1858. 2. füzet, dec. 15.) A *Kalauz* című *Kont*-paródiát közölt az esetről: huszonkilenc újságíró s a *Kalauz* felvonulnak a színház igazgatója elé, de nem hódolnak a zsarnoknak, csak a *Kalauz*, mely elfogadja a szabadjegyet.

A Német Színház (Stadttheater — Pestvárosi Színház) 1849. novemberének közepétől az újtéri (a mai Erzsébet-tér) ideiglenes épületében húzódott meg,² majd — mivel Pestnek nem volt rá anyagi ereje — 1853-ban egy részvénytársaság ugyanott új, díszesebb épületet emeltetett a német múzsá számára. Igazgatója a pesti arénát, a Várszínházat s a budai arénát (a mai Budai Színkört) is igazgatta.³ A fővárosi német színészet a kormány erős támogatása ellenére sem tudott olyan magas színvonalra emelkedni, mint a magyar, pedig jeles külföldi művészeket szerepeltetett.⁴ A német színház működését a magyar lapok, a hivatalos lapot kivéve, hallgatással mellőzték, még műsorát sem közölték.

Ilyen volt fővárosunk művészi élete a Bach-korszakban: a képzőművészet megindulóban, a zeneművészet erős fejlődésben, a színház teljes virágzásban.⁵

SZINYEYI FERENC.

¹ H. 1858. szept. 21., okt. 2., 12.

² Rövid ideig a hajléktalan német színészek a Nemzetiben játszottak a magyarokkal felváltva. MH. 1849. nov. 15.

³ Feldmann id. munk. 153—4. *Délibáb*. 1853. máj. 8.

⁴ Dudumi Demeter: *Pester Briefe*, I. 31—2.

⁵ Vidéken is voltak jó magyar színtársulatok, s a nagyobb városokban rendes színházépületek, de a vándorszínész-nyomorúság ebben a korban sem szűnt meg, s e mellett a magyar színészeknek még a kormány által erősen támogatott és pártfogolt német színészettel is viaskodnia kellett. L. Berzeviczy id. munk. II. 193—5.

A RÁKÓCZYAK ÉS JAKAB KURLANDI HERCEG.

Amióta Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király erdélyi kancellárja, Berzeviczy Márton, 1582 január 10-én királyi adományképpen megkapta a dondangeni,¹ tíz évvel később pedig a közben elhunyt Báthory Istvánnak rokona, Báthory Boldizsár, a pilteni uradalmat ugyancsak királyi adományképpen,² — Kurlandia és Livonia ismert földrajzi és politikai fogalmakká váltak Erdélyben és az Erdéllyel érintkező magyarországi részekben. E két tartomány hosszas és kemény küzdelmek eredményeképpen jutott Báthory István kezébe.³ E küzdelmekben a Báthory zsoldjában szolgáló magyar csapatok jelentékeny szerepet vittek⁴ és nem kétséges, hogy a bőven omló magyar vérnek nagy része volt abban, hogy ezek a tartományok a lengyel királyok joghatósága alá jutottak.

Báthory Istvánnak Rettenetes Iván orosz cár ellen intézett támadó hadműveletei egész Európa figyelmét magukra

¹ Veress Endre: *Berzeviczy Márton*. 1538—1596. Budapest, 1911., 145. l.

² Veress Endre: i. m., 191. l.

³ Báthory István orosz hadjáratának magyar irodalma felsorolva: Lukinich I.: *Bibliographie hongroise d'Etienne Báthory: Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Cracovie, 1935., 522—523. ll. A kérdés lengyel irodalma Casimir Lepszytől u. o. 537—543. ll.

⁴ Szádeczky K. Lajos: *Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-i orosz háborúban*. Hadtörténelmi Közlemények, 1931. Veress Endre: *Lengyelországi adatok hazánk s főleg Erdély XVI—XVIII. századi történeléhez*. Budapest, 1897. és ugyancsak tőle: *Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes*, 1576—1586. Budapest, 1918.

vonták. Hadjáratairól számos egykorú mű számolt be az érdeklődő olvasó közönségnek,¹ melyek természetesen Erdélyben és Magyarországon is állandóan ébren tartották a Báthory István nevéhez fűződő eseményeknek emlékét azoknak a balti tartományoknak a nevével együtt, melyek visszaszerzésében és megtartásában magyar vitézek is közreműködtek. Báthory István lengyel királysága azonban közelebb hozta egymáshoz a lengyel *respublica* és az erdélyi fejedelemség politikai társadalmának érdeklődését is. A korábbi szellemi kapcsolatok, melyek pl. az iskoláztatás és a vallásfilozófiai mozgalmak révén a XVI. század folyamán oly mély hatást gyakoroltak az erdélyi közszellem és kultúra kialakulására, Báthory István ideje óta helyet adtak új politikai és nemzetközi elgondolásoknak és célkitűzéseknek. Ismeretes, hogy az erdélyi fejedelemségnek a lengyel választó királysággal való personalis uniója Báthory István királysága óta állandó törekvése volt az erdélyi fejedelmeknek.² Ismeretes, hogy a XVII. század első felében egymástól függetlenül Erdélyben is, Lengyelországban is olyan szövetkezési tervek merültek fel, melyek a török világhatalom ellen irányultak és a török hatalomnak Európából való kiszorítását célozták. Ezekben a nagyszabású tervekben Erdély és Lengyelország mindig együtt szerepelt. Állandó volt a kapcsolat a protestáns jellegű Erdély és a Lengyelországban kisebbségi sorsra jutott protestánsok között is, főleg a XVII. század első felében, mely kapcsolatok nem egyszer politikai célok vagy hatalmi törekvések kiinduló pontjaivá lettek.

Ezek a több síkon mozgó érintkezések és szervezkedési kísérletek, a régi gazdasági kapcsolatokat nem is említve, — állandóan ébren tartották az érdeklődést egymás belső élete és nemzetközi helyzete iránt. Erdély politikája, társadalmi élete, felekezeti viszonyai sohasem voltak közömbösek a

¹ Felsorolva Casimir Lepszy id. bibliográfiájában. I. h. 532. s. köv. II. és gr. Apponyi Sándor: *Hungarica*. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. München. 1903., I. k., passim.

² V. ö. mindezekre Lukinich I.: *I. Rákóczy György és a lengyel királyság*. Budapest. 1907., 4. és köv. II.

lengyel politikai nemzet előtt, amint hogy Erdélyben is mindig feszült figyelemmel kísérték mindazt, ami a lengyel respublicával vonatkozásban, vagy kapcsolatban állott. A török portán alkalmazott erdélyi ügyvivők, vagy a Konstantinápolyba küldött rendkívüli követek jelentéseikben mindig bőven foglalkoztak a lengyelországi hírekkel, abban a tudatban, hogy ezzel nem annyira az erdélyi fejedelmi udvar kíváncsiságát elégítik ki, mint inkább az erdélyi külpolitika céljait és érdekeit szolgálják.

Az Erdély és Lengyelország közt állandósult politikai és gazdasági kapcsolatok, nemkülönben az erdélyi és lengyelországi protestánsok közt létesült érintkezés szolgálta jogcímül Jakab kurlandiai hercegnek is arra, hogy igyekezzék érintkezést találni Erdély akkori fejedelmével, I. Rákóczy Györggyel (1630—1648) és igyekezzék annak közreműködését nagyarányú gazdasági, illetőleg kereskedelempolitikai terveiben magának biztosítani.

Mikor Jakab herceg 1642-ben átvette a kurlandiai hercegséget, már határozott céljai és tervei voltak. Abból a küzdelemből, melyet atyja, Vilmos, a kurlandiai nemességgel folytatott s mely küzdelemben atyja tudvalevőleg elvesztette a játszmát, a nagytehetségű és élénk eszű herceg igyekezett levonni az összes tanulságokat. Tanulni akart a történelemből. Mindenek előtt arra a meggyőződésre jutott, hogy függetlenítenie kell magát a tartomány nemességétől; hogy azonban ezt a célt elérhesse, teljes anyagi függetlenséget kell magának biztosítania. Innen van az, hogy uralkodása első percétől fogva magának tartotta fenn Kurlandia gazdasági politikájának irányítását. Kurlandia kedvező földrajzi fekvését felismervén, úgy látta, hogy a tartomány tengeri kereskedelmének megteremtése és kifejlesztése által magához ragadhatja a közvetítő kereskedelem lebonyolítását a Balti-tenger mentén fekvő államok és az attól nyugatra és délre elterülő államok között. Arra számított ugyanis, hogy nagyarányúvá fejleszthető tengeri kereskedelme révén Kurlandia jelentős gazdasági tényezője lesz a Balti-tenger mellékének, az ekként támadt jövedelmek révén pedig nemcsak teljesen függetlenné lesz a hatalmára és befolyására féltékeny kurlan-

diai nemességtől, hanem nagyobb politikai jelentőséget is tud majd biztosítani a maga és tartománya számára, természetesen a lengyel állam keretei közt, melynek Kurlandia hűbéres tartománya volt.¹ Mindezek az elgondolások és tervezetések már teljesen kialakult formában éltek benne akkor, midőn 1642-ben trónra lépett. Ezért van az, hogy nem sokat kísérletezett s nem tapogatózott, hanem azonnal hozzáfogott terveinek gyakorlati megvalósításához.

Első feladatául, nagy terveinek mintegy próbájaként, Kurlandia levantei, illetőleg földközi-tengeri kereskedelmi kapcsolatainak kiépítését tartotta; vagyis Afrika és Elő-Ázsia nyerstermékeinek és kivitelre alkalmas ipari cikkeinek kereskedelmi forgalmát akarta Kurlandia közvetítésével az Északi- és a Balti-tenger melléki államok felé terelni. Úgy látszik, át akarta venni azt a szerepet, melyet odáig Velence töltött be. Igaz ugyan, hogy a levantei és a földközi-tengeri kereskedelemnek a jelentősége az amerikai kereskedelmi útvonalak kiépítése következtében állandóan hanyatlott, de Velence fontos kereskedelmi tényező maradt mindaddig, míg háború nem támadt Azov várának,² illetőleg a Fekete-tengernek a birtoka miatt a porta és Oroszország között, majd Kandjának, Kréta-sziget hadikikötővé kiépített fővárosának birtokáért Velence és a porta között.³ Az előbbi háború, mely egybeesik Jakab herceg trónralépésével, Velence fekete-tengeri kereskedelmét bénította meg, az utóbbi pedig, melynek jelei már 1644-ben mutatkoztak, egyenesen végzetes volt a velencei kereskedelemre, mert a porta a velencei hajókat a fennhatósága alá tartozó összes kikötőkből kizárta. Velence rohamos hanyatlása ekkor kezdődött.

Velence kereskedelmi jelentőségének állandó hanyatlása közismert tény volt ebben a korban, és Jakab herceg figyelmét

¹ V. ö. August Seraphin: *Eine Schwester der grossen Kurfürsten Luise Charlotte*. Berlin. 1901., 26—27. ll. (Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hauses Hohenzollern. II.)

² Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches*. V. (Pest; 1829.), 310. s. köv. ll.

³ Azov és Kandia 1638 óta állandóan szerepelnek az Erdélybe küldött követjelentésekben.

sem került ki. Ezért már 1642 őszén megtette a lépéseket a végett, hogy a portától engedélyt nyerjen hajói számára a fennhatósága alá tartozó afrikai kikötők rendszeres látogatására. Minthogy számolt azzal, hogy a kurlandiai hercegség neve alig lesz ismert Konstantinápolyban, I. Rákóczy György erdélyi fejedelem közvetítését vette igénybe, abban a feltevésben, hogy a porta és Erdély közt fennálló szorosabb diplomáciai kapcsolat révén Erdély fejedelme kétségkívül a legjobban ismeri a portai ügyvitelt, s ennek következtében majd megtalálja a hajózási engedély kieszközlésének leg-
rövidebb útját is. Jakab herceg a cél érdekében Lupul moldvai vajdához is fordulhatott volna, akinek szintén jó összeköttetései voltak Lengyelországban, — egyik leányát nem sokkal ezután Radzivil litván herceg vette nőül,¹ — s meg-
voltak a maga kapcsolatai a portán is, de a herceg mégis előnyösebbnek látta a keleteurópai politikában Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége óta nagyobb súlyú Erdélynek a közvetítését, mely végre is a nyugateurópai kultúrközös-
ségnek volt egyik jelentős tényezője, mint a moldvait, mellyel szemben minden tekintetben idegenül állott.

Rákóczy, akit a herceg még szept. 8-án értesített nagybátyjának, Frigyes kurlandiai hercegnek haláláról,² vállalta a neki szánt szerepet nemcsak udvariasságból, hanem abban a tudatban is, hogy ezzel Erdélynek s talán saját családjának is szolgálatot tehet. Nem kétséges, hogy Rákóczyt ebben a felfogásában külpolitikai tanácsadója, Bisterfeld gyulafehérvári tanár is megerősítette.³ Rákóczy a politikának

¹ Lupul vajdára I. Humuzaki E.: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. III. (Bucuresti, 1884.), 141. l. és Görög Ferenc: *A kis Rákóczy György főnnhatósági joga a kis oláh vajdaság fölött*. Budapest, 1904. 15. s köv. ll.

² Fogalmazványa a rigai áll. levéltárban. Jakab kurlandiai herceg levéltára. 108/641.

³ Jakab herceg 1642 december 10-én levelet intézett Bisterfeldhez, melyben arra kéri, hogy eszközölje ki a fejedelemnél, hogy «durch dessen Authorität ein Passport bei der Otthomannischen Porten möchte ausgebracht.» Egyúttal engedélyt kér lovak kiszállítására is, «weilen wir sie sonst nirgends nach unserer fantesie habhaft werden können.» Fogalmazványa a rigai állami levéltárban. U. o.

korántsem volt akkora művésze, mint elődje, Bethlen Gábor, de benne is volt becsvágy és úgy érezte, hogy nem szabad magát kivonnia az európai politikából, amire őt a francia és a svéd diplomácia épp ebben az időben egyre türelmetlenebbül ösztönözte,¹ abban a feltevésben, hogy Erdélynek a közel negyedszázad óta folyó háborúba való fegyveres beavatkozása döntő jelentőségű lehet. Rákóczy hosszas fontolgatások után nem vonakodott a neki szánt szerep vállalásától, — s egy év múlva tudvalevőleg meg is történt Erdély fegyveres közbelépése, — éppen ezért most, amikor egy idegen uralkodó szívességre kérte fel, annyival készségesebben vállalkozott arra, mert a személyes szolgálatok által a maga és országa helyzetét akarta erősíteni. Mikor tehát értesült Jakab herceg terveiről és kézhezvette a herceg levelét, azonnal utasította Erdély portai ügyvivőit, hogy a kurlandiai hercegtől kapott megkeresés értelmében azonnal járjanak el a portán.

Az egyik erdélyi ügyvivő, Rátz István, a nagyvezérnek haladéktalanul előterjesztette a herceg kérését. Minthogy azonban a nagyvezérnek nem voltak közelebbi ismeretei Kurlandiáról, Rátz Istvántól azt kívánta, tudja meg pontosan, hogy miféle ország ez a Kurlandia, milyen általa ismert ország szomszédságában fekszik, a mostani herceg elődei hajóinak volt-e már engedélyök a török kikötők látogatására. Miután Rátz István mindezekre vonatkozólag megadta a kívánt felvilágosításokat a nagyvezérnek, Jakab herceg megkapta a kért engedélyt, de előzetesen 200 tallért kellett lefizetni a török kancelláriának az okiratok kiállításáért.²

Rákóczy a kézhez vett engedély-okiratok szövegével nem volt megelégedve. Kifogásolta, hogy hiányzott belőlük

¹ V. ö. Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György és a diplomácia*. Budapest, 1878. és Alexander Szilágyi: *Georg Rákóczy I. im dreissigjährigen Kriege*, 1630—1640. Budapest, 1883. Alexander Szilágyi: *Actes et documents pour servir à l'histoire de l'alliance de George Rákóczy prince de Transylvanie avec les français et les suédois*. Budapest, 1874. I. Hudača: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVII. siècle*. Paris, 1927.

² Rátz István jelentése 1642 december 6. *Török-magyarokori államokmánytár*. III. k., 164. l.

azoknak az afrikai kikötőknek név szerint való felsorolása. ahová a kurlandiai hajók befuthattak, hogy a hercegnek csak saját országának termékeivel lett volna szabad kereskednie, pedig a hercegnek éppen az volt az eredeti elgondolása, hogy más országok számára is közvetítsen. Nem tartotta helyesnek Rákóczy fejedelem azt sem, hogy a herceg állandó ügyvivőt tartson a portán, mert ennek olyan látszata volna, mint hogyha Kurlandia függetleníteni akarná magát a lengyel republikától.¹ Rákóczy a neki megküldött okiratokat természetesen továbbította Kurlandiába, de egyidejűleg összes ellenvetéseit tudomására adta a portai ügyvivőnek azzal az utasítással, hogy az megfelelő szövegezésű új engedély-okiratokat igyekezzék szerezni.

Mikor a herceg a kezdeményező lépéseket megtette, tulajdonképpen maga sem volt tisztában azzal, hogy meddig mehet kívánságaival. Kapóra jött tehát neki, hogy 1643. februárius 3-án folyt le fényes külsőségek között Gyulafehérvárott I. Rákóczy György erdélyi fejedelem fiának, a későbbi II. Rákóczy Györgynek az esküvője a Báthory-család utolsó sarjával, Zsófiával, amire többek között ő is meghívást kapott,² s aki ott külön követtel valóban képviseltette is magát.³ A kurlandiai követnek a sok lakodalmi ünnepség közt is bőven volt alkalma arra, hogy megbeszéléseket folytasson a befolyásosabb erdélyi politikusokkal, s talán még a lakodalmon jelenlévő török követekkel is, nemcsak Jakab herceg kereskedelmi terveiről, hanem azokról a módokról is, melyek segítségével e tervek megvalósíthatók volnának. Ezen megbeszélések eredményeképpen Rákóczy 1643. febr.

¹ I. Rákóczy György utasítása Rátz Istvánnak, 1642. december 25. *Török-magyarokori államokmánytár*, III. k., 172. l.

² A kurlandiai hercegnek szóló lakodalmi meghívó közölve *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, X. k., 66. l. Távolmaradását a herceg azzal indokolta, hogy éppen 1643 februárius 22-re van kitűzve atyjának és nagybátyjának a temetése. Az erre vonatkozó levél minden valószínűség szerint Bisterfeldhez volt intézve. Fogalmazványa a rigai állami levéltárban. U. o.

³ A lakodalmon jelenlévő kurlandiai követekről *Erd. Országgyűlési Eml.* X. 539. l. és gr. Forgách Zsigmond levele gr. Esterházy Miklós nádorhoz 1643 febr. 20-ról. *Történelmi Tár*, 1904., 454. l.

23-án arról értesítette a portai ügyvivőt, hogy a kurlandiai herceg a neki megküldött engedély-okiratok szövegezésével nincs megelégedve. még pedig ugyanazon okokból, mint Rákóczy, éppen ezért ő is új szövegezésű okiratok kiállítását kéri a portától,¹ az általa fogalmazott szöveg alapján.²

A kurlandiai követség Mituba visszatérve nemcsak a Gyulafehérvárott folytatott tárgyalások eredményeiről tájékoztatta a herceget, hanem arról is, hogy értesüléseik szerint a portán pénzzel sok mindent el lehet érni, meg lehet tehát kísérelni azt is, hogy az eredetileg szerény méretűnek tervezett kereskedelmi vállalat kibővíttessék. Így történt, hogy Jakab herceg most már két hajót akart foglalkoztatni, még pedig egymástól függetlenül. miért is két *salvus conductus* kért hajói számára, hogy azok a porta fennhatósága alá tartozó összes kikötőkben megfordulhassanak és szabadon kereskedhessenek, természetesen azzal a feltétellel, hogy a szokásos illetékeket mindenütt pontosan megfizetik.³ Utóbb a herceg már három hajó bekapcsolását tervezte⁴ és mivel kétségtelennek tartotta, hogy ennek kieszközlése sem fog túlságos nagy nehézségekbe ütközni a portán. 1643 nyarán meg is indította hajóit az afrikai kikötők felé.⁵

Mikor a herceg erre az elhatározó lépésre elszánta magát, csak azok az engedély-okiratok voltak a kezében, melyek a herceg egyetlen hajójának szóltak. Innen van az, hogy a herceg most, vállalata biztonsága végett szükségét érezte annak, hogy Rákóczyt a nagyvezérnél való újabb közbelépésre bírja, nevezetesen abból a célból, hogy a nagyvezér maga személyesen és közvetlenül utasítsa a török kikötők hatóságait, hogy járjanak a herceg hajóinak kezére és ne

¹ I. Rákóczy György utasítása Réthi István postai ügyvivőnek. 1643 febr. 23. *Török-magyarokori államokmánytár*. III. 194. l.

² Másolata a rigai áll. levéltárban. U. o.

³ I. Rákóczy György utasítása Réthinek. 1643 március 27. U. o. III., 201—202. ll.

⁴ I. Rákóczy György utasítása Réthinek. 1643 április 30. U. o. III., 206. l.

⁵ I. Rákóczy György utasítása Réthinek. 1643 június 18. U. o. III., 212—213. ll.

akadékoskodjanak a miatt, hogy hajóinak csak egyetlen egy *salvus conductusa* van.¹ Rákóczy portai ügyvivője természetesen igyekezett eleget tenni az utasításnak és így a fejedelem már július elején megkapta a szükséges okiratokat és azokat azonnal Kurlandiába továbbította eredetiben és latin fordításban.² Hogy az okiratok megszerzése nehezen ment³ és azonfelül sok pénzbe került,⁴ az a herceg számára nem volt meglepetés. Az új engedély-okiratok sem voltak ugyan kifogástalanok, mint azt Rákóczy is megállapította róluk, de azért nagyjában megfeleltek a célnak. A herceg hosszú ideig nem kapott semmiféle értesítést hajóiról, sőt Konstantinápolyban sem tudtak közelebbi adatokat arról, hogy a kurlandi hajók hol kötöttek ki,⁵ az aggódó Jakab herceg ennek következtében Rákóczy útján elküldte Konstantinápolyba hercegi címerének rajzát, nemkülönben nagypecsétjének másolatait is, hogy a porta azokat mielőbb juttassa el Algírba és Tunisba, hogy hajói parancsnokainak módjukban legyen magukat igazolni,⁶ mert hiszen ugyanaz a címer és ugyanazok a pecsétek voltak láthatók a kurlandiai hajók számára általa kiállított okiratokon is, mint aminőket a török kikötőhatóságok most a portáról kaptak.

A kurlandiai tengeri kereskedelem további kialakulásába az erdélyi fejedelmi udvar többé már nem folyt be; mind-

¹ Rákóczy id. 1643 június 18-i utasításában. U. o.

² I. Rákóczy György 1643 július 14-i levele Jakab herceghez. Egykori másolata M. Kir. Orsz. Levéltár (Budapest). Rákóczy-lt. kamarai iratok.

³ V. ö. Réthi István portai ügyvivő 1643 április 13-i (Beke Antal és Barabás Samu : *I. Rákóczy György és a porta*. Budapest, 1888, 614—615. ll.), június 25-i (Beke—Barabás : id. kiadvány. 626. l.) és július 12-i jelentésével. (Szilágyi S. : *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest, 1883, 718. l.)

⁴ L. I. Rákóczy György 1643 július 8-i utasítását. (*Török-magyarokori államokmt.*, III., 215. l.). Réthi István 1643 július 12-i. már idézett jelentését. (U. o.)

⁵ I. Rákóczy György utasítása 1643 augusztus 3. *Török-magyarokori államokmt.*, III., 219. l.

⁶ Jakab herceg 1643 augusztus 15-i levele I. Rákóczy György-höz. *Török-magyarokori államokmt.*, III., 221—222. ll.

amellett Rákóczy és családja állandóan érdeklődött a herceg kereskedelmi vállalkozása iránt, sőt amikor később Jakab herceg hajójának egy részét el akarta adni a portának, Rákóczy szívesen közvetített ebben is.¹ A gyulafehérvári udvar egyébként nem leplezett csodálkozással látta, hogy az északi hatalmaknak mily csekély értékük van a déleurópai kereskedelem iránt, holott a kereskedelmi kapcsolatok ügyes kiépítése révén még az általános európai politikai helyzetre is befolyást szerezhethének, a porta politikájára pl. egész biztosan. A Rákóczy-család ezekre a szempontokra és lehetőségekre, éppen a kurlandiai herceg vállalkozására hivatkozva, fel is hívta Skytte Benedek svéd követ útján a svéd királyi udvar figyelmét.²

Azokkal a tárgyalásokkal párhuzamosan, melyek Rákóczy közvetítésével Jakab herceg és a porta között folytak, a gyulafehérvári udvar is igen fontos tárgyalások színhelye volt. Említettük, hogy a nyugati hatalmak Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek 1629-ben történt halála óta állandóan arra törekedtek, hogy Erdélyt a folyamatban lévő nagy háborúba bekapcsolják, Rákóczy azonban, kinek sok belpolitikai akadállyal kellett megküzdenie és akinek a portán sem volt meg az a befolyása, amely megvolt elődének, Bethlen Gábornak, éveken át meg tudta őrizni semlegességét. 1642 óta azonban új tárgyalások indultak meg Torstenson svéd generális és Rákóczy között, melyek eredménye Erdély és Svédország szövetkezése, vagyis Rákóczy fegyveres közbelépésének biztosítása lett. Erdély fegyverkezése nagy izgalmat okozott Lengyelországban; IV. Ulászló király azonnal ajánlotta Rákóczynak békeközvetítő szolgálatát,³ mert úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Erdély beavatkozása csak fölöslegesen megnyujtaná azt a háborút, mely már negyedszázad óta pusztította Közép-Európát, a helyett, hogy közreműködne a gyors befejezésben. A lengyel békeközvetítést Jakab

¹ Skytte Benedek jelentései 1651. október 29-ről. Szilágyi S.: *Erdély és az északkeleti háború*. I. k. (Budapest. 1830.), 197., 202. ll.

² Skytte id. jelentésében. U. o.

³ Lukinich Imre: *I. Rákóczy György és a lengyel királyság*. Budapest. 1907.. 14—15. ll.

herceg is támogatta, mert Erdély beavatkozásától ő sem remélt döntő hatást és ilyen értelemben írt 1644. március 19-én Rákóczy fejedelemnek.¹ anélkül azonban, hogy Rákóczyt visszatérésre tudta volna bírni. Kétségtelen mindamellett, hogy a több oldalról nyilvánult békevágy nagy hatással volt arra, hogy Rákóczy az első kedvező alkalmat felhasználja a III. Ferdinánd német császárral való békekötésre.

A mitauai és a gyulafehérvári udvarok között létesült kapcsolatok akkor is megmaradtak, amikor a közvetlen érdekek megszűntek már közöttük. Jakab herceg az öreg fejedelemmel, sőt annak fiaival, főleg Rákóczy Zsigmonddal,² a fiatalabbikkal, továbbra is fenntartotta összeköttetéseit, levelezésben állott velök s bizonyára ajándékokat is küldözgetett Erdélybe, mint a korábbi években, amikor vadászkutyákkal kedveskedett az öreg fejedelemnek.³ Amikor 1648. elején a hercegnek fia született, a herceg Rákóczy fejedelmet kérte fel keresztapának. Rákóczy a keresztelőre testőralezre-desét, Mikes Mihályt küldte Mitauba nagy ajándékokkal. Az erdélyi követ már útban volt, midőn híre jött annak, hogy a kis fiúcska elhalt s így Mikesnek nem a gyulafehérvári udvar örömét, hanem részvétét kellett a herceg előtt tolmácsolnia a Rákóczytól vett újabb utasítás értelmében.⁴ Közben, 1648. május 20-án IV. Ulászló lengyel király is elhalt,⁵ a lengyel trón megürült és így most már negindulhatott a küzdelem a lengyel korona birtokáért, mely minden kopottsága mellett is nagy vonzerőt gyakorolt mindazokra, akik megelégedtek a külsőségekkel és a királyi cím viselésével.

¹ Kiadva Al. Szilágyi: *Actes et documents pour servir à l'histoire de l'alliance de George Rákóczy prince de Transylvanie avec les français et les suédois*. Budapest. 1874., 146—147. ll.

² L. 1646. április 13-i levelét. Eredetije Orsz. Levéltár. Rákóczy-levéltár, kamarai iratok.

³ L. Jakab herceg 1644. március 19-i levelét. Id. h. és I. Rákóczy György 1643 július 14-i levele. Orsz. Levéltár, id. hely.

⁴ V. ö. I. Rákóczy Györgynek 1648. május elején a brandenburgi választófejedelemhez és Jakab herceghez írt leveleivel. Egykorú másolatról Orsz. Levéltár. Rákóczy-levt. kamarai iratok. L. azonfelül *Erdélyi országgyűlési Emlékek*, X., 48. l.

⁵ Lukinich Imre: id. tan. 45. l.

Ebben az időben Lengyelországban alig volt már hatalom a király kezében.

Említettük, hogy Báthory István kora óta minden erdélyi fejedelem foglalkozott a lengyel korona megszerzésének lehetőségeivel. Ebben a törekvésben természetesen volt némi emberi hiúság is, de volt benne sok reális indok is. Báthory István korában Lengyelország és Erdély personális uniója nagy katonai erőt jelentett és Báthory István hadi vállalatának sikerét sok tekintetben annak köszönhetette, hogy Erdély katonai erejével is rendelkezett. Ha az orosz kérdésben Erdélynek és Lengyelországnak érdekei nem is voltak azonosak, de közösek voltak érdekeik a portával szemben, mely az erdélyi fejedelemség területének rovására állandóan terjeszkedett és állandóan fenyegette a lengyel republika déli részeit is. Ez az oka annak, hogy a török világbirodalom ellen irányuló európai koalíciós tervek a XVI. század végétől fogva Lengyelországban éppúgy napirnden voltak, mint Erdélyben. Egymás mellé rendelte végül a két szomszédállamot az a tény is, hogy Erdély és Lengyelország a nyugati kultúrközösség legkeletibb határterületei voltak, melyek valóságos határőrvidék-szerepet vittek. Tőlük keletre és délre más kultúra, más erkölcsi világ és más világfelfogás uralkodott, amellyel a két szomszéd állam egyike sem tudott soha megalkudni.

Erdély és Lengyelország esetleges újabb personális uniójának ebben az időben egyetlen lényegesebb akadály volt csupán, még pedig az Erdélyben uralkodó fejedelmeknek protestáns vallása. Lengyelország a XVII. század első felében már katolikus jellegű állam volt, viszont az erdélyi fejedelemségben, bár ott az egyes felekezetek szabad vallásgyakorlatát a törvény biztosította, ugyanekkor a protestáns vallás (még pedig a kálvinizmus) volt az államvallás. A XVII. században valamennyi erdélyi fejedelem Kálvin hitét követte s így önként felmerült az a kérdés, nem volt-e az erdélyi fejedelmek részéről délibábok után való futkosás a lengyel korona megszerzésére irányuló minden lépés. Annyi kétségtelen, hogy a lengyel nem-katolikusok, és ide kell számítani a lengyel protestánsokat s az országban élő görögkeletieket

is, minden protestáns jelöltet készségesen támogattak volna, mert hiszen egy ilyenek megválasztatása által politikai elismertetésüket bizton remélhették. Azzal a lehetőséggel is számolni lehetett, hogy a katolikus lengyel nemesség köréből is számosan állottak volna egy olyan protestáns királyjelölt személye mellé, akitől az országos érdekek erélyes védelmére az ország területi épségét fenyegető külső háborúk sikeres elhárítását remélhették. S végül az sem tartozott volna a lehetetlenségek közé, hogy a megválasztott protestáns király a lengyel korona kedvéért áttér a nemzet nagy többségének vallását alkotó katolikus vallásra. Erre a választási harc folyamán valóban történt is célzás.¹

Rákóczy György már 1643. óta igyekezett hangulatot teremteni Lengyelországban az Erdéllyel való personális unió gondolata mellett. Párthívei elsősorban a lengyelországi protestánsok közül kerültek ki, akik a fentebb ismertetett okokkal és feltevésekkel érveltek — egyelőre természetesen csak bizalmas körökben — Rákóczy megválasztatása mellett. Rákóczy az ő hívei közé számította Jakab herceget is, nem annyira a neki tett szolgálatok fejében, hanem a miatt, hogy a herceg is protestáns vallású volt. S talán éppen a lengyel korona megszerzésében Jakab hercegnek juttatandó szerep volt az egyik indok abban a szokatlanul nagy szolgálatkészségben, melyet Rákóczy a kurlandiai herceg ügyeiben mindvégig tanúsított. Bizonyos, hogy a gyakori követváltások során a Rákóczy-ház aspirációiról szó esett köztük; az is kétségtelen, hogy a lengyelországi protestánsok feje, Radzivil Janussius litván herceg, elvben meg is állapodott Jakab herceggel Rákóczy jelöltetésében a legközelebbi trónüresedés esetén. Innen van az, hogy amikor Rákóczy hitelesen értesült IV. Ulászló lengyel király haláláról, Mitauba küldött követét, Mikes Mihályt azonnal új utasításokkal látta el, melyek már kapcsolatban állottak a király halála következtében előállott új politikai helyzettel és a királyválasztás előkészületeivel.²

V. ö. Lukinich Imre: id. tan. 56—58. ll.

² I. Rákóczy György levele 1648 május—júniusából Jakab hercegnek. Egykorú másolata Orsz. Lt., Rákóczy-lt., kamarai iratok.

A Mikes Mihálynak adott utasításrészleteit nem ismerjük, de kétségkívül felsorolását tartalmazta mindazoknak az érveknek, melyek hangoztatása a küszöbön álló választási harcban szükségesnek és hasznosnak ígérkezett. A hercegről valóban az a hír járta, hogy Rákóczy-párti. Bregy varsói francia követ is azok közé sorolta; akikhez Rákóczy a királyválasztás ügyében azonnal követeket küldött.¹ Igaz ugyan, hogy a kurlandiai hercegeknek nem volt szavazati joguk a lengyel királyválasztásokon,² mindamellett Jakab hercegnek állásfoglalása valamely jelölt személye mellett nagy jelentőségű lehetett, mert hiszen a hercegség a legutóbbi időkben a Balti-tengermellék legfontosabb kereskedő államává fejlődött s mint ilyennek nagy mértékben megnövekedett nemzetközi súlya is. A baj csak az volt, hogy Rákóczy György újabban nem annyira a maga személyét, mint inkább fiatalabbik fiának, Zsigmondnak a személyét kívánta előtérbe helyezni, akinél pl. az esetleges vallásváltoztatás sem okozott volna akkora lelki megrázkódtatást, mint az öreg fejedelemmél, akinek lelki életében a protestantizmus volt a fundamentum. Tervét azonban azon hatalmak egyike sem pártolta, amelyekkel azt közölni szükségesnek látta, sőt maga Jakab herceg is tudomására adta neki, hogy «különféle okok miatt» nincs módjában Rákóczy Zsigmond jelöltségét támogatni.³

¹ «L'on ne peut pas bien desbrouiller encore les intentions de Ragosky, au moins les voyes qu'il pretend prendre pour les faire reüsir, nous scavons bien qu'il arme, qu'il est puissant, qu'il souhaitteroit la Couronne pour Sigismond son fils, qu'il a envoyé en Suède, à l'Electeur de Brandenbourg, en Curlande, aux Cozaques et à quelques principaux Seigneurs de Pologne. Mais le progrès que ses soins auront fait, c'est ce qui demeure indecis et incognu jusqu'à cette heure.» I. Hudita : *Répertoire des documents concernant les négociations entre la France et la Transylvanie au XVII. siècle*. Paris, 1926., 126. l. és I. Hudita : *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Trasyvaanie au XVII. siècle*, Paris, 1927., 155. l.

² Starovolsci : *Polonia nunc denuo recognita et aucta*. Dantisci, 1652., 261. l.

³ «Serenitatis Vestrae filium inter candidatos quoque relatum iri non ambigerem, nisi rationes aliquae, quarum nonnullas nuper Ser. «Majestati Vestrae nuncio confidentius exposui, me in contrarium moverent» etc. 1648 szeptember végéről kelt levele, egyidejű másolat-

A herceg tisztában volt azzal, hogy amennyiben Rákóczy György visszalép és fiát küldi a választási harcba, a választási küzdelemben a legtöbb esélye a Wasa-házból való János Kázmérnak, az elhalt IV. Ulászló király testvérének lesz, akit többek között Krisztina svéd királynő és a svéd politika is támogatótt. Svédország pedig nagy hatalom volt ebben az időben, mellyel nem volt tanácsos szembehelyezkedni egy olyan exponált fekvésű állammal, mint Kurlandia. Az adott helyzetnek reális mérlegelése volt az oka annak, hogy Jakab herceg, miután I. Rákóczy Györgynek 1648. október 11-én történt váratlan halála után csak a fiatal és Lengyelországban ismeretlen Rákóczy Zsigmond vett részt a választási küzdelemben, — abban semleges magatartást tanúsított. «Curlandus valóban inconstanter viseli magát» — jelentették az erdélyi követek 1648. október 21-én Rákóczy Zsigmondnak.¹ A jelentés megfelelt a való tényállásnak, de amikor a követek a választási küzdelem lezajlása után tudomást vettek azokról az indokokról, melyek a herceg választási magatartására befolyással voltak s azokról az elkedvetlenedett gyulafehérvári udvart is kellően tájékoztatták, a korábbi baráti viszony újból helyreállott közöttük.

Bár az 1648. november 19-i választás alkalmával János Kázmér «sine omni contradictione et exceptione» választott meg Lengyelország királyává és Rákóczy Zsigmond neve még csak szóba sem került,² a Rákóczy-család mégsem akart véglegesen napirendre térni a királyválasztás ténye felett. II. Rákóczy György és Zsigmond inkább hitt a Lengyelországból és főként a kozák hetmantól, Chmelnickytől érkező merész biztatásoknak,³ mint annak a rideg valóságnak, melyet a királyválasztás lefolyása jelentett. De mivel Erdélynek a portához való viszonya I. Rákóczy György uralkodása utolsó szakában nagyon megromlott és az új fejedelem,

ban a gróf Bethlen-család keresdi (Erdély) levéltárában. V. ö. Lukinich Imre: id. tan., 53. l.

¹ Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború*. I., 13. l.

² A részletekre l. Lukinich Imre: id. tan., 53. s. köv. ll.

³ A kozák hetman 1648. november 17—27-i levele. Szilágyi S.: *Erdély és az északkeleti háború*, I. k., 6. l.

II. Rákóczy György, tanácsosaira hallgatva, elsősorban a régi viszonyt akarta közte és a porta között helyreállítani, a lengyel korona kérdése egyelőre háttérbe került, a nélkül azonban, hogy a napirendről végleg levették volna. Nem engedték ezt a Rákóczy-ház régi lengyelországi hívei sem, akik az 1649-i lengyel-kozák háború szerencsétlen kimenetele következtében igazolva látták a választási küzdelemben hangoztatott azon érvök helyességét, mely szerint oly király kellene most Lengyelországnak, — «qui in praesenti statu iuvet ipsos».¹ Nem lehetetlen, hogy ezek közé tartozott most már Jakab herceg is, aki a választás után nagyon óvatos és visszahúzódó politikát folytatott és aki csak akkor látta szükségesnek felvenni a kapcsolatokat a Rákóczy-házzal, amikor maga is teljesen vígasztalannak ítélte Lengyelország belpolitikai helyzetét és talán egy királyváltás lehetőségeit mérlegelte. Csakis ilyen feltevással lehet megértenünk azt, hogy a herceg miért nem képviseltette magát I. Rákóczy Györgynek 1649. januárius 10-re kitűzött temetésén és egyáltalában, miért felelt csak 1649. május 10-én arra a levélre, amelyben II. Rákóczy György meghívta elhalt atyjának temetésére. A herceg most a bizonytalan belső viszonyokkal («propter non securam et adhuc tumultuantiam itineram») igyekezett indokolni követeinek távolmaradását, de egyúttal nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a jövőben nagy súlyt kíván helyezni arra, hogy a régi barátság változatlanul fennálljon közte és a Rákóczy-ház között.²

A herceg levelére adott válasznak barátságos hangja³ arra mutat, hogy II. Rákóczy György nem akart érzékenykedni a herceg képviseltetésének az öreg fejedelem temetésé-

¹ «Simpliciter csak azt mondják, hogy oly királyt választanak, qui in praesenti iuvet ipsos» — jelentették az erdélyi követek 1648. október 11-én a gyulafehérvári udvarnak. Szilágyi S.: *Erdély és az északkeleti háború*, I. k., 11. l.

² Jakab herceg levele kiadva Szilágyi Sándor: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*. Budapest, 1874, 10—29. lapok. és *Történelmi tár*, 1887, 451. l.

³ Rákóczy György 1649. július 22-i válasza Jakab herceghez. Szilágyi S.: *Erdély és az északkeleti háború*. I. 48. I.

ről való elmaradása és a válasz hosszú késése miatt, hanem egyszerűen tudomásul vette a történeteket. Mivel úgy látta, hogy még szüksége lehet a baráti érintkezést vele fenntartani kívánó hercegre¹ a jövőben, ott folytatta a barátkozást, ahol abbanmaradt. Ebben a felfogásában édesanyja, I. Rákóczy György nagyeszű özvegye is megerősítette, aki 1649 végén a porosz udvarba küldött egyik bizalmas hívét arra utasította, hogy találjon módot Jakab herceg meglátogatására és az özvegy fejedelemasszony nevében való üdvözlésére, mert talán kap majd tőle olyan értesüléseket, melyek hasznos útmutatással szolgálhatnak nemcsak a Rákóczy-ház jövő politikájára vonatkozólag, hanem abban az ügyben is, mely ebben az időben sokat foglalkoztatta a Rákóczy-házat, t. i. Rákóczy Zsigmond házasságának kérdésében.²

A gyulafehérvári udvarban az utóbbi évek folyamán sok házassági terv szövődött Rákóczy Zsigmond személye körül. Volt idő, amikor a Lupul moldvai vajda leányával való házasságra gondoltak, de azzal a gondolattal is foglalkoztak, hogy Zsigmond Mária Ludovikával, IV. Ulászló lengyel király özvegyével lépjen házasságra. Mindkettő politikai házasság lett volna, mellyel a Rákóczy-család útját a lengyel trónra egyengetni akarta. Egyik házassági terv sem sikerült, mindamelllett a külföldi uralkodó családokkal való házassági összeköttetések megvalósítása, a jelen esetben Rákóczy Zsigmond házassága révén, a Rákóczy-ház uralmának biztosítása továbbra is politikai cél maradt a fejedelmi udvarban. 1649. végén komolyan két menyasszonyjelölt személyével foglalkoztak az udvarban: az egyik volt Frigyes pfalzi választófejedelemnek, az egykori cseh királynak legkisebb leánya, Henriette, a másik pedig Nassaui János Lajosnak leánya, Vilmos orániai hercegnek az unoka-

¹ Erre mutat Rákóczy György levele 1649. november 25-én Rákóczy Zsigmondhoz is. Szilágyi S.: *Erdély és az északkeleti háború*, I. k., 54. l.

² Jakab herceg válasza I. Rákóczy György özvegyének 1650. január 18-án. Szilágyi S.: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*, 26—27. ll.

nővére, aki az «orániai hercegnő» címet viselte.¹ A fejedelmi család ebben a kérdésben elsősorban az otthoni politikusok véleményét akarta meghallgatni s azután a ház külföldi barátaiét. Ekként jutott a házassági ügy Jakab herceg elé.

Jakab hercegnek kétségkívül jól esett a személye iránt nyilvánult bizalom és nemcsak szívesen fogadta a fejedelemszony emberét, hanem azt bizalmas értesülésekkel és tájékoztatásokkal is ellátta.² Őmaga különben a Frigyes pfalzi választó leányával való házasságot tartotta előnyösebbnek és mivel tanácsot kértek tőle, ebben az értelemben adott választ is. A tudós Bisterfeld gyulafehérvári professzor, a fejedelmi családnak külpolitikai tanácsadója csodálkozott is a herceg állásfoglalásán,³ ellenben a fejedelmi családnak akkoriban legbefolyásosabb tanácsadója, Kemény János, aki később erdélyi fejedelem is lett s aki kezdettől fogva a Henriette-tel való házasság mellett foglalt állást, Jakab herceg válaszával a maga álláspontját látta igazolva. Az udvar végül is e mellett döntött, sőt miután 1650. nyarán a hercegnek Erdélybe küldött követe útján arról értesültek, hogy a herceg vállalná a közvetítést is Rákóczy Zsigmond és a pfalzi választófejedelmi család között, a közvetítésre valóban őt kérte fel Rákóczy Zsigmond.⁴

A jelképes házassággkötés Rákóczy Zsigmond megbízottja és Henriette között 1651. április 24-én történt Krossenben. Az ünnepélyes szertartáson aránylag kevés erdélyi vett részt, mert Jakab herceg a pfalzi fejedelmi család kérésére még 1650. őszén arra figyelmeztette a gyulafehérvári udvart, hogy a kiszemelt városka, Krossen, csak kis számú kíséret

¹ A részletekre vonatkozólag l. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*. Budapest, 1927., 134. l.

² V. ö. 1650. januárius 18-án kelt és már említett levelével. Szilágyi S.: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*, 26—27. ll.

³ «Ducis Churlandiae vana consilia miror», — írta Bisterfeld 1650. febr. 28-án Gyulafehérvárról Rákóczy Zsigmondnak. *Történelmi Tár*, 1890, 232. l.

⁴ L. mindezekre Kemény János fejedelmi tanácsosnak véleményes jelentését 1650. tavaszáról. *Történelmi Tár*, 1890., 425—426. ll.

befogadására alkalmas, ennek következtében ehhez kellett alkalmazkozni.¹ Az itteni lakodalmi ünnepélyen Jakab herceg követei is megjelentek az ifjú pár számára szánt ajándékokkal, sőt résztvettek az ilyenkor szokásos táncokban is.²

A tulajdonképeni lakodalmon, mely 1651. június 26-ra volt kitűzve Sárospatak várában, Jakab herceg ugyancsak követséggel képviseltette magát, ám bár arra a fejedelmi család szívélyes hangú levélben meghívta.³ A házasság, mint ismeretes, rövid ideig tartott. Henriette hercegnő még ugyanazon év végén elhalt, 1651. december 10-én temették el Sárospatakon, ahol alig félesztendővel előbb esküvőjét tartotta.⁴ Jakab herceg, a család régi barátja, az elsők között volt, aki részvétellel fordult a boldogtalan Rákóczy Zsigmond felé,⁵ aki különben 1652. február 4-én szintén elhalt.

A két uralkodóház közt évek óta fennálló kapcsolatok a következő évek folyamán meglazultak, legalább is nincs adat a közvetlen érintkezések bizonyítására. Rákóczy György figyelmét és érdeklődését teljesen lekötötték a Moldva ellen ismételten viselt hadjáratok, majd az 1655-ben kitört lengyel svéd ellenségeskedések, melyek kapcsán a gyulafehérvári udvar nem egyszer nagyfontosságú tanácskozásoknak vált színhelyévé.⁶ Viszont a svédektől szorongatott Jakab herceg részéről sem merültek fel olyan kívánságok vagy tervek, melyek Rákóczynak valamilyen irányban való közbelépését szükségessé tették volna.

Úgy látszik, azok a palotaforradalmak, melyek 1648. augusztus 18-a óta, amikor is I. Ibrahim szultánt kivégezték, a török birodalom fővárosában állandósultak, főleg azonban

¹ Jakab herceg levele 1650. november 25-ről Rákóczy Zsigmondhoz. Eredetije Országos Levéltár, Rákóczy-levéltár. Kamarai iratok.

² A lakodalmon jelen volt *Hidvégi Nemes János Naplója*. Kiadva *Történelmi Tár*, 1902., 236., 237. ll.

³ Jakab herceg levele 1651. május 19-éről. *Történelmi Tár*, 1891, 88. l.

⁴ Szilágyi Sándor: *II. Rákóczy György*. Budapest, 1891, 79. l.

⁵ A herceg részvétlelevele 1651. december 1-ről. Fogalmazványban a rigai áll. levéltárban. U. o.

⁶ Szilágyi S.: *Erdély és az északkeleti háború*. II., 370. s. köv. ll.

ezekkel kapcsolatosan a sűrű nagyvezér-változások,¹ megbénították a herceg kereskedelmi vállalatait. Különbéféle nehézségek támadhattak, melyek Kurlandia levantei kereskedelmének eddigi, viszonylagosan zavartalan menetét gátolták, úgyhogy Jakab herceg 1656. folyamán időszerűnek látta azt, hogy II. Rákóczy György közvetítésével újból rendezze a hajózási engedély ügyét és a régi engedélyokirat érvényességét továbbra is biztosítsa. 1656. elején leveleket is intézett az erdélyi fejedelemhez ebben a kérdésben, a levelek azonban minden valószínűség szerint elvesztek, Rákóczytól legalább is semmiféle válasz nem érkezett Mitauba.² Jakab herceg ennek következtében 1656. július 6-án újabb levelet írt Rákóczyhoz, melyben elsősorban arra kérte, hogy tájékoztassa őt az elűzött Lupul moldvai vajda sorsáról, mert a vajda leánya, Radzivill Janussius litván herceg özvegye, aki jelenleg éppen Mitauban tartózkodik, mit sem tud atyjáról;³ e mellett azonban vesse magát közbe a portán is a végből, hogy a Jakab hercegnek korábban adott hajózási engedély továbbra is érvényben maradjon. A herceg nem sajnálna 1000 forintot adni Zülfikár agának, a portai magyar tolmácsnak és ugyancsak 1000 forintot a török kancelláriának.⁴

Jakab herceg azonban erre a levélre sem kapott választ. Minthogy azonban tudta, hogy a háborús színhelyé vált Lengyelországban a közlekedési viszonyok nagyon megromlottak, a válasz kimaradását azzal magyarázta, hogy a II. Rákóczy Györgynek küldött levelek nem érkeztek el rendeltetési helyökre. Így azután kénytelen volt valamely kedvező

¹ J. Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Pest, 1829, V. k., 453. és 749. ll., VI. k. (Pest, 1830), 764. l. IV. Mehemed alatt (1649—1656-ig) 11 nagyvezér szerepelt, köztük kétszer is.

² «Dedimus nupere ad Serenissimam Dilectionem Vestram litteras, quas viro Dantiscano, inspectionem in juventutem studiorum gratia ex illis locis Gedanum missam habenti, recommendavimus; cum vero animo haereamus, an illae, ut et antierius missae ad manum Ser. Dilectionis Vestrae pervenerint» etc. — írta Jakab herceg Rákóczyznak 1656. július 6-án. Fogalmazványa a rigai áll. levéltárban. U. o.

³ Lupul vajdára vonatkozólag l. Szilágyi Sándor: *II. Rákóczy György* 88. és köv. ll.

⁴ Fogalmazványa a rigai áll. levéltárban. U. o.

alkalomra várni, hogy megtalálja az annyira szükséges kapcsolatot a gyulafehérvári udvarral. 1656. végén olyan tudósítást kapott Mitauba, mely szerint november óta egy erdélyi és egy török követ tartózkodik Danzigban. Jakab herceg a két követnek Danzigban való tartózkodását különösen szerencsés véletlennek tartotta a maga céljai szempontjából és azért december 4-én levelet intézett a török követhoz, az erdélyi követhoz, illetőleg a két követ útján a szultánhoz és II. Rákóczy Györgyhoz. E levelek tartalmilag egyeztek a július 6-i levéllel, csak a külsőségekben alkalmazkodtak az új helyzethez. A szultántól az atyja által adott hajózási engedély megújítását, a két követtől és Rákóczy Györgytől pedig az erre irányuló kérés támogatását, Rákóczytól azon felül még külön két lónak Mitauba való küldését is kérte.¹

Valószínű, hogy e levelek eljutottak rendeltetési helyekre. II. Rákóczy György azonban érdemileg már nem válaszolhatott a herceg levelére, mert X. Károly svéd királlyal szövetségben éppen megkezdte támadó hadműveleteit Lengyelország ellen. Ekkor még nem sejtette, hogy vállalata végzetes ellentétbe sodorja a portával, mely ellentét bukását fogja majd előidézni. Nem lehetetlen, hogy az elmaradt erdélyi közvetítés miatt az engedélyokiratoknak Jakab herceg által kívánt érvényesítése is halasztást szenvedett. De ha Jakab herceg mégis megkapta az annyira óhajtott érvényesítést, annak nem sok hasznát vehette, mert 1658-ban Kurlandot elfoglalták a svédek, őt magát pedig fogságba vetették.² Amikor onnan kiszabadult, szinte mindent újból kellett kezdenie. Az újjáépítés munkájában azonban már nem számíthatott többé Erdély támogatására, mert II. Rákóczy György szerencsétlenül végződő lengyelországi hadjárata következtében Erdély az ő nemzetközi jelentőségét és befolyását a portán véglegesen elvesztette. Jakab hercegnek a területileg is kisebbé vált Erdély jelentéktelen új fejedelmével, I. Apafy Mihállyal, már nem volt érdemes kísérleteznie.

LUKINICH IMRE.

¹ E levelek fogalmazványai a rigai áll. levéltárban. U. o.

² V. ö. a részletekre A. Seraphim: *Eine Schwester des grossen Kurfürsten*, etc. 77. s köv. ll.

ÁLMOK AZ ÁLOMRÓL.

— Angyal Jánosné sz. Lőrinczy Erzsike emléke. —

Holt angyal fekszik odafönn,
Az élet zord magaslatán ;
Már elsímultak a gond redői
Hófehér márványhomlokán.
Lecsukott selyempillái alól
Fölmereng a végtelenségre,
Mintha Istent keresné s vágyva
Maga is a mennyekbe nézne.

Vagy talán folytatná s tovább
Szövegetné szép álmait,
Amikre fönn a csillagos ég
S ideleln a virág tarit.
Sötét trónjáról ártatlan derű
Mélázna ránk s mosolygana
Nem a halál, de álomélet
Szivárványszárnyú hajnala.

Kétkedve nézem : ez vón a halál? . . .
Ily hallgatag, ily egyszerű, ily szép?
Ennek költötte hát a botor *Ember*
Olyan komor, oly borzalmas hírét!
Ennek a gyöngéd kikötőnek,
Mely biztatóan hívogat, s miben
Az Óceánokról hazatérő
Fáradt gálya boldogan megpihen?

Hisz csak szelíd tündér vagy angyal
 Ábrándozása lehet ily nyugodt!
 Az álom, amit üdvről, boldogságról
 Lepkeszárnyú képzelet álmodott!
 Hogy' révbe ért a harc s a vihar hőse!
 A mesegálya végre célhoz ért,
 Hogy homlokára dallal, muzsikával
 Tűzzék a büszke győzelmi babért!

Te nem harcoltál, fáradt angyalom!
 Míg vérzett szíved száz fájó sebe,
 A másokét kötözte gyöngéd ujjad,
 A magadéit elfeledve.
 Ártatlan, édes álmokat susogtál :
 Mily szép az erdő, a rét s kikelet!
 Mit csattog a madár a lombos ágon . . .
 — Gyönyör volt, hogyha sírhattunk veled!

Szépséges lényed elszállott örökre!
 Vagy tán takarja könnyűnk fátyola,
 Mit lelkünkre búsongó gyász borított,
 Hogy ne feledhessünk soha, soha!
 Álom voltál te! A Jóság szent álma ;
 Mosolygó bölcs : az álmok bölcse, te!
 S most is hazajársz, regélő virágom,
 Hogy vígasszal susogd szívünk tele.

Hogy vége a küzdesnek, bolyongásnak!
 Elértük a célt : a harcnak vége!
 Ragad magával a fölséges csöndbe
 Bűvölő erővel az álmodott béke.
 A vágó új reményt ébresztgetve biztat,
 Hogy ott túlhan megint találkozunk,
 S tovább folytatjuk régi álmainkat . . .
 — Mi egymásnak soha meg nem halunk!

SZEMLE.

Képzőművészetünk halottai.

(László Fülöp Elek és Thorma János.)

A régi századokban az arckép volt a képírás egyik legfontosabb műfaja. Az arcképfestés a maga egészében azelőtt nem maradt el a festőművészet újabb és újabb irányaitól. A jellemábrázolás mélységeit a festői problémák érdekesnél érdekesebb megoldásaival kapcsolták össze. A mostani vezető irányok azonban a kor szellemiségétől űzve annyira eltávolodtak a természettől, hogy igen sokszor szabadon alakítható anyagnak tekintik a valóságot. A lélekjellemzés ezért gyakran átesap a karikatúrába. Nem kell megütközni azon, hogy a mai hivatásos arcképfestők a festőművészet konzervatív szárnyához tartoznak és kevésbé vesznek részt a festőművészet újabb stílustörekvéseinek kialakításában. Ezenfelül az arckép a megrendelő ízlésétől is függ, akinek természetesen legfontosabb kívánsága, hogy a képírás tetszetős és azonfelül természetű is legyen. Még a legtárgyilagosabb műértők is elvesztik elfogulatlanságukat és művészi szempontjaikat, ha a maguk arcképéről van szó. A bennünk lakozó hiúságnak ezt a morzsáját egyikünk sem képes legyőzni.

Semmi sem bizonyíthatja jobban az itt elmondottat, mint László Fülöp Eleknek, a múlt év november 22-én elhunyt magyar származású világhírű festőművésznak munkássága. Sajátképen arcképfestő, szinte kizárólag csak rendelésre festi képmásait, mindig számol rendelőinek tetszésével; célja, hogy művészi ábrázolásokkal kielégítse előkelő megrendelőit. Képmásainak beláthatatlan sora tanuskodik arról, hogy a mester nem fogja föl modelljét új festői stílus kísérlet tárgyául, hanem bevált eleganciával, bravúros technikai készséggel örökíti meg vonásait. László világsikerének főtítka, hogy modelljeit mindig úgy ábrázolja, aminőnek azok szeretnének látszani. Véletlen kivétel nála az előnytelen képmás. A kedvezőtlen mozzanatokot, a kellemetlen hatású testi sajátosságokat nem veszi tudomásul, az alakokat testileg-szellemileg legelőnyösebb oldalukról jellemzi. Az elegáns László-stílus — akárcsak a divat — egy nevezőre hozza

a felsőbb tízezerből kikerülő, amúgyis egymáshoz hasonlító modelleket, de marakáns egyéniségeket, a jellemző személyes tulajdonságokat is kidomborítja festményein.

Ehhez a nemzetközi, elegáns képmás-stílushoz László aránylag igen korán jutott el. Már 25 éves korában, 1894-ben, festi első uralkodói megrendelőit, Ferdinánd bolgár fejedelmet és feleségét Euxinográdban és ugyanabban az évben kapja az első hivatalos megrendelést hazájától. Szilágyi Dezsőt, a nagy magyar politikust, az éleseszű jogászt kellett megfestenie.

László ifjú évei szívós küzdelemben teltek el, de tehetsége, szorgalma mindig lehetővé tette, hogy a legkitűnőbb iskolákban képeztesse magát tovább. A budapesti Országos Magyar Iparművészeti Iskolának, majd a rajztanárképzőnek volt a növendéke, itt a legnagyobb falképfestő, Lotz Károly, a mestere. 1890-ben Münchenbe kerül, az akadémiára, ahol szintén honfitársa, a magyar Lizenmayer Sándor a tanára, de nem az ottani akadémikus hagyományokat követi, hanem a Bastien-Lepage stílusát, a világos színekben látó, lelkiismeretes naturalizmust. Ennek az iránynak Magyarországon is sok híve volt a fiatal festők között és László is hasonló képeket festett egyenletes plein air világításban, a figurális motívum, a háttér, illetőleg a tájképi részlet tökéletes egymás mellé rendelésével. Képein az alakok festőileg még nem kerekednek környezetük fölé, bár tárgyuk szerint leginkább magyar paraszti életképek. Csak az arcokban jelentkező megfigyelő erő árulja el csirájában a későbbi nagy arcképfestő tehetségét. Viszont a képek gondos kezelése, elmerülő, lelkiismeretes megfestésük, a biztos formatudás, a helyes színösztön, a tárgyilagos, de mégis lélekkel teli felfogás komoly értéket biztosít a László pályája elején készült genre-képeknek, természettanulmányoknak.

Közben a müncheni éveket 1890. őszén néhány hónapos párizsi tartózkodás szakítja meg, ahol a Julien-iskolában Jules Lefebrenek és Benjamin Constantnak a tanítványa, sajátos irányához azonban itt sem lesz hűtlen. 1891-ben Budapesten díjat nyer a *Mesemondó* című életképével, de Münchenbe tér vissza, ahol 1893-ig marad. Most festi ismert korai képét, a Hofbräuhausi jelenetet az angol látogatókkal. Figyelmet kelt és ezüst érmet kap. Pályájának fölfelé lendülése azonban 1894-ben kezdődik, ettől kezdve eljegyzti magát az arcképfestéssel, csak nagy ritkán rándul ki az életkép vagy a kompozíció területére. Már a kilencvenes években jelentős sikereket könyvelhet el. Ratibor herceg tanácsára 1897-ben Münchenben gyűjteményes kiállítást rendez arcképeiből. 1897-ben gróf Majláth arc-

képeért Budapesten a kis, 1900-ban pedig Csekonics grófné arcképeért a nagy állami aranyérmét kapja. 1899-ben Párizsban az aranyérem II. osztályával tüntetik ki, 1900-ban pedig XIII. Leó pápa arcképével ugyanott a nagy aranyérmét nyeri el. Az osztrák aranyérmét Bécsben 1902-ben a Rampolla-képmás hozza meg neki, amelyhez 1903-ban Düsseldorfban Vilmos császár aranyérme járul. Szinte tüneményesek a fiatal festő sikerei, pedig László ekkor még csak alig 34 éves. Budapesten a kilencvenes évek második felében gyönyörű villapalotát épít, de azért többet van külföldön, hogy eleget tehessen a nagy arcképmegrendeléseknek. Ekkor már a világ uralkodói, a nemzetközi szellemi, politikai, társadalmi élet számottevő kiválóságai, művészek tartoznak megrendelői közé. A kilencvenes évek elején huzamosan Bécsben tartózkodik, de sokat van Párizsban, Londonban, 1907-ben pedig Anglia fővárosába teszi át székhelyét. Családi kapcsolatai is idekötötték, még 1900-ban vette el feleségül Burton Hallban Miss Lucy Madeleine Guinness-t, egy ősrégi ír család sarját.

Nem hiába nyert László fiatal éveiben aranyérmét, a kilencvenes évek második felében és a kilencvenes évek elején alkotja legkiválóbb arcképeit. Ekkor még nem feledte el megelőző lelkiismeretes életképeinek stílusát, ekkor még az elmélyedés, nem a boszorkányos technika, a kivételes festői készség vezette ecsetjét. A beállítás előkelősége csak másodsorban jön tekintetbe, főcélja az egyéniség átható erejű fölidézése. Hohenlohe-Schillingsfürst német lírodalmi kancellár, XIII. Leó pápa és Rampolla bíboros képmásai kivételes értékű remekművek. A festőművészetnek erre a magaslataira csak az emelkedhetik, aki megjárta a tudás összes iskoláit. Mind a három arckép elárulja ugyan László stílusának egyéni jegyeit, de ezenfelül az érdekes modellek ábrázolásából folyó váratlan meglepetéseket is hoznak. E mellett mind a három festmény teljesen jellemzi az ábrázoltakat. A kancellár elmélyedő, latolgató nyugalma, a pápa átszellemült, askétikus öregsége, a bíboros fenséges, római energiája három kivételes, alig ismétlődő típust jellemez. Hohenlohe herceg képén a hangsúlyt csak a gondolkodó, tapasztalt arcra, a nemes kezekre veti, a festmény többi részét sötét, szürkésbarna árnyékba meríti. XIII. Leó pápa fehér ruhás alakja világosszürke háttér előtt ül, akarcsak Whistler *Édesanyja* vagy *Charleye*. A fehérnek, a sárgának, a halvány rózsaszíneknek színpompája a kép, melyeknek finom harmóniáit olyan nemesen keretezi a köpeny megtört vöröse. Szürkés-kék tónusok bujkálnak az árnyékokban. Mindez az ösztönösen eltalált festői finomságot, a kifejezés nemes emelkedettségét szol-

gálja. László a testileg elfáradt aggastyánban a szentté szellemült, az élet csúcsára ért, de hitben, szeretetben, erényekben annál tisztábban érző egyházfőt festette. Csak a szemek tüze, a smaragdgyűrű kékeszöldje, a kereszt rubinja ragyog ki a letompított együttesből.

Ezzel szemben Rampolla képe energiát fejez ki. A kardinális bíborba öltöztetett előkelő férfiasága, nemes arcvonásai ünnepi magaslaton jelennek meg; a nagyszerűen festett selyem gallér, az albanak még megkapóbban odavetett fehér csipkéje sem vonja el a figyelmet a remek olasz fej szabályos arcvonásaitól. Csak a szemek nem egyformák, az egyik mereven néz a távolba, a másakra pedig szinte bénultan borul a szemhéj. Ez a kettős kifejezés, mely ellentétes a száj és az orr határozottságával, volt Rampolla hatásának főtitka. Bár itt is minden formát színekkel fejez ki, mégsem felületet fest, hanem a töretlen erejű, diplomata egyházfejedelem emberi mivoltát. A festmény színhatása nemes, a vörösek nem harsognak, mint a trombiták, a fehérek nem rikoltoznak; Tiziano és Velazquez pápa-képeinek hagyományai keltek itt új életre.

Ekkor volt László művészete magaslátán. Minden egyes képet mint önálló emberábrázolási és festői problémát fogott föl. Semmi pose festői modorosság nem befolyásolja képeinek őszinte, emberi hatását, a kezelés tartózkodó nemességét, lelkiismeretes, de geniális igazságát. Ezek a képek méltók a legnagyobb arcképfestőkhöz és biztos alapjai László későbbi tüneményes pályájának. Főléjük már nem emelkedhetett, csak technikája lett könnyedebb, bravúrosabb. Az elegáns lendület, a megvesztegetően hatásos beállítás, a festői készség öncélúsága későbbi képein már szembeötlővé válik. László most is nagy mester, de nem száll le a lélek olyan mélységeire, mint az előbbi három képén. Előkelő modelljei nem is kívánják ezt tőle, elegánsabban, szebben jelennek meg a vásznon, mint az életben. Most már nemcsak a festői felfogás, a stílus azonossága kapcsolja össze arcképeit, hanem az előkelő alakok könnyedsége, típusos uniformizálása is. Bámulatos gyorsasággal festi László vásznait, egy-két ülés alatt jön létre nem egy arcképe, melyen a modell határozott vonásokban, vagy hamvas frissességben jelenik meg. A színek már nem adják vissza a texturát, ezüstös fényük csak a felület csillogását érezteti. A bravúrosan odavetett színfoltokat a rutin csalhatatlan biztossága élteti. Mindez azonban természetesen fejlődése László stílusának. Így kellett történnie a festői készség föltartóztathatatlan tökélyesbülése miatt.

Joggal hasonlították László művészetét Van Dyck festészetéhez, noha az utóbbi legkésőbbi angol portréiban is mélyebb festőiséget, nagyobb művészi koncentrátságot árul el. De ez az érték-

különbség csak a két kor eltérő szellemi mivoltának tudható be. A XX. század lelki szétszórtsága, ezerfélesége művészetében is felületesebb képet rajzol magáról. A mai kor Van Dyckje, a felsőbb tízezer nemzetközi festője csak úgy festhet, mint László Fülöp.

*

Nem is tudunk nagyobb ellentétet elképzelni két művész között, mint aminő László Fülöp és a december 5-én elhunyt Thorma János között fennállott. Az egyik a sors kegyeltje, uralkodók festője, fényes szalonok embere volt, a másik a szabadság, az elnyomott magyarság dacos képviselője, aki történeti vásznaival sohasem tudott általános tetszést, megértést kelteni. Pedig mind a kettő nagy tehetség és mind a kettő az akadémikus tanulmányok után Bastien-Lepage közvetlen, lelkiismeretes naturalizmusára esküdt föl. De míg László később elhagyta a világos, tónusos, szabad levegőn való festést, csak az ebből leszűrt tudást őrizte meg későbbi, előkelő képmás-stílusa számára, addig Thormát naturalizmusa végigkísérte egész pályáján. A valószerű festésnek, a l'art pour l'art-nak az akadémikus komponálással, a gondolati tartalommal való küzdelme alkotja Thorma pályájának legnagyobb részét. Midőn sikerült a kettőt kiegyenlíteni egymással, mesteri akotásokat hozott létre. Rendkívüli tehetsége, tiszteletreméltó komolysága mindkét szempont követelményeit egyformán ki akarta elégíteni. Csak pályája végén adta föl a harcot a két egymást kizáró művészeti felfogás kibékítésére, Thorma festészete is a gondolatától mentes, lírikus, színélményekben élte ki magát a mester alkonyán.

Thorma János 1870-ben született Halason, de már 14 éves korában Nagybányára került s itt töltötte szinte egész életét. Tanulmányait a budapesti Mintarajziskolában Székely Bertalannál, Münchenben Hollós Simonnál, majd Párizsban végezte. A Julien-iskolában folytatott tanulmányai szűrődnek le a *Szenvedők* című, 21 éves korában festett világos vásznában. Teljesen Bastien-Lepage előírása szerint készült a nagybányai temetőbe helyezett, novellisztikus tárgyú kép. A Szépművészeti Múzeum őrzi a komponálás szabályait sem teljesen feledtető, halványszürkés tónusú festményt. A millenium évében fejezte be hatalmas kompozícióját, az *Aradi vértanúkat*, amelyet tárgya miatt csak az Orczy-házban bérelt helyiségben állíthatott ki. (Jelenleg a Történelmi Képcsarnokban.) A naturalizmus szellemének megfelelően gondos előtanulmányokat folytatott a képhez, leutazott a helyszínére, végignézett akasztást is, mindez azonban csak a tárgyi tartalom valóságosságát erősítette, kevésbé függött

össze a képlémény festői értékeinek kifejlesztésével. Ennek ellenére kétségtelenek a hatalmas vászon tónusértékei, megrázó igazsága.

Ebben az évben viszi először Hollósy Simon müncheni magán festőiskolája növendékeit Nagybányára, hogy itt az égő színek birodalmában, az erős napsütésben, a buja természet ölében megnyissa nyári tanfolyamát. Ferenczy Károly, Thorma János, Réti István, Iványi-Grünwald Béla csatlakozik a festőiskolához. Közreműködésük folytán lesz Nagybánya az új magyar képirás igazi szülővárosává, itt vált valósággá az idegen iskoláktól független, zamatos, üde magyar festői stílus. Thorma azonban nem tagadja meg multját, festőisége nem válik öncélúvá, a nagybányai természettanulmányokból vett benyomások nem járják át annyira színeit, mint Ferenczy Károlyét. Egy hollandi és egy spanyolországi tanulmányút is megerősíti különállását. Ott Rembrandt drámai fény- és árnyékelosztását, itt Velazquez széles, egyenletes festőiségét ismeri meg közléről, amelyek a *Békesség veletek* című Krisztus-kompozícióban, ebben a Rembrandt hatását mutató látományban, másfelől a Lovrich-házaspár képmásában szűrődnek le. Közben újabb, hatalmas kompozícióba fog, a *Talpra magyarba*. Alkotása, mely csak színvázlatban készült el, fejlett párdarabja lett volna az *Aradi vértanúknak*. Festői stílusa itt már szélesebb előadásban érvényesül, nagyobb foltokban foglalja össze a színeket, a rajz már háttérbe szorul.

Legjellemzőbb és legkiválóbb alkotása azonban az *Október elseje*; Münchenben és St. Louisban kapott nagy aranyérmert érte. A nagybányai plein air erős napsütése frissen ömlik el a magyar ízű, eleven kompozícióban, amelyen a helyi színek tüztét, erejét nem szívtá föl a nap heve. A meleg aranysárgák és világító fehérek kellemesen váltakoznak a langyosabb kékekkel. Már ebben is mintha Munkácsy Mihály szelleme jelentkeznék a nagybányai stílusban megújulva, a *Vasárnap délután* asztal mellé ültetett kártyázóiban pedig Munkácsy komponáló módja is előtör. A *Kocsisok között* című vásznában tovább folytatja a széles, határozott színfoltokban való előadást, de ismét sötét, barnás tónusokba ágyazza a világító sárgákat, fehéreket, vöröseket és kékeket. Már ez a festmény is tulajdonképpen genrekép, nincsen benne sem történeti, sem novellisztikus gondolat. Még csak a *Budavár visszafoglalása* témája foglalkoztatta egyszer a főváros által kiírt pályázat alkalmából. Érdekes, hogy vázlata mennyire hasonlít Benczur Gyula hatalmas vásznához. Hiába, a komponáló hajlandóság olyan mélyen gyökerezett Thorma lelkében, hogy legesekélyebb ösztönzésre mindjárt előtört.

Talán az imperiumváltásnak is köszönhető, hogy 1918-tól

kezdve az izzó magyar érzésű mester végérvényesen hátat fordított régi eszményeinek és hogy ettől kezdve kizáróan az öncélú festészetnek élt. Széles foltokban fölrakott tájaiban, aktjaiban igyekezett a napfényt az élénk helyi színekkel összeegyeztetni. Már nem a tónusfestést műveli, hanem erősen hangsúlyozza a színek teli zengését. A magyar faj sorsát hordozó, gondolatokkal terhes epikája egyéni lírában oldódott föl. Festészete magánügy lett, a hatalom új birtokosai sem zavarhatták őt megnyilatkozásaiban. Haláláig őrizte a nagybányai iskola hagyományait.

Hamvait ott temették el.

Ybl Ervin.

Lot Ferdinánd történetírása.

Lot Ferdinánd a ma élő francia történetírók közt egyike a legkiválóbbaknak. Közel félszázaddal ezelőtt, 1891-ben tűnt fel az utolsó Karolingokról írt félezer oldalas munkájával. Tíz évvel azután hasonló terjedelmű munkát írt Capet Hugóról, melyet egy évvel azután a hűbéri állam joga, 1909-ben pedig Kopasz Károly életirata követett. A Karolingokról írt másfélezer oldala alapította meg hírnevét és tette őt a középkori kutatások leghivatottabb képviselőjévé. Valóságos ünneplésben volt része akkor, amikor 1927-ben és 1935-ben a korai középkor történetének szintézisét alkotta meg; az előbbit *Le fin du monde antique et le début du moyen age*, az utóbbit *Les destinées de l'Europe occidentale de 375 à 888* címmel, azt hatodfélszáz, ezt több, mint nyolcszáz oldalon.

Ezen a ponton Lot olyan határvonalhoz ért, amely az ő tudományos működésében Rubikonnak fog látszani, mert annak átlépése túlságosan merésznek bizonyult. Lot francia lelkét ugyanis annyira megülte a háború emléke, hogy attól kezdve a franciáktól megalkotott békeszerződések igazolását kezdte keresni a régmúlt századokban. Tudnia kellett volna, hogy hasonló kísérletek már addig is kudarcot vallottak, de Lavisserancia és Pirenne belga történetírók még életük végén tett elkalandozásaikban is megfelelő óvatosságot árulták el.

Lot 1935-ben a germánok bevándorlásáról, 1937-ben Európa benépesítéséről írt könyveket, az utóbbinak előszavában céljául nyíltan bevállván azt, hogy a deszpotikus hatalmak — a cári Oroszország, a török szultánság és Ausztria-Magyarország — romjain elhelyezkedett Európa történelmét kívánja felderíteni és az új rendezések létrejöttét igazolni.

Lot munkájának első részében az arabokkal, a másodikban a skandinávokkal, a harmadikban a szlávokkal foglalkozik. Ez utóbbit

egy statisztikai összeállítással kezdi, amely szerint Európának 9-6 millió km területéből 3-6 milliót, 483 millió lakosa közül 162 millió lelket a szlávok foglalnak le. Csak jegyzetben említi meg, hogy Oroszország területén zürjének, votjákok, csuvasok és egyéb népek is élnek, de nem említi meg azt, hogy Csehszlovákia és Jugoszlávia területén magyarok is vannak. Az albánokkal és a románokkal külön fejezetben foglalkozik.

A bolgár és szerb történelem elmondása közben egy szóval sem emlékezik meg arról, hogy a magyarokkal valami kapcsolatban lehetek, de gondosan megemlíti azt, hogy az illir mozgalmat az erőszakos magyarosítás váltotta ki, amit a tudomány ilyen formában még nem bizonyított be. Pontosan tudja, hogy az 1868-i (!) osztrák-magyar kiegyezés mintájára jött létre a megegyezés Magyarország és Horvátország között. Még különösebb az, hogy a szerző szerint 1905-ben az ausztriai horvát képviselők Dalmáciát Magyarországhoz kívánták csatolni, a magyarok azonban rászédtek őket, mert a «teljes függetlenség pártja» erőszakosan magyarosítani kezdett és ezzel a délszláv dalmatákat Bécs és Buda között pusztulás elé állította (269. l.).

Csudálatos talánynak nevezi Lot a román eredet problémáját, amelyet azért tárgyal részletesen, mert «az újabb szerződések erősen megnövelték a román állam fontosságát».

A dákóromán elmélet hirdetőire nézve nem kedvező az a megállapítása, hogy a románok «a romanizált dákok leszármazottjainak mondják magukat» (279. l.), amint hogy nem is nyerte meg a románok tetszését az, hogy «a IV. századtól a XIII. századig soha (*jamais*) nem állapítható meg a régi Dáciában élő románság. Ennek a tíz évszázadig tartó némaságnak mély hatást kell keltenie. Nincsenek azonban régészeti maradványok sem ; ez pedig fontos, mert a román historikusok lényegben a Tisza és a Kárpátok közt fekvő vidékről, tehát Erdélyből *akarják* származtatni őseiket (282. l.). «A magyaroknak viszont» — mondja — «az a *hátsó gondolatuk*, hogy ők Erdélyben ott-hon vannak és hogy az utánuk jött oláhok (*Valaques*) helytelenül nevezik magukat ez ország őslakóinak és mondják azt, hogy hálátlanságból vonják ki magukat a magyarok fennhatósága alól.» (283. l.) Ezen vagdalkozás után Lot a következő ítéletet kockáztatja meg : «Mellőzzük azt, ami ebben az elméletben célzatos. Még történeti bebizonyítása esetén sem volna politikailag igazolható. Nincsen olyan nép Európában, mely örökre rendezkedett volna be azon a földön, amelyet jelenleg elfoglal. A románoknak egyáltalában nem kellene Erdélyt több jogon átengedniök, *mint ahogyan az angoloknak Nagy-Britanniát kellene*. vagy a magyaroknak a Tisza völgyét, hogy vissza-

térjenek, az előbbieket Németországba, utóbbiak pedig Szibériába. (283. l.). A magyaroknak ez a Szibériába való irányítása egyébként a magyarelles háborús propagandában előfordult ugyan, de különös, hogy Franciaország legelső historikusának ez a kellően meg nem indokolt véleménye.

A román tudományosság sietve felkészült arra, hogy meggyőzze az illusztris szerzőt arról, hogy a románok az általok bírt földek őslakói. Bratianu György egyetemi professzor francia nyelven, tetszetős kiállítású, komolyan számító könyvben fejtette ki — bevallottan Lot részére — a románok eredetét (*Une énigme et un miracle historique. Le peuple roumain*. Bukarest, 1937.). A román történetírók felfogása szerint tehát Lot megérdemelte azt, hogy külön könyvben igyekezzenek őt megnyerni a román kérdés igazságának.

Lot azonban könyvének utolsó részében a csehek és tótok történetével is foglalkozik. Elmondja, hogy Szvatopluk morva birodalmát, melyhez a csehek és tótok tartoztak, a magyarok döntötték meg. Szerinte a Tisza völgyét lakó szlávok Erdélybe menekültek és a románokkal olvadtak egybe, a tótok magyar, a csehek német uralom alá kerültek. A Habsburg-dinasztiát a magyarok akadályozták meg abban, hogy Szent Vencel országai nem lettek egyenjogúakká Szent István országaival. A tótok történetében kizárólag a csehektől kapott forrásanyagot használja fel, mert egyébként a dunai népek politikai fejlődéséről fogalma sincsen, ha pedig volna, akkor ezzel az anyaggal alig tudná igazolni a trianoni békeszerződést.

A trianoni békeszerződést másképp nem lehet igazolni, mint hogyha Magyarországot a népek elnyomójaként állítják oda. Ennek a beállításnak az elfogadása és propagandairatokból való bizonyítása viszont a pártatlan igazság szempontjából inkább azt a kívánságot erősíti meg, hogy Lot maradjon meg a maga középkori témáinál és a kritikai történetírás módszerénél. Ha pedig a Duna-medence történetéről írni kíván, akkor ne sajnálja a fáradságot és előbb ismerje meg a Duna-medence történetét.

Horváth Jenő.

IRODALOM.

Árpádkori történetünk forrásai.

Gombos Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentiū ab anno Christi 800 usque ad annum 1301 ab Academia Litterarum de Sancto Stephano rege nominata editus.* Budapest (Stephaneum-nyomda) I. köt. 1937. 800 l.

Harminchét évvel ezelőtt Gombos Ferenc Albin mint fiatal brassói középiskolai tanár, szinte egyidejűleg, két hatalmas irodalmi vállalkozásba fogott. Tervezgetésében, majd munkásságában nem riadt vissza a nehézségektől, melyekbe az övéhez hasonló vállalkozásoknak a szükséges tudományos anyag felkutatásánál és összegyűjtésénél minden vidéki városban lépten-nyomon bele kell ütköznie. Nem riasztotta vissza társtalansága, magárahagyatottsága sem, melyet a brassói magyar szellemi élet fejletlensége miatt a századoknak e jelentős politikai, társadalmi, közművelődési és gazdasági gócpontjában allandóan éreznie kellett.

Első vállalkozása a *Középkori krónikások* című sorozat, melyből az első kötetek megjelenése után hozzácsatlakozott, részben ma már országos nevű szakemberek közreműködésével 1901 és 1914 közt 16 kötetet adott közre, ugyanannyi latinnyelvű krónikát hozván közelebb a magyar tudományos világhoz a magyar szöveggel és a szakszerű magyarázatokkal. A nagyértékű sorozatnak, melynek utolsó kötetei már a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával láttak napvilágot, folytatását a világháború kitörése akadályozta meg, remélhetően nem örökre.

Második nagy vállalkozásában az egész Árpád-korra, a 800-tól 1301-ig terjedő félezeréves történetünkre vonatkozó hazai és külföldi krónikák összegyűjtését és kiadását tűzte ki célul. A három — egyenként 50 éves — kötetre tervezett mű — melyet még egy negyedik fog követni a függelékekkel, magyarázatokkal, a név- és tárgymutatóval, különféle leszármazási táblákkal — első kötete ez év őszén jelent meg a Szent István-Akadémia nagylelkű áldozatkészségéből, mellyel a kiadás tetemes költségeit magára vállalta.

Gombos a közel négy évtized fáradságos munkájának gyümölcsét szerényen csak katalógusnak nevezi, holott szószerinti szövegben adja az Árpád-korról szóló krónikákat, illetőleg a krónikáknak a magyar nemzetre vonatkozó, néha csak pár sorra terjedő részeit. Az első kötet az A—C betűk alá eső krónikákat foglalja magában, szám szerint 1844 darabot. Általában nincs az a dícséret, melyet Gombos hihetetlen szorgalma, nagy lemondást kívánó kitartása, a gyűjtésben és összeállításban tanúsított körültekintése, tudása, pontossága és lelkiismeretessége meg ne érdemelne. Neve fogalom lesz, melyet késői nemzedékek a nagy magyar gyűjtők nevei közt fognak idézni s amelyet az Árpád-kor egyetlen történetírója sem fog nélkülözhetni.

Mindazonáltal van néhány észrevételünk, melyekben felhívni óhajtjuk a kitűnő szerkesztő figyelmét egy pár oly dologra, melyek tekintetbevétele a hátralevő kötetekben csak előnyére válnék a műnek. Így mindenekelőtt mellőzendőnek tartjuk az utaló címek számozását. Ez az eljárás lehetővé tenné, hogy csak annyi szám szerepelne a gyűjteményben, ahány krónika van benne szöveg szerint. Jelenleg ugyanis előfordul, hogy egyetlen tétel, pl. a 206. sz. alatt közölt *Annales Anglosaxonici*, a szükséges hivatkozásokkal az I. kötetben öt számot (187., 443., 1006., 1494. és 1605.) köt le és bizonyára szerepelni fog a *Saxon Chronicle* utaló cím alatt is, esetleg hetedik külön számon. Megegyezik az is, hogy a 969. sz. utal a 15-re és ez utóbbi a 29. sz. krónikára, ami nem történhetik meg akkor, ha az utaló címek nem kapnak sorszámot, mert az utalás csak arra a számra szólna, amely alatt a szöveg olvasható. Ily eljárás a cím helyett a számra való utalással könnyebbé tenné az áttekintést és rövidebbé az utalást. Ha azonban a számjelzésre azért van szükség, hogy az olvasó abból is láthassa az új cím következését, ez esetben ugyanaz a krónika mindig ugyanazt a számot kaphatná, esetleg az utalásoknál figyelmeztetésül a szám zárójelbe foglalásával.

Szívesen láttuk volna továbbá, ha Gombos, kinél alaposabban kevesen foglalkoztak az Árpád-korról szóló krónikákkal s akinek eddig a legteljesebb gyűjteményt köszönhetjük, a szöveg közlése után néhány szóban ítéletet mondott volna a krónika forrásértékéről, esetleg a többi krónikához való viszonyáról. Pl. 1837. sz. alatt említi — egyelőre utalásként — a csíki székely krónikát, melynek hamisított voltát Szádeczky Lajos mutatta ki. Épp így örömmel láttuk volna, ha mindjárt az I. kötet elején adja a szövegben előforduló rövidítések magyarázatát, jegyzékét.

Minde megjegyzések azonban távol állanak attól, hogy a nagy

munka érdemeit csökkentsék. Bizalommal várjuk tehát a hátralevő köteteket, köztük az utolsót is, melynek függelékeiben az előszó szerint kitűnő tudósunk pótolni fogja a tárgyi és egyéb magyarázatokban mutatkozó hiányosságot, még pedig úgy, «hogy ne csak a felhalmozott anyagban nyujtsanak megbízható, teljes és könnyű eligazodást, hanem a forrásanyaggal kapcsolatosan fölmerült kérdésekre is választ adjanak.» (Szerkesztő előszava.)

A nyomdai kivitel szempontjából is ízléses, szép kötethez Serédi Jusztinián hercegprímás, mint a Szent István-Akadémia elnöke, írt meleghangú előszót. s.

Magyar írók olasz anthológiája.

Oscar Márffy: *Palpiti del Cuore Magiario nella sua letteratura*. Antologia in versioni italiane. G. B. Paravia.

Az olasz-magyar irodalmi kapcsolatok terén igen öröndetes, úttörő munkáról számolok be e sorokban: Márffy Oszkár díszes kiállítású, húszíves anthológiájáról, melyet e címmel bocsátott közre: *A magyar szív dobbanásai a magyar irodalomban*. Márffy immár nyolc év óta előadója a magyar nyelvnek és irodalomnak a milánói katolikus egyetemen s e mellett pár év óta hasonló irányú működést fejt ki a génuai és turini állami egyetemeken is. E lelkes, nagy fáradtsággal, sűrű utazgatással járó tanárkodásának értékes gyümölcsei már jelentkeznek is: mind több olasz ifjú sajátítja el nyelvünket, Turinban és Génuában pedig, ahol előadásait a nagyközönség is látogathatja, a művelt polgárság legszélesebb köreiből mutatkozik élénk érdeklődés szellemi életünk iránt. De nemcsak hallgatói, hanem az egész olasz olvasóközönség is szívesen fogja forgatni ezt a szép gyűjteményt, mely bőséges szemelvényeket ad mind prózai, mind verses munkáink legjavából, kezdve a Szent László királyról szóló éneken és végezve Berzeviczy Alberten. Egyrészt az anyag bősége, másrészt a személyi érzékenységekre való tekintet arra bírta Márffy-t, hogy az élő írókat mellőzze (amiben oly kiváló példára hivatkozhatik, mint Horváth János nemrég megjelent anthológiája), de hát ez a könyv remélhetőleg még számos új kiadást fog érni, melyekben bőséges hely fog jutni a ma még — hál'Istennek — köztünk járó kitűnőségeinknek is.

Márffy feladata nagyon nehéz volt. Ilyenféle anthológiát könnyűszerrel lehet összeállítani ott, ahol a szerkesztő válogathat a sok megjelent fordítás közt, de, sajnos, a magyar íróknak eddig aránylag

kevés tolmácsuk akadt Itáliában. Nyelvünk az olaszok számára oly nehéz, hogy a műfordítók jelentősebb része azokból került ki, akik a régi jó világban a fiumei gimnáziumba jártak és ott megtanultak magyarul. A nem-fiumei írók közt tudtommal csak kettő akadt, aki alaposan elsajátította nyelvünket: néhai Giuseppe Cassone és a még lelkesen működő Umberto Norsa. Az, hogy újabban mind gyakrabban jelennek meg az olasz színpadokon magyar munkák, ne téveszsen meg senkit. Ezek jobbára másodkézből, többnyire németből való átültetések, kivéve azokat, melyek tolmácsolásában része van a buzgó és szintén évek óta Milánóban lakó Balla Ignácnak.

Márffynak ennél fogva nem igen volt módjában a *kész* fordítások közül válogatni. Főleg a régibb irodalmunkból való szemelvényeket neki magának kellett átültetnie, a prózai részeket egészen egyedül, a verseseket pedig olyképpen, hogy készített egy pontos, hű prózai fordítást, melyet aztán valamely olasz költővel öntetett verses alakba. Bizonytalán ő maga is jól tudja, hogy az utóbbi mód nem éppen eszményi formája a műfordításnak; de ott, ahol a «nyers fordítás» szerzője nemcsak a maga írott szövegét adja át társának, hanem annak munkáját eberen ellenőrzi, javításokat, módosításokat ajánlhat neki, ezen az úton is értékes eredményeket lehet elérni, mint ahogy ezt az anthológiának számos darabja bizonyítja is. E sikerült fordítások közül kiemelem Kiss József *Nápolyi emléké*t, mely Márffy és E. Moschina együttes munkájának terméke, Vajda János *Liszt Ferenchez* című versét, melyet A. Palatini tett zengzetessé; hasonló derék munkatársakat talált Márffy L. Pannonióban, A. Cordaniban, Sergio di Roccaniban. Mindezek rímelve fordítottak, épp úgy, mint a jeles Brelich is; a többi versfordító nagyrészt az anyagi hűségnek feláldozta az alaki hűséget és inkább költői prózában adta vissza az eredetit, amivel szintén igen hasznos szolgálatot tettek az ügynek.

Azokról a prózai fordításokról, melyeket Márffy egyedül végzett, csak a legteljesebb elismeréssel szólhatok: lelkiismeretes tolmácsolások s kifogástalan stílusúak. Hasonlóképp dicsérettel szólhatok az anyag összeválogatásáról is, ahol csak azt óhajtanám, hogy egy újabb kiadásban jusson hely a szerencsétlen Rudnyánszky Gyulának is, akinek Amerikában írt versei közt néhány igazi gyöngyszem van.

Végül meg akarom említeni, hogy a kötetet tizenhat kép is díszíti: magyar írók arcképei, illusztrációk magyar remekművekhez, nevezetes munkák címlapjai stb. Emeli a könyv értékét az is, hogy előszó formájában közli Arturo Farinellinek, az olasz akadémia tagjának, az európai hírű romanistának azt a levelét, melyet az anthológiával kapcsolatban Márffyhoz intézett, meleg rokonszenvvel szólva

nemzetünkről és irodalmunkról. Második előszóként közölve vannak Hankiss János debreceni egyetemi tanárnak Márffy munkájáról szóló elismerő sorai. Mint már az eddig mondottakból is nyilvánvaló, ezt az elismerést a legteljesebb mértékben juttatom én is az érdemes szerzőnek.

Radó Antal.

Széchenyi egyik előfutára.

Farkas László: Vedres István mérnök élte és működése. Kiadta a Magyar Mérnök és Építészegylet szegedi osztálya.

A társadalmi, politikai és gazdasági reformok nem egyszerre szoktak jelentkezni. Az a nagy gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás, amely 1848-ban befejeződött, hosszú évtizedek előkészítő munkájának volt eredménye. Széchenyi István alkotásai sem jöttek létre máról-holnapra. Neki is voltak előfutárjai, akik már régebben, évtizedekkel Széchenyi fellépése előtt, készítették a talajt, az emberek lelkét a haladó korhoz igazodó eszmék befogadására. Ilyen Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely és sok jelentéktelenebb előkészítő futárja a későbbi korok fejlődésének és ilyen volt a maga korában Vedres István, Szeged város mérnöke is, aki a maga sokirányú eszméjével, tervével, alkotásával, ha a társadalmi és gazdasági életben jelentős eredményeket nem ért is el, kétségtelenül értékes magvető volt.

Vedres Istvánnak is az volt a sorsa, ami még ma is sokszor az úttörőknek, eszmetermelőknek, a kezdeményezőknak. Sok az irigye, sok az ellensége s a mellett elfelejti kora. Ezt a kiváló egyéniséget emeli ki az elfeledés homályából dr. Farkas László, budapesti reáliskolai tanár, aki idestova már tíz éve foglalkozik ennek a kiváló közgazdásznak életével, korával, alkotásaival s most, Vedres István születésének 170. évfordulója alkalmával, a Magyar Mérnök- és Építész-egylet szegedi osztályának bőkezűségéből közre is bocsáthatta munkájának eredményét.

A könyv Vedres István korával kezdődik, amelybe beállítja szerző azt a sokoldalú mérnökembert, aki bár külföldet alig járhatott, így nyugateurópai eszmék csak távolról érinthették, mégis «a tapasztalás és józan észjárás rávezette arra az útra, amelyen képességeit és alkotóerejét kibonthatta». Nagyon helyesen írja szerző, hogy «Vedrest és kortársait a reformkorszak úttörőinek nevezi a gazdaságtörténelem, mert ők taposták és törték azt az utat, amelyen aztán Széchenyi nemzedéke nagyobb készültséggel és szerencsésebb viszo-

nyok között célt is érhetett». Érdekesen követik egymást Tessedik, Vedres és Széchenyi, szinte egymásba fonódtak alkotásaik és munkáik, pedig egymásról vajmi keveset tudtak.

Farkas László Vedres ifjúságának és tanulmányainak ismeretése kapcsán elmondja, hogy Vedres horvát származású és neve bizonyos idegenes változatok után alakult ki Vedressé. Apja került Szegedre és szerzett ott polgárjogot. Vedres István az ottani kegyesrendi gimnáziumba járt, majd főiskolát végzett Pesten és itt végezte a mérnöki egyetemet, amikor II. József azt megnyitotta. Elhelyezkedése előtt dunántúli uradalmakban dolgozott, főleg a Sárvíz szabályozását és lecsapolását tanulmányozta, sőt külföldön is járt, Brünneben és Bécsben, ahol tudós társaságok tagjává is választották. Mikor oklevelét megszerezte, üresedett meg Szegeden a földmérői állás, amelyre őt 1786-ban 300 forint fizetéssel megválasztották. Egyedül lévén, rengeteg munkája volt: földmérések, birtokügyek, városrendezés, utcaszabályozás, építkezések, hidak, malmok, árkok, csatornák, kútvizsgálat, utcai lámpák elhelyezése, szakértői ügyek, térképezések, ármentesítés, fásítás, folyószabályozás stb. Ekkor folyt a II. József-féle földmérés, amellyel neki sok és nehéz munkája akadt. Ekkor voltak az árvizek, melyek többször lerombolták alkotásait. Már ekkor jelentkeztek ellenfelei, akiknek áskálódásai munkabírását megtámadták, s ezenkívül hat gyermeket kellett felnevelnie. Kiváló képességei azonban előretörtek. Már fiatalon résztvesz a város közéletében s ünnepélyes alkalmakra verseket ír. Hogy meg tudjon élni, különféle vállalkozásokba kezd, amelyek nem mindig jártak kellő eredménnyel. E mellett sokat tanul, könyveket vásárol, irodalommal is foglalkozik, barátságot tart fenn Dugonics Andrással. Majd hozzáfog nagyszabású terveihez, kidolgozza a Duna—Tisza-csatorna és a Tiszántúli nagy csatorna, a szegedi közraktár, téli kikötő és hajógyár tervét, a Tisza balpartjának árvízvédelmét és megalapítja Vedres-házán kiváló mintagazdaságát. Közben állandóan harcol hitelezőkkel, adósokkal, rosszindulattal, feljelentésekkel, szomszédokkal, ezenkívül mindenben résztvesz, ami a városban történik. Munkájáért, pamuttermesztésért a főhatóságok, sőt a király is kitüntette. Könyveit, javaslatait a megyék nagy elismeréssel fogadták és végül nemesi előnevet is kapott a királytól és Bihar megyében donációt.

Természetesen ezeket a terveket és elgondolásokat nem lehet a mai technika szempontjából nézni, ezeket az akkori viszonyok közé kell beállítani és úgy ítélni meg. Elég azt megemlíteni, hogy a Duna—Tisza-csatorna tervét a legmagasabb kormánysszervek, az országgyűlés és a főhatóságok is többször tárgyalták. Még halála után is elővették, de, sajnos, nem valósulhatott meg. A szegedi várat gabona-

raktárrá akarta átalakítani, amely első magyar közraktár lett volna. Téli kikötőt és hajógyárat is tervezett Szegednek. Mindenáron arra törekedett, hogy Szeged megfelelő központja legyen a délvidéknek. Majd a nagy Tiszántúli csatorna tervét is kidolgozta; ez még tárgyalásra sem került. Gyönyörű munkát végzett a homok erdősítésével Kisteleken és Szegeden. Bár földmérnök volt, mégis ő szervezte meg Szegeden az első erdómérnöki hivatalt, amelynek munkatervét is elkészítette és amikor jelentéseit megteszi ezekről a munkákról, örömmel állapítja meg, hogy a csengelei pusztán több mint 37,000 darab fát ültetett már el. Ő hozta erre a vidékre a kukoricát, a dohányt és a szőlőt, amelyeket eredménnyel honosított meg. Különösen a pamuttermeléssel és selyemtenyésztéssel foglalkozott sokat, voltak is itt eredményei, amiért külön dicséretet is kapott. Ingyen adott pamuttermelésre másoknak földet és hozatott 8 q pamutmagot is.

Rengeteg ellensége volt. Sokat perelt s ezek a perek felőrölték idegeit és sok pénzébe kerültek. Mikor 1821-ben 35 évi közszolgálat után nyugalomba vonult, ettől kezdve 1830-ban bekövetkezett haláláig Vedresházán élt.

Vedres István minden munkáját magyar nyelven írta. Írt műszaki, közgazdasági és szépirodalmi munkákat, sőt egyik-másik hivatalos beadványa is érdemes az elolvasásra. Szabályozási és árvízvédelmi tervei egyenesen Széchenyi előfutárjává teszik őt, aki *Túl a tiszai nagyobb árvizek eltéríthetőségéről* című könyvében és tervében az akkori idők közgazdasági irodalmának értékes művet szolgáltatott. Sokat foglalkozott a Duna és a Balaton, az Adriai- és a Fekete-tengeri csatorna kérdésével is. Egy tudóstársaság alakítása is gondolatában volt. Ennek is kidolgozta egész programját. *A sivány homok használhatása* című legnagyobb írásművében másfélszáz lapon fejtegeti e nagyfontosságú kérdés minden vonatkozását. Szociális lélek lakozott benne, sok szegényen segített, amennyire tudott. Érdekes kisebb műve *A bankócédulák elenyészethetőségéről való vélekedés*. Kedves és színes munkája *Étska kisdéd rajzolatja*, amelyben a délvidék e híres gazdaságának tanulmányozása alkalmával szerzett tapasztalatai vannak leírva. Mindent megfigyelt és fel is dolgozott ebben az értékes kis munkájában. A robotról már ekkor elmondja, hogy «megvesztegető munka», amely nem tartható fenn. A magyar nyelvről is írt egy munkát, amely abban az időben feltűnést keltett. A nemzeti lélek vizsgálatával is foglalkozik, beszélt az iskola-reformokról, a női nevelés reformjáról; *A szegedi múzsák százados ünnepére* írt könyve a piarista gimnázium 100 éves jubileuma alkalmából tudományos és irodalmi szellemének szép bizonyítéka.

Az utolsó fejezetben Vedres és Széchenyi között párhuzamot

von a szerző. Kifejti, hogy Széchenyi fellépésének és mozgalmainak egyik előfutárja Vedres s megemlékezik arról, hogy Széchenyi is figyelemmel olvasta az ő csatorna-terveit. De Vedresnek nem volt anyagi ereje, politikai és társadalmi összeköttetése ahhoz, hogy elgondolásait valóra tudta volna váltani. «Mindkettlen — írja a szerző — látják az Alföld égető problémáit, leírják és hangoztatják, de míg Széchenyiben a lángész ereje lüktet, addig Vedresnél a fáradhatatlan munka és a legtisztább lelkesedés tükröződik». Széchenyi is a közlekedésben látja az alföldi teendőket elsejét és *Eszmetörődékek* című munkájában a teendőket olyan sorrendben állítja össze, amilyenben azokat Vedres kidolgozta, a vasút kivételével. Széchenyi Budapestet akarta központtá tenni, Vedres Szegedet kívánta az Alföld központjává kiépíteni. Mindkettő lángol a magyar nyelvért, a magyar színjátszásért és az Alföld magyarságának boldogulásáért.

Szeged városa nem felejtette el nagy fiát és emlékének százéves fordulóján kegyelettel emlékezett meg róla, majd 1935-ben, születésének 170. évfordulója alkalmából a Mérnök-Egylet szegedi fiókja elhatározta Farkas László munkájának kiadását.

Gesztelyi Nagy László.

Nemzetünk hivatástudata.

Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században)*. Budapest, 1937, Bethlen-ny. 8°. 128 l.

A nacionalizmus kora alig tudja elképzelni, hogy lehetett nép, lehetett állam nemzeti öntudat és nemzeti érzés nélkül. Deér József az érdem, hogy a magyar történelemben kimutatta a nemzeti öntudat kialakulásának körülményeit, lényegében az ő munkáját folytatja Benda Kálmán figyelemreméltó értekezése. Átveszi Deér megállapítását, hogy a XIII. századig a magyar nem tekinthető öntudatos nemzetnek. Az eredet mythosa, amely rendszerint a cél mythosát is meghatározza, a XIII. század második feléig csupán a fejedelmi házra vonatkozik, csak Kézai terjeszti ki a hún származás mondáját az egész nemzetre. A hivatás, a cél tudata még ekkor is csak a dinasztiaiban van meg, de ez a hivatás, ez a cél már nem a pogány származás függvénye, hanem a keresztyénségre térés elmélyüléséből érhető és a pogányság határán őrt álló dinasztianál természetes hitvédelem, az egész keresztyén világ védelme. Ez a IV. Béla idejében magyar fogalmazásban készenálló hivatástudat a XV. század végéig az egész nemzetre kiterjed, a nemzeti öntudatban pedig egybeolvad a szittya eredetre való büszkeséggel. A magyarság a keresztyén közösség tagja

már a XIII. századtól, «az, hogy a nyugati közvélemény Magyarországot egészen a török harcokig nem fogadta be a közösségbe, nem irányadó» a magyarság hovatarozásának megítélésében. Az egységbe tartozás tudata a XV. századig, «a magyartörténet legeurópaibb» századig mélyül s a nemzet állandó fegyverben állását «az egész keresztyén közösség Istentől rendelt oltalmazójává magasztosítja». Az egykori dinasztikus misszió a század végére az egész magyarság tudatos hivatásaként áll előttünk. Első ízben Ulászló 1440-i hitlevelében, magyar főurak művében fogalmazzák meg a gondolatot: Magyarország és Lengyelország «a hit fala és paizsa», Hunyadi János levelezésében ez állandóan visszatér, mégis Mátyás korában és az ő hatására terjed el a magyarságban a hún-szittya harcos keresztyénvédő hivatásának tudata. Lehet kétkedni Mátyás török elleni háborús ígéreteiben, de ez nem változtat azon, hogy Magyarország Mátyás alatt is fölfogott minden török támadást. Azonban már ekkor észrevette a magyarság, hogy a keresztyén egységbe tartozás érzése egyoldalú, a nyugati népek magára hagyják a török ellenében a magyart.

Attila és a szittyaság büszke emlegetése az elhagyottságban is jellemzi a magyar öntudatot a mohácsi vész koráig, ettől kezdve a büszkeség helyét a fájdalmas panasz foglalja el, de a megalkuvást nem ismerő törökellenes érzületet nem gyöngíti sem az ország pusztulása, sem a reformáció és ellenreformáció lelki harca. A magyarság nem akar tudni török békéről, konstantinápolyi követségben alig látunk magyart, a török békét titkolni kell a magyarok előtt, akiknek párviadalai, nyargalásai is bizonyosságot tesznek arról, hogy legfőbb eszményeik a haza, nemzet és keresztyénség. Ebbe az eszménycsoportba nyomul be a véget érni nem akaró szenvedések súlya alatt az az érzés, hogy az Isten bünteti a magyarságot; a büntudat érzése, amely azt a vigaszt nyújtja, hogy a magyar a választott nép, hiszen az Úr «azt bünteti, kit szeret». Az elhagyatottság érzését keserűvé a magyarság semmibe vevésének érzése teszi. Az pusztítja a magyarságot, akinek a védelem volna legfőbb hivatása: «Rudolfus úr», — ettől kezdve nyomul előtérbe a keresztyén küldetés helyett a nemzeti céltudatosság, az önfenntartás gondolata, ekkor csirázik ki, Bocskai végrendeletével, Erdély külön hivatásának eszméje, a transzilvanizmus, mely a nemzet aléltságának korában, a XVII. század második felében nyer legélesebb kifejezést.

Ez az aléltság jellemzi a «célját vesztett, multba néző magyart». Már Esterházy Miklós csak az utolsó ruinát várja, Vitnyédi már csak becsületes halált kíván, végül Zrínyi Miklós is lemond a nemzeti célról, a csak becsületből becsületért való harc jelszavát adja ki. A pafi Erdélyétől nem lehet támogatást várni, a földönfutóvá nyomorított

bujdosók, kik panaszuk szerint feleségüket, apró gyermekeiket — akinek van — lóháton hordozzák kevés portékájukkal, már semmi-
ben sem bíznak, elszántságukban mindenre hajlandók a német ellen.
Ezeknek feje a szintén bosszútól vezérelt Thököly, akivel «a lerongyo-
lódott, kidaszított bujdosó magyarság elérkezett az utolsó állomásra,
... már a pogány is kedvesebb előtte», mint a német. Erre a mély-
pontra jellemző a tarcali jegyző, Babocsay Izsák naplója, amely min-
denbe beletörődve, írja le a század utolsó harmincadának rablásait :
kuruc, labanc, török, tatár, német, — megjegyzés nélküli a sorozat :
«erről jöttek, ezek voltak, ezt pusztították el, ennyit öltek meg» —
így néz a jövőbe a török iga alól fölszabadult Magyarország — ki-
pusztultan, remény és bizalom nélkül. Ebből a tartalmi ismertetésből
talán kiérzik annyi, hogy a könyv gondolatmenete szép és igaz. Az
eszméletlenségből a hivatástudat merész ívként emelkedik mint vallás-
sos érzület, a magasban egybeolvad a nemzeti érzéssel, aztán lehanyat-
lik az elfásultságba. Azok a sugarak, amelyeknek töréséből száрма-
zik ez a gondolatszivárvány, nemcsak meglátástól és jeles előadói
képességből erednek, kemény filológiai munka halmozta föl a fény-
forrás világítóanyagát. Látszik ez abból, hogy a szerző bátran meg-
nevezi egy-egy eszme első vagy utolsó megjelenésének dátumát :
ilyent merészelné csak az irodalom és a források biztos ismerete alap-
ján lehet.¹

Benda Kálmán munkájának érettsége jogot ad a bírálónak
arra, hogy az elismeréssel egyidejűleg egyes részek értelmezésével
önmaga előtt próbálja világosabbá tenni a szerző gondolatait és e köz-
ben a föltételezett gondolattól eltérő véleménynek is hangot adjon.
Szembetűnő a munka merészsége itt-ott a források használatában is.
Ez magában véve nem hiba, s például mindenki jogosnak fogja el-
ismerni, hogy a szerző Szerémit, a csacska fecsegőt, többször idézi,
mert mindig olyankor teszi, amikor a belső valószínűség vagy más
forrás nyugtat meg a fölül, hogy ebben az esetben igazat mondott
a királyához méltó udvari pap. A magyar hivatástudat fejlődésének
imént utánrajzolt képe élethű, de már ennyiben is van olyan élesség,

¹ A *Budapesti Szemle* múlt évi januári számában hasonló mó-
don emeltem ki azt az akribiát, amellyel Kosáry Domokos gyűjtötte
össze a Görgeire vonatkozó anyagot, és nagy meglepetéssel olvastam
a Válasz bírálójának (februári szám, Lengyel Tamás) azt a megjegy-
zését, hogy Kosárynak föl kellett volna dolgoznia a kortársak ki-
adatlan levelezését. De hiszen Görgei kortársai közül akár egynek,
pl. Klapkának, Szemerének levelezése csak évek munkájával dolgoz-
ható föl. Fenntartom, hogy teljes elismerést érdemel Kosárynak,
vele együtt Benda most tárgyalt munkájának anyaggyűjtése.

amennyit az elmosódó kontúrokkal dolgozó történésben csak figyelmes szem vehet észre. Még feltűnőbb az élesség a részletekben. Benda, mint láttuk, Hunyadi Mátyást túnteti föl a keresztyénvédő szittya-magyar eszmény megvalósítójaként, első kifejezőként Janus Pannoniust nevezi meg. Nem tudom, az öregek önzése-e bennem, hogy szívesen mennék egy nemzedékkel előbbre: Hunyadi Jánosig és Vitéz Jánosig. Azt csak külsőségnek nézem én is, hogy Mátyásnak (Jánoshoz képest) kevés a török hadjárata, de az az érzésem, hogy azok a törvények, amelyek Mátyásnak adót és fölkelést ígérnek a török ellen, amelyek a nemesi fölkelés kötelezettségét az ország déli határain túlra is kiterjesztik, az az elégtelenség, sőt lázadás, amely Mátyás nyugati háborúi ellen támadt, arra mutat, hogy a törökellenes akarat már készen volt Mátyás korában, és azt Mátyás inkább kihasználta, mint erősítette. Ebben az akaratban nemzetiségünk részét kimutatni alig lehet, de téves azt állítani, hogy ők a harcokban nem vettek részt. Az oláh és tót nemesség részvételében kételkedni nincsen okunk, a német városok hadkötelezettségéről, t. i. a tüzésérség állításáról, amelyet nem háríthattak könnyen magyarok közül fogadott vitézekre, törvényeink és más forrásaink sokszor megemlékeznek. Mátyás politikájának magyarázatánál szívesen olvastam volna célzást több, és különösen az 1444. szeptemberi bécsi béketárgyalásra, amelynél Frigyes megbízottjai természetesnek mondják, hogy ha nemzeti királyt választanak a magyarok, akkor egy időben kell török és német ellen harcolniok. A magyarság elhagyott voltának ez a legkeserűbb bizonyítéka: a török elleni harcában örülnie kell, ha békére számíthat keresztyén szomszédjától! A magyar nemzet azonosítása (a XV—XVII. században) a köznemességgel mindenestre korhű gondolat, de igazság dolgában csaknem egy színvonalon áll azzal, hogy mindenféle (nem csak magyar) köznemesség életideálja barbár, harcias és a polgárságot lenéző. Nálunk csak a harcot tekintették nemeshez illő foglalkozásnak, de nem gondolkozott másképp a nyugati nemesség sem. Az egyezés megvan abban is, hogy csak a lovas harcot tartották méltónak, nemcsak a XIV. századi angol íjászok előtt összeomló francia lovagseregek és nemcsak a nikápolyi csata hősei, hanem a XVI. század francia és német lovagjai is, akik vargákkal és más mestereimbekkel egy sorban, gyalogharcra nem voltak kaphatók még várostromnál sem. Ezen a fölfogáson nem sokat módosított a finom humanistaság. Aeneas Sylvius a köztársaságot azért tartotta képtelenségnek, mert az a polgárság uralmára vezetne. Ezt a párhuzamot bizonyára ismeri Benda is, külön említnie annál fölölegesebb, mert a magyar történelem párhuzamos voltát a többi és különösen az európai keresztyén népekével munkájában kiinduló

pontnak veszi föl, a fejlődésbeli eltérésekre rámutat, ahol szükségesnek látja, egyébként a magyarság különállását az európai kultúrától inkább abban látja, hogy bizonyos kultúrjelenségek nálunk nem a nyugat utánzásaképpen, hanem önálló fejlődés eredményeként tűnnek föl. Szívesen olvastam volna — a munka keretébe pompásan beleillett volna — a mohácsi vész előtti magyarság büszkeségének alapjáról, a magyar állam nagy hatalmáról valamivel többet.

I. Ferdinándról jogosan fogadja el Benda, hogy az ő kormányzása objektív volt Magyarországon, — de hozzátehetjük, hogy viszonylagosan, t. i. utódjaiéhoz képest. De kétségtelen, hogy ő az ország többségétől megválasztott magyar királyt üldözte ki, konstantinápolyi tárgyalásait titkolta legjobb magyar hívei elől, s e tárgyalások nemcsak a magyarság körében, hanem a délszlávok közt is keserves csalódást okoztak, amint egyik korai követségének útleírásából olvassuk, a követség láttára összecsődült a nép Boszniában és sírva veszékel, hogy hadsereg helyett követséget küld a magyar király, a német birodalom ura. Ferdinánd magyarországi uralmának végelemzésben az volt az értelme, hogy osztrák tartományait így nem érte közvetlenül a török támadás, ezt ő pontosan ezzel az indokolással adta elő bátyjának akkor, amikor ez még Magyarországról való lemondás árán is a török békét ajánlotta neki. Ferdinánd törökpártisággal vádolta Zápolyait, de mikor ez a nagyváradi békével kétes színben tűntette föl saját törökhűségét a porta előtt és a szultán moldvai hadjáratában Erdély elleni oldaltámadás gondolatát sejtve, minden erejét oda összpontosította, Ferdinánd a kikötött segélycsapatot minden áron Buda várát akarta védelmeztetni. Ferdinánd tárgyalásaiban föl-fölmerül az a gondolat, hogy a szultán őt segítse meg, ne Zápolyait. Mivel a szultán nem hallgat reá, ő mocsoktalan hőségé válik a keresztyénségnek. Elítélően szól Benda a töröktől megfélemlített délszlávokról, de később szépen kiemeli a horvátok hősie k tartását. Alaposabb indokolást vártam volna ahhoz, hogy hitelesnek fogadja el Pázmánynak Kemény János által fenntartott állítólagos nyilatkozatát. Pázmánynak a Benda által idézett hiteles szavai azt bizonyítják, hogy ő a magyarság érdekében Erdélyt fenntartani nem a Habsburgok, hanem a törökök ellen tartotta szükségesnek. A magam tárgyi megjegyzéseinél azonban fontosabbnak tartom arra figyelmeztetni az olvasót, hogy a gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet Évkönyve VI. kötetében Benda *A keresztyén közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században* címmel értékes adalékkal egészítette ki most ismertetett munkáját.

Török Pál.

BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE.

— Emlékbeszéd a M. Tud. Akadémia Berzeviczy-emlékünnepeén. —

— Első közlemény. —

Kilenc év telt el a kiegyezés után. Sok reménysugár ragyogta be a jövőndőt. Nagy-Magyarország területi épsége Mohács után végre újból helyreállt. Az ősrégi történelmi határokon belül a magyar államnak az alkotó munkára igazán hívatott minden hű fia előtt nagy feladatok állottak.

Sokan iparkodtak folytatni a 30-as és 40-es évek nagyjai által kezdeményezett vagy meg is indított reformmunkálatokat. Mások azokat a mulasztásokat kívánták pótolni, amelyekkel nemzetünk elmaradt az emberiség haladásától.

E dolgozat keretében főleg a tudomány, az irodalom és művészet, a törvényhozás, az oktatásügy, a közművelődés és az oktatásügyi igazgatás terén folytatott tevékenységről kell szólnom.

Az a 46 esztendő, amely közvetlenül 1867-től fogva a világháború előtt eltelt, — bármennyire divatos és szokásos azt ma fanyar bírálattal lekicsinyelni vagy csak fogyatkozásaiiban szemügyre venni — viszonyítva történelmünknek több más korszakához, az előre és felfelé menetelnek, sok tekintetben a felvirágzásnak fényes kora volt.

Tudományos irodalmunk mélyebb és többoldalú lett ; oktatásügyünk nagyarányú fejlődést mutatott, az igazságszolgáltatás és közigazgatás terén törvényhozásunk nagy alkotásokat iktatott törvénybe ; a szépirodalomnak és művészetnek több ága virágzásnak indult.

Berzeviczy Albert nyomban az egyetemi éveket követő és Nyugat-Európában¹ tett hosszabb tanulmányút befejeztével, ekkor állt munkába.

¹ 1874-től kezdve Berzeviczy Albert Ausztriában, Német- és Franciaországban és Belgiumban utazott.

Széleskörű, általános műveltséggel rendelkező, elsősorban a közművelődés, de egyúttal a politikai pálya és az oktatásügyi igazgatás tennivalóinak végzésére is különleges szakképzettséggel felvértezett, 23 éves férfi kezdte meg közpályáját.

A Gondviselés jóvoltából csaknem hat évtizeden keresztül mindig nemzetének előmenetele érdekében dolgozhatott.

Már közéleti pályájának első tizedében mint Sáros vármegye főjegyzője, egyúttal az eperjesi jogakadémia tanzékén, azután a képviselőházban, majd a vallás- és közoktatásügyi minisztérium felsőoktatásügyi osztályának élén mindenütt bebizonyította kiváló tehetségeit, amelyekkel gyorsan nagy sikereket ért el és folytonosan emelkedett.

Ezt több tényező igazolta.

Átfogó értelmével az emberi tudásnak roppant birodalmából megtanult mindent, amire az ő választásához képest akár közszolgálatban, akár tudományos munkájában szüksége volt. Ez magyarázza meg kezdetben a társadalmi, különösen az államtudományok, később a történelmi tanulmányok terén s ezzel párhuzamosan közművelődési, oktatásügyi és művészeti kérdésekben állandóan folytatott munkásságának jelentékeny hatását.

Meg volt áldva az ékesszólás és az írásművészet adományával s egyúttal mindenkor előkelő és hatásos szónoki készséggel.

Véleményét még széleskörű kérdésekben is meglepő tömörséggel és szabatossággal tudta akár írásban, akár élőszóval összefoglalni.

Rendkívüli nyelvtehetsége módot adott arra, hogy gyönyörű anyanyelvünkön kívül három világnyelven (francia, olasz, német) rögtönözve is tökéletes könnyedséggel, mintaszerű alakban fejezze ki gondolatait. Ezenfelül megtanulta a klasszikus nyelveket és az angolt is, minélfogva történelmi, főleg levéltári kutatásaiban — beleszámítva a középkori román nyelvjáráásokat — több mint nyolc nyelven tanulmányozhatta az eléje kerülő okiratokat és a választott tárgy körébe eső egykorú irodalmat.

Munkabírása és munkakedve egyformán bámulatra méltók voltak.

Visszatekintve e tartamában és méreteiben egyaránt tiszteletet parancsoló tevékenységnek részleteire, meg kell állapítani annak rendkívüli arányait, alaposságát, sok tekintetben úttörő voltát és azt, hogy — ha csak néhány munkateret említek is — Berzeviczy Albert állami életünkben, különösen a parlamenti téren, az oktatásügy szervezésében és fejlesztésében, egész közművelődésünk előbbrevitelén, ezekkel párhuzamosan tudományos mozgalmainkban, a művészet és szépirodalom méltatása körül, ezenfelül az időszaki sajtó hasábjain, mint közíró és — ami természetesen bennünket legközvetlenebbül érint — 30 éven át mint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, nemzetének haladása körül hosszú-hosszú időre kiható és maradandó érdemeket szerzett, sok téren pedig valóban megörökítette nevét művelődésünk történetének évlapjain.

Hangsúlyozom, hogy nem életrajzot írok. Erre terjedelmes kötetben kellene vállalkozni. Abban a keretben, amelyben szólhatok, ennek a vázlatnak az lenne az elérni kívánt célja, hogy feltüntesse: a nemzet újabb felemelkedésének félszázada alatt folytatott szakadatlan közéleti és párhuzamosan tudományos munkásságban, más hazai kiválóságok mellett is mikép emelkedik ki boldogult volt elnökünknek sokoldalú és nagyon jelentékeny egyénisége.

I. Az államférfi.

Első sorban álljon előttünk az államférfi, aki míg (1878-tól fogva 1881-ig) a tanszéken, később pedig egészen haláláig íróasztala mellett a tudományt is művelte, másfelől több téren nagyon figyelemreméltó módon vett részt egész állami életünk kiépítésében.

Á nbár alkotó, építő és nem küzdő egyéniség, aki bizonyára nem kívánt egyik párt élén parlamenti harcokat folytatni, mégis, mert politikai pályája odasodorta, nehéz és nemes küzdelmek idején az első sorokban fényes csatákat vív és szónoki babérokat, sőt a politikai ellenfelek által is

elismert parlamenti győzelmeket arat, amelyekkel már 3 évi képviselői működés után önmagának országszerte megbecsült nevet és tekintélyt, pártjának pedig dicsőséget szerez.

Érthető, hogy az 1881-ben megkezdett képviselői munkásság, fontos törvényjavaslatok előadói tisztjének betöltése, a delegációban és a Ház bizottságaiban végzett tevékenység alapján már 30 éves korában miniszteri tanácsos, később pedig a saját érdeméből tovább emelkedett.

Természetes, Tek. Akadémia, hogy amint 36 éven keresztül mindig tettem, ma is távol fogom tartani a napi pártpolitika és a világnézeti küzdelmek emlékét és részleteit Társaságunk működésétől.

Ez okból csak érintem, de sem nem részletezem, sem nem méltatom azokat a nagy érdekű pártpolitikai beszédeket, amelyeket Berzeviczy Albert az 1881-től kezdődő és 1934-ig terjedő évtizedekben, tehát több mint félszázadon keresztül az országgyűlés képviselőházában, továbbá választói előtt, az utolsó évtizedben pedig a felsőházban mondott el.¹

Ilyen maradandó hatású politikai beszédei voltak azok, amelyeket az 1884. évi választásfelirati javaslat, majd 1889-ben a véderőjavaslat tárgyalásakor, az 1892—1894. években pedig az egyházpolitikai küzdelmek idején tartott.²

Berzeviczy Albert parlamenti munkásságának képe nem volna teljes, ha e felszólalásokat nem érinteném, de azokról való megemlékezésemnek hézagossnak kell maradni, mert kívánatos, hogy politikai és pártküzdelmekkel Akadémiánk még emlékbeszédben se foglalkozzék. Hangsúlyozom azon-

¹ Ezekből 98 beszédet sorol fel az Akadémiánk tiszteleti tagjává történt választásának 30-ik évfordulója alkalmából kiadott *Emlékkönyv* (Budapest, 1934) a 287—290. lapokon; 15 parlamenti felszólalást tartalmaz a *Beszédek és tanulmányok* című gyűjtemény (1905., I. köt., 1—274. l.); ötöt pedig a *Válogatott beszédek* című, évszám nélkül kinyomatott kötet (7—62. l.).

A többi beszéd a képviselőház és a főrendiház, illetőleg a felsőház naplójában található. Az első beszédet az 1881. évi Képviselőházi Napló IV. kötete 283—285. l. közli.

² L. *Beszédek és tanulmányok*, I. köt., 50., 77., 131. és köv. lapok.

ban, hogy e beszédek is mind a tartalom, mind a forma tekintetében mindig kiváló felszólalások voltak és nagy tetszést keltettek.

Általában Berzeviczynek beszédeiben az államférfiúi egyéniség mellett feltűnik az a kimagasló igazi politikai talentum és parlamenti tehetség, amely emlékeztet a magyar országgyűlési küzdelmeknek legfényesebb korszakára. E tulajdonságok Berzeviczy megnyilatkozásait emlékezetessé tették. Például említem későbbi felsőházi beszédeit,¹ így azokat, amelyekben finom acélpengével, mégis élesen és hatásosan, a hazafiúi felháborodás erejével bélyegezte meg azokat az erőszakoskodásokat és terrorisztikus cselekményeket, amelyeket az egyik ú. n. utódállamban az ottani magyar kisebbség ellen elkövettek, illetőleg amelyekkel a magyar kisebbségnek nemzetközi szerződésben biztosított jogait megsértették.

1. Álláspontja a magyar parlamentárizmus jelentőségéről.

Az alkotmányjog kiváló művelőjének tudását és az államférfi széles látkörét tükrözi vissza Berzeviczynek a parlamentárizmus magyarországi jelentőségéről képviselőházi elnöki székfoglaló beszédében² kifejtett álláspontja.

Hangsúlyozta, hogy — habár a parlamentáris rendszer már akkor, negyedszázaddal ezelőtt is több államban súlyos válságokat élt át — nem változott az ő hite és bizalma annak szükségességében és jóságában. Kiemelte, hogy «nekünk annál inkább kell törhetetlenül és szigorúan ragaszkodnunk e rendszer fenntartásához, mert a parlamentáris rendszer ránk nézve nemcsak a közszabadságok biztosítója, de... egyértelmű nemzeti létünkkel... A világversennyel minden téren csak nehezen tarthatva lépést, fajilag elszigetelve, belső egységünkért is küzdve, sok ellenségtől is környezve, elsősorban önerőnkre... kell támaszkodnunk.» Felhívta egy-

¹ 1932. dec. 1-én és 1934. június 12-én. — Az Országgyűlés Felsőházának Naplója II. kötet 42. és III. kötet 257—260.

² 1910. június 30-án tartotta. Közölve a *Válogatott beszédek* közt is, 59—60. lap.

úttal a Ház minden tagját (és ez a tanácsa ma is időszerű), «adjunk példát nemzetünk létalapjainak megszilárdításában, nemzetünk valódi, eleven szükségleteinek felismerésében, nagy hivatása betöltésének munkálásában és egyesüljünk a komoly, céltudatos törvényhozói munkában.»

Sajnos, ez utóbbi felszólításának az akkori heves parlamenti küzdelmek idején nem volt hatása, ami arra indította őt, hogy rövid idő múlva lemondjon a képviselőház elnöki tisztségéről.

2. Az államférfi a nemzetközi szellemi együttműködés keretében.

Megnyilatkozott Berzeviczynek államférfiúi egyénisége azokban a tanulmányaiban és akadémiai elnöki megnyitó beszédeiben is, amelyekben ő egyfelől a magyarságnak a nemzetközi tudományosság előbbrevitelében szerzett érdemeit, másfelől a nyugati nagy nemzetek s ezek közt a korábbi entente-hatalmak számos tudósának, írójának és művészeinek jelentőségét méltatta.

Joggal utalhatott arra, hogy a magyar nemzet fiai évszázados véres küzdelmekben élüket áldozták a nyugati művelődés védelmében s e háborúk alatt természetszerűleg háttérbe szorultak vagy megsemmisültek a magyar földön végzett kulturális munkák.

Más alkalommal kimutatta, hogy Kőrösi Csoma Sándor a maga példátlan önfeláldozásával, a két Bolyai, báró Eötvös Loránt a geofizika terén végzett úttörő munkásságával és több más magyar tudós minő érdemeket szerzett az egész emberiség művelődésének előbbrevitele körül.

Külföldön is nagy hatást keltettek Berzeviczynek azok a megnyitó beszédei, amelyekben Beethoven, Berthelot¹ Marcelin, Dürer, Goethe, Kant, Pasteur,² Pestalozzi és Smith Ádám géniusának hódolt.

¹ *Marcelin Berthelot*: Discours d'ouverture, 1927.

² *Louis Pasteur*: Discours d'ouverture, 1922. Mind a kettő a Magyar Tudományos Akadémiának francia nyelven, különnyomatban megjelent kiadványa.

Ugyanilyen hatása volt az 1928. évi nagygyűlést megnyitó¹ elnöki beszédnek, amely jogos önérettel emelte ki, hogy a magyar nemzet a világháború alatt is meg tudta becsülni az egész világ egyetemes művelődésének nagy értékeit, ezek közt az entente-hatalmakhoz tartozott nemzetek nagy szellemeinek (felemlítette Shakespeare-t és Molière-t) alkotásait, amelyek továbbra is ott szerepeltek a magyar színházak műsorán. Felhozta, hogy a magyar tudományos vagy irodalmi társaságok sohase törölték tagjaik névsorából az entente-államokhoz tartozó külföldi tudósok vagy írók nevét.

Már a világháború kezdetén, amikor egyik-másik nemzet politikusai tájékozottak az ellenséges fajok és nemzetek iránt érzett gyűlölettel, — Berzeviczy államférfiúi előrelátással és bölcseséggel olyan nyilatkozatokat tett, amelyek külföldi tudósoknak évtizedek múlva is emlékezetében maradtak.

Ilyen maradandó szolgálat volt az a tanulmánya, amelyet 1915-ben a klasszikus műveltség barátainak ülésén Bécsben olvasott fel. Ebben nemes bátorsággal és a későbbi évek által igazolt igazsággal fejezte ki azt a reményét, hogy a klasszikus művelődés eszményei rövid idő múlva újból a népeknek közös és egyetemes java lesznek, olyan tulajdon, amely alkalmas hidat verni a nemzetek közt megnyílt örvények felett, visszaszerezni az egymással szemben állott ellenségek közt a megbecsülést és megalapozni a közösen végzendő békességes munkát.

Ezt az előadást,² amely később egyik francia folyóiratban,³ jelent meg, véletlenül mindjárt közzététele után olvashatta egyik jeles francia tudós, Villat, jelenleg a toulouse-i egyetem tanára, aki akkor a haretérről először kapott rövid szabadságot és a tudósok szokása szerint ezt a néhány napot az időközben megjelent tudományos könyvek és folyóiratok olvasására használta fel. Nyomban megragadták őt ezek

¹ *Akadémiai Értesítő* XXXIX. köt., 440. füzet. A megnyitó címe: *A háború és békekötés hatása tudományra és irodalomra*. Francia különnyomatban: *L'influence de la guerre et des traités de paix sur la science et la littérature*. 1928.

² *Humanismus und Weltkrieg*. Vortrag, gehalten in Wien 1915.

³ *Revue politique internationale*, 1915. évf., 22—37. l.

a fejtegetések, magával vitte az értékes tanulmányt a francia lövészárókba, ott felolvasta francia tisztársainak és már akkor kifejezte, azóta pedig megújította azt a meggyőződését, hogy a magyar nemzet (most Villat szavait¹ idézem), «amely, amióta a kereszténységre áttért, a Kelet barbár hordái ellen véres testével védelmezte a nyugati művelődést, s amelynek kiváló államférfiai és világhírű művészei közül többeket Franciaországban is annyira csodáltak, — a háború után megint csak barátja lesz Franciaországnak, amely büszke volt erre a régi barátságra.»

Íme így szerezte meg boldogult elnökünknek államférfiúi bölcsesége a komoly politikusnak helyes érzékével több francia tudósnak magyar barátságát és megerősítette azokat a jelenleg is tartó magyar-francia tudományos kapcsolatokat, melyek azzal a meleg rokonszenvvel kezdődtek, amelyekkel ez a francia jeles tanár Akadémiánknak akkori elnökét csodálni és, őszintén megvallja, «szeretni megtanulta».

3. Az államférfi nemzetközi kapcsolatok létesítése terén.

Nagy tekintélye, kiváló egyéni tulajdonságainak hatása, rendkívüli nyelvismereteivel együtt, valamint a külföldi irodalmak, egyúttal több külföldi állam politikai viszonyainak alapos ismerete különösen hivatottá tették Berzeviczyt, mint magyar államférfit nemzetközi kapcsolatok létesítésére, fenntartására, visszaállítására és kimélyítésére.

E téren szerzett érdemeinek tüzetes méltatása külön tanulmányt tesz majd szükségessé.

E megemlékezés keretében néhány ma már kevésbé ismert részlet tárgyalására kell szorítkoznom.

Magyar érdekek szolgálatában már a világháború előtt, később különösen Ausztriában és a német birodalomban a világháború alatt, Trianon után pedig főleg Genfben és Olaszországban nemes önzetlenséggel, nagy áldozatkészséggel és

¹ Louis Villat : *Un grand «Européen», Albert de Berzeviczy.* A Revue des Études Hongroises 1935. évf.

még késő aggkorában is hosszú utazásokra vállalkozva, különböző előadásokat tartott, melyekben nemzetünk megismerésének és a magyar igazság előmozdításának tett jelentékeny szolgálatot.

Ez a munkássága sok évtizeddel ezelőtt kezdődött.

1911. tavaszán Olaszország egységes királysággá történt alakulásának félszázados évfordulóját és azóta bekövetkezett haladását ünnepélyekkel és kiállításokkal ülte meg. Erről Berzeviczy, mint a magyar képviselőház elnöke¹ megemlékezve, nagy hatással fejtette ki, hogy az olasz föld volt az újkor műveltségének bölcsője, továbbá hogy Hunyadi Mátyás nemzeti királyunk uralkodása alatt Magyarország volt az első ország, mely az újkori olasz művelődésnek átültetésével kísérletet tett. E beszéd hatása alatt a magyar képviselőház távirati üdvözlét küldött az olasz parlament elnökének.

Ezt követőleg 1911 tavaszán Berzeviczy vezetésével 23 magyar képviselő utazott Rómába, ahol őket az olasz karnara és szenátus ünnepélyesen és szívélyesen fogadta, tiszteletükre különféle ünnepélyeket rendeztek és alkalmat adtak nekik arra, hogy a 10 napi tartózkodás alatt az akkori római archaeológiai ásatások eredményeit és különböző kiállításokat behatóan tanulmányozhassanak. A fogadások alkalmával mindig feltűntek Berzeviczynek remek olasz beszédei, melyekről az olasz lapok mindjárt másnap hosszú tudósításokat közöltek.

Ez a tekintély és az akkor is megalapozott, illetőleg kibővített személyi kapcsolatok két év múlva új feladatot róttak Berzeviczyre, aki a nemzetközi parlamentáris érintkezés legfontosabb szervezetének, az Interparlamentáris Úniónak világviszonylatban is mindenütt ismert és általánosan tisztelt vezérférfia, az Únió magyar csoportjának («groupe hongrois de l'Union») pedig hosszú időn át elnöke volt.

Még a világháború előtt az Úniónak olasz csoportja — itt hely hiánya miatt nem részletezhető okokból — kivált ebből a szervezetből és ez a «séparation» éveken át sok gon-

¹ Az 1911. március 21-én tartott ülésben. *Válogatott beszédek* 61. és köv. l.

dot okozott a nemzetközi szervezet azon időbeli elnökségének. Az elnök, tekintélyes angol államférfi, lord Weardeale, és a főtitkár, Lange belga politikus, Berzeviczyt kérték fel arra : tárgyaljon a kivált olasz csoport vezetőivel, különösen marchese Cappelli Rafael volt elnökkel, valamint Novolini volt főtitkárral és kísérelje meg előkészíteni az olasz csoportnak újabb szervezését, aztán visszatérését az Únió keretébe.

Az 1913. és 1914. években e tárgyban folytatott levelezés fennmaradt Berzeviczynek hátrahagyott iratai közt.

A kísérlet sikerült. Ilyképpen magyar államférfi eredményesen közvetített egyik nagy nemzetközi szervezet és annak olaszországi tagjai között.

Berzeviczynek köszönhetjük az utóbbi évtizedekben is a magyar-olasz tudományos kapcsolatok és szellemi együttműködés előmozdítását, valamint a *Società Mattia-Corvino* megalapítását.

Egyfelől hazánknak behatóbb megismerését, másfelől a magyar-olasz szellemi együttműködést mozdították elő Berzeviczynek :

a mult század első felében Olaszországban járt magyar utazókról írt értekezése (*Magyar Könyvtár* 340. füzet) ;¹

valamint azok a francia, illetőleg olasz nyelven közzétett tanulmányai, amelyek tárgya volt az olasz művészet szerepe Magyarországon Hunyadi Mátyás korában ; továbbá

Olaszország és Magyarország viszonya a multban és a jelenben, különösen Olaszországnak és Magyarországnak, illetőleg Nápolynak és Magyarországnak történeti kapcsolatai ; végül

a magyar politikai menekültek története Olaszországban a XIX. század második felében.²

¹ Francia nyelven is megjelent : Voyageurs hongrois en Italie dans la première moitié du dernier siècle (Budapest, 1905.) cím alatt.

² Art et artistes italiens en Hongrie à l'époque de Mathias Corvin (Revue de Hongrie, 15 août 1908).

L'Italia e l'Ungheria nel passato e al presente. 1919.

I rapporti storici fra l'Italia e l'Ungheria. (Publ. dell'Istituto per l'Europa Orientale. Roma.)

4. A Római Magyar Történeti Intézet visszaszerzése.

A Fraknoi Vilmos tiszteleti tag által Akadémiánknak rendelkezésére bocsátott Római Magyar Történeti Intézet épületét a világháború befejezték 1918. augusztusban az olasz kormány lefoglalta és a békeszerződés Olaszországnak megadta a jogot ez Intézet liquidálásához. Az olasz kormány azonban bizalmasan kijelentette, hogy ha a magyar állam az épületet a magyar követség részére igénybe venné, hajlandó volna a liquidálástól eltekinteni.

Kormányunk közbelépésén felül azonban szükséges volt Berzeviczy Albertnek nagy tekintélye és az olasz hivatalos körökben elismert befolyása arra, hogy végre 1923-ban az olasz kormány hajlandóságát fejezte ki a római intézet helyiségeinek visszaadása iránt.

Berzeviczy 1923. októberben Rómába utazott, a magyar kormány megbízásából értesítette az olasz hivatalos köröket a Fraknoi által alapított intézet működésének újabb megkezdéséről, s ezen az alapon az intézetben a rendszeres munka 1924. elején megindult s Akadémiánk e célra szervezett, Berzeviczy elnöklete alatt működő bizottságának javaslatára az ösztöndíjas helyek is ettől kezdve betöltettek.

5. A szellemi együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának elnöki hatáskörében végzett munka.

A Nemzetek Szövetségének 1922-ben Akadémiánk főtitkárához intézett megkeresése alapján Berzeviczy Albert teljesen egyetértett azzal a nézetemmel, hogy (habár nagyobb eredmény ebben a keretben nem remélhető) Akadémiánknak ki kell fejezni hajlandóságát az iránt, hogy Magyarország területére nézve el fogja végezni azokat a tennivalókat,

Per la verità circa la storia dell'Ungheria (Roma, 1927.).

Rapporti storici fra Napoli e l'Ungheria nell'epoca degli Aragonesi (Napoli, 1928.).

Gli esuli ungheresi in Italia nella seconda metà del secolo XIX. (Roma, 1932.)

amelyek a nemzetközi szellemi együttműködés terén fel fognak merülni.¹

A szellemi együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának elnöki tennivalóit 1922-től kezdve haláláig Berzeviczy nagy lelkiismeretességgel, fáradhatatlanul ellátta; folytonos érdeklődéssel kísérte azokat a kísérleteket, amelyeket az ú. n. utódállamok területén élő magyar nemzeti kisebbségek érdekében és a magyar igazság érvényre juttatása végett tettünk. Elnökölt a bizottságnak zárt ülésein és azokon a nyilvános üléseken is, amelyeken egy-egy külföldi kiváló szakférfi, Nicolas Murray Butler,² Julien Luchaire, Kornemann, Petersen, Röbbeling, Zahn Frigyes, Przulski és mások tartottak előadásokat.³

A Bizottság megalakulása óta elsősorban azon fáradozott, hogy végre megszűnjék az a tarthatatlan állapot, amelynél fogva kizárólag tudományos magyar munkák, valamint a magyar szépirodalom termékei még mindig nem juthatnak be Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia területére. E tárgyban Berzeviczy a szellemi együttműködésnek Párizsban felállított nemzetközi intézete (Institut International de Coopération Intellectuelle) igazgatójához, Luchaire-hez, illetőleg a szellemi együttműködés nemzetközi bizottságának elnökéhez, Gilbert Murray oxfordi egyetemi tanárhoz ismételve intézett átiratokat, a m. kir. külügyminiszter urat pedig több ízben megkereste megfelelő lépések tételére.⁴

II. A tudós.

Az államférfi mellett Berzeviczy Albert egyéniségében a tudós, még pedig különböző tudományok művelője áll előtérben.

¹ *Akadémiai Értesítő* XXXIII. (1922), 285—286. lap és XXXV. köt., 1924. évf., 60—61. l.

² *Akadémiai Értesítő*, XLI. köt. (1931), 203., 207. l.

³ U. o. XLII. köt. (1932), 354—356. l., XLIII. köt. (1933), 346. l., XLIV. köt. (1934), 274—277. l.

⁴ *Akadémiai Értesítő*, XXXVIII. köt., 159—160., XXXIX. köt., 79—83., XL. köt., 317—321., XLIV. köt., 288—301. l.

1. A történetíró.

Nagyméretű és maradandó értékű tudományos irodalmi munkásságában *történetírói* tevékenysége emelkedik ki. Többek előtt gyakran határozottan kifejezést adott annak, hogy ő maga is erre vetette a legnagyobb súlyt.

Egyik első elnöki megnyitó beszédében¹ hangsúlyozta, hogy Akadémiánknak az egész tudományos világgal szemben is első és fő feladata: hazánk és nemzetünk tudományos megismerése és megismertetése s ehhez az Akadémia köteles készséggel vállalja a vezéri szerepet. Ez alaptételből kiindulva *«hazai történelmünk* minden oldalú megvilágításának feladatait» vette szemügyre. Megállapította, hogy hazánkban az állam, az Akadémia,² szaktársulatok, egyes törvényhatóságok s különösen egyes egyházi hatóságok és társulatok a történelmünket érdeklő levéltári anyag közlése tekintetében tekintélyes áldozatot hoztak és nagy munkát végeztek. De azért panaszolta, hogy nálunk kevés az igazi történelmi érzék és nagy a multak iránti közöny.

Ez a meggyőződés vezette Berzeviczyt arra, hogy már első nagyobb dolgozataiban, még inkább pedig a XX. század kezdetétől fogva tudományos munkásságának legnagyobb részét a történetírás, illetőleg a művészettörténet terén fejtse ki.

Az emlékiratok jellegét viseli, de mégis, mivel az egész kort jellemzi és művészileg méltatja, e munkássága körébe tartozik *Régi emlékek* (1853—1870) című első kötete, amely a szerző gyermekéveinek és fiatalságának korképét adja.

Erről a korról más helyütt³ Berzeviczy nála szokatlan lírai ellágyulással ezeket írja: «Szép volt az (érti a mult század 50-es és 60-as éveit), nemcsak azoknak, kiknek boldog gyermekkorunk emlékei vetnek rá rózsafényt, szép volt a

¹ 1908. május 3-án: *Akadémiai Értesítő*, XIX., 297—301. l.

² Bizonyára a *Magyar Történelmi Emlékek* hatalmas sorozatára gondolt, melyből az *Okmánytárak*, az *Irók* (Scriptores), az *Országgyűlési Emlékek* és a *Diplomáciai Emlékek* sorozatában ekkor már egész könyvtárra menő akadémiai kiadvány jelent meg.

³ *Az abszolútizmus kora* című mű, I., köt., 6. lap.

történeti megítélés szemével nézve is a politikai életről le-
szorult magyarság bensőségteljes magánélete és egyetértő
rsasélete által. Szép volt a család és a falu, a rokonság és
a barátság meleg kultuszában, szép volt a néma ellenállás
s reménykedő tűrés szilárd dacában, az elnyomás alatt is
viruló irodalomban, szép mindazoknak az erkölcsi, szellemi
és anyagi javaknak még jobbára érintetlen birtokában, me-
lyekből visszaszerzett szabadságunk és alkotmányos életünk
bizony sokat áldozatul követelt».

A) *A történetíró általános jellemzése.*

E tárgyú művei mindegyikéből határozottan felismer-
hető a szerzőnek egész történetírói egyénisége.

Mindegyik műnek főforrása: a széleskörű levéltári kuta-
tás, de ezenfelül Berzeviczy mindig gondosan tanulmányozta
a tárgyalt korszaknak egész hazai és külföldi irodalmát, bele-
értve a folyóiratokban és a napi sajtó hasábjain megjelent
dolgozatokat is.

Történetírói egyéniségének jellemző ismérve: «a lélek-
kel telt tárgyilagosság»,¹ amely híven feltünteti a kornak
fény- és árnyoldalait s a szereplők jótulajdonságai mellett
nem hallgatja el hibáikat és tévedéseiket sem.

Az olasz renaissance korát tárgyzó tanulmányaival
kapcsolatban Berzeviczy a Hunyadiak dicső korából válasz-
totta első nagyobb terjedelmű történeti munkájának tárgyát.

B) *Beatrix királyné története*²

című műve messze túlterjed az életrajz keretein, valódi kor-
történet.

¹ Kiemelte ezt, mint Berzeviczy történetírói működésének leg-
jellemzőbb, legértékesebb és legegységibb jellemvonását, egyik nagyon
hivatott és feltétlenül elismerő méltatója, Gombos F. Albin társunk,
az Akadémia 1934. évi nagyjutalmának odaítélése végett kiküldött
bizottság jelentésében. *Akadémiai Értesítő*, XLIV. köt., 102—144. l.

² Megjelent a *Magyar Történelmi Életrajzok* XXV. évf. 1—5.
füzetében, Budapest, 1918. ; francia kiadása *Beatrice d' Aragon, Reine
de Hongrie* I—II. k., a Bibliothèque Hongroise de la Revue de Hongrie
sorozatában, 1911—1912. ; spanyol fordítása *Beatriz de Aragon, Reina*

A mű kiindulva Beatrix nagyatyjának, I. Alfonzónak uralkodásából, ismerteti a nápolyi királyságnak azon korbeli tudományos, irodalmi és művészeti viszonyait, tárgyalja Beatrix neveltetését, ifjúságát és házasságkötését, majd átvezeti az olvasót Magyarországra és a Beatrix haláláig terjedő egész korszakról színes, életteljes képet ad. Éppen úgy megtaláljuk benne a nápolyi udvar és nép életének és ünnepeinek ismertetését, mint a magyar királyság viszonyainak tárgyalását. A szerző e művében is leplezetlenül bírálja a szereplők hibáit és gyarlóságait. Előadja pl. a trón betöltése körül Mátyás halála után felmerült ármányokat s különösen élesen bírálja II. Ulászlónak házasságszédelgését és a magyar főurak egy részének az özvegy királynéval szemben tanúsított csalfaságát.

A történeti, művelődéstörténeti és lélektani fejtegetésekből a magyar történetírás későbbi századokban is értékes következtetéseket fog levonhatni. Megállapítható, Beatrixnak nagy része volt abban, hogy Mátyás udvarában, sőt egész Magyarországon kialakuljon a renaissance életforma. A történetírók egyéni megítélése fogja majd a kötetben közölt részletes adatok alapján kifejteni, mennyi volt Beatrixnak magyar történeti jelentősége és, habár Mátyás király valószínűleg hatalmat nem adott felesége kezébe, a nápolyi királynő egyes kérdésekben kiváló, nagyeszű férjére minő befolyást tudott gyakorolni.

A kötet hű és részletes képet ad a kornak jelentékenyebb egyházi és világi egyéneiről. Sokan voltak; hisz alig akadt Magyarországon vagy Itáliában híres vagy érdekes egyéniség, aki ne gyakorolt volna Beatrixra befolyást vagy akivel ne lett volna összeköttetésben. A szerző az életrajzíró gazdag anyagán felül feldolgozza mindazokat az érdekes problémákat, amelyek a lélekbúvárt érdeklik.

Nagy tárgyilagosságát bizonyítja, amikor rámutat arra,

de Hungria, Madrid (évszám nélkül); olaszul *Beatrice d'Aragona*, Milano, 1931., 320. l. Az okiratgyűjteményt a *Magyar Történelmi Emlékek* című sorozat I. osztályának 39. kötetében a Magyar Tud. Akadémia adta ki.

hogy ha Beatrixnak gyermekei lettek volna, az ő erős családi érzésével éppen olyan jó anya vált volna belőle, mint nővéréből, a ferrarai hercegnőből, s ebben az esetben makacs ambícióját és szívós erélyét gyermekei érdekében érvényesítette volna. Gyermekek nélkül a szerencsétlen királyné összes családi érzéseit olasz rokonaira árasztotta, akik természetesen idegenek voltak a magyarok előtt. Ilyen megértéssel a szerző nem tagadhatja meg részvétét a boldogtalan királyné szomorú sorsától és sokkal enyhébben ítéli meg tévedéseit is, mintsem az más történetíróknál szokásos.

Mínt hogy Berzeviczy a középkori olasz nyelvnek összes tájszólásait is nagyszerűen ismerte, módjában volt az egykorú olasz krónikák mindegyikét is tanulmányozni és felhasználni. Mily hosszú és fáradságos kutatások eredménye a kötet, bizonyítja, hogy a mű mindenütt hivatkozik elsősorban a tárgyra leggazdagabb modenai, majd a nápolyi nemzeti, a milánói és velencei (Szent Márk-) könyvtárban, ezenfelül a bécsi, brüsszeli, drezdai és párizsi könyvtárakban — illetőleg levéltárakban — felkutatott eredeti okiratokra, köztük Beatrixnak több száz sajátkezű levelére. Hazánkban a szerző az Országos Levéltár mellett legtöbb anyagot talált a selmecbányai, azután a kassai, körmöcbányai és pozsonyi levéltárakban.

C) *Az abszolutizmus kora Magyarországon.*

Berzeviczy egész életének fő műve hazánk történetéből az 1849. őszétől kezdve 1864. februárig terjedő éveknek az eddig megjelent munkáknál sokkal kimerítőbb, alaposabb és tökéletesebb olyan beható tárgyalása, aminőt más korszakra nézve történeti irodalmunk még nem mutat fel.¹

Tiszteletet érdemel az az elhatározás, amellyel Berzeviczy, aki akkor már közel 60 éves volt, hozzáfogott ehhez a munkához. Bizonyára élt benne az a meggyőződés, hogy e nagy mű megírásával nemzeti és egyúttal hazafias feladatot fog betölteni.

¹ I. köt. 1922., II. köt. 1926., III. köt. 1932., IV. (csonkán maradt 106 lapra terjedő) kötet, 1937. (A Franklin-Társulat kiadása.)

Ez időtáiban egyes osztrák közjogászok és történétírók újból megpróbálták, hogy hazánknak független jogállását megtámadják. Felelni kellett nekik. Csakugyan magyar történétíró volt hivatott megállapítani e másfél évtized történetéből azt az igazságot, hogy az abszolutizmusnak «nemcsak módszere volt eltévesztett, hanem jogalapja és célja is helytelen, és pedig nem csupán Magyarország, hanem az egész monarchia szempontjából».¹ Magyar államférfinak kellett ebből a megállapításból s annak a kornak szomorú szenvedéseiből levonni azt a következtetést, hogy a jövőben mit nem lehet és mit nem szabad tenni Magyarországgal. De ebből a másfél évtizedből magyar államférfiúnak kellett nemzetünknek jövő felemelkedése szempontjából is tanulságokat meríteni.

Az önként vállalt feladat sok nehézséggel járt. A szerző bizonyára teljes tudatában volt annak, hogy a tárgyalandó korszak legnagyobb részére nézve a levéltári anyag lesz a főforrás, továbbá hogy ezt az anyagot elsősorban a bécsi udvari és állami levéltár, ezenfelül az osztrák belügyminisztérium levéltára és a kancelláriai iratok fogják szolgáltatni. E levéltárakban pedig még akkor, amikor a szerző munkába állt, a kutatás lehetetlen volt.

Boldogult nagy királyunknak, I. Ferenc Józsefnek, élénk történelmi érzéke, igazságszeretete és lovagiassága háráította el a főakadályt. Habár ő is jól tudta, hogy e kor tárgyalása majd fel fogja idézni a szenvedéseknek, a veszteségeknek, a sajnos, részben helyrehozhatatlan tévedéseknek emlékét is, — ennek ellenére Ő Felsége már 1915. június havában megadta az engedélyt arra, hogy Berzeviczy teljesen szabadon kutathassa át a bécsi cs. és kir. udvari levéltárnak az 50-es évekre vonatkozó, addig zárva tartott anyagát.

Az osztrák belügyminisztérium levéltárában kutathatás céljából gróf Tisza István miniszterelnök fordult Heynold, akkori osztrák belügyminiszterhez,² hangsúlyozván, hogy

¹ Berzeviczy saját szavai, id. m. I. köt. 4. lapján. L. még akadémiai felolvasását *Akadémiai Értesítő*, XXXIII., 5—11. l.

² 1915. aug. 6-ról kelt levele. Összes Munkái, *Levelek*, III. kötet, 1004. sz., 217. l.

Berzeviczy egyénisége teljes biztosítékot nyújt munkájának tudományos színvonalára nézve, tapintata és discretiója pedig abban a tekintetben, hogy a feltétlenül szabad kutatást számára meg kell engedni. Ugyanekkor a szerzőhöz írt levélben¹ kiemelte Tisza: «Nem mondhatom, mennyire örülök, hogy ezzel a politikai érzéket és államférfíui belátást kívánó fontos feladattal éppen Te foglalkozol».

Ezután több mint 20 év munkája következett.

A nagy mű befejezésén Berzeviczy még életének utolsó hónapjaiban is dolgozott; sajnos, a IV. kötetet már nem tudta befejezni. Ez a négy kötet azonban így csonkán is évszázadokon át forrásmű lesz mindazok számára, akik e korszak magyar politikai, társadalmi vagy gazdasági történetét fogják művelni. Gazdag anyagot találnak a műben a közjogász, a jogtörténész, valamint igazságszolgáltatásunk fejlődésének s az irodalom- és művészettörténetnek kutatói is. A négy kötetben természetszerűleg előtérben áll a politikai és a társadalmi történet fejtegetése, de megtalálható a gazdasági viszonyok ismertetése is, az irodalmi és művészeti részeknél pedig a szerző más téren tett tanulmányai következtében ismét bemutatja hivatottságát. A bécsi kormány által oktrojált alkotmányra vonatkozó kísérletek előadásánál megnyilatkozik a szerzőnek kiváló közjogi tudása és nagy alkotmányos érzéke.

Az összegyűjtött gazdag anyagot a szerző művészien dolgozta fel.

A bécsi kormány szerencsétlen kísérleteit és politikai tévedéseit teljes nyíltsággal szigorú bírálatban részesíti.

Megtaláljuk a főszereplőknek jellemzését és számos érdekes epizódnak nagy írásművészettel megírt fejtegetését.

Mikor a M. T. Akadémia a nagy műnek I. kötetét²

¹ Tisza István *Levelek*, III. köt., 1005. sz., 218. l.

² *Akadémiai Értesítő*, XXXV. köt., 79—80. l. Az elnök távollétében hozott határozat kihirdetésekor Concha Győző másodelnök hangsúlyozta, mily nagy örömeire szolgált az Akadémiának, hogy visszatekinthetett azokra az évekre, amelyekben Berzeviczy sokirányú egyéb elfoglaltsága és a magyar ügynek fényes és sikeres képviselése mellett ezt a nagyszabású munkát is kidolgozhatta. A jutal-

1924-ben a Szilágyi István-jutalommal, 1925-ben pedig a Nagyjutalommal¹ kitüntette, továbbá az 1934. évi nagygyűlés előtt, amikor az időközben szintén megjelent II. és III. kötetre a nagyjutalmi jelentés kiterjeszkedett, a kiküldött három bizottság tagjai (kiváló történettudósok) behatóan méltatták ennek a nagyszabású munkának jelentőségét és érdemeit.

Méltán hangsúlyozta Áldásy Antal r. t., az 1925. évi jelentés előadója, a műnek azt az erősségét, hogy a szerző nemcsak mint történetíró, hanem egyúttal mint államférfi szemlélte benne az eseményeket és a szerepvivőket, továbbá, hogy a korszak megítélésére annyival inkább hivatott volt, mert nagy politikai előkészültségénél és tehetségénél fogva élesebben szemlélhette és bírálhatta a kor eseményeit mozgató erőket és tényezőket.

Az 1934. évi jelentésben viszont Gombos F. Albin tár-sunk joggal utalt rá, hogy az a kép, amelyet ez a nagy mű a tárgyalt korszakról ad, «megkapó érzelmeket fakasztó; és hogy a mű kivételes történetírói képességeket mutat fel».²

2. A művészettörténet művelője és az archaeológus.

A nagy adományok közt, amelyekkel Berzeviczy Albert közéleti pályájának indult, ott volt az is, hogy igazán élvezni és értékelni tudta a művészetet és természeti szépségeket. Több országban tett tanulmányútjainak eredménye művészet-történeti művei, melyek közül csak a fontosabbakat emelhetem ki.

Az ismert útirajzokon felülemelkedik és művészettörté-

mat Berzeviczy felajánlotta Beöthy-Zsolt síremlékének alapja javára. *Akadémiai Értesítő*, XXXV. köt., 184. l.

¹ *Akadémiai Értesítő*, XXXVI. köt., 150—151. l. A Nagyjutalmat a szerző visszaajándékozta az Akadémiának.

² Szekfű Gyula (*Magyar történet*, V., 636—637.) is kiemeli, hogy e mű rendkívül szorgalmas, részletes előadás, a kiadott anyag teljes felhasználásával, sok levéltári anyaggal; a részletekre nézve Szekfű néhány megjegyzést tesz.

neti fejtegetéseket is tartalmaz nemes felfogással és előkelő ízléssel megírt *Itália* című kötete.¹

A Beöthy Zsolt által szerkesztett *A művészetek története* című gyűjteményes munkának III. kötetében² (194—355 l.) tette közzé *A cinquecento festészetéről és szobrászatáról* írt tanulmányát, amely magas szempontokból kiinduló és művészi érzéket tanusító összefoglalás.

A XVII. század tájképfestészete. (Először a népszerű főiskolai tanfolyam könyvtárában, Pozsony, 1909.)

A tájképfestés a XVII. században. (Megjelent a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadóvállalatának kötete gyanánt 1910-ben.) A kötet főleg a XVII. század francia és németalföldi tájképfestőinek (Nicolas Poussin, van Ruysdael, Hobbema és mások) művészetét tárgyalja.

A kötetnek a francia és olasz tájképfestésre vonatkozó részleteit francia nyelven is közzétette: *La peinture de paysage chez les peuples romans jusqu'à la fin du XVII siècle* (Budapest, 1912) címen.

1912. nyarán, mikor lemondott a képviselőház elnökségéről, — amint önmaga írta, menekülve a politika zajos tumultusából — Görögországba utazott. Erről az útjáról Olimpia, Athén, Eleusis, Argolis és Delphi megtekintése után érdekes könyvet írt.³

Az útiemlékek és személyes benyomások előadásán felül ez a kötet szabatosan, nagy írásművészettel és előkelő ízléssel írt művészettörténeti és archaeologiai fejtegetéseket is tartalmaz.

Berzeviczynek nagy tárgyilagossága megnyilvánul abban, hogy a görög műemlékeket egybevetve az általa korábban és gyakrabban megtekintett itáliai emlékekkel, — méltón értékeli.

¹ Első kiadása 1899., második 1905., harmadik bővített kiadása két kötetben 1924. Megjelent német átdolgozásban is.

² Ez később külön is megjelent a *Népszerű Főiskolai Könyvtár* III. kötete gyanánt.

³ *Délen.* Útirajzok és tanulmányok (Budapest, 1917). Németül az Ungarischer Rundschau című folyóiratban *Griechische Reiseskizzen aus dem Sommer*, 1912.; különnyomatban München, 1914.; francia nyelven *Impressions de Grèce*, Budapest, 1913.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1909-től kezdve tették közzé Berzeviczy Albertnek azokat a jelentéseit, amelyeket a Társaságban a művészeti Greguss-díj odaítélése végett szerkesztett s amelyek főleg Benczur Gyula, Szinyei-Merse Pál és Dudich Andor művészetét méltatták.

Meleghangú, egészen lírai érzésekkel mondott beszéde, amelyet Szinyei-Merse Pál 50 éves jubileuma alkalmával Sáros vármegye ünnepi ülésén tartott, a *Magyar Figyelő*-ben jelent meg.

Sok művészettörténeti fejtegetést tartalmaznak *Beatrix királyné életrajza* című műve, továbbá Fabriczy Kornélról és Benczur Gyuláról mondott emlékbeszédei. Ezekről külön kell megemlékezniem (V. alatt).

Hivatott szakember megállapítása szerint különösen közel állt szívéhez és legjobban lekötötte őt a klasszikus nagy stílus, amelyet az ókornak és a renaissance kornak nagy mestereiben talált meg a legjobban. Az antik művészet, főleg Itália és Görögország műemlékei és sok ország művészeti kincseinek tanulmányozása fejlesztették ítélőtehetségét.

Művészettörténeti értekezései közé egyes munkáiba archaologiai fejtegetéseket is felvett.

Hálával vettük, hogy kérésünkre az Akadémia Képzőművészeti Bizottságának szervezésekor vállalta a bizottság elnöki tisztét, amelyet haláláig megtartott. E bizottság Petrovics Elek társunk — mint hivatott előadó — munkásságával több évre szóló programot dolgozott ki, amelynek alapján jutalomdíjat tűzött ki *Lotz Károly élete és művészete* méltatására¹ és közzétette a Bécsben tanult magyar művészek jegyzékét.²

3. Egyéb tudományok művelője.

Elnöki megnyitó beszédeinek idevágó fejtegetésein felül érdekes dolgozatokat tett közzé Berzeviczy az esztétika és irodalomtörténet köréből is.³

¹ A pályázat eredményes is volt.

² Fleischer Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián.* (A Magyar Tud. Akadémia kiadása. 1934.)

³ *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben.* Budapest.

Berzeviczynek parlamenti szereplése és hivatalos állásában kifejtett munkássága bizonyítja nagy jártasságát a társadalmi tudományok több ágában, különösen az alkotmányjog és a politikai tudomány terén. E tárgyú dolgozatai főleg eperjesi tanár korából és a korábbi évekből valók.¹

Nagy és maradandó siker kísérte boldogult elnökünknek azt a törekvését, amelyet az állandó nemzetközi választott bíróság megvalósítása végett fejtett ki.

E jelentős cél elérése érdekében mint az Interparlamentáris Konferencia magyar csoportjának alelnöke Budapesten és Párizsban² terjesztett elő javaslatot, illetőleg támogatta azt a korábban általa kezdeményezett indítványt, amelyet a Konferencia (amint később elnevezték : Interparlamentáris Unió) is elfogadott.

E munkásságának méltó elismerése volt az, hogy amikor a hágai állandó nemzetközi választott bíróságot csakugyan felállították, a magyar kormány Berzeviczyt kérte fel e bíróságnak magyarországi tagjául.³

BALOGH JENŐ.

1910. Újra lenyomatva az Olcsó Könyvtárban, 1577—1580. sz. : franciául *La surnaturel dans le théâtre de Shakespeare*. — *Michel Angelo és Shakespeare szonettjei* (Magyar Shakespeare-Tár VI. köt. és különnyomat 1914). Bevezetést írt Vörösmarty Mihály munkáihoz *Magyar klasszikusok*, XIII. kötet. — *Shakespeare ma* (Budapesti Szemle, 1935. június).

¹ *Rend és szabadság az igazgatásban* (Eperjes, 1877). *Politika és morál* (Eperjes, 1880). *A parlamentekről* (1900., Olcsó Könyvtár).

² Budapesten 1896. szeptember 23-án, Párizsban a francia szenátus ülésében 1900. augusztus 2-án, mind a kettőt francia nyelven tartotta. A két beszéd magyar fordítását közölte a *Beszédek és tanulmányok* I. kötete, 385—403. l.

³ A nemzetközi jog körébe vág a felsőházban tartott több beszéde : I. pl. az 1927/1932. évi országgyűlés felsőházának naplója, IV. köt., 333. l. (Kellog-paktum) ; V. köt., 172. l. (a trianoni szerződés, stb.)

HORÁNSZKY NÁNDOR.

— Első közlemény. —

Horánszky Nándor annak a, tehetségekben éppen nem szegény nemzedéknek volt egyik kimagasló tagja, amely a kiegyezést közvetlenül követő években lépett a politika küzdőterére.

Kristálytisztta jelleme, nagy tudása és felkészültsége, vonzó, nemes egyszerűsége, óriási munkabírása, a hazáért minden áldozatra kész önzetlensége mintha egyenesen arra kiválasztott férfiúvá avatták volna, hogy a nagyrészt ellenzéki padokon töltött közéleti szereplés után a miniszteri székbe emelkedve, megvalósítsa a nemzet javára három évtizeden át szerzett tapasztalatai alapján szükségesnek tartott terveit, elgondolásait.

A Mindenható azonban másként végzett. Miniszterségének 46-ik napján magához szólította, jóformán még mielőtt munkájához foghatott volna. Pályafutása így befejezetlen. Alkotások nem maradtak utána. Nevét még őrzik egy-egy utca névtáblái Egerben, Esztergomban és Budapesten, de az ifjabb nemzedék már keveset tud róla s a dolog természeténél fogva ma még csak a publicisztika eszközeivel és anyagával dolgozó legújabbkori történetírás sem tudja életét és küzdelmeit helyes megvilágításba állítani. De pályafutása befejezetlenségében is harmónikus egész. Megérdemli, hogy születésének 100-ik évfordulója alkalmából felújítsuk emlékezetét.¹

¹ Jelen cikk forrásai a képviselőház naplókötetei, az egykorú, főleg a Horánszky Nándor elhunytakor róla megjelent hírlapi közlemények, ezeken kívül több följegyzés, irat, levél a Horánszky Nándor hagyatékából, melyek szíves átengedéseért és szóbeli közléseiért itt fejezem ki hálás köszönetemet Horánszky Lajos úrnak, a néhai miniszter legifjabb fiának.

I.

Régi liptómegyei, nemesi családból származott, melynek ősei Hauch Polkó és Beucha¹ — az akkor még Turóccal és Árvával együtt Zólyom várához tartozott s mint a gyepűvonalon túl fekvő terület királyaink magántulajdonának tekintett Liptó megye² benépesítése és ezzel együtt gazdasági hasznosítása során — 1230-ban II. Endrétől kaptak Magyarfalva vidékén egy lakatlan földterületre királyi adományt. Hauchéknak, a Csehországból bevándorolt s itt nemesi jogok élvezetébe jutott, német eredetű hospeseknek leszármazottai alapítják Magyarfalva, Detrich-, utóbb Benedekfalva, Szentandrás, Hóra stb. községeket, melyekről a családalapítók szerteágazott ivadékai 1500 körül a benedekfalvi Detrich, Dluholuczky (Hosszúrétthy), Luby, a hórái Horánszky és a szentandrás Andreánszky családok külön családnevüket vették.³

A Horánszky-család egyik ága a XVII. század közepén Szepes megyébe telepedett át, ahol Tótfalura királyi adományt kapott. A történelemben főleg ez az ág játszott szerepet. Az első Horánszky, kiről a krónikák megemlékeznek, Péter, Árva várának kapitánya, ki a mohácsi vész után bekövetkezett gyászos időkben a két koronás király közül holtáig híve maradt Zápolyai Jánosnak. A szepesi ágból való János, ki a Wesselényi-féle szövetkezés korában tüzes kuruc volt, úgyszintén István, a II. Rákóczi Ferenc egyik vitéz tisztje. A családnak egykor szép vagyonából a XIX. század elejére már alig maradt valami. Utolsó roncseit Horánszky László adta zálogba a Bónis-családnak, a nélkül, hogy valaha is vissza tudta volna váltani. Ennek a Lászlónak fia János, aki 1814. május 9-én született Mahálfalván, Szepes megyében. Iskoláit Lőcsén járta, ahol meleg barátságot kötött a nála négy évvel fiatalabb Görgei Arthurral. Majd Egerbe költözött, ahol az

¹ Vitéz Horánszky Pál: *A benedekfalvi Luby-család leszármazása 1230-tól.* 1936. 1. 1.

² L. Mályusz Elemér: *Turóc-megye kialakulása.* 5. 1.

³ Vitéz Horánszky Pál: i. m. 1. és 3. 1.

1569. évi decretum 52. cikkelye értelmében törvénykezési ügyekben egyesített Heves és Külsőszolnok megyék levéltárnoka lett. Az ő fiai voltak a szépségéről híres Zemén Katalinnal (kinek családjáról azonban további adatok hiányzanak) kötött házasságából az 1838. jan. 15-én született Nándor s a nála idősebb Adolf és az ifjabb Bertalan nevű testvérei. Még meglevő szülőházukon a mai Horánszky-utcában szép márványtábla őrzi a Nándor emlékezetét.

Atyjuk régivágású, kemény, rideg ember volt, aki kis kúriájában szerény fizetéséből igen visszavonultan élt. Komorságát még fokozta melegszívű, áldozatos lelkű feleségének hirtelen, megrázó halála, aki a Kápolna mellett, 1849. febr. 26. és 27-én vívott véres ütközetben megsebesült és a közeli Egerbe szállított honvédek ápolása közben kolerába esett, amely néhány óra alatt elragadta. A szerető édesanya korai elvesztése végigkísérte a három fiút egész életükön át, de velük maradt dús örökségül anyjuk nemes szíve, gazdag kedélye. Hasonló szomorú élmény volt számukra a szomszédságukban lakott Csánk csizmadiának esete, aki az Egerbe bevonult és a főtéren ünnepi istentiszteletet tartó orosz katonaság közé furakodott s hazafias fájdalomban és tehetetlen dühében pisztolyát az ünneplőkre sütötte. Csak egy lövést adhatott le, mert a rá rohanó oroszok lefogták s bilincsbe verve, magukkal hurcolták és nyilván elvonulásuk közben agyonlőtték.

Gyermekkorának e gyászos emlékeivel kezdte Nándor a helybeli elemi iskola befejezése után középiskolai tanulmányait az ugyanottani cisztercita gimnáziumban. Itt is végig osztályának legkiválóbb növendéke volt. E címen kapta meg a Buttler gróftól alapított ösztöndíjat, mely lehetővé tette, hogy a kitűnő középiskolának máig legjelesebb volt diákja anyagi gondok nélkül szerezzék meg az érettségi bizonyítványt. Ezután még két évig az 1740 óta fennálló, jelenlegi elnevezése szerint érseki jogakadémián hallgatta szülővárosában az akkor kötelező bölcsészeti tanfolyamot, majd — zsebében az édesatyjától azzal a megjegyzéssel kapott 40 ezüst forinttal, hogy ez az összeg egyszersmind egész apai öröksége — a pesti egyetem jogi karára iratkozott be.

Noha saját emberségéből kellett magát fenntartania, tanulmányait a régi szorgalommal folytatta.

A szabadságharc bukása után mint kiskisgyőrűs látta, hallotta, bár talán nem értette meg egész világosan a nemzet kegyetlen próbára tételét, de már pesti egyetemi évei alatt öntudatosan és növekvő bizalommal a jövő iránt szemlélte a nemzeti lélek egyre bátrabb szárnyalását, tüntető megmozdulásait, melyeken nem tudott többé erőt venni sem a rendőrség, tömördek besúgóival, sem a beamterek hada, sőt a katonaság sem. Legföllebb még növelték az elkeseredést.

Ilyen hatások alatt fejlődött legfogékonyabb éveiben az ifjú Horánszky Nándor. Az atyai kéz szigorúsága, a család nyomasztó anyagi viszonyai fejlesztették ki benne a komoly, óvatos megfontoltságot, a teljes függetlenséget biztosító megélhetés után való vágyat, másfelől a nemzet szenvedése az önkényuralom alatt és közben a régi nemesi középosztály elszegényedése ébresztették fel lelkében azt az elhatározást, hogy valamikor ő is Széchenyi programja szerint szolgálja a hazát, mert a nemzet gazdasági és társadalmi erőinek istápolása és felfokozása nélkül minden politikai törekvés, küzdelem hiábavaló. Kedélyét azonban az életnek e nehéz iskolája sem tudta megrontani.

1858-ban megszerezvén az absolutóriumot, Szolnokra ment, ahol atyja az 1850-es évek közepén átvette Külsőszolnok megye levéltárát és gondozta 1876-ban bekövetkezett haláláig. Ott kezdte törvényszéki gyakorlatát, ahonnan az 1861-ben újra szervezett m. kir. ítélőtáblához neveztetett ki fogalmazónak. Ez évben elnyerte ügyvédi oklevelét, mire Szolnokra törvényszéki bírónak választották meg. Erről az állásáról azonban a provizórium behozatalával leköszönt s ugyanott ügyvédi irodát nyitott. Mint a víg társaságok kedvelője, az élénk szolnoki mulatozásokból ő is szívesen kivette részét. Fiatalabb képviselőtársa, ifj. Ábrányi Kornél följegyezte azt az esetet, mikor egy, napokig tartott dáridó végén Horánszky a Kossuth képével diszített házi oltár előtt egy elázott és megfélemlített osztrák zsandárt fölesketett Kossuthra és a magyar szabadságra.¹

¹ *Budapesti Napló* tárcája 1902. ápr. 20.

1862-ben megismerkedett egy neves és vagyonos szolnoki építőmester szép, művelt leányával: Koczka Emiliával, kit hónapok multával nőül is vett. Eszményibb, boldogabb házasságot alig lehet elképzelni az övékéénél. Kölcsönös szeretet, hűség és nagyabecsülés fűzte őket négy évtizeden át egészen a sírig egymáshoz. A melegszívű asszony a családi életnek, a gyermekek: Emilia, Irma, Gyula, Dezső és Lajos nevelésének gondját is lehetőleg maga viselte, amivel módot adott férjének, hogy teljes erővel élhessen ügyvédi hivatásának és a közügyeknek. Annál nagyobb szükség volt erre, mert a gazdag após közben vagyoniilag tönkrement.

A fiatal Horánszkyt alapos jogászai felkészültsége, hivatásának nemes felfogása, lelkiismeretessége, fennkölt gondolkozása néhány év alatt Szolnok városának, Külsőszolnok megyének és a Nagykovácsnak legkeresettebb ügyvédévé emelték. A legelőkelőbb urak őt választották jogtanácsosukul, — köztük hazánk jelenlegi kormányzójának családja és rokonsága — de bizalommal fordultak hozzá a kereskedővilág, az iparosok és a falu igazságkereső népe is. Nagy vagyonok pénzügyi rendezését vitte keresztül és mindig teljes eredménnyel, mert csak oly ügyeket vállalt, amelyek igazságosságához nem fért kétség. Ami szabad ideje maradt, azt a közügyek foglalták le, melyekből tevékenyen kivette részét s nem egy társadalmi, közművelődési vagy gazdasági intézmény egyenesen az ő buzgóságának köszönhette létrejöttét. Elnöksége alatt alakult meg Szolnok városának, melynek képviselőtestületébe is sietve beválasztották, első iskolaszéke, létesült az első kisdedóvó, az első takarékpénztár. 1870-ben a város katolikus polgársága őt küldte képviselőjéül az első katolikus autonómiai kongresszusra, melynek egyik jegyzője is lett és feltűnést keltett azzal a kijelentésével, hogy «nekünk nemcsak az államtól kell magunkat függetlenítenünk, hanem Rómától is», természetesen oly értelemben, hogy Róma ne szóljon bele a magyar belpolitikába.¹

Tízéves ügyvédkedésével szerény vagyont szerzett és oly tekintélyre tett szert, hogy az 1872. évi általános képviselőválasztásokon, június 22-én, a szolnoki kerület titkos

¹ Ifj. Ábrányi idézett tárcája.

szavazással,¹ balközépi programmal 1293 szavazattal Makay Imre tiszainokai földbirtokos, függetlenségi párti jelölt 1170 szavazatával szemben, tehát 123 szótöbbséggel képviselőjéül választotta.

34 éves volt Horánszky, mikor első ízben mandátumot vállalt. Vele egyidejűleg lett a képviselőház tagja Deák-párti programmal b. Sennyey Pál, a neves konzervatív politikus és a szintén Deák-párti ifjú gróf Apponyi Albert, kinek a szentendrei kerület bizalmát ugyancsak drága áron kellett megszereznie. Egyébként ezek az 1872. évi választások, ha a Lónyay-kormány pénzzel és hivatali hatalommal közbe nem lép, könnyen hozhattak volna oly többséget, amely felborította volna a kiegyezést. Így is az Alföld, a Dunántúl és a Székelyföld kerületeinek többsége, tehát maga a magyarság, ellenzéki képviselőt választott. Deák-párti volt 242, balközépi 116, függetlenségi 38, reformpárti (a tudós Schwarz Gyula csoportja) 5. A többi a különböző nemzetiségiekhez tartozott.

Hogy éppen a legmagyarabb kerületek fordultak szembe Deák nagy művével, annak az az eléggé nem kárhoztat-

¹ Az országgyűlési követeknek népképviselő alpján választásáról szóló 1848 : V. tc.-nek Ghyczy Kálmán által készített tervezetében az ide vonatkozó 32. § szerint «a szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, a szavazatszedő választmányának egyedüli jelenletében, a szavazatok összeszámítása mindazonáltal nyilván történik». Magába a törvénybe azonban a főrendiház többségének kívánságához képest a titkosságot kizáró szöveg került. De az a körülmény, hogy a törvénynek egy nyomtatott kiadásában tévedésből az eredeti szöveg látott napvilágot, alkalmat adott arra, hogy több kerületben titkosan szavaztak az 1874 : XXXIII. t. cikk életbe léptéig. — Magáról a titkos eljárásról az eredeti választási jegyzőkönyv ezeket mondja : ... A szavazás módját illetőleg ... kijelenti elnök, «hogy az titkosan, lécek segítségével, akként történik, hogy az elkülönített helyiségben felállított, rovátkos felülettel el látott, mindazáltal lakattal lezárt szekrények szolgálnak minden egyes szavazó rendelkezésére, amelyek egyike vagy másikába aztán az elnök kezéből átvett lécek az illetők által szabad tetszés szerint bedobtnak ; a szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, valamint a szavazatok összeszámítása is nyilvánosan történén».

ható, gonosz politika volt az oka, melyet Bécs 1849-től 1866-ig, Világostól Königgrätzig folytatott a magyarság ellen a politikai, társadalmi, gazdasági élet és a közművelődés minden terén. Ennek a botor politikának mérgező anyaga s a nép bálványának, a számkivetésben élő, jobbagyfelszabadító Kossuthnak levelei irányították érzelmi szempontok szerint hosszú időn át közéletünket s hozták magukkal alkotó, építő munka helyett a 67 és a 48 áldatlan harcát. Annál szomorúbb volt ez a végzetes, belső háború, mert nagy nemzeti energiák őrlték fel így egymást ; óriási vagyonok úsztak el a választásokon, noha egy világnézetet vallott néhány konzervativon kívül akkor minden művelt magyar, még pedig a történelemben egymást váltogató individualista és kollektivistá irányok közül a francia forradalom óta a társadalmi és gazdasági életviszonyok kötöttségét és politikailag a tekintélyuralmat képviselő abszolutisztikus kormányformák után az egyéniségnek minden vonatkozásban korlátlan érvényesülését hirdető liberalizmust.

A balközépnek két vezéregyénisége volt : a nagymúltú és kiváló tehetségű Ghyczy Kálmán, ki már az 1843/44. évi országgyűlésen mint Komárom megye egyik fiatal követe jelentékeny szerepet játszott ; aki mint nádori ítélőmester Kossuth és föltehetőleg gr. Batthyány Lajos megbízásából készítette a két legfontosabb 1848. évi közjogi törvényünket : a független magyar felelős minisztériumról szóló 1848 : III. és az országgyűlési követeknek népképviselő alapján választásáról szóló 1848 : V. t-cikket ; akit Deák, az első felelős magyar kormány igazságügyminisztere politikai államtitkáruul vett 1848-ban maga mellé és akit a rövid életű 1861. évi országgyűlés képviselőháza elnökévé választott. Puritán, komoly, jeles készütségű férfiú, akit a kiegyezésre következő években főleg az állam siralmas pénzügyei töltöttek el aggodalommal. A másik, a jóval fiatalabb Tisza Kálmán, már 1861-ben a határozati pártnak gr. Teleki László öngyilkossága után vezére. Széles látkörű politikus, kitűnő parlamenti debatter, telve tetterővel, aki a tépelődő, nehéz elhatározású Ghyczyvel szemben nagy kérdésekben is képes volt a lehetőségek gyors áttekintése és mérlegelése után rövid idő alatt

állást foglalni, dönteni s ha kellett, cselekedni. Az ő tollából kerültek ki 1868-ban a híres «bihari pontok», melyeket magáévá tett egy, Nagyváradon tartott ellenzéki nagygyűlés, majd az egész balközép és az 1872. évi általános választások előtt márc. 10-én Pesten tartott országos pártértekezlet is. E pontok lényege ez : Magyarország szabad és független ország, mihez képest a párt feladatának tartja, hogy minden alkotmányos eszközzel megszüntetni igyekezék mindazon törvényeket, melyek hazánk függetlenségével ellentétben állanak. Tehát megszüntetendők a delegációk és a közös minisztérium. Viszont önálló magyar hadsereg létesítendő, továbbá biztosítandó pénz- és kereskedelmi ügyeink függetlensége és hazánk függetlenségének diplomáciai elismerése. A programm ezzel az óvatos mondatral végződik : «A párt higgadtan fogja megválasztani az időt és az alkotmányos eszközöket elveinek megvalósítására.»¹

A balközép tagjainak nagy része a vidéki birtokos nemesség soraiból került ki. Többségük — bár nem ritkán anyagi gondokkal küszködve — önzetlen idealizmussal, de kevés hozzáértéssel igyekezett az ellenzéki padokon szolgálni a hazát. A középszerűek e táborában a néhány tehetséges dilettáns mellett csakhamar előkelő szerephez jut az élet iskoláját is megjárta, nagy általános műveltséggel és jogászai tudással rendelkező, a közgazdasági kérdések iránt is élénken érdeklődő, anyagilag független, a társaságban és a fehér asztalnál is szívesen látott Horánszky Nándor. A két vezér : Ghyczy és Tisza bizalmas barátságukba fogadják s valósággal személyükhöz szeretnék kapcsolni. Tisza híres geszti névnapjain, ezeken a reggelig tartott kedélyes mulatozásokon 1872-től 1877-ig jelen volt mindig Horánszky is, a párt legszorgalmasabb tagjainak egyike.

Az 1872. szept. 3-án összeült képviselőház első, alakuló ülési egyikén, szept. 9-én hangzott el néhány mondatból álló első felszólalása a VII. igazoló osztály jegyzőkönyvének ki-

¹ Egész terjedelmében közli Oláh Gyula : *Az 1875-ik évi júzió története* c. művében (161. l.), mely igen hasznos útmutatóul szolgál az 1872—1875. évek belpolitikai és párttörténetéhez.

igazítása tárgyában. Többi felszólalása is rendkívül rövid, tömör. Kezdetben főleg szolnoki helyi érdekű ügyeket visz a Ház elé, de szívesen mutat be különböző kérvényeket is. Így terjeszti be a kor világfelfogására igen jellemzően 1873. márc. 1-én Kistelek mezőváros számos lakosának kérvényét a Majthényi Dezső képviselő által benyújtott s a jezsuiták kitiltásáról szóló határozati javaslat napirendre tűzése és elfogadása iránt. De komoly szakértelemmel szól a fölmerülő jogi kérdésekhez és már az említett év jan. 22-én kb. félórán át igen szakszerűen foglalkozik az állami költségvetéssel. Szerényen mutat rá annak «zavaros és bonyolult szerkezetére», a «nagyobbszerű deficitre», a súlyos pénzügyi bajokat előidéző okokra, valamint azokra a teendőkre, melyek szerinte alkalmasak volnának a költségvetési egyensúly helyreállítására.

Szép sikert ért el ez év május 20-án elmondott interpellációjával, melyben arra kérte Pauler Tivadar igazságügy-minisztert, hogy a minisztérium egyik főtisztviselője (Csemegi Károly államtitkár és képviselő, akit azonban nem nevezett meg) által egy 9799 frankról szóló váltónak bizonyos Kohner Márk részére tévesen történt kiadásával utóbbinak megkárosult hitelezői az illető főtisztviselő kártérítési kötelezettségének megállapításával szükség esetén törvényes úton igényelhessék követelésük kiegyenlítését. Interpellációjával a Deák Ferenc figyelmét is magára vonta.¹

¹ Pauler igazságügy-miniszter válaszában elismerte, de nyomban mentegette is a nagy munkát végző Csemegi tévedését, mely miatt Kohner jogtalanul a váltó birtokába jutott, miért is ellene a bünvádi eljárás is megindult. A minisztériumban előfordult tévedést mélyen sajnálja. Egyébként azt véli, hogy a bíróság feladata megállapítani, kit és mennyiben terhel a kártérítés kötelezettsége.

Horánszky nem vette a választ tudomásul. Azért, — úgy mond — mert a dolog tévedésből történt, meg kellett volna indítani a fegyelmi eljárást, hogy az illető főtisztviselő igazolhassa magát, vagy viselje elnézésének méltó következeit. Kéri a válasz napirendre tűzését.

Pauler viszonzásában előadja, hogy az igazságügy-minisztérium illető tisztviselője ellen szerinte is lehet fegyelmit indítani, de itt se szándékosság, se culpa esete nem forgott fenn, s így csak a kártérítés ügye oldandó meg. Elnök kérdésére, hogy tudomásul

Az 1872. évi választások óta eltelt esztendő nagy változások ígérését hozta. A Lónyay Menyhért miniszterelnök lemondása Csernátony Lajos heves támadása következtében (1872. nov. 30), majd pár hónap multával (1873. márc. 5) a Tóth Vilmos belügyminiszteré, kiknek az ellenzék nem tudta megbocsátani a pénzzel és megfélemlítéssel végrehajtott választásokat, valamint az ország tovább romló, siralmas pénzügyi helyzete és a Deák-párt belső gyöngülése az év őszére odáig érlelte az eseményeket, hogy a balközép nagytekintélyű pártelnöke, Ghyczy Kálmán a párt nov. 7-én tartott értekezletén nyíltan bejelentette, hogy az ország pénzügyein csak a Deák-párt és a balközép egyesülése segíthet, a 67-es kiegyezés változatlan fenntartásával. Egyidejűleg bejelentette lemondását mandátumáról és kilépését a pártból. Dec. 3-án pedig a balközépnek egy 17 tagú, utóbb 30 főre szaporodott csoportja, benne Horánszky is, elhatározta, hogy a balközépből kilépve, középpárt néven Ghyczyhez csatlakozik, akit 3 nap mulva kerülete egyhangúlag újra választott. Példáját dec. 15-én, de már csak másodmagával, követte Horánszky is, aki azonban ezúttal csak 23 szótöbbséggel győzött az 1874. jan. 25-ikén lezajlott választáson ugyancsak Makay Imrével szemben.

Új megbízólevelével a zsebében ez év áprilisától kezdve ismét élénk részt vesz a Ház tanácskozásaiban, így kivált a közjegyzőkről és az ügyvédi rendtartásról szóló javaslatok részletes tárgyalásában. Meggyőződésének szabadságát azonban féltékenyen megőrizte továbbra is. Mikor a márc. 21-én

veszi-e a Ház a választ, a többség, látván Deák ülte maradását, nem vette a választ tudomásul.

Négy nap mulva, máj. 24-én tárgyalta a Ház a miniszter válaszát. Horánszky, mint első felszólaló hangsúlyozván, hogy interpellációjának egyetlen célja az igazságszolgáltatás tekintélyének és méltóságának megőrzése volt, megnyugvásának ad kifejezést, hogy a hibát elkövetett főtisztviselő a megfelelő összeget bírói letétbe helyezte. Többek — köztük Pauler, Deák, Tisza Kálmán — felszólalása után a Ház az ügy fölött napirendre tért. A vita során fölmerült és teljes tisztázást nyert az államtitkár tévedésével kapcsolatban a miniszteri felelősség kérdése is. (Horánszky felszólalásait l. az 1872-75. orszgy. naplója VII. köt. 7., 9. és 26. lapokon.)

pénzügyminiszterre kinevezett Ghyczy megkínálta őt miniszteri tanácsosi állással a pénzügyminisztériumban, amely méltóságból fiatalon fölemelkedhetett volna az államtitkárságba, sőt a miniszteri székbe is, gondolkozás nélkül elhárította a megtisztelő ajánlatot. Sőt a június 12-, illetőleg 16- és 22-én az igazságügyminiszter határozott állásfoglalása ellenére a bírói végrehajtói intézmény megszüntetése iránt beadott határozati javaslata és annak téves alapokból kiindult és így éppen nem helytálló indokolása egészen ellenzéki szellemtől volt áthatva, miként a temesvár-orsovai vasútvonalról szóló törvényjavaslathoz elhangzott beszéde is. Mindezek betetőzéseként dec. 10-én, az 1875. év első három hónapjára kért indemnitás vitájában bejelenti, hogy sajnálatára — a Ghyczy államférfiúi működése iránt nem viseltetik bizalommal, mert nyolc hónap alatt mást sem tett, mint hogy csak egy csomó adótörvénnyel lépett a Ház elé.

Valóban a néhány éve önálló magyar államháztartás kedvezőtlen képet mutatott. Az elhanyagolt, elmaradt, nagyarányú beruházásokra szoruló ország még rendes szükségleteit sem tudta adóbevételeiből fedezni, annál kevésbbé gondolhatott befektetésekre. A bizalmatlan nyugati nagy pénzügyi piacok mereven elzárkóztak a magyar államnak nyújtandó kölcsönök elől, amely így kénytelen volt, megalázó feltételek mellett is, a bécsi Rothschild-csoport hiteleit igénybe venni. A Ghyczy expozéja 1875-re az előző évinél ugyan 6 millió forinttal kevesebb, bár még így is 27 és $\frac{1}{2}$ milliónyi hiányt mutatott ki. Némi javulás tehát nem volt letagadható, mihez képest Horánszky és általában az ellenzék támadása nem volt egészen indokolt, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy azokban az esztendőben az orosz háborús készülődések miatt a monarchia is kénytelen volt újabb és újabb hadügyi póthitelekhez folyamodni és hogy az adók emelése, illetőleg újabb adónemek behozatala nélkül a pénzügyi helyzet kedvezőbb alakulása nem volt elképzelhető sem.

Az 1875. jan. 27-én megindult költségvetési vita vezetett a kibontakozás útjára, melynek három fordulata volt. Az egyik, mindjárt az első napon, a Ghyczy nagy, őszinte beszéde. A második febr. 1-én Lónyay Menyhért volt miniszter-

elnök felszólalása, mely a parlament két legnagyobb pártjának: a Deák-pártnak és a balközépnek a közjogi kérdések kikapcsolásával leendő egyesülésétől várta a pénzügyi és általában a belpolitikai viszonyok új rendjét. Végül a harmadik Tisza Kálmánnak febr. 3-án elmondott hatalmas beszéde, mely a fuzió alapja és kiindulási pontja lett a kiegyezés változatlan fenntartásával. Egyébként az Ausztriával fennálló vámszövetség kérdésében kijelentette, hogy ha az ország jogos, méltányos érdekei máskép kielégíthetők nem volnának, «a vámsorompók felállításának jogával is kell élni». A bankkérdésben csakis egy valóban és nem színleg önálló magyar bankot jelölt meg olyannak, mely az ország érdekeit kielégítheti. Tisza beszéde után a középpárt csatlakozott hozzá és 5-én tagjai bevonultak a balközép clubjába, a kormánypárti lapok pedig örömmel számoltak be Tisza felszólalásának nagy hatásáról és jelentőségéről.

A politikai helyzet ilyenén alakulására néhány nap mulva Bittó miniszterelnök beadta a kormány lemondását. Hosszabb tárgyalások eredményeként márc. 2-án a király kinevezte a Wenckheim-kormányt, tagjai közt Tiszával mint belügyminiszterrel és még két balközépi politikussal. Egy nappal előbb tartotta meg a két párt közös értekezletét, amelyen «szabadelvű párt» elnevezés alatt kimondták az egyesülést. A belépettek közt volt Horánszky is, aki ápr. második felében mint előadó ajánlotta a Háznak elfogadásra az elsőfokú bíróságok újabb szervezéséről és a büntetettek kölcsönös kiadása tárgyában Oroszországgal kötött szerződésről szóló javaslatokat. Rövidebb előadói beszédeket aligha mondtak még a Házban.

Az 1875. július első tíz napján megtartott általános választásokról 333 szabadelvű párti, 18 Sennyey-párti, 33 függetlenségi és 24 nemzetiségi képviselő jött be (5 kerületben pótválasztásra került a sor). Horánszky ez alkalommal Szolnokon nem lépett fel, hanem elfogadta a magyaróvári kerület megbízólevelét, melyet Tisza előzékenyen biztosított számára. De már a szintén Tiszától felkínált igazságügyi államtitkárságot elhárította magától.

Szolnoki kapcsolata megszűntével családotól felköltö-

zött Budapestre, ahol megvásárolta a Zerge- (ma Horánszky)-utca 14. számú telket, melyre igen kedves családi házat építtetett tágas, nyílt tornácokkal, udvarral, kerttel, melyeket vidám gyermekek kacagása, játszása tett hangossá s a Horánszky társaságkedvelő, rokonszenves egyénisége és feleségének, egy igazi nagyasszonynak szeretetreméltósága varázsolt vonzóvá a politikusok és más közéleti férfiak számára. «Egy zöld oázis a fővárosi sivatagban. Egy vidám falusi udvarház a bérkaszárnnyák rideg falai között».¹ Egyidejűleg ügyvédi irodáját is Budapestre helyezte át, de csak nagyobb jelentőségű ügyeket vállalt, mígnem 1893-ban ezeket is végleg Dezső fiának adta át.

Bármily meghitt barátságot tartott is fenn Tiszával, véleményszabadságát azért vele szemben is megőrizte. Ennek egyik megnyilatkozása a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló 1867 : XVI. t.-c. revíziójáról 1875. nov. 29-én előterjesztett interpellációja, melyben a közös vámterület fennmaradása mellett foglalt állást, ha az ország anyagi érdekeinek kielégítése ez úton elérhető. A kormányhoz való viszonyára, de az akkori parlamenti helyzetre, tagjainak a miniszterektől való függetlenségére legjellemzőbb az igazságügyi bizottságnak, melynek Horánszky egyik előkelő tagja és előadója volt, az a határozata, mellyel a bíróságoknál és ügyészségeknél alkalmazandó fizetési fokozatokról szóló törvényjavaslatot még általánosságban sem fogadta el. A bizottságnak erről beszámoló jelentését Horánszky mutatta be rövid előadói felszólalásában, amivel Perczel Béla igazságügyminiszter javaslata meg is bukott. Más fontos ügyekben viszont mint előadó teljes meggyőződéssel képviseli a kormány álláspontját.

Így 1876. május 23-án egy mentelmi ügyben elmondott második felszólalásában a következő klasszikus nyilatkozatot teszi a mentelmi jogról: «Az állam céljainak elérésére a mentelmi kiváltság csak eszköz és épp oly eszköz, mint eszköz maga a parlament. Fő az állam célja. S e célnak az eszközöket fölébe rendelni nem lehet és nem szabad . . . , már

¹ Ifj. Ábrányi Kornél tárcája i. h.

pedig ha egy képviselőnek a parlamenten kívül minden szabad volna, a mentelmi jog kedvéért áldozatul dobnánk az állami és társadalmi rendet, az államhatalom tekintélyét, egyszóval mindent.» (1875—78. országgyűlés képviselőházának naplója, VI. kötet, 314. lap.)

Hasonló nagyfontosságú az a kijelentés, melyet október 7-én mint a mentelmi bizottság előadója tesz a Ház előtt a felségárulással vádolt pán-szerb Miletics Szvetozár képviselő ügyében, kit a kormány kénytelen volt elfogatni. Okfejtése itt is szabatos, kétségbe nem vonható. Correctivum nélkül — úgymond — «a társadalmi és államrendet a mentelmi jog zsákmányául dobnánk, ezen correctivum pedig semmi esetre sem található fel másutt, mint a kormányi felelősség igénybevételében. Az lehetetlen, hogy a kormány felelős legyen a jogrendért és ne bírjon eszközökkel, melyekkel a jogrend érdekében még felelősség mellett se rendelkezhesék . . . A jelenlegihez hasonló eset végső stádiuma ügyis csak mindig a parlament leend.» (U. o. VIII. kötet, 56. lap.)

II.

A Tisza-kormány első éveinek legfontosabb teendője az Ausztriával kötött közgazdasági és pénzügyi kiegyezés megújítása volt. Tisza nehéz helyzetbe került. Korábban elfoglalt álláspontját lépésről-lépésre kénytelen volt az osztrák kormánnyal való tárgyalásai során feladni. Még az Ausztriában gyártott, de Magyarországon elfogyasztott sör, szesz, cukor stb. fogyasztási adójában sem tudta keresztülvinni, hogy az ebből származó jövedelem itthon maradjon. Még kevésbé érhetett el eredményt az önálló bank kérdésében, melytől eredetileg ő és az egész magyar közvélemény is gazdasági életünk fellendülését várta. Itt váltak el egymástól Horánszky és Tisza útjai.

A kiegyezés, melynek értelmében egyébként az osztrák nemzeti bank osztrák-magyar bankká változott és jegyein a német felírással egyenlősítve megjelent a magyarnyelvű jelzés is és amely biztosította Magyarország hiteligenyeinek kielégítését is, sok tekintetben nem volt előnyös az országra.

Tisza e miatt 1877. február elején beadta lemondását, amit Ferenc József 8-án tudomásul is vett. Tisza két nap mulva tájékoztatta lemondásáról a Házat, előadván, hogy a leköszönt kormány tagjai szerint kielégítő megoldást Magyarországra a bankkérdésben csak az önálló magyar bank felállítása hozhat. Az országnak ezt a jogát a király sem vonta kétségbe, de aggályait fejezte ki Magyarország jólétén az önálló bank felállítása esetére. (U. o. X. kötet, 38. lap.) A nehéz viszonyok közt azonban senki sem vállalta a kormányt, mire a király 26-án újra Tiszát nevezte ki, aki ez alkalommal elfogadta a király feltételeit. Történetesen ugyanakkor Bécsben tartózkodott Horánszky is, aki előtt Tisza hosszú beszélgetésben nyíltan feltárta a király álláspontját, melyből semmi szín alatt sem fog engedni, s bejelentette, hogy a király feltételeinek elfogadásával vállalja az új kinevezést. Horánszky erre megjegyezte, hogy Tisza elfogja veszíteni a nemzet bizalmát s nem marad más erő rendelkezésére, mint a kormányhatalom eszközei. Éjfélíg tartó beszélgetésük után barátságosan váltak el egymástól s Tisza e szavakkal búcsúzott az önálló bankhoz ragaszkodó Horánszkytól: «Amennyire sajnálom elhatározasodat, annyira becsülöm őszinteségedet.»

De lemondott az Auersperg herceg kormánya is, mert a Reichsrat többsége nem akarta megszavazni a megnövekedett költségeket és a magasabb vámokat. Végül is az ellenéteket az uralkodó személyes közbelépése simította el.

Az 1878. január 28-án megindult vitában, nyolc nappal Apponyi felszólalása után, február 6-án emelkedett szólásra Horánszky. Sajnálja, — úgymond — hogy a kormány politikájának háromévi támogatása után épp most vált bizalmatlanná a kormány iránt, amelynek élén álló férfiú nagy tehetségét, hazafiságát, jobb ügyre felhasználandó bátorságát nem vonja kétségbe. Elismeri, hogy a kiegyezési tárgyalásokban csak a kölcsönös méltányosság és igazság alapján találkozhatnak a tárgyaló felek, de a jelen kiegyezésnél később «egy külön vámterület felállítására irányuló politikát annak küzdelmeivel együtt» elfogadni, bár jól ismeri a külön vámterület várható veszélyeit. Károsnak mondja a védvamos rendszert is, amely merőben ellene van az 1851 óta

érvényesülő szabadkereskedelmi irányzatnak s csak néhány osztrák nagyiparosnak válik javára. Végül ellenezte a kiegyezési javaslatokat azért is, mert a monarchia másik államával való viszony őszintesége és a monarchia ereje és hatalma érdekében nem engedhető, hogy egy teljesen megvert és elégedetlen Magyarország kerüljön ki az egyességből. (XV. kötet 30. lap). Február 19-én volt a szavazás. Igennel szavazott 219, nemmel 183, távolmaradt 40. A nemmel szavazók közt volt Apponyi, Horánszky, Kállay Béni, Kerkápoly, Lónyay Menyhért, Pulszky Ágost, báró Simonyi Lajos, nemrég még Tisza minisztertársa, Szilágyi Dezső stb.

Június 21-én a 80 milliós államadósságról szóló törvényjavaslat tárgyalásánál már tovább megy Horánszky és a politikai morál hiányával vádolja a kormányt, mely az előző kormány kezéből kivette a gyeplőt, de a nemzetnek tett ígéretéből semmit nem váltott be. (U. o. XVIII. kötet, 218. lap.)

Június 28-án szentesítette a király a kiegyezési javaslatokat. Utólagosan megállapíthatjuk, hogy ha nem is volt általában kedvező a kiegyezés ránk, de sokkal jobbat az ország akkori politikai és gazdasági viszonyai közt azok sem köthettek volna, akik e miatt, közel hetvenen, kiléptek a szabadelvű pártból.

A következő új választásokon Horánszky két kerületben is fellépett: Dunavecseán, ahol Jankovich Miklóssal szemben maradt néhány szavazattal kisebbségben és Esztergomban, ahol, bár Apponyi és Szilágyi is nagy beszédekkel korteskedtek mellette, az augusztus 11-én tartott szavazáson a város nagynevű fia, Pór Antal apátkanonok, a tudós történetíró s az előző ciklusban is Esztergom képviselője, vitte el a mandátumot 51 főnyi többséggel.

Bármily erős kézzel vezette is Tisza a választásokat, az előző országgyűlés képviselőházának 333 szabadelvű párti tagjából csak 239-et tudott visszahozni — Debrecenben maga is megbukott — szemben az egyesült ellenzék — gúnynéven habarékpárt — 75, a függetlenségi párt 76, a pártönkívüliek 14 és a nemzetiségiek 9 mandátumával. Ennek az országgyűlésnek kellett megküzdenie az orosz-török háború és Bosznia occupatiójának súlyos problémáival, melyek az

ország hangulatát a Tisza-kormány és főleg Tisza személye ellen fordították. Tisza e példátlanul nehéz parlamenti helyzetnek is ura tudott maradni, noha az occupatio miatt Széll Kálmán pénzügyminiszter is otthagya. Nagyszerű emberismerete, diplomáciai ügyessége, kitűnő taktikai érzéke és pártvezéri képessége lehetővé tette, hogy néha csak 8—10 főnyi többséggel megússza a veszedelmeket s az ország belső rendjével, fokozódó megerősödésével alapot szolgáltatson Andrásy külpolitikájához, melynek legmaradandóbb eredménye az 1879. október 7-én a Németbirodalommal létrejött s az orosz imperialista törekvésekkel szemben védelmet biztosító kettős szövetség.

Tisza sikeres kormányzása nemcsak az udvar előtt növelte tekintélyét, hanem az ország súlyát is emelte Ausztriával szemben, hol a belpolitikai viszonyok kedvezőtlen fejlődése bénítólag hatott a kormányzatra. Itthon azonban a szabadelvű párt az 1881. évi általános választásokon újabb négy kerületet veszített. De a «közjogi alapon álló ellenzéki kör», rövid nevén mérsékelt ellenzék, is az előző 75-ből csak 57 kerületben tudott győzni. Horánszky ezúttal ismét Esztergomban próbált szerencsét, még pedig teljes sikerrel. A június 26-án tartott választáson Pór Antal, híveitől elhagyatva, visszalépett, mire a mandátumot 754 szavazattal a kormánypárti jelölt 137 szavazata ellen el is nyerte.

Kevéssel utóbb, 1882. április 1-én, meggyilkolták Tisza-eszláron Solymosi Esztert. E szomorú eset, mint rituális gyilkosság csakhamar világhírré tett szert. A zsidóság minden pártból a legkiválóbb jogászra bízta védelmét. Így kérte fel védőül az egyesült ellenzék soraiból Horánszkyt az 1883. nyarán megindult törvényszéki tárgyalásra. Horánszky egy ideig az antiszemiták erős támadásai ellenére is, kiknek vezérével, Verhovay Gyulával, pisztolypárbajt is vívott, résztvett a védelemben s jelen volt a híres boncolásnál is, mely hivatva volt megállapítani, vajjon a Tiszadadánál kifogott hullá a Solymosi Eszteré-e, vagy sem. Eötvös Károly védői túlbuzgósága azonban kedvét vette a védelemtől s Szilágyi Dezső tanácsára, ki kezdettől ellenezte ezt a szerepet, és barátainak kérésére lemondott megbízatásáról.

Az 1884. június 13-i, valamint az 1887. június 17-i választáson Németh Albert, illetőleg Polónyi Géza függetlenségi párti jelöltekkel szemben nagy többséggel győzött Esztergomban. Ez utóbb említett általános választáson Deák rendíthetetlen hívének, az 1880-as évek eleje óta őt meleg barátságával kitüntető Samassa József nagynevű egri érseknek óhajára fellépett a gyöngyösi kerületben is, de itt óriási küzdelem után 2 szótöbbséggel Visontai Kovách László, a képviselőháznak hosszú időközön át volt háznagya, nyerte el a mandátumot.

1892-ben búcsút vett esztergomi híveitől, mert nem akarta, hogy az egyházpolitikai kérdések küszöbön álló törvényhozási rendezésénél az ő nemes liberális felfogása összeütközésbe hozza a hercegprímás székhelye választói akárcsak egy kis részének ellenkező meggyőződésével. Ismét két kerületben lépett fel: Szepsiben, Abaujtona- és Magyarlápason, Szolnokdoboka megyében. Amott sikerült elhódítania a kormánypárttól a mandátumot, emitt két magyar falu: Magyarlapos és Domokos választói hűségesen rászavaztak, sőt az oláhok egy töredéke is, bár maga meg sem jelent a kerületben a kemény téli időben. Többségük azonban, úgyszintén az oláhláposbányai bányászok a kormánypárti jelölt javára döntöttek. Ez időtől élete végéig, tehát a hirhedt 1896. évi Bánffy féle és az 1901. évi általános választásokon csak Szepsiben lépett fel és kapott mandátumot.

NAGY MIKLÓS.

LEOPARDI.

1837. június 14-én halt meg Leopardi, Európa XIX. századának a Hamlete. Meglehetősen elfelejtettük ; pedig hangja egyik uralkodó hang az európai költészet koncertjében, gondolatait csaknem mindennap elgondoljuk. Él. Hallgatagon bennünk él.

Milyen érdekes ellentmondás : azur Itália — és fekete pesszimizmus. Leopardi — és a rohanó élet olasz nemzete. Azt hinné az ember : Taine milieu-elmélete már itt csődöt mondott, ha nem tudná, hogy Leopardi a Szent Szövetség szomorú korában élt, Schopenhauernek mintegy távoli, nem ismert testvére ; kietlen magányban, Recanati falu elmerült szigetén, betegség-összetörte testben. Pesszimizmusa nem a kék olasz ég, az örök tenger és a havas-ködös Alpok kitenyészített lelki virága, hanem a benne lappangó tuberkulózis, az elferdült gerincű nyomorék test és a neki nem való környezet hajtása. Negyvenegy lírai verse egyetlen hosszú monológ : nyomorult az élet, rabszolga az ember, egyetlen megmentőnk a halál. Mintha csak a mi Vajda Jánosunkat hallanánk.

Leopardi pesszimizmusa : *a dél pesszimizmusa*. Művészeibb, arisztokratább, mint a Schopenhauer *északi pesszimizmusa*. Leopardi nem ismerte Schopenhauert, nem lehetett rá hatással. De egy korszakban éltek, az uniformizáló európai Szent Szövetség elaltató korában. Mikor Schopenhauer megismerte Leopardi műveit : testvérlelket talált benne. Leopardi pesszimizmusa *tétlen szemlélet*, mely az élet megvetésében áll ; a Schopenhaueré tette, *cselekvésre szólító akarat*, mely szabad akaratunkat a sors kényszerűsége alá rendeli, magunkat áztatva : hogy mi is azt akarjuk, amit a végzetünk. Leopardi pesszimizmusa érzelmi és elméleti. a Schopenhaueré

értelmi és gyakorlati. Leopardi pesszimizmusában az ő szellemi arisztokratizmusa vet északi fényt; Schopenhauer akaraton forgó pesszimizmusa: demokratikus humanizmus. Schopenhauer világfelfogása filozófiai világkép, minden idő útmutatójának van fölállítva; a Leopardi pesszimizmusának oka és okozata, kútfeje és következménye: őmaga, az előkelő beteg. Leopardi pesszimizmusa művészi szemlélet, azaz költészet; Schopenhaueré tudás, tapasztalaton épült filozófia, noha igen erős támasztói a költők, különösen a tragikusok.

Leopardi olyan költő, aki mindig egy húron játszik. Az egyhúrú hegedű, akármilyen művészettel variálja is rajta dallamát a művész, mégis csak monoton. Leopardi sem tudja elkerülni az egyhangúságot. Negyvenegy lírai költeményében egy a téma: az élet semmisége, egy a forma: a gondolatok hullámlásával váltakozó hosszabb-rövidebb sorok strófatlan szabad ömlése; időnként úgy bukkannak föl a rímek benne, mint szalon-tóban az aranyhalak. Csaknem valamennyi verse gondolati, hangulatot a gondolatok szomorúsága teremt hozzájuk.

Két hazafias ódáját: az *Itáliához* és a *Dante szobrára* címűt Pietro Giordani barátjának unszolására írta. Tulajdonképpen az ilyen költőnek csak egy témája lehet: önmaga vagy az emberiség. A kettő talán egy; mert Leopardi önmagában az emberiséget siratja. Az emberiség nagy körén belül eső kisebb csoportok, város, társadalom, nemzet: nem nagyon érdekelhetik. Aki az emberiség fájalmát viseli, annak a nemzetek csak kis lépcsők a nagy magaslatához. Éppen ez a hatalmas synthesis, amelyben látja az egész földet a rajta levő emberiséggel, ez teszi Leopardi művészi magatartását magasztossá, fenségessé. A fenség: a szépség nagy formája; Leopardinál azért nagyok a szavak, a gondolatok, mert szemlélete és tárgya szinte kozmikusan nagy és hatalmas. Ünnepeyessége is innen ered; nem száll le társtalansága tornyából az emberekhez, magasból nézi az életet. Nem harcos, csak szemlélő. Amit ő él, az mintegy sűrített szenvedése az emberiségnek. Ez a magasból és távolból nézés hidegséget jelentene, ha a költő nem vállalná a közösséget a nyo-

morult emberiséggel. De vállalja. Mert szánja boldogtalan embertársait. Magán keresztül érzi az emberiség vonagló szívének fájó rengését. Ez a magában érzett szívrenség a szimpátiának művészi formája : a téma fáj a művészeknek, tehát a művész fájdalom a téma.

A művészet : életigenlés. A pesszimizmus : életörömtagadás, tehát félig-meddig élettagadás, életmegvetés. Lehet a pesszimista lélek művész? Lehet a pesszimizmus művészi kifejezése egy léleknek? A látszólagos ellentmondás feloldódik a mélyben. A pesszimizmus tulajdonképpen az a világérzés, amely az egyén és az emberiség életcéltalanságának a láttára fog el bennünket az örök természet romolhatatlansága előtt. Aki belátja, hogy a parányi Földcsillagon nyüzsgő emberboly egész mozgolódása, bár az emberre magára borzalmas kínokkal, reménytelen törtetéssel van tele, csak kábító körforgás, amely mozgás előrehaladás nélkül, célrafutás cél nélkül, harc győzelem nélkül, halál igazi életuralom nélkül : az már emberfölötti magasságból látja életünket. A pesszimista így látja, tehát magasabbrendű szellem. Tragédia-költészetünk már Aischylos óta a pesszimizmus hangján szól ; csupa bukás, erények csupa rontó hatalma, nagy egyének összeomlása a végzetünkkel vívott csatában. Hogy magasról bukni dicsőség, emlékünket fenntartó baleset : az csak magunk áztatása a reménytelenség éjtszakáján. Olyan, mint a másvilágban való hitünk : annyira borzalmas ez a való élet, hogy képtelenségnek tartjuk vak és iszonyatos igazságtalanságait : kénytelenek vagyunk rajta túl jobbat és szebbet álmodni. A tragédia-költészet s a lírában a filozófiai líra : emberi sorsunk látása és láttatása önátlatás nélkül. Akkor mondjuk a legnagyobbat, mikor a legszomorúbbat mondjuk. Az igazság itt egy a rémülettel. A tragédia az igazi rémület költészete. Leopardi lírikus ; lírája belső rétegződése filozófiát takar ; ez a filozófia annyi, hogy életünk a jó és szép látszatába burkolt reménytelenség, kín és iszonyúság. Jobb lett volna meg sem születnünk. Ez a líra is tragikus ; olyan a Leopardi beszéde, mintha a temetőben töprengő Hamletet hallanánk : akármi vagy, akármit művelsz, ember, lényed egy csipetnyi por, felséges gondolatokat villámló agyad : egy

csontgömböt megtöltő velő, amely a sírban kiszárad és férgeknek lesz a tápláléka. Leopardi ódái egy új Hamlet tragikus monológjai. Még a fényük is olyan sötét fény, mint a Hamlet gondolatainak fénye. Nemesség feszül ezekben a tűnődésekben: a másoknál jobb lélek belátása és messzelátása. Ha Leopardit olvassuk, mintha királyi palotában volnánk: a gondolatok és képek fejedelmi nagysága királyi hangulattal vesz bennünket körül. A művész attitűdje: magasság és magánosság; mindkettő kivételességet jelent; a kivételesség ritkaság, egyszerűvalóság, vagyis fejedelmi. Leopardi pesszimizista lírája fejedelmi költészet. Mindig úgy zeng, mintha nemes lélek nagy törvényeit olvasnók. Emberileg örök értékű szavak vízesése zuhog itt, elemi erejük és általános érvényük a természet örök törvényeit juttatja eszünkbe. Ez a fejedelmiség: vezériség; az ilyen művész nem a tömegnek való, mert túlságosan magas és világos. Önmagukért ülnek a Magánosság fekete csarnokában a legnemesebb gyász sötét trónján, emlékeztető szobrok az idők végtelen országútja mentén. Művészek, ha pesszimizták is. Sőt éppen azért kivételesen nagy művészek, mert tisztán látják végzetünket. Végzetünk Sisyphusé: roppant kőtömböt görgetünk hegy tetejére s amint föléjük, a borzasztó kő a másik oldalon lezuhan; kezdjük újra az egészet, megállás és cél nélkül. Van ennek a pokoli munkának szépsége? Van. Az erő és a céltalanság. A céltalan erő. Az erő céltalansága.

Itáliához című hatalmas ódája a féltő hazaszeretnek nem pesszimizista éneke, bár hazáját a leigázottság sötét novemberében látja a költő. De az a kérdés-zuhatag, amely a hajdan királynő- s most cseléd-ország sorsát forgatja, verdesi: nem az elfásult megadásnak, hanem a feltámasztó hatalomnak, férfi-erőnek korbácsoló zuhataga. Ősi nagyság — nyomorult jelen: ez az a kettős tengely, amelyen Leopardi gondolatsora itt forog. Itália szomorú jelene a nagy görög nép mult dicsőségére veti át képzeletét és Thermopylae háromszáza jut eszébe, mintha Róma népének halált életre fordító vas elszánásáért idézné azokat. A hellén önfeláldozásnak, a perzsákon aratott véres diadalnak reszkettető és viharként sodró képét állítja csüggedt nemzete elé. Simonides görög

költő ajkára adott szavakkal, mintha közvetve azt mondaná : ha ilyenek leszünk, hamarabb buknak tengerbe sisteregve a csillagok, mint hírünk és fajtánk elenyésszen. Ez az óda. zuhatagos omlásával. ma is szívbevágó költemény ; s nem lehet csodálni, hogy a ma dicsőséges Itáliájának artisztikus és optimista költője, D'Annunzio, híres I. ditirambjában ugyanezt a formát, ugyanezt a hangot használja ; a kérdéseknek ezt a Leopardi-teremtette záporát esőzteti, a gondolatoknak ezt az érzések hullámán lebegését érezteti egy Itália dicsőségét, halhatatlan életét magasztaló költeményében, mint a sötét látású Leopardi egy kétségbeesett ódájában, amely maga az eget ostromló remény.

A *Dante szobrára* című másik hazafias ódája a mult idők magasztalójának (laudator temporis acti) mutatja Leopardit. Innen is érzik, hogy pesszimizmusa romantikus, mert részletképeiben föl-fölvillan a jobb, a szebb ; a jelen nyomorult, de dicsőséges az elmúlt. Csak a távoli élet a szép. Távoli hegyek kékek, távoli századok fényben ragyogók. A közelvaló durva, kietlen, fájó. A közelvaló : a jelenünk, amelyben élünk. Ez fáj a legjobban. Dante is a múlté, Dante is nagy. A jelen parányi embere akkor legnagyobb, mikor a mult nagyjainak hódol. Dantét elfeledte a maga kora ; porai idegen helyen nyugosznak, nem szülőföldjében. Firenzében emlék sem őrzi nevét. Most, a Leopardi korában, készülnek szobrot emelni neki. Erre írja ódáját a költő. Az örök művészet enyhít bennünket, ha betegek vagyunk. Boldognak mondja Dantét, mert nem látja szép Itália pusztulását. Tehát egy régi nagy név, az ellentétek képzetkapcsolásával, a szolgaságba süllyedt Itáliát idézi lelkébe s megárad pesszimizmusának panaszforrása : azért is fáj az élet, mert szörnyű a jelenünk s azért is, mert e szörnyű jelennek nagyságos multja volt.

Többi ódája ugyanezt a hangot variálja, akár hétköznapi semmisségből nő ki, akár magasztos témát ölel körül. Hatalmas gondolatokra serkenti egy filológiai véletlen : Angelo Mai bíbornok 1820-ban megtalálja Cicero *De republica* című munkáját. A Recanati sívár magányába temetkezett Leopardi megrendül : te merész olasz, te Angelo Mai, mit akarsz, hogy fölnyitod mult századok zárát és elveszett

kincseket bányászol az idők bányájából? Tehát az olasz dicsőség a téma, a legboldogabb hangokat kívánó, reménységkeltő, tette ösztönző, minden, csak nem pesszimizmus. Mit kezdhet ezzel egy olyan koporsóba boltozott lélek, mint a Leopardié? A kivételes szerencse újra az állandó nyomorúság, tespedés, a sivár jelen sötét képét állítja elébe s a félholtak századának becsmérli a jelent, a saját idejét, amelyen az életunalom köde nehezül, csak azért, hogy annál irigyebben magasztalhassa a Ciceróék korát. De pillanatra mintha ráeszmélne magára, külön szakítja magát minden más olasztól és riadva kérdi: «Ha nektek még van reményetek, mi véd meg *engemet* kínomtól? Éjtszakám vak sötét s amit látok: az minden reményt esztelen, bárgyú mesének mond.» Ebben a filológust magasztaló ódájában is ott vannak Leopardi pesszimizmusának alapigéi:

Első olasz dalunk gyászból ömölt.
S mégis: nem oly maró a bánat,
Mely búsít, mint az életunalom,
Mely fojtogat. Boldog, ki sirva él.
Nekünk a sors nem könnyet ad — csömört!
S ha születünk, ha elnyugszunk pihenni,
Mellettünk ott terpszkedik a semmi.¹

A lelki nihilizmus határán járunk. Ennek a fekete hangnak két oka van: egyik *egyéni*, másik *nemzeti*. Egyéni oka: Leopardi hátgerincferdülése, a gyógyíthatatlan betegség (valószínűleg tuberkulózis), amely élőhalottá teszi; nemzeti oka: a Szent Szövetség kora, Itália leigázása, Ausztria hatalma alá hajlítása. Recanatiból nézve s a Leopardi elszigetelt halottasházából nézve: köröskörül sötét a szemhatár; nem lehet csodálni, ha az olasz örömről kezdett énekében is ezt sóhajtja: *minden elpusztul, örök csak egy: a szenvedés.*

Most intímebb körben hallgassuk meg hangját. Van egy húga: Paulina; verset ír a menyegzőjére. Tehát a téma újra az életigenlés, az életkezdés, az ifjúság révbefutása, a család életének megindulása, az anyaság, a következő nemzedék megérlelése. Csupa szikrázó szavakat, piros és fehér gondola-

¹ Radó Antal fordítása.

tokat kívánó. Mit kezd ezzel a feketén látó képzeletű magános költő? Menyasszony hugának, a földi édenkert kapujánál boldogságot, hosszú ifjúságot kívánna minden más ember. Leopardi igen komoly intelmekkel koszorúzza meg a testvérét. Azzal kezdi versét : most, hogy elhagyod a csendes szülői házat, «hol édes álmok, csalfa tévelygések hazug hadával vett körül a menny — ismerd meg *korunk szégyenét*, húgom. Azon légy majd, hogy ifjú csemetédet a *régiek példája hozza lázba*; óh mert kegyetlen végzetünk ma férfi-erőt már nem növel, ma gyöngé szívet rejt a gyöngé mell.» Egy fiatal lánynak magánéletét, az állam és társadalom zavaros magasába emelve, az egész olaszság életével fűzi össze. Leopardi magános magasságából synthesisben látja az egyének és a köz életét; nem tudja egymástól elválasztani őket. Képzeljük el Vörösmartyt, ha Csajághy Laura menyasszonyi ajándékát, *A merengőhöz* c. gyönyörű költeményét nemzetgazdasági, népnemesítési, szóval állami, sőt politikai tendenciával rakta volna tele. Leopardi tehát meg akarja menyasszony-húgával ismertetni «korunknak szégyenét.» Azt mondja tovább : «Fiad boldogtalan vagy gyáva lesz.» Inkább legyen tehát boldogtalan. Ma áthághatatlan örvény zajong erény és szerencse közt. Az emberiség fölött bealkonyul, megkésve jött az, aki ma fényt keres. Ha gyermeked lesz, arra vigyázz : ne jólét rabja legyen magzatod, ne hánykolódjék gyáva félsz és léhaskodó remény ölében. Így boldogoknak mondanak a késő századok. «Mert amíg élsz : erényedet e faj silány szokása fitymálja, de dicsőít, ha már eltemettek».

Az örökkévalóság szempontjából vagy a nemzet életének és sorsának szempontjából nézni s mérlegelni egy fiatal nő életét : elég szokatlan. Leopardi magasztos és magas fölfogását mutatja az, hogy hugának a sorsát századok távolába mélyíti és halála után is nyomon kíséri, mint egy Caesarét vagy egy Michelangeloét. Madáchcsal ellentétben, aki a nő bűnét kora bűnének, erényét a saját erényének mondja, Leopardi minden kor bűnéért a szegény nőt teszi felelőssé, mert a nők szülik az emberiséget s benne a bűnt és a bajt :

E hon sokat vár tőletek, ti nők.
 Édes sugáru szép szemeitek
 Javunkra, nem veszedelmünkre nyerték
 A tüzzel, vassal mérköző erőt ;
 A bátor ember tette keltét,
 A bölcs szavát ti, ti vezérlitek ;
 Tinektek hódol támadat s nyugat.
Korunk bűnéért vajon ki felelne,
Ha nem ti? Hogy már régen messze tűnt
 Az ifjú, szent hév ; hogy már rég velőtlen
 És korhatag lett nemzetünk.
 Hogy álmos annyi elme.
 Hogy annyi szándék lett erőtelen.
 S puhultak izmaink, idegeink :
Nem a ti bűnök-e mind?

Van ebben sok igazság. Ahogy egy család erkölce az anya jellemén épül : egy nemzet morális emelkedéseért vagy lezuhanásáért is az anyák felelősek. A család körében az anyák nevelik a gyermekeket, ha jók : jóra, ha rosszak : rosszra ; a züllött társadalom az elzüllött nők társadalma ; ahol a nőknek nincs becsülete : ott elsősorban az anyák a bűnösök.

Leopardi érzi a szerelem szentségét is. Hiszen az ő szerelmei ideális, plátói szerelmek voltak. Olyan nőket szeretett, akik őt sohse látták. Azt mondják, úgy halt meg, hogy nőt sohasem ölelt a szerelem testi értelmében. Ómaga vallja : «A szerelem nagy tette ösztökél s a báj magasztos érzés iskolája.» A spártai férfi és nő az ideálja ; spártai anya nem szült gyáva fiút ; a spártai ifjút a kedvese küldte csatába, odanyujtva neki paizsát : ezzel vagy ezen. Leopardi azt mondja hűgának : «Ne merjetez gyáva fiakat szülni». Ez is spártai szó. A régi Róma történetéből. Virginiát, a nemes szűzet kelti föl Leopardi, Virginiát aki a hozzá méltatlan Appiust eldobta magától s inkább atyja kardjától esett el, semhogy bitorló szakítsa le teste tiszta virágát. «Óh büszke lány, a te korodban dicsőbb nap állt a föld fölött» — kiáltja lelkesülten a pesszimista költő.

A legizgatóbb kérdés következik most : hogy' áll az ilyen pesszimista lélek szemben a szerelemmel? Hiszen a szerelem maga a legönzőbb optimizmus. Leopardi pesszimizmusa, ezt

nagyon hangsúlyozzuk, csaknem mindig a saját korára, a maga napjaira vonatkozik. A szerelem szintén a jelen hatalmas érzése. Ha a pesszimista megveti a maga jelenét, akkor a szerelmet is megveti benne; akkor Leopardinak a szerelem is édes tévelygés, vagy ahogy ő mondja: «végső tévelygés». Talán az, de senki sem érezte jobban, még tagadólagosan is, a *szentségét*. Van egy ódája, a címe: *Hölgyemhez*; olyan valakihez írta, aki sohasem látta őt. Szokásaként ki is emeli a szomorú jelenből s ezt írja róla: «Tán abban a korban éltél régesrégén, melyet aranykornak mondanak... Vagy a fukar sors azt akarja tán: ne jöjj közénk, csak századok után?» Tehát szerelmi ideálját oly drágának, oly magasztosnak, oly jónak érzi, hogy nem bírja a rossz jelen keretébe állítani; inkább ne lássa soha, csak álmai legyenek róla, hogy örök tisztaságában tartsa meg. Mintha Adynál zendülne föl ennek az érzésnek késői visszhangja: «Meg akarlak tartani téged, azért választom örödlül a megszépítő messzeséget». Mi ez a megszépítő messzeség? Az érzelem romantikája. Hát lehet romantikus a pesszimista? Úgy látszik, lehet, mert Leopardi a szerelemben: az. Távoli szerelmeséről képzelete fest rajongó képeket. Hiszen a szerelemnek legnagyobb az eszményítő ereje. Milyen szokatlan hangok csendülnek itt fel Leopardi fekete lantján:

Én is, hevülve szívednek szerelmén,
 Megint vadásznám az erényt, a hirt,
 Mint hajdanán. Ma szenvedek csak
 S az ég nem ad bajomra írt:
Pedig tudom, e gyarlóságos élet
Mint isteneknek üdve folyna véled. (Hölgyemhez.)

Az életunalom költője, a pesszimista Leopardi: mint rajongó szerelmes diák. Mit jelent ez? Azt, hogy a pesszimizmus magva: a legnemesebb lelkek kétségbeesése. Aki túlságosan nemes, ezen a világon túlságosan csalódik. A túlságos csalódás fájvirággá teszi a lelket. Akinek már fáj az öröm, fáj a bú is, fáj az édes, fáj a keserű is, bántja az árnyék, bántja a derű is, mint a szegény beteget. Eljutottunk, messziről indulva, a végső ponthoz: a szenvedő alany igazi nevéhez, Leopardi csakugyan: szegény beteg. Tele nemes vággyal,

alkotó képzelettel, de letört szárnyú akarattal ; mert életének a fundamentuma, a *test* van alapjában megtámadva gyógyíthatatlan betegséggel. Ez a test nem igen való szerelemre, tehát egészen a léleknek adja át rajongó vágyát s így lesz a beteg Leopardiból az eszményi szerelmek szerelmese, a pesszimista költőből a leghatalmasabb ösztön romantikus lovagja. Milyen tisztán, fényesen, nemesen, szent dómok harangszavával csendül föl ennek az ódájának végső szakasza:

Akármi vagy : ha örök eszme,
 Mely érezhető formát sohasem ölt.
 S átallja elmuló alakban látni
 A gyászt, amellyel teljes ez a föld ;
 Vagy ha fent élsz a messze csillagokban,
 Hol jobb levegőt szívsz, s hol fénybe veszt
 A Napnál százszor is szebb égitest :
 Innen, hol búsan omlik kurta létünk.
 Fogadd e himnuszt, mit az szerze rád.
 Ki. bár nem ismered. imád.

Az *Aspasiában*, melyet állítólag Bonaparte Sarolta hercegnőhöz írt, azt a gondolatot görgeti, hogy a férfi tulajdonképpen *ideált imád* egy közönséges földi nőben s valahányszor a nő mindennapisága kiszürkéllik a realizált ideál tündöklő képéből, a csalódó férfi sohasem tudja megértetni a földi képpel : milyen kiábrándító ellentét van közte és égi mása közt. Ennek a kiábránduló csalódásnak a pesszimizmusát a nő sohasem tudja megérteni : «Szűk homlokában ilyen fogalmak nem lelnek helyet». Leopardi mégis milyen drága képet fest ebben a versében a gyermekét ölelő anyáról. A *család* boldogságot sugározató békéje és bája remeg ezen a szakaszon. A nő olyan a férfira ható varázsával, mint a művészi zenét játszóka a hallgató közönségre : halvány sejtelmese, micsoda forrongást ver föl benne.

Írták-é meg ennél szebben az *ideál* és a *valóság* végzetes összetévesztését :

Az én Aspasiám, kit úgy szerettem.
 Már rég halott. Már nyugszik mindörökre,
 Ki létem célja volt, csak néha-néha
 Mint kedves árnyék visszatér s meg eltün.

Te pedig élsz és szép vagy, oly csodás szép,
 Hogy nincs, ki versenyezzen bájaiddal.
 De az a tűz, mit szítottál, kihamvadt.
Mert nem te voltál az, akit szerettem:
Hanem az istenasszony, aki hajdan
Szívenben élt s ma ott van eltemetve.
 Én azt imádtam oly sokáig, azt:
 Magam az égi báj rabjának adtam.
 És ámbár rögtön tisztán láttam átal
 Lényed, valód, cseles ravaszkodásod:
 De mert szemedben a szemét csodáltam,
 Amíg csak ő élt: vágyban követtelek.
 Nem ért engem csalódás: ámde rábirt
 Hasonló voltotok bűvös varázsa,
 Hogy tűrjek hosszú és nehéz igát. (Aspasia.)

A klasszikus multba menekülő Leopardi szinte természetes különöséggel írodát «egy labdajáték-verseny győzteséhez». Ha Pindaros atlétákat magasztalhatott versekben: Leopardi sem érzi ezt a témát méltatlannak magához, sem a költészethez. A *tett* nagyszerűségét látja az emberi erő és ügyesség kifejlesztésében. Az ellentétek törvénye érvényesül itt: ki bámulná jobban a tettet, mint a tétlenségre kárhozott beteg? És milyen érdekes, hogy a labdajátékot is össze tudja kötni a hazafiúi erényekkel: «Bajnok, tusázz s hevítsen büszke cél! A színpör, mely a tapstól szinte dörgött, a népszerűség, melytől harsogott a pálya; mind arra int, hogy nagy tetteknek élj. Hazád karodtól várja, hogy ifjonti erőtől duzzadozva nagy eleink korát majd visszahozza». A modern labdajáték egyes bajnoka tulajdonképpen *játszva* edzi erejét, hogy majd ha kell: nagy tetteket vihessen végbe hazájáért. Az egyéni kis életnek ugyanazt az összekapcsolását látjuk itt is a közélettel, mint menyasszony-húgához írott ódájában. Itt is nagy egységben látása különbözteti meg csaknem minden más költőtársától. Ez a verse is érezteti szempontjának a magasságát: a nemzetek és az emberiség feje fölött áll, azért látja az egyén sorsát a közével kapcsolatban.

Most figyeljük meg a *pesszimista* Leopardi gondolatmenetét ebben a labdajátékost magasztaló ódájában. Mintha maga is érezné, mily hétköznapi ez a téma, azt kérdezi:

«Hiúnak vallod élesztgetni az ősi virtus alvó parazsát? Mióta Phoebus napja ott fenn ég, nem pusztá játék ember bármi dolga, való s hazugság nem egyaránt hiú?» Csokonaias előremesszelátással álmódja meg képzelete: «Tán lesz idő, hogy csorda ballag ott, romhalmazán dicső olasz helyeknek; tán lesz idő, hogy eke von barázdát a hét nagy dombon, amelyet bevetnek; s mire néhány év kereke leforgott, majd fürge róka szaporázza léptét s erdő susog, hol hajdan város állt» — mindegy! ha küzdöttünk volna érte, nem zuhant volna hazánk a megsemmisülésbe. Küzdjünk tehát, erónket edzve, mert a labdajátékok győztese is Itáliáért edzi magát. Ha pedig úgyis elveszünk: küzdjön az ifjúság saját magáért. «Mít érdemel az élet? Megvetést». Az élet szakadatlan kockáztatása a bátor ember célja, kiteszi magát mindennap a halálos veszedelemnek. «Vív önfeledten; s egyre mérve, lesve az órák lomha folytát, nem szorong. Boldog, ha sokszor volt kockára téve s mindegyre új viharból fut be révbe». Ki nem hallja ki ebből a Leopardi-pesszimizmusból a germán Nietzsche katonás optimizmusát: csak a küzdelem érdemli meg az *élet* nevet; az Übermensch ismertető jele az, hogy hatalmasabb és bátrabb kortársainál. A *dél* pesszimizmusa, ez a nagy, egetborító fekete felhő, amely mindent gyászba takart, a kor szelének szárnyán *északra* fordul és Germánia fölött záporrá szakad szét, hogy megtermékenyítse a XIX. századot. Viszont a XX. század első felében *délre* vág ez a felhő, újra Itália egét takarja, de most már termékenyítő záporát önti oda is: a Mussolini fascista Rómája s Itáliája tulajdonképpen a szegény Leopardi életet és halált megvető pesszimizmusától edződik mindent merő bátor katonanép hazájává. Mussolini feketeingos hadseregében ott vibrál Leopardi pesszimizmusának a gyásza, de sajtáságos módon akarattá váltan; az akarattalanság filozófiája a tettek életújító rendszerévé lesz. Csak félre kell értenünk valamit: rögtön nagy dolgok szülehetnek. A tétlenség csak a tetterő szövetének a fonákja. Szín és fonák egy szövetből telik. Leopardit is kénytelenek vagyunk a nagy háborgatók, a nagy ösztönzők negatív erejű fascista-vezérének besorozni. Itália új életének hatalmas folyamán vashíd fekszik át: az innenső part hídfője

Leopardi, a túlsóé D'Annunzio, a Mussolini korának költője. Az életmegvetés : az elmúlás legyőzője lett.

Leopardi addig bolyong a nagynak látszó multban, hogy sokszor ott ragad. Beesapódik mögötte a multat a jelentől elválasztó kapu és saját álomrakó képzeletének lesz a foglya. Régi nagy emberek arcát és lelkét öltözi fel ilyenkor s azoknak a szaván szól ; egyszer a filippii csata után öngyilkossá lett Brutusét, máskor a költő Sapphóét. Mind a kettő maga veti el magától az életet. Bizonyos, hogy Leopardinak vágy-álmoképe remeg itt előttünk. Neki is jobb volna önkezeléssel levetni fájo életét, mikor célja úgyis elveszett. Brutus azért dőlt kardjába, mert úgy látta : Filippinél hazája elbukott. Sapphó azért ugrott a tengerbe, mert szerelme céltalan, élete pedig a szerelem. Leopardi haldoklásnak érzi — a maga halálos betegségén keresztül — Itália életét : meg kellene magát ölnie. S mintegy halálra kapatónak írja ezt a két öngyilkos-monológot, magát szoktatva az elmúláshoz. Mind a két költemény az életmegvetés, az életcéltalanság fekete köveit görgeti. Brutusszal mondatja : «Botor erény, megbánás jár nyomodban». Az ember : a halál rabszolgája. A boldogá llatot, mely bűnt nem ismer, s nem ismeri önnön átkát : csendesen viszi előre sohase látott könnyű végre az idő múlása. Csak az embernek (Prometheus fiának) az élete lesz unott teherré. A hiú ember : semmi a mindenségben. Sapphó visszhangozza ezeket a férfipanaszokat : az ember elhagyott faj, aki könnyekre született. Legszebb időnk leggyorsabban múlik ; és jön a vénség, betegség s utolsó vendégünk a hideg árnyék : a halál. Minek ezt mind bevárni? Menjünk át előlük önként a túlsó partra.

Mikor ez a minden jelentől, vagyis minden rossztól elszakadt szív egészen magára marad, a Természethez kiált segítségért : «Hallgasd te meg az emberek panaszát boldogtalan, méltatlan végzetükről : óh szép Természet!» A természet a pesszimistának is *szép*, Leopardinak különösen a tavaszi. Ódát ír a *Tavaszhoz*, mert a tavaszban az ókor regéi életet költöttek : hajdanta éltek a vízi nimfák (a friss habot használták tükörül), akkor erdőn meg hegyormon mennyei lábak titkos tánca regett, a forrás partján az erdők Pánjá-

nak élehangú sípja szólt ; a tegzes istennő, Diana, láthatatlanul járt a hűs hullámokban. Éltek a füvek, virágok, élt a felhő, élt a Nap, ez a titáni lámpás. A szirtek is figyeltek, ha búról daloltak a földi ajkak. A barlangokban egyedül bolyongott Echó, aki lélek volt. Mintha csak Csokonai rokokó hangját hallanók. Vagy mintha Rousseau «vissza a természethez» jelszavát visszhangozná Recanati. A pesszimista Vajda Jánost is idegesíti és elkészeríti a kövek és emberek városa, de a szabad természetben költőnek érzi magát. A pesszimizmus ritkán támadja a Természetet : minden fekete képzeletű lélek elismeri a némán, érzéketlenül ránk neheződő Mindenség hatalmát, amelyben sok a megnyugtató. S minthogy célját nem értjük : valami örök célt rejtegetőnek gyanítjuk. Leopardi legszínesebb és talán legkedvesebb sorai a Természet tavaszi arcáról szólanak ; ilyenkor kibontja szárnyát az életöröm és a remény s mint két fiatal lány táncol a sötét díszletű színpadon. Két dolgot tart gyönyörűnek a világon : az ifjúságot és a tavaszi természetet. A nagy nyugalomú Természetben a végtelenséget sejtí s ha szelleme e végtelenségben elmerül : hullámaiban édes a hajótörés. *(A végtelenség.)*

Egyedülisége az a fekete keret, amely pesszimizmusát körülöleli. Az egyedül élő, magánosan füttyölő remeterigóban érzi társát : mind a ketten átdalolják ifjúságukat és meghalnak. Az egyedüllét életindulásában fejlődő legelső embert, Ádámot azért tartja boldognak, mert nem voltak megrontó társai ; de mikor utódai születnek és egynél több ember támad a természet paradicsomában : megszületik az átok, megszületik a baj, Kain megöli Ábelt s a föld élete már nyomorult. Irigyli Leopardi a kaliforniai őserdők boldog nemzedékét, mert az úgy él még, mint Ovidius aranykorában a primitív emberek ; nem ismeri az emberi faj végétét, a kellemes csalódás könnyű fátyla burkolja be előtte a természet titkait. Csak az öntudatra ébredés a kín, csak a kultúra az átok.

Magános élet című elégiája is az egyedüllét boldog boldogtalanságát énekeli. A városból menekül, mert ottan bokros bűnnek gyűlölség a társa. A vidéken úgy rémlik, mintha

mégis szánná a természet egy kissé az embert. Mert a csend, az ember nélkül való magány tiszta levegőjében drága színekkel ragyog a természet képe. Hogy' megtisztul és hogy' megédesül a bajok emberének a hangja, mikor ezt a nyugalmas álmodozást festi :

Leülök olykor-olykor, egymagamban,
 A dombra, a tó szélén, amelyet
 Koszorúként partmenti fák öveznek.
 És ott, midőn delelőn áll a nap
 S befösti képét a nyugodt tükörbe.
 A szélben egy levél, fűszál se rezg.
 Egy hab se fodroz, egy tücsök se cirpel
 Madár az ágon szárnytollat se rezdit,
 Egy pillangó se ring ; távol s közel
 Semmisse mozdul, zizzenés se hallik.
 A partvidék a nyugalom maga :
Felejttem önmagam meg a világot.

A legnagyobb boldogság itt a földön : ha az ember felejtteni tudja magát meg a világot. Ez is negatívum, mint a Schopenhauer boldogság-meghatározása. A fájdalom szünete, ezek a szakaszos negatívumok, az öröm maga Schopenhauer szerint. Leopardi pedig úgy tartja elviselhetőnek az életet, ha elfeledjük a világot és benne magunkat. Az ember passzív ellenállása ez az aktív étellel szemben.

Mi a költészet az ilyen szomorú embernek? Vigasztaló. Fájdalomesillapító. Kínokat megtompító. Leopardi maga mondja : «Testi kínok közt elverselgetve halvány lámpafénynél, a néma éjnek elpanaszoltam, hogy röppenőben lelkem : *s lankadón magamnak zengtem síri éneket*». (*Emlékek*.) Újra Csokonai jut eszünkbe, aki látja a saját *lelkét*, amint mások mulatságára magának verskoporsót fon. Leopardi keserű kiábrándultsággal mondja máshol : «Magamcsalónak szült a sors, ábrándos verselőnek». (*Föltámadás*.) De szinte észre sem veszi, hogy vasárnapi szépséget ez a lebecsülte művészet ad a kínos életnek. Ez látja és láttatja vele a hallgatag Természet ezerféle szépségét ; ez villantja meg lelkében azokat a kis reális életdarabokat, amelyekben el-eltűnik, el-elmereng, mint pl. *Csend a vihar után* c. költeményében. Az életnek, e bús, gyötrelmes álomnak mégis csak a

költészet adja az illúzió fátyolát, amelyen át rémítő és megutált arca tűrhető. Leopardi szerint az a borzasztó, hogy meg kellett születnünk akaratumk ellenére és le kell élnünk az életünket céltalansága tudatában. Aki nem képes magát megölni, a gyógyíthatatlan vágtyól összemarva, mely szüntelen csak boldogságot esd, de hasztalan — : százfelé kutat. száz írta tesz szert, de hasztalan ; él az ember, látszat-életet él, de belsejében mozdulatlanul, mint gyémántpillér, súlyosan, szilárdan, ott ül a halhatatlan Unalom. (*Pepoli Károly grófnak.*) Mi ehhez az angolok spleenje? Mi ehhez Ázsia melancholiája s Európa kiégettsége? A régi görög tragikus költők ajkán komorodik föl ilyen sötéten az élet gyásza és semmisége. És csak Hamlet, az angol Hamlet, tudott semmiségünkről ilyen fekete márványba vésett szavakat mondani. Leopardinál a gyógyíthatatlan betegség — vagyis az örömtelen és céltalan élet — sötétlik e pesszimizmus mögött. Mi célja az ember életének? A boldogság. Mi a boldogság? A testnek és a léleknek egész-volta, vagyis egészsége. Leopardi örök-beteg. tehát örökre boldogtalan.

A jelen nyomorult voltát a mult ragyogása, nagysága csak még jobban kiemeli az ilyen fájvirág-léleekben. S mint-hogy az idő távolában megszépülnek a dolgok : Leopardit is emlékei ringatják negatív boldogságba, mikor megszakad a jelen gyötrelmeinek érzése, tudata. Az emlékei pedig ifjúságából szállanak hozzá, akkor talán még nem volt ilyen beteg. tehát ilyen boldogtalan. Az ifjúságot a sivár lét egyetlen virágának érzi ; sokszor földidézi emlékezetében, s bár fáj a ráemlékezés, ilyenkor boldogtalanul is boldog.

Sohaj nélkül ki gondolhat reátok,
 Óh szép, leírhatatlan szép napok,
 Óh szent ifjúság első beköszönte,
 Midőn először látjuk, elragadtan,
 Felénk mosolygón a kis lányokat,
 S versenyt mosolyog ránk minden körültünk ;
 Akkor még hallgat, alszik az irigység,
 Vagy még nem bánt ; akkor — csodák csodája —
 Segítve nyújtja jobbát a világ,
 Hibánkat mentve, szinte ünnepelve
 Fölléptünket, és meghajol, mutatva :

Hogy mint királyt fogad és üdvözöl.
 Óh illanó napok! Miként a villám,
 Elvillantok. S vajon van-é halandó,
 Ki nem ismeri föl nyomorult voltát,
 Ha tünt e szép kor, ideje java,
 S kihamvadt az ifjúság drága lángja? (Emlékek.)

Ez nem a Salys, Hölty és Matthisson szentimentálizmusa, hanem a szenvedés kösziklájára kitett lélek visszavárgása az élet tavaszába, mikor még nem sokasodtak így meg a kínok. Ki becsülhetné jobban a boldogságot, mint a boldogtalan? Leopardinak ezek az örök panaszokba tördelt kedves és ideális életképei és emlékei, mint fekete kőzetben a kiragyogó arany-erek, megszépítik és nemesebbé teszik beteg napjainak szakadozott jobb perceit. Lelke szokatlan nemességét maga is érzi; elátkozott rabnak látja magát az aljasok között: «Mindenkor megvettem a silányt, lelkemet mindig undor fogta el a gyáva-lelkű, nemtelen iránt». (*Az uralkodó gondolat.*) Recanatiban elhagyottan sóvárog a drága, eltűnt ifjúság után, s a rosszak serege közt durvul maga is. «Itt kell levetnem szánalmat s erényt és itt kell válnom ember-megvetővé a körülöttem élő csürhe közt». (*Emlékek.*) Lelke arisztokrata, mert királyi álmai, fejedelmi gondolatai vannak. De nem a szegény népet nézi le, hanem a silány lelket. A falusiakat, a parasztokat szereti; két parasztleányhoz ódát ír: Nerinához és Silviához, a *Magános élet* és az *Álom* címűt. Ezek romantikus képzelődések visszhangjai; a testetlen ideált kivetíti két szép fiatal falusi lány alakjába; mind a kettő fiatalon halt el: ez is csak lobogtatja fantáziája lángjait. Az egyik egy takács, a másik egy kocsis gyermeke; Leopardinál: földi angyalok. Gondoljunk rá, hogy ez a harminckilenc évet élt ember soha nőt nem ölelt. Vágyaiban élte ki szerelmét.

Leopardi képzeletében a szerelem testvér a halállal. Azt mondja *Szerelem és halál* c. ódájában: «Mihelyt a szívnek mélyiben az édes szerelem megfog: az ember lelke bágyadni kezd s fáradt szívében halkán, csöndesen megérzi már a halálvágyat». Petőfi *Szeptember végén* c. költeménye jut eszünkbe: a betelt szerelmi boldogság elmúlásunk kez-

dete. De most az embert, a férfit is nézzük meg Leopardiban, a költőben. Gyógyíthatatlan betegsége nem szerelmi életéből támadt, mint Heinének. Előbb idézett verssorai különben is magasztosabb, eszményibb tisztaságban mutatják a szerelem és halál testvéri fölfogását, mint ahogyan Heine sorsából ki-sötétlik. Leopardinál a szerelem : eszmeiség ; maga mondja : a szerelem költi fel lelkünkben életünk uralkodó eszméjét, nélküle bírhatatlan volna az élet. Ez az eszmei magasság amúgy is rokon minden más gondolata fentjárásával, akár a hazáról, akár a természetről, akár az életről, akár a halálról van szó. Leopardi nemhogy félne a haláltól : kívánja, mint az életnek, tehát a szakadatlan fájdalomnak megszüntetőjét. Ha a természetes halál késik : bátor lélek maga dönti le teste templomát. Azért énekel meg Brutust és Sapphót, mert mind a ketten öngyilkosok voltak. Leopardinak is megfordul elméjében az önmagát megsemmisítés gondolata. A *Magános életben* írja : «Földön meg égben nincs a szenvedőnek más jótevő barátja — csak a vas». Tudniillik : a gyilkoló vas. Minthogy az *élet* fáj bennünk, azt kell megsemmisítenünk. Vagy el kell felejtünk magunkat és a világot, vagy meg kell ölnünk fájó egyéniségünket. Ez a legkategorikusabb élettágadás, életunalom. «Baj ellen egy a pajzsunk : a halál». (*Egy régi síremlék előtt.*)

«Halált és Szerelmet a sors egyszerre termett» — mondja közmondásszerű frissességgel. Ennek a kettőnek nincs párja a világon. Mert az egyik a legnagyobb üdvöt adja, a másik minden kinnak és szenvedésnek véget vet. A szív akkor a legbölcsebb, mikor az Ámor nyűgét viseli ; ilyenkor tette is merész. A szerelem csalódottja vagy meggyötört áldozata sokkalta készebb a halálra, mint más. Még a gyöngé lányok is bátran néznek ilyenkor szemébe. «Mert hajlik a halálhoz, ki szerelemnek áldoz». Maga Leopardi szép istennőnek mondja a halált és így hívja magához :

Óh ne habozz, óh ne kerülj,
Ne fuss szokatlan szóm elül,
Könnyes szemem óh zárd le, zárd,
Ne lásson többé napsugárt.

(*Szerelem és halál.*)

A halál gondolatával kapcsolatban a természetet lelketlennek látja : hogyan tud eltépni oly könnyen barátot barátjától, testvért a testvértől, szülőt a gyermekétől, szerelmezt a szerelmesétől? A természetnek az ember kínja nem fáj. A természet érzéketlen, tehát lelketlen. Vagy ne születünk volna, vagy ne halnánk meg fiatalon.

«Egy szép asszony képe előtt, mely sírboltjára volt kifaragva» c. versében éppúgy sirat egy csontvázra enyészett szép asszonyt, mint Hamlet siratja a temetőben a kedves, szellemes Yorickot.

Hamlet:

Haj, szegény Yorick! — Itt függött az ajk, melyet én összecsókoltam, azt se tudom, hányszor. Hová lettek gunyjaid, bakugrásaid, dalaid? villámló élceid, melyek az egész asztalt hahotára fakaszták? Egy sincs már belőlük, hogy kimaajmolnád saját torz-képedet? Bezzeg, most esett le az állad!

Leopardi:

Ez édes két szem, melytől reszketett,
Kire nyugodtan rátekinte vélük ;
Ez ajk, mely mint a csordulásig telt pohár,
Bugyogtatá az élvet ; ez a nyak,
Mit oly mohón karoltak át ; e kéz,
Mely hogyha más kezet szoritott,
Oly gyakran érzé hidegülni azt ;
Ez a kebel, melyet ha látott,
Sok ifjú elhalványodék :
Mind *volt* egyideig.
Ma csont s hamu . . .

Mind a két vanitatum vanitas elsóhajtása temetőben hangzik. A földünk egy óriás temető. Minden lépésünk halottakon tapod.

Ebben a temetői versében szegezi Leopardi az örökkévalóság mozdulatlan arcának két szomorú emberi kérdésünket ; mindnyájan kérdezzük, mióta öntudatra ébredtünk :

1. Ember, ha por s hamu vagy, ha életed tűnékeny, semmi, hogyan kelhetnek benned olyan hatalmas érzések?
2. S ha van lényedben valami nemes, miért elég ahhoz egy pillanat, hogy legszebb érzéseid elmúljanak?

Feleljen rá az, aki megteremtett.

A pesszimizmust maga Leopardi is *a nemesebb lelkek* gyászának tudja:

Mindenha búban él majd a derék,
De a ripók, a léha — dáridóban.
Ki a világra jön, mindegy mikor,
Más nem lehet az, mint boldogtalan. *(Palinodia.)*

A *Palinodia* egyetlen gúnyos verse Leopardinak: sok huszadik századi vívmányt, «kultúra-vívmányt» megsejt benne (a repülőgépek gyorsaságát, a *kollektív* állami életet, az egyéniség lassú kiküszöbölését még a költészetből is.) Végső és alapgondolata: *a kultúra nem teszi az embert boldogabbá.*

Sokszor elpanaszolt gondolata: miért nem tart ifjúságunk egészen halálunkig? Legbúsabb baj valamennyi bajunk közt: az öregség. *(Holdnyugta.)* A nap lenyugta után új hajnal kél: «De, óh, az életet, ha már az ifjúságnak vége lett, nem éri új sugára virradatnak. Özvegy marad s az éj háttáraul, mely létünk férfi- s aggkorára hull: az istenek egy sírt adatnak». *(Holdnyugta.)*

A Vezuvtól eltemetett Pompeji romja is csak az örök mulandóságra emlékeztető kőcsontváza egy hajdani szép világnak: sivatag lávakő lett belőle, melyen csak a rekettye, a puszták virága, teng. *(A rekettye.)* Minden elmúlik, amit ember alkotott. Leopardi nem hízeleg lenézett századának, pedig versenyt hazudhatnék száz meg száz ámitóval; ő kimondja megvetését, amit kora iránt érez, keményen és félreérthetetlenül. Pedig tudja azt, hogy «ki önkörának nem tud tetszeni, annak gyors felejtés süppedtzi sírját; de én e büntetést csak kacagom: hisz sorsod is csak ez lesz, századom!» *(A rekettye.)*

*

Ha most mélyen benézünk ennek a pesszimista költészetnek az éjtszakájába: kéken, pirosan, zölden és ezüstös vagy aranyos fénnel ragyogó csillagokat látunk komor boltozatán. Ahogy a természet éjtszakája sem színig sötét: a Leopardi költészete sem reménytelen. Akárhogy is vádolja a természetet, hogy minden mindegy neki, ember vagy féreg, áttapos rajta; s mit bánja ő, ha országok hullnak, népek és

nyelvek múlnak — : mégis látja és élvezi szépségeit ; mégis benne sejti a vele együtt örökkévalót, hiszen az ember is a természet gyermeke. Aki a tavaszi táj hajnali frissességét olyan fényes és színes képekben énekeli, szinte felejtkezve beteg magáról : annak a napok láncolata nem csupán rabságot jelent. A pesszimista Leopardi gyönyörködik a ridegnek mondott természetben. Ha semmi szép nem volna komor életében : életünk nagy színpadát, ezt a felséges díszlet körültünk és fölöttünk, még ő is, a legsötétebben látó, üde színekben, a nap ragyogó reflectorában megfürdetve : művészi szépségnek emeli ki. — Ha a természet a művészi szépségek foglalata, akkor a művészetek a természet darabjai, tehát szintén halhatatlanok és gyönyörűek. Leopardi szavával mondom : «Te mindig élni fogsz, dicső művészet, *enyhítve hogyha betegek vagyunk* ; közöttte romnak és közöttte vésznek hirdetve : nekünk is volt már nagyunk!» (*Dante szobrára.*) Az egyén lankadt lelkét szárnyakra kapatja a művészet, a fajok és nemzetek büszkeségét a nagy emberek látható emlékében föltornyosítja. Tehát tulajdonképpen hatalmas léleknevelő. Leopardi is művész : költő ; amit a szobrászatról mond, magára is áll. «Ezerszer boldog, akit nem hagy el a képzelet tünékeny adománya». Ki ez az ezerszer boldog? A művész. Tehát a költő is. Leopardi, az ember nyomorult és beteg, utálja az életet, céltalannak érzi ; jobb volna meghalni. De mint költő ezerszer boldog mégis, mert nem hagyta el utolsó napjáig a képzelet tünékeny adománya. A sorvadó emberi hüvely milyen optimista szellemet takar. Tehát itt is rajtakaptuk a nagy pesszimistát, hogy csak a testiség nyavalyája betegíti néha szellemét ; szelleme fényes, boldog, idealista. A boldogság talán a magunk csalása, mindegy : akkor vagyunk boldogok, mikor felejtteni tudjuk magunkat és a világot. A költészet ilyen nagy felejtető ; míg azt panaszoljuk : mennyire boldogtalanok vagyunk, a szavakban ki-panaszoltuk panaszunkat és észrevétlenül elfelejtettük életünk céltalanságát, bírhatatlanságát. Leopardi nagy gondolkozó, jó megfigyelő. Ő mondja máshol magáról : «Magamcsalónak szült a sors, ábrándos verselőnek».

A művészetnek, a költészetnek legnagyobb eszményi-

tőnk, a szerelem érzése ad szárnyakat. Aki költő s hozzá szerelmes : kétszeresen boldog, kétszeresen nem boldogtalan. Leopardi szívében a legszentebb szerelem lobog, megtisztulva minden testiségtől, egészen a Sokrates felfogása szerint ; szinte ideálisan boldog embernek mondható. Költészete uralkodó *gondolati* elemeivel belátja és beláttatja az élet semmisségét ; de *érzelmi* világa, képzelete, szemlélete mégis sok gyönyörűséget és élnivalót talál ebben a temetőben. Ez a művészet és élet paradoxona nála. Az élet uralkodó gondolata szerinte a szerelem szent érzéséből fakad ; tehát ez a nagy «tévelygésünk», ez a színes fátyolt teregető nagy magunkatcsaló : még az értelmünk világát is beködösíti : uralma idejében nem látjuk a sötét szakadékokat. A szerelem : az ifjúság virágzása. Ezért panaszkodik Leopardi az ifjúság gyors tovaszállása miatt ; ezért siránkozik : miért nem tart ifjúságunk utolsó napunkig? A természet tavasza, életünk ifjúkora : boldogságunk érezhető tartalma. Ekkor még a pesszimista gondolkozók is boldogok. Leopardi ideális szerelemfelfogása, tisztán lelki szerelemérzése : fizikumának életre nem valóságából következik ; így abban boldog, amiben a legboldogtalanabb.

De nemcsak magát a szerelmi vágyat, hanem a betelt szerelemérzést, a nemzedékeket egymásután létrehozó *családi életet* is milyen rajongó lélekkel nézi ez a sötétszemű költő. *Aspasia* c. versében a gyermekét magához ölelő *anya* képét festi meg ; csakhogy ezt a fiatal anyát ő szerelmi eszményeül választotta s úgy néz reá, mint férfi nézhet a szép nőre. Szinte irigyli kis gyermekét : mert annak szabad arra a kebelre borulnia, ahova neki nem szabad.

... Pompás termeidbe léptem,
 Hol a tavasznak friss virágai
 Befűszereztek mindent. Tagjaid
 Sötét, ibolyaszínű köntösödben
 Odasimultak prémed hús havára.
 S nem földi formád, tested égi ékét
 Valami titkos kék ölelte átal ;
 Okos szirén : gyermekeidnek ajkát
 — Feléjük nyujtva hószerű nyakad —
 Égő és csattanó csókkal borítod,

S őket, kik nem is álmodták, mit érzesz.

Piciny kezdeddel oda szorítottad

Rejtett s óhajtott kebeled fölé.

(*Aspasia.*)

Mintha Leopardit akarta volna odaszorítani.

A mindennapi, munkás élet reális képei sem azért vil-
lannak föl gyakorta legsötétebb költeményeiben is, mintha
utálná az emberek szerény boldogságát. Ellenkezőleg. Meg-
nyugtatja reménytelen lelkét a mások kiskörű boldogsága.

Mikor Paulina húga menyegzőjére verset ír: a családi
élet küszöbén álló leányt nemzetük sorsára figyelmezteti:
csak bátor fiakat szüljön a hazának, mert a jelen olaszai
nyomorultak, a XIX. század a félholtak százada. A szerelem
hatalmát alig fejezték ki Leopardinál magasztosabban:
«A szerelem nagy tetre ösztökél, a báj magasztos érzés
iskolája». Itt is ideális a felfogása. Akinek életideáljai vannak:
az érdemesnek tartja leélni az életet, mert célokat lát maga
előtt. Akinek az élet nem céltalan, az nem pesszimista. Íme,
a negyedik rétegben mond ellent Recanati költője magának:

Aki a családot nagy célok kibontójának érzi: az a
hazáját sem tekintheti semminek. Leopardi hatalmas költe-
ményt írt Itáliához. Multja fényes és nagy, jelene sivár és
sötét. Vissza kell emelni régi nagyságára. Egészen a Petőfi
gondolata Magyarországról. Aki faját félti a multat imádva
és a jelent ostorozva: annak célja van; annak az élete nem
tartalmatlan. A tartalmas élet leéléséhez *hit* kell; akinek hite
van: az lehet boldogtalan, de nem lehet öngyilkos. Leopardi
hazaszeretete fájó, de nem pesszimista, mert a régi nagyság-
hoz akarja fölemelni lehanyatlott nemzetét. Az akarat pedig
maga az élet, még Schopenhauer szerint is. Aki akarni tud:
az él. Aki él: az mégis érdemesnek tartja a nagy siralom-
völgyön át vonulást. Szóval nem pesszimista.

Optimista? Ezt sem lehet mondani, mert Leopardi látja
az élet szövetének színét is, fonákját is. Csak: *romantikus*
és *idealista*. Romantikus, mert a jelennel nincs kibékülve,
de rajong a mult nagyságáért és hiszi, mert várja, a nagyszerű
jövőt. (Széchenyi is nagy romantikus.) Mindössze annyit
mondhatunk róla, hogy a Horatius örök embere lázong
benne: akármilyen volna helyzete, kivágyne belőle; az új,

a más egyúttal a jobbat is jelenti képzeletében. A romantikus lélek rendesen a multba menekül a rideg jelen köréből. — Idealista is Leopardi, mert vannak ideáljai : a hazája nagyságát új nagy nemzedéktől várja ; nagy idők, nagy emberek : ez a mult ; kis idők, kis emberek : ez a jelen. A jövő, minthogy távol van, épp olyan megszépítő ködön keresztül látszik, mint a messze mult. Az idealista hisz a jövőben. Vagyis : nagy változást vár benne. Leopardi is, hiába átkozza el az életet, mégis vezércsillagokat lát az emberiség, sőt Itália mennyboltozatán. Legyünk jobbak és nagyobbak : érdemes volt megszületnünk.

Hatása nem is a pesszimizmusából magyarázható, hanem a hang és felfogás nemességéből, a gondolatok fejedelmi előkelőségéből ; rajtuk keresztül a költészet Hamletjének tűnik fel a beteg olasz Leopardi. Az emberiség temetőjében nézi : hogy' hantolja az érzéketlen, közömbös sírásó, a halál, a hulló embereket ; gyönyörű gondolatok felhőfutása húz át lelkén ; örök kérdésekkel ostromolja a sírásó halált és örökszép feleletet maga mond rájuk a nagy értelem mélységes szavaival. A legnemesebb lelkek mindig feléje fordulnak arccal, mert magasból látja és értékeli alacsony életünket. A földből kisarjadt embernek tulajdonképpen semmi más életcélja nincs, mint a hangyának : iszonyú szorgalommal és erőfeszítéssel igyekszik *a fáját* fenntartani, míg az egyesek vak törvénytelenességgel és fájó igazságtalansággal pusztulnak *a köz* érdekében. Itt találkozunk Schopenhauerrel, a Szent Szövetség után kibomló biedermeier-kor elhallgattatott és kifáradt nemzetségének másik nagy látójával. Tennünk nem szabad vagy nem lehet azt, amit akarunk ; de gondolataink átrepülnek minden réven, minden vámon, minden kapun és minden határon ; s ebben a levegő árján lebegésben, szellemi tartalmunk kiragyogásában : mégis *szabadok*, tehát viszonylagosan *boldogok* vagyunk. Ez a pesszimizmus fölemelkedése. A legnagyobb, amit a gondolkodó ember magának és fájának biztosíthat egy pillanat-életre.

OLÁH GÁBOR.

LÁSZLÓ FÜLÖP.

Két hónapja húnyta le szemét László Fülöp. Szép élet után szépen halt meg. Igaz ember volt és valódi művész. Se kettő összehatásának eredményeként : életművész. Amikor munkás élete után elhunyt, derűs, boldog mosoly maradt arcán. Feleségével együtt, aki nélkül pályája nem lett volna elképzelhető, szívvel-lélekkel hitt a másvilági életben, amelybe fájdalom nélkül, átszellemült arccal lépett át abban a tudatban, hogy itt maradt művei biztosítják földi halhatatlanságát.

Földi halhatatlanság költőien hangzik, de prózai fogalom. Lényegében azt jelenti, hogy a sikert, amelyet egy művész életében elért, az utókor is elismeri. László Fülöp életét két feltűnően erős tényező hatotta át : a munka és a siker. Tekintsük át tehát munkás életét, hogy mérleghessük sikerét.

I. Egy szerény polgári családból származó, eleven eszű, élénk mozgású, tizenhat éves pesti fiú iratkozott be 1886-ban az Iparművészeti Iskolába, majd a Rajztanárképzőbe. Nagyon megbecsülte ott magát s rendkívüli szorgalommal dolgozott. László Fülöp ebből az idejéből hálásan emlékezett tanáira : Székely Bertalanra és Lotz Károlyra. Székely-örökségként maradt rá a vágyódás a történelmi festészet után, Lotz-örökségként a magyaros életképfestés, amely festői pályájának csaknem egész első évtizedét jellemezte.

E hatások éltek lelkében akkor is, amikor 1890—1892-ig magyar állami ösztöndíjjal a müncheni Akadémiának volt növendéke. Közben beteljesedett egy másik álma is : megismerkedett Munkácsy Mihállyal. Ajánlólevelekkel felszerel-

ten állított be a mester párizsi műtermébe. Munkácsy figyelmesen lapozgatta László vázlatkönyvét, közben szemöldöke erdejéből érdeklődéssel rá-ránézett az előtte ülő jóképű ifjúra. Végül megszólalt:

— Sokan jönnek ide Magyarországból, fiam, de csak kevesen teszik meg kötelességüket. Magadtól függ, hogy ebben a nagy városban lesz-e belőled valami, vagy pedig elzüllesz. Ha valami akarsz lenni, akkor semmi másra ne gondolj, mint arra, amiért idejöttél.

Amit László Fülöp Munkácsy ajkairól hallott, az saját lelkiismeretének és becsvágyának szava volt, amely nem ismert mást, mint munkát és küszködést azért, hogy igazi művész váljék belőle.

Párizsból még visszament Münchenbe, ahol új múzsza sietett segítségére. Egy bájos fiatal leány, Miss Lucy Guinness — Írország egyik kiváló családjának sarja — utazás közben apja kíséretében ellátogatott Münchenbe. Találkozott László Fülöppel. Ez a találkozás megpecsételte sorsukat, amely kilenc évig tartó mátkaságból vált eszményien boldog házassággá.

László Fülöpnek egyelőre eleget kellett tennie katonai kötelezettségének. Hazajött Budapestre és saját költségén bevonult egyéves önkéntesnek.

Ezt élete egyik sikerének tekintette, amint annak e sorok írója előtt szóval és írásban is kifejezést adott. A festészet életének nagy becsvágya volt; hogy egész nap festett, az élvezet volt számára s a korai elismerés kellemes, de természetes. Nagyobb lelki elhatározás kellett ahhoz, hogy miután nappal festeni tanult, délután porcellánt festett, este fényképet retusált: éjjel még nekiálljon készülni az egyéves önkéntességre jogosító vizsgára.

Boldogan és vidáman szolgált egy évet a budapesti 32-es háziezredben s amikor időmúltával festőállványa előtt látta Görgei Arthurt, Vilmos német császárt, Roberts angol és Liautey francia marsallokat, kétségtelenül nemcsak a művész szemével, hanem a katona lelkével is nézte őket. Ez a megmaradt bakaönkéntesi büszkeség rendkívül jellemző László Fülöpre, aki uralkodók bizalmát, nagy emberek barátságát élvezte, jómaga a legnagyobb kényelemben élt, de

megmaradt szorgalmas munkásnak s romlatlan lelkű egyszerű embernek.

A formaruhát 1893. őszén vetette le. Még ugyanebben az évben lett rá figyelmes Wekerle Sándor, akkor új miniszterelnök, aki megbízást adott a fiatal művésznak, hogy fesse meg elődjének, gróf Szapáry Gyulának arcképét. A kép ott van a miniszterelnökségen. Később Wekerle dánosi birtokára is kivitte az ifjút, aki ott nagyon jól érezte magát.

Szapáry és Wekerle voltak első komoly arcképei. De ez időben még nem a képmásfestés volt a becsvágya; jobban szeretett életképeket festeni, amilyenekre Óbecsén és Dánoson a falusi magyarság ihlette; vagy történelmi képeket, amilyenekre a millennium alkalmával a kormány is biztatta a festőket. Ez időből való Zách Felicián-compositiója, amelyben — negyven évvel öregebbre — önarcképét festette meg.

Hiába, az arckép szinte önmagától jelentkezett, mint az a műfaj, amelyre elhivatása volt. Ugrást jelentett ebben az irányban Grunelius frankfurti bankár Daniela nevű leánykájának képmása, mely a párizsi kiállításon feltűnést keltett. Most már gyakran hívták a fiatal magyar mestert külföldre, honnan hűségesen vissza-visszatért budapesti műtermébe, ahol a millennium utáni boldog Magyarországnak legjobbjait örökítette meg.

II. Ezzel záródik László Fülöp működésének magyar korszaka. Következik a kor, amelyben a gyors hírnévre szertett fiatal művészt Európa-szerte foglalkoztatják, Németországgal, mint fő működési területtel.

Ha László Fülöp első német arcképeit nézegetjük, észrevesszük, hogy eleintén ahhoz a tanításhoz ragaszkodik, amelyet derék tanárától, Liezenmayer Sándortól kapott s mintha ezenközben figyelne Benczur Gyula művészetére is, amely szintén Münchenben gyökerezett. A monumentálisra való törekvés — amelynek veszélyei: a mesterkélt hivatalos beállítás és nyárspolgári semmitmondás — hamarosan eltűnik nála egyfelől Lenbach Ferenc művészetének, másfelől saját könnyed ecsetkezelésének hatása alatt.

A párizsi Julien-akadémiában szerzett tapasztalatok s az angol művészetre vetett pillantás is közrejátszottak

abban, hogy László Fülöp még a kontinensen visszatért ahhoz az irányhoz, amelyre említett *Daniel*ájával mutatott példát : a modell formai és szellemi lényének megismerése után könyvedén, de mégis gondosan alkotja meg művét, amely úgy hat, mintha azt «nem is lehetett volna másként elképzelni».

A századfordulón festette meg XIII. Leo pápának és Rampolla bíborosnak arcképét. E két kép nem sorozható be semmiféle «iskolába». Ezek egyéni művek. Tanúskodnak mesterük lélektani módszeréről, amellyel a lélekbe vetett pillantás után határozza meg munkájának technikáját. Így a pápa képénél gyors és biztos impresszió vászonravetítését látjuk, a bíborosnál pedig a részletekbe való elmerülés felismerésének szükségességét. E kép festésekor pl. a művész kérésére egy óra hosszát tartotta a bíboros ugyanabban a helyzetben kezét, hogy az megfelelően visszaadható legyen. Hogy ez aztán igazán «beszédese» kéz, azt az, aki a képben elmerül, bizonyára el fogja ismerni. E két kép óriás feltűnést keltett világszerte. Az általános felfogás az volt, hogy László Fülöp elérte művészi pályájának csúcát.

Mindez a siker budapesti tartózkodásához fűződött. Itt épített a Pálma-utcában szép villaszerű házat, ebben hozzáillő műtermet. Innen ment Angliába menyasszonyáért 1900-ban és ide hozta őt vissza mint feleségét. Itt született Henrik és István nevű fia és Éva leánykája, aki tejmérgezésben meghalt s a kerepesi-úti temetőben pihen. A szerető és megértő hitves oldalán László tehetsége még jobban kinyílt, munkaereje megacélozódott, öröme a munkában megsokszorozódott.

A külföldi meghívások mindinkább szaporodtak. László Fülöp valóban festője lett fejedelmeknek és királyoknak, sőt a folyamatos történelemnek. E hivatása teljesítésében mind huzamosabb időt kellett külföldön töltenie. Művészete iránt Angliában volt a legnagyobb érdeklődés, úgyhogy László Fülöp 1907-ben végleg Angliába költözött.

A háború előtt utoljára 1910-ben járt Magyarországon. Angliába visszatérte után 1913-ban — amikor már öt fiúgyermeke nevelkedett ottan — honosítását kérte s azt a rákövetkező évben meg is kapta. Új angol állampolgársága

a világháború kitörése után mind régi, mind új hazájában félreértésekre adott okot, amelyek a mesternek sok kellemetlenséget, végül azonban mindkét országban teljes elégtételt szereztek.

III. Az 1910-es évek elején László Fülöppel már foglalkozni kezdett a művészettörténet. Ezidőben, 1913-as dátummal, jelent meg O. v. Schleinitznek Lászlóról írt könyve a Knackfuss-féle *Künstlermonographien*-sorozatban. Élő művésznek ritka kitüntetés ez, amely egyszersmind a kontinensen való komoly népszerűsítés legmagasabb fokát jelentette.

Ekkor már az angol esztétikai irodalom is figyelmes lett László Fülöpre. Mr. Charles Holme, a The Studio-vállalat főnöke, gyorsan felismerte benne azt a művészt, akivel állandóan foglalkozni kell. E célból A. L. Baldryval íratott cikket, amely *László Fülöp néhány új arcképe* címmel bonckés alá veszi László Fülöp nagy sikerének és népszerűségének problémáját.

— Ha a siker mindig érdemet és kitűnőséget jelentene, — úgymond — könnyű volna magyarázatát adni. A tapasztalás azonban azt mutatja, hogy közepszerű tehetségek némelykor érdemtelenül tesznek sikerre szert, viszont igazi érdemnek gyakran közönyösség a jutalma. Éppenaz ért különös érdeklődéssel kell kísérnünk olyan művész munkásságát, aki e nyomasztó tapasztalás alól ragyogó kivételnek bizonyult. László Fülöp különösen kimagasló helyet foglal el korunk népszerű festői között, jóllehet művészete mesterségi részén egészen kivételes módon uralkodik . . .

Baldry ezután hosszasan elemzi László Fülöp stílusát s annak akkori fejlődését, amely szerinte a báj és kecsesség szolgálatával nagyvonalúságot párosít és olyan stílushatározottságot, amelyet nem lehet eléggé csodálni. László Fülöp művészete érthetőbb, mint valaha . . . Jellemfestésben is óriásit haladt s így egy képmás, melyet László Fülöp fest, éppen ellentéte az olyan arcképnek, amely csupán hasonló-ságra törekszik . . .

A cikkben közölt új László-képek közt szerepel II. Vilmos német császár arcképe és rögtön utána Lady Northcliffé, aki a világháborúban férjével együtt diadalmas sajtóhadjá-

ratot vezetett a központi hatalmak ellen. Ez a világtörténelmi curiosum bennünket most csak annyiban érdekel, mert mutatja, hogy László Fülöp palettája milyen közösséget jelentett a világon uralkodó hatalmak között, akár koronás fők voltak, akár az értelmiségnek önerejükből érvényesülő vezetői.

E ponton vessünk egy pillantást Angliára, arra a honra, amely az arcképfestést mindenkor különös tiszteletben tartotta.

Az angol arcképfestés első nagy mestere Van Dyck volt. Van Dyck és László Fülöp, mindketten idegen földről kerültek az angol műveltség televényébe, amely őket, máris mesztereket, újabb fejlődésre serkentette.

De kettejük pályájának van még egy párhuzama: ők ketten vezetnek világszerte előkelőségek festésében. Sokáig azt hitték, hogy Van Dyck ikonográfiája utolérhetetlen teljesítményt jelent világhírességek ábrázolásában. Így is volt ez az ő korában és maradt még századokig. De azután a világ nagyot változott. Ma más arányok közt, más iramban élünk. Megnövekedtek a művészi alkotás lehetőségei is, de a szellemi élet vezetőinek kötelezettségei is.

Ma is azt valljuk, hogy a művészeti alkotáshoz csend és nyugalom kell. Ez aligha jut bárkinek is osztályrészül; még László Fülöpnek sem jutott. László Fülöp tökéletesen elmélyedt témájában. Hogyan tudta tenni ezt a mai szét-tépett, izgalmas korban? Éppen ez a pont az, ahol ő megmutatta, hogy korának gyermeke. Acélos idegrendszerével, önfegyelmzésével és koncentrálásra termettségével mindenkor alkotásra késznek őrizte meg azt a nagy tehetséget, amellyel Isten megáldotta.

Nem hisszük, hogy példája megismétlődhessék. Ma elfogadjuk adottságnak az ő bámulatos munkateljesítményét s az ezt követő siker-világrecordot; a későbbi kor azonban tépelődni fog, hogyan volt lehetséges, hogy egy művész két nemzedék történelmi alakjaiból ily csodálatos képtárt hagyhatott hátra.

Ez az ikonográfia páratlan. Igaz, hogy Van Dyck 42 éves korában már a sírban nyugodott, László Fülöp pedig ugyan-

ennyi évvel még csak elején volt angliai tartózkodásának. Pályája még csak akkor kezdett felfelé ívelni. Micsoda termékeny emberöltőt élt még át azóta!

Az az emberöltő, amelyet László Fülöp Angliában eltöltött, művészetére is nagy hatást gyakorolt. Az, amit az angolok saját «insuláris» voltukról mondanak, nem üres szólam. A brit szigetcsoporthoz megvan a maga éghajlata, lakóinak a maguk szellemi és lelki berendezkedése. Így esett, hogy az Angliában eltöltött emberöltő László Fülöpöt a nagy angol festőművészek közé sorozta. Ennek élő bizonyítéka az, hogy László Fülöp művei egy társaságban találhatók a nagyok képeivel közkeptárakban és magángyűjteményekben egyaránt.

A háború után készörömet vette fel a művészi kapcsolatokat régi hazájával László Fülöp, akit, mikor 1927-ben ismét megjelent szülővárosában, őszinte lelkesedéssel ünnepeltek. E látogatás közvetlen célja az volt, hogy megfesse Horthy Miklós kormányzó arcképét. László Fülöp e világszerte ismertté vált klasszikus képmásnak párdarabjával épp oly bravúrral megfestette Horthy Miklósné arcképét is, továbbá gr. Bethlen Istvánnak és feleségének képmásait. Három év múlva, 1930-ban, gr. Apponyi Albertnek rendkívül szellemes arcképét ajándékozta — a képen levő ajánlás szerint — a magyar nemzetnek.

A mester másodszor 1935-ben jött Budapestre, hogy Országházunk számára megfesse a kormányzó arcképét. Ezért sem fogadott el tiszteletdíjat. Általában amikor arról volt szó, hogy a köznek tehet szolgálatot, mindenkor a legúribb módon viselkedett. Újabb időben László-képek leginkább a mester ajándékaképpen kerültek köz- és magánképtárainkba.

Az 1930-as években e sorok írója volt a mesternek az a bizalmasa, akivel magyar ügyekben érintkezett. E barátságunk kapcsán sűrűn váltottunk levelet s ezenfelül több ízben meglátogattam őt műtermében és otthonában. Szép műterem volt és boldog otthon.

IV. László Fülöp világszerte úgy is volt ismeretes, mint egyike a kevés megállapíthatóan boldog embernek. Egy alka-

lommal a *Paris Soir* megkérte, hogy árulja el boldogságának titkát.

— Hogy megbirkózzunk a szerencsével, — válaszolta László Fülöp — ahhoz vasfegyelmettségre van szükségünk. Ne irígyeljük a szerencséseket, akik csak úgy gyártják az aranyat, hanem odaadással haladjunk pályánkon. Így fog megnyílni előttünk a siker titka és a boldogság kapuja.

László Fülöp csakugyan ezek szerint az elvek szerint élt, tudta magát fegyelmezni arra, hogy dolgozzék, de nem arra, hogy pihenjen. Az 1934-es és 1935-ös esztendőik zavar-talanul boldog és termékeny esztendei voltak. Ezekben az években rengeteget dolgozott s egyidejűleg azt képzelte, hogy üdülésre és pihenésre is elegendő időt fordított. Nagyon szeretett utazni és ezek az utazások — gondolta — üdülést és szórakozást is jelentenek számára.

Egy alkalommal Londonban 1934-ben olyankor voltam nála, amikor készülődött arra, hogy másnap Amerikába induljon. Azért nem ment elébb, mert meg akarta várni legkisebbik fiát, Johnnyt, aki a Spitzbergákon volt ifjúsági felfedező kiránduláson rádióoperatőr minőségben. Apa és fiú előttem látták viszont egymást s egyidejűleg kezdték is a búcsúzkodást igaz bensőséges szeretettel. Ugyanakkor a mester elmondta, mint fog találkozni amerikai útjából visszajövet Spanyolországban feleségével, aki a közbenső időt Fokvárosban tölti el nővérénél. Ez volt László Fülöp utolsó, igen tevékeny — amerikai útja, amelyen Rooseveltnél is megfestette arcképét.

1936-ban nagy utazást tett Kelet-Európába, onnan Szíriába, a Szentföldre, majd a Földközi-tengeren Spanyolországba és végül haza, Angliába. Mindig vágyott tájképet is festeni; ezen az útján erre is volt alkalma.

Ezt az útját a legjobb erőben tette meg, de hogy ez valóban üdülést jelentett-e számára, avagy erejének erőltetett igénybevételét, ezt alig lehet megállapítani. Munka és siker, mint indítékok, életében sohasem működtek oly erősen, mint ekkortáiban.

László Fülöp boldog volt családjában és diadalmas művészetében. Gyakran említette, az őt annyira jellemző

tiszta őszinteség hangján, hogy ő maga sem érti, miként vált belőle — aki életkép- és történelmi festő akart lenni — *királyok festője*. Pályájának egyik érdekessége, hogy sohasem állt meg, sohasem vesztetelt, mindig előre és felfelé haladt. Ezt tette abban a megbecsülésben is, amelyben a legutóbbi esztendőekben az angol királyi udvarban része volt. Különösen a yorki herceg és a kenti herceg tüntették ki bizalmukkal és szeretetükkel. Ismeretes, mily világgraszoló esküvője volt a kenti hercegnek és Marina hercegné asszonynak, aki még az esküvő előtti napokban is szorgalmasan «ült» László Fülöpnek, úgyhogy már a készülő kép is állandóan foglalkoztatta a világsajtót. A yorki hercegi pár gyermekeikkel s a hercegné asszony szüleivel — Strathmore gróffal és grófnéval — éppenséggel állandó érintkezést tartottak fenn László Fülöppel, aki mindnyájukat lefestette. Eképek első ízben még V. György király uralkodásának idején voltak láthatók László Fülöpnek egy külön e célra rendezett kiállításán, amelynek óriási sikere volt. Képzeltető, milyen népszerűek lettek e remekművek, mikor a hercegre szállt Nagy-Britannia koronája. A kis Erzsébet trónörökös nő képmása talán a világ legdédeltettebb gyermek-arc képe. A mester ezidőben annyit dolgozott, mint soha, és sikere is nagyobb volt minden addiginál.

V. Az 1936. év Szent István napján a művészet minden barátját megreemtette az a hír, hogy László Fülöp súlyosan megbetegedett. Szívroham érte. Orvosai nyugalmat ajánlottak neki. A mester megfogadta a tanácsot és ő, aki egész életén át fanatikusa volt a munkának, egy félévig pihent a Rivierán, Cap-Ferrat-ban, ahol ecsetet sem vett kezébe.

Ez az önmegtartóztatás, amely felett a szerető hitves örködött, csodát művelt. László Fülöp a múlt év tavaszán teljesen gyógyultán tért vissza london-hampsteadi műtermébe, ahol ismét munkához látott, mindenestre nagyobb önkíméléssel, mint ahogy addig tette.

Az eredmény meglepő volt : egy újabb sorozat képmás. Talán még frissebbek, még színesebbek, még szellemesebbek, mint eddigi művei. Régebben oly rövid idő alatt is, amelyben ezek a képek készültek, a varázslatos kezű mester bizo-

nyára még többet termelt volna. Most bölcös önmérséklettel megszabta önmagának penzumát : nem vállalt többet, mint amennyit azzal a könnyedséggel festhetett meg, amely mindenkor jellemezte. És munkáját pontosan befejezte július hó végére, hogy szokásához híven megkezdje évenkénti sussexi nyaralását.

Mielőtt ide indult volna, garden-partyra látta vendégül barátait és tisztelőit. Megnyíltak László Fülöp antik műkincsekkel telt fogadótermei, nagy füves udvara s annak végében a műterem az új László-képekkel. Melyik házigazdát ne merítené ki egy garden-party tömegforgalma? László Fülöpön is látszott egy kis fáradtság, viszont élvezte a megszokott iramot. Búcsúzásakor így szólott e sorok írójához :

— Nem holnap, csak holnapután megyünk falura. Holnap még eljöttök egy egyszerű családi vacsorára.

A vacsorán a család tagjain kívül még Eleanor Glyn, a nálunk is jól ismert írónő, Gramont herceg, a tudós vegyész, és Kornis Gyula vettek részt. László Fülöpön nyoma sem volt a fáradtságnak. Nem akarta elereszteni vendégeit, amíg be nem mutatta színes filmjét spanyolországi útjáról. S az ebédlő egy pillanat alatt átalakult házi-mozivá, pergett a film, amelyet a házigazda élénk magyarázatai tettek még színesebbé.

Senki sem hitte volna, hogy ez volt az utolsó vidám társas összejövetel ebben a házban. «Nincs semmi baj, — mondta a mester — hiszen még csak most jön az igazi pihenés.» És László Fülöpék elutaztak falura, egy nagy parkos, kényelmes kastélyba, amelyet évek óta szoktak nyári pihenőül kibérelni.

Ez a nyár is sikerült. Gyönyörű volt az ősz is. A családot mindazonáltal nyugtalanította a mester készülődése november hó 23-án megnyíló kiállítására. De László Fülöpöt nem lehetett visszatartani. S november 22-ére bekövetkezett a katasztrófa.

VI. László Fülöp halála megszólaltatta az egész világsajtót. Az angol sajtón kívül különösen a francia lapok tettek ki magukért e nagy művész érdemeinek elismerésében. A mester betegségét és halálát a magyar közönség ritka nagy részvétellel kísérte s a magyar sajtó szép, komoly cikkekben méltatta életét és művészetét. Ezek egyikében-másikában azon-

ban csodálatosképpen az a felfogás jelentkezett, mintha most érkezett volna el az alkalom két dolog feszegetésére : először is annak a megállapítására, hogy László Fülöp mégsem olyan nagy festő, mint ahogy azt világszerte hirdetik, másodsor pedig annak a ténynek a felhánytorgatására, hogy László Fülöpöt valamikor Laub Fülöpnek hívták.

Tisztázzuk mindkét állítást. Ami az első kérdést illeti, a nekrológokhoz csatolt kritikai megjegyzések élet tompít-suk le oda, hogy egyesek nem azonosítják magukat a néhai mester legfőbb művészeti elvével, amelyet pedig Nagy-Britániában a műértőknek 99%-a magáévá tett.

László Fülöp maga nem volt író, mindazonáltal 1932-ben, 1934-ben és 1936-ban előkelő zárt társaskörökben beszédet mondott s ebben művészi felfogásáról is szólt. E beszédek magánnyomtatványként meg is jelentek.

A mester Turnernek, a nagy angol impresszionista festőnek példájából indult ki. «Turnernek — mondja — első tanulmányai nem voltak egyebek, mint törekvések arra, hogy tapasztalatot gyűjtsön és elsajátítsa a festőmesterség gyakorlati részleteit. A festői gondolat megvalósítási lehetőségeinek hosszas tanulmányozása után nyerte el a tudást és biztonságot költői és képzeleti festményeiben nyilvánuló teljesítményéhez, amely példátlanul magas helyet adott neki a művészet világában. . . Az ügyesség felső fokának birtokában volt képes azután vállalkozni a természet véghetetlen nyilvánulásainak kifejezésére.»

Talán ebből az idézetből is kicsendül, mily nagy súlyt vetett László Fülöp a művészi munka szakszerű részére, mint a belső és külső sikernek alapjára.

László Fülöp egy emberöltőt élt Angliában. Aki Angliában akar élni, annak angollá kell átalakulni. Nincs vegyesebb összetételű nemzet, mint a brit, amely nagyságát éppen beolvasztó erejének köszönheti. László Fülöpöt is beolvasztotta. Magyar lelke és régi hazája iránt való érdeklődése megmaradt, de lojális alattvalója lett az angol királynak és művészetében — amint azt már kifejtettük — angollá lett.

Ezzel tisztában kell lenni annak, aki László Fülöp helyét keresi a művészettörténelemben. Az angol művészettörténet

természetesen nem forradalmárok gyülekezete, aminthogy nem az az angol történelem sem. Az angol arcképfestészet fokozatos fejlődést jelent s hogy ennek csúcsán jelenleg László Fülöp áll, arról e nagy nemzet egyhangú elismerése tanúskodik. Ez az elismerés megnyilvánult abban is, hogy a *The Studio* — 25 év multával szintén Baldryval — *Hogyan fest arcképet László Fülöp?* címmel tanulmányt íratott, amivel elismerte őt olyannak, aki a festés technikája és lélektana szempontjából mintául állítható az okulni vágyó művésznemzedék elé.

Nagy festőkről sok mindenféle hír szokott keringeni. Ilyen pl. az, hogy tanítványokkal és segédekkel dolgoznak a maguknak csak az «ultima manus»-t tartják fenn. Régi időben, mikor a festőket még az iparosok közé sorozták, ez így is volt. Az olasz renaissance mesterei, később Rubens, Van Dyck s mások csakugyan sokat dolgoztattak segédekkel, úgyhogy sokszor nehezen lehet meghatározni, mi a mester sajátkezü műve és mi a műterem-munka. Munkácsy Mihály — nagy festményeinél — szintén használt munkatársakat. A fényképezésnek ma nagyon föllendült korában egyes művészek — főként arcképfestők — nyíltan, mások leplezetten fényképek után dolgoznak, stb.

László Fülöpöt effélével sohasem gyanúsította senki. Bármily sokat dolgozott is, nem engedte volna meg senkinek sem, hogy egyetlen ecsetvonást is tegyen valamelyik vásznán. A *Hogyan fest arcképet László Fülöp?* című tanulmányban a mester mégis célzást tesz az efféle, mikor a vele beszélgető Baldrynak ezeket mondja: «Látom, ön azt gondolja, hogy az én munkásságom tele van sötét titkokkal. Biztosíthatom önt, kedves barátom, hogy nincsenek bevallani való csalafintaságaim; nem rejtegetek nagyított fényképeket a kabátom ujjában, sem egyéb szerszámokat az ön mulattatására. Én nem teszek semmi egyebet, mint hogy a vásznat modellem elé állítom és elkezdek festeni.»

Íme László Fülöp, a meggyőződéses jó ember és minden művészkollégájának igaz barátja. Régi időben művészek rejtegették «műfogásaikat». László Fülöp minden festés-technikai ismeretét — és azt is, amit az arcképfestés lelki-

ségéről magára nézve fontosnak ismert — teljesen kitárta mindenki előtt. Az ő művészete valóban nyitott könyv volt ; nem maradtak titkai, amelyeket le lehetne leplezni.

Most szóljunk arról a megjegyzésről, amelyet László Fülöp művészetéről Magyarországon gyakran hallani : hogy mindenkit egyformán fest, üzletembereket lordokká alakít át képein stb. Ennek a magyarázata igen egyszerű. Angliában alakult ki leginkább egy intelligens embertípus, ami azt jelenti, hogy az angolok csakugyan hasonlóak. Ha pl. Magyarországon azt mondom : «olyan, mint egy angol», ezt mindenki megérti. Ebből viszont az következik, hogy ha valaki László Fülöp angol képein csupa angol típust lát, természetesen egyformáknak látja őket. Ha Angliában élne az, aki ezt kifogásolja, akkor a különbséget is észrevenné.

Ami pedig azt illeti, hogy László Fülöp üzletembereket is lordoknak festett, ennek a látszatnak oka az, hogy Angliában üzletemberekből lesznek a lordok. László Fülöpnek különben modelljei kizárólag a magasabb társadalmi osztályokból kerültek ki, akik közt — külsőségeikben — valósággal van hasonlóság. A mester kiválósága éppen abban nyilvánul, hogy képes volt olyan mértékben, mint előtte senki. annak a lelkiségnek meglátására és kifejezésére, amely az arc-képet egyénivé tette.

VII. A másik, kegyeletet sértő jelenség annak erős hangsúlyozása volt, hogy László Fülöpnek eredetileg Laub volt a neve.

Ezt mint életrajzi adatot kifogásolni nem lehet, erős hangsúlyozása azonban súlyos következményekkel járhat. Erre szomorú példa Munkácsy Mihály esete, aki Lieb Mihálynak született. Ezt a Lieb nevet is addig emlegettük, míg a század végén megjelent, de manap is közkézen forgó Singer—Müller művészeti lexikonban a Munkácsy-névből még csak címszó sem lett, hanem csak egy utalás : siehe Michael Lieb. És Michael Lieb éli tovább a maga örökéletét.

A háború előtt indították meg a németek a világ leggondosabb művészeti lexikonát, a Thieme—Becker Lexikont, a német tudományos könyvkiadás egyik büszkeségét. Ebben a legnagyobb magyar festőt már Munkácsy címszó alatt

lehet megtalálni, de rögtön utána ezzel a magyarázattal : eigentlich Lieb.

László Fülöp nevét 1891-ben magyarosította meg, 21—22 esztendőskorában. Minthogy ő nem kirobbanó, hanem fokozatosan fejlődő tehetség volt, mindaz, ami Laub jelzéssel tőle fennmaradt, — leginkább rajzok — inkább csak egy szép jövő ígérését jelenti. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, a mesternek egész munkássága *László* nevéhez fűződik.

Hogy ez így történt, az nem véletlenség. László Fülöp, aki maga volt a korrektség és céltudatosság, akkor vette fel magyar nevét, amikor megérezte, hogy fejlődő művészete ezt megkívánja. Ő maga vigyázott arra, hogy nevével «retro et in pejus» ne történjék tévedés.

Az említett Müller—Singer Lexikon 1896-os évszámú II. kötete pl. szépen emlékezik meg az akkor még csak 27 éves fiatal művészről, *László Fülöp* címszó alatt. Még a keresztnevét is magyarul írja. Minthogy a lexikonok élettana úgy hozza magával, hogy az egyikből készül a másik : László Fülöp neve makulátlanul került bele a Thieme—Becker Lexikon megfelelő kötetébe is. De ha nagyon erősködünk Laubért, a pótkötetbe majd belekerül makulával.

A névmagyarosítás az áthasonításnak elfogadott, állami-lag fontos eszköze. A névmagyarosítás végső fokán olyan életeredmények állnak, mint Petőfi Sándoré és Munkácsy Mihályé. Hová jutunk, ha még ezeknek a neveknek sem tudjuk megadni a teljes tiszteletet?

László Fülöp negyvenhat teljes esztendeig világszerte dicsőséget szerzett magyar nevének, amelyhez 1910-ben — amikor Ferenc Józsefet harmadszor festette meg — a királytól magyar nemességet kapott *lombosi* előnévvel. Ezt követőleg a mester teljes neve *lombosi László Fülöp Elek* volt, amelyet külföldön *P. A. de László*-nak vagy *László de Lombos*-nak jelzett. Ez az utóbbi jelzés látható a firenzei Uffizi-képtárban levő önarcképén.

Mindezek után sem a magyarság szempontja, sem a művészettörténelmi szempont, de semmiféle más szempont sem kívánhatja azt, hogy a mestert másképp nevezzük, mint azon a díszes magyar néven, amelyet munkával és becsülettel szer-

zett magának. Magyarra lett szellemi nagyságainknak gyakori kivetkőztetése magyar nevükből olyan szórakozás, amelynek művelődésünk súlyos kárát vallhatja.

*

Ezek a megjegyzések aligha jutnak el az angolokhoz. Az ő szívükben bizonyára a canterbury hercegeérsek szavai visszhangzanak: «Mi valamennyien emlékezni fogunk az ő élénk és lángoló szellemére, barátságának melegére és nagylelkűségére, rokonérzésének széleskörűségére, amely lehetővé tette, hogy megértéssel és művészettel alkossa meg minden faj és minden ország fiainak és lányainak képmását. Emlékezni fogunk arra, hogy miként szerette a szépet és a művészet iránt való odaadásával miként szolgálta a szép ügyét.

Emlékezni fogunk jellemére, egyszerűségére és szilárdságára, arra a szeretetre, amellyel családi életét eltöltötte; emlékezni fogunk a művészetről és az életről alkotott magas eszményeire és Isten iránt érzett mélyeséges tiszteletére.

Imádkozunk, hogy Isten most teljesítse legnagyobb vágyát, adjon neki békességet és engedje meg, hogy az örök szépség világossága fényeskedjék felette.»

SIKLÓSSY LÁSZLÓ.

EMLÉKEZÉS WOSINSZKY MÓRRÓL.

(A tudós szekszárdi apátplébános halálának harmincadik fordulójára.)

Wosinszky Mór Tolna vármegye ősi történetének emlékszerű maradványait gyűjtötte össze hallatlan energiával és dolgozta fel egy jelentős monografiában. Ha meg akarjuk mérni élete művének értékét, akkor meg kell rajzoznunk néhány vonással a magyarországi régészet fejlődését általában.

Míg az ókori történet kutatásán hosszú évszázadok óta igen számos tudós-nemzedék dolgozik és finoman kicsiszolt, pompás segédeszközökkel támogatott módszerei vannak, míg ötszáz éve gyűjtik már rendszeresen a szakemberek a római feliratokat és az ókori pénzeket, addig a nem írásos, a néma emlékek módszeres kiaknázása a múlt fejlődésének és állapotainak megismerése érdekében egészen új keletű tudomány. Természetesen, a művészeti nagybecsű alkotások, amelyek a földből kikerültek, már a középkorban s különösen a renaissance alatt is megbecsülésben részesültek, sőt új lendületet adtak a képzőművészeteknek, de az ily szempontból értéktelen, egyszerű holminak tudományos jelentősége csak legújabban domborodik ki a maga egész nagyságában. A múlt században a valóban óriási műveltségi fejlődés arra a gögös megállapításra vitte a történészeket, hogy a történelem ott kezdődik csak, ahol az írás, és nemcsak azokat a forrásadatokat hagyták felhasználatlanul, amelyek a betűvetést még nem ismerő időkből származtak, hanem a klasszikus korszakot illetőleg sem tartották feladatuknak, hogy azoknak a szerény emlékeknek tanuvallomását értékesítsék, amelyek írásnélküliek voltak, s így szinte maguktól nem rágták az utókor szájába a tudnivalókat a régi időkről.

Ezt a szinte gyerekes felfogást aknáztá alá számtalan oldalról a XIX. század művelődési fejlődésének általános lendülete. Nem követhetjük itt nyomon azokat a külföldi felfedezéseket és nagyarányú régészeti vállalkozásokat, amelyek a történelem emlékszerű forrásainak megítélését kellő világításba helyezték. Csak annyit szükséges megjegyeznünk, hogy az új felfogás Magyarországon csak később érvényesült, mint Nyugaton és a hivatalos történetírás nem akart eltérni attól a kényelmes felfogástól, hogy a leletek egyszerűen nem tartoznak rá. Ilyen körülmények között az igazi tudományos szempont diadalát nem is a cégjelzett tudósok, hanem lelkes autodidakták vívták ki, — olyan emberek, akiknek józan, természetes esze mondotta meg, hogy a földben rejtőző emlékekről le lehet olvasni földünk egész múltját, csak éppen más módon kell megszólaltatni őket, mint a krónikák, oklevelek, feliratok adatait.

Ahhoz, hogy a történelem folyását követhessük, arra van szükségünk, hogy a forrásadatok teljes láncolata álljon rendelkezésünkre. Az ásatásoknak rendszeressé kellett válni, hogy ilyen hézagtalan sorozatokban követhesse a kutató a régi korszakok sorsát, és a felhalmozódó anyag számára múzeumok váltak szükségessé mindenütt, legalább is minden megyében. Ezek a múzeumok már nem furcsaságoknak, raritásoknak és drágálatos dolgoknak gyűjteményei voltak, nem is főúri kedvtelés hozta őket létre, hanem valódi tudományos szükségből születtek, mint a történelem újfajta levéltárai.

A régészeti anyag történelmi értékének felismerése, valamint a vidéki múzeumok megalapítása nem hivatásos régészek érdeme. Nem hivatalos nógatasra vagy nyomás alatt, hanem égő ügyszeretéből gyűjtötték gyönyörű csokorba szűkebb hazájuk multjának documentumait azok a férfiak, akiknek a magyar kultúra ezen valódi várait köszönhetjük. Jellemző rájuk, hogy speciális szakképzettsége egyiknek sem volt s nem is lehetett, hiszen új ösvényen jártak. Jórészt úttörői voltak a szaktudománynak. Volt ugyan közöttük elég sok tanár, — ezek közt is nem kevés szerzetes-tanár — de e tanáreberek közül is jó néhány egészen más

szakon nyert diplomát ; volt közöttük sok olyan férfi is, akinek a mestersége nem vágott sehogysem régészeti tevékenységéhez : Wosinszky Mór pap volt, Darnay Kálmán vaskereskedő, báró Miske Kálmán nem folytatott külön mesterséget, Csák Árpád szolgabíró volt, Rhé Gyula vasutas, Alapi Gyula újságíró, Kállay Ödön jegyző, Kada Elek polgármester, Jósa András orvos, Móra Ferenc kitűnő író, Csallány Gábor kórházi gondnok stb. — és mégis nekik köszönhető, egy sor lelkes tanár mellett, hogy a magyar archaeologia ma magas ívben lendülhet felfelé.

Ezeknek az úttörőknek magától értetődőleg nagyon nehéz volt legyőzni azt a számtalan akadályt, azt a sok meg nem értést, amely vállalkozásukat kísérte. Így volt Wosinszky Mór is. «Tolna vármegye törvényhatósági bizottságának Szekszárdon 1885. évi január hó 20-án tartott rendkívüli közgyűlésén azon indítvány tétetett, — írja Wosinszky — hogy a honfoglalás ezredéves ünnepélye fényének emelésére . . . írassék meg a megye története . . .» A vármegye magáévá tévén az eszmét, bizottságot küldött ki és (írja tovább) «e bizottság Kammerer Ernő barátomat bízta meg e munka megírásával, ki velem osztotta azt meg akként, hogy ő a történelmi részt, én pedig a történelmi idő előtti korszak megírását vegyem át. Szívesen vállalkoztam e munkára, azon reményben, hogy az akkor már formailag megalakult s fényes jövőt ígérő megyei régészeti-egylet számos lelkes tagja nagy segítségemre lesz e vállalatomnál. E segítségre nagy szükségem volt, mert csak most kellett az ásatásokat mindenfelé megkezdeni, az ősi múltnak maradványait a föld gyomrából feltárni, összegyűjteni és feldolgozni. Addig, a római korszakot kivéve, megyénk multjával még senki sem foglalkozott, megyei múzeum alapítására még nem is gondoltak, szakszerű ásatások még sohasem tétettek, szóval, nem tekintve a római leleteket, őskor szempontjából megyénk egy praehistoricus tabula rasa volt . . . A leletek . . . teljes hiányában ki merne vállalkozni a megye őskorának megírására? Az egész megye területét felölelő helyi kutatás és ásatások sok anyagi áldozatot és nagy munkaerőt igényelnek ; egy ember ezt sem fizikailag, sem szellemileg,

de az anyagiak hiányában is kifogástalanul elvégezni nem képes. Sajnos, hogy magamra maradtam azon munkánál, melyre nagy támogatás kilátásával vállalkoztam. A régészeti egyletnek kedvező auspiciumok között megindult mozgalma szalmatűz volt... Nem maradt tehát egyéb hátra, mint hogy községről községre, dülőről dülőre barangolva egymagam kutassam át az egész megyét, hogy anyagot gyűjthessek a megye őskorának a megírásához... E dolgot csak kezdete azon nagy munkának, mely a megyére s az utódokra vár. Saját fáradozásaim eredménye mindenkit meggyőzhet arról, hogy megyénk a multak emlékeinek mily gazdag tárháza s hogy a jövő nemzedék elég munkát talál e téren kutatásra, a megye pedig gyűjtésre. Ha csak most kezdi is meg helyrehozni azt, amit már rég elmulasztott, gazdag megyei múzeumra fog szert tehetni.»

A gazdag múzeum tényleg megvalósult, amint elkészült Tolna megye őstörténete is Wosinszky tollából, aki az általa életének áldozatos munkájával összehozott leletadatokat két vaskos kötetben rögzítette meg. Általában azt lehet mondani, hogy az említett öncsinálta régészek — «amatore»-k, szakuk szerelmesei a legjobb értelemben — minden nagyobb vagy jelentősebb központjában a magyar kultúrának sikeresen végezték el valóban a magasabb gondviseléstől kiszabott küldetésüket. De igaz az is, hogy nem sikerült a legtöbbjüknek más, mint tárházat állítani a magyar tudománynak a saját őrhelyükön; addig már nem tudtak eljutni, hogy maradandón rendszerezék is a gyűjtött kincseket, vagy hogy felismerjék azokat a magasabb történeti kapcsolatokat, amelyeknek mozaik-kockái a régészeti leletek.

Nem így Wosinszky, aki tömérdék küszködése mellett még szaktudóssá is tudott emelkedni. Ennek a valóban csodálatra méltó jelenségnek magyarázata elsősorban és természetesen kivételes energiája és tehetsége. De jó helyen is fogta meg a dolgot; az archaeológia még nemrég gyermekcipőben járó résztudományának, az őstörténetnek rendezésébe kapcsolódott be a legkomolyabban. Az elmúlt nemzedék praehisztóriai munkálatai közül az ő eredményei bi-

zonyultak Hampel József és Bella Lajoséi mellett a legértékesebbeknek.

Azonban azoknak a régi pénzeknek is két oldaluk van, amelyeket a szekszárdi diákok a megduzzadt Séd-patak medréből Wosinszky múzeuma számára zápor után felszedettek. Egyik oldaluk csak az, hogy a helyi multról, helyi eseményekről értesítenek; másik oldaluk az egész világ felé fordul. Nem azért, mert oly hallatlanul gazdag a tolnai s általában a hazai leletanyag, nem a bőség és dúskálás végett oly nemzetközi értékű ez, hanem azért, mert a helyi kereteken messze túlérő, nem is országos, hanem világtörténeti jelentőségű eseményeket tükröz. Természetesen a nap sem süt mindig egyformán mindenütt, hanem hol közeledik, hol távolodik és lenyugszik még az egyenlítőnél is. Mégis, országunk földje sokszor fürdött a világtörténelem napsütésében. Már az őskor folyamán itt alakult ki az európai műveltség egyik bölcsője a fiatalabb kőkor és a bronzkor folyamán. Az indogermán népek története nem a zord észak európai régióban ívelt felfelé, hanem a mi szelidebb régiókban és nemcsak a thrákok hatalmas népesoportja fejlesztette ki itt a Kr. e. II. évezredben sajátos műveltségét, hanem a világ vezető kultúrnépe, a halhatatlan görögség is felőlünk nyomult le a Balkán-félszigetre. Már az első görög hullám útja is kezd kirajzolódni előttünk, de egészen világos ma már, hogy Kr. e. 1200 körül, amikor a dórok a Peloponneszra nyomulnak le, rajtunk keresztül szántott az útjuk. Ez a mozgalom hozta az illyrséget is hozzánk, amelynek nagyszerű műveltsége már a vas feldolgozásának jegyében alapozta meg a magas kultúra további lépcsőfokait. A Kr. e. I. évezred első felében virágoztak nemcsak hazánkban, hanem Görögország és Itália különböző részein is ezek az illyrek, akiket ezen millennium második felében a kelták igáztak le, — szintén indoeurópai nép, akiknek félelmetes erejű lökése a Földközi-tenger medencéjének egész északi részét összerázta s akiknek hazánkban volt egyik főfészke.

Ezek mind földművelő népek voltak, akiknek uralmi vágya — hogy úgy mondjam — lefelé, mélységbe törekedett elsősorban, nem szélességben igyekezett mennél inkább szét-

terülni. Velük ellentétben az északázsiai lovaspásztorok sajátos életformája egy ellentétes típusú imperializmust szült, amely nem a földbe gyökerezett belé szilárdan, hanem mérhetetlen területeket ölelt át és nem a talajra, hanem a népekre, az embertömegekre ült rá hártványékony uralkodóréteg képében. Ezek a lovasnépek korábban zörgettek Európa kapuján, mint eddig hittük. Még a szkiták előtt, mintegy a VIII. században Kr. e. jelent meg az első rajuk nálunk. Nemrég láttam egy pompás tolnamegyei leletet is, mely ezt tanúsítja. De ezek a nomádok, akik a vezérlőréteg fogalmát adták az emberi társadalomnak, roppant hamar beleolvadtak a meghódítottak tömegébe, mert szentelt hagyományaik értelmében kívülről, idegenek közül válogatták asszonyaikat. Magasabb rendelés hozta magával, hogy miután vérrel és vassal összeforrasztottak egy társadalmat, mintegy felszívódtak benne, — úgy, mint az a bélpraeparatum, amellyel ma az operációk sebeit összevarrják. Így jártak a szkiták is, akik 600 körül lepték meg hazánk lakóit, a Kaukázustól fel Keletporoszorszáig terjesztve hatalmukat.

A római hódítás Augustus császár korában, tehát éppen Kr. sz. körül következett be nálunk. Csak legújabban jövünk rá, hogy Magyarország népei mily alapvető szerepet nyertek e nagy világbirodalom életében is, amely Mezopotámiától Spanyolországig, Északafrikától Angliáig nyúlva, első ízben foglalta össze magasabb egységbe és sugározta be a kultúra áldásaival az emberiség javát. Ugyanis az imperium Romanumot megalapító, ehhez véve pöttöm Róma nem bírhatta azt a gigantikus erő- és vérpocséklást hosszú évszázadokon át, amellyel az ilyen óriási állam kiépítése, rendbentartása és védelme járt s így kénytelen volt egyre újabb és újabb idegen nyers erőket bevonni a nagy gépezet mozgásába; ezek a nyers erők először a katonai feladatokat voltak hivatva megoldani, de hamarosan eltelve római hazafiasággal és műveltségvágygal, egymásután vették át az imperium gyepelőit. Mivel pedig a pannoniai illyrek és kelták a legjobb katonanyagot szolgáltatták az egész világbirodalom összes népei közül, már a Kr. u. II. században ők vívták meg mindenütt a döntő csatákat, 200 körül már ők

emelték trónra generálisait s a III. században maguk vették fel már a császári bíbort is. És a pannoniai latin szellem átvéve Itália örökét, viasszaszorította először az Adunánál a balkáni görög befolyást, még nyelvileg is átgyúrva a népeket latinná a Duna torkolatáig, majd onnan továbbnyomulva a görög keletet — elsősorban Kisáziát — áthatotta legalább is római állami érzéssel. Sohasem tudta volna Konstantin birodalma új székhelyét megalapítani a Boszporusnál, ha a még a II. században is római ellenes vagy közömbös hellenisztikus világot át nem izzítja az illyricumi sereg geniusza — mint az egykorúak nevezték — a római béke és római nagyság felséges eszméivel.

De még később is, a IV. század végén, pannon dinasztia ült a trónon és pannoniai kereszténység hatotta át a szomszéd germánokat, képessé téve őket a nyugati tartományok romanizált lakosságával való fokozatos összeolvadásra.

Hát még a népvándorlás korában mily döntő fontosságú volt földünk! A húnok acéléke itt fúródott Nyugatróma és Bizánc közé, kétfelé feszítvén a római világot, megpecsételvén kettéválását. A legjava germán népek, vandálok és gótok, longobardok és gepidák bontogatták itt szárnyaikat, egymásután vonulva el dél felé, új államokat alapítva, új életet adva a középkor Európájának. Majd az ittmaradtakat elborítja 568-ban az avar éjszaka. Czikón és Závodon, Szekszárdon és Bonyhádon s mindenütt a megyében ezrével rejtőznek a földben ennek a távolkeleti török népnek sírjai a tolnai földben, melyeket Wosinszky hozott először nagy tömegben napvilágra. Valahonnan Északkelet-Ázsiából zúdult az avarság bámulatosan rövid idő alatt ide, vad rohanásában frissen megőrizve az európai környezettől vadidegen ősi jellegét. Amíg Európa alétan pihente ki az impérium széthullását, addig az avarság nyugodtan portyázhatott szanaszerte. De amikor Nagy Károly alatt a keresztény világ újra magára talált, pusztulniok kellett, mert alkalmazkodni nem akartak: örök tanulság ez nekünk magyaroknak, Szent István európaivá lett népének.

Évezredek futottunk át, tekintsünk még egyszer vissza. Aki a tolnamegyei ősmult emlékeit gyűjti, a világ-

történet tégláit hordja, — láttuk. S ma már a lelkesedéstől lángoló kezdeményező helyére a tudomány teljes vértjével felfegyverzett utódot állított a megye és a város, amelyek megértették, hogy a fáklyát, amely Wosinszky Mór erős kezéből kihullott, tovább kell vinni, nem riadva vissza kicsinyesen a kultúráért teendő anyagi áldozattól, mely százszorosán meghozza kamatját. A magyar régészet munkásai bizalommal és meleg szeretettel fordulhatnak e város felé, ahol kegyelettel ápolják a multat, elkötelezve magukat egyúttal a jövő fokozottan súlyos és kiterjedt őstörténelmi feladatainak megoldására.

ALFÖLDI ANDRÁS.

TS'AI YEN KÍNAI KÖLTŐNŐ TIZENNYOLC VERSE.

A kínai vers az európai költészetben már régóta nem pusztán exotikum. Ősi gyökerű egyetemes emberi jelentőségével már régóta elfoglalta műfordításokon keresztül azt a helyet, amely az emberiség gazdag lirájában megilleti. Most azonban nemcsak a versek általános szépsége ragadott meg, amikor ezekkel a költeményekkel először találkoztam. Fordítói kedvemem nem a szépség-tolmácsolás l'art pour l'art ösztöne sugallta pusztán: különösebb oka is volt annak, hogy ezt a sorozatot magyar versekben megszólaltattam. Magyar érdeklődést is keltettek bennem ezek a kis költemények s mert tudomásom szerint a mi nyelvünkre fordítva még nem jelentek meg, azért vállalkoztam tolmácsolásukra.

Ennek a tizennyolc versnek a szerzősége Tsai Yen költőné nevéhez fűződik. Két évvel ezelőtt a francia Margouliès terelte reájuk bevezetésével és fordításaival a figyelmet. A versek főérdekesége és vonzereje, egyetemes szépségükön kívül, az, hogy egy részük a húnok fogságában született. Tsai Yen a Krisztus utáni második században élt, amikor a húnok a Nagy Fal környékén táboroztak s egymásután zúdították heves rohamaikat a nagy birodalom ellen. Az ebből a korból eredő kínai költészetben nem szokatlan ez a történelmi helyzet mint lírai háttér s népi eredetű költemények is gyakran szólaltatnak meg hercegnőket és más kínai előkelőségeket, akik megismerkedtek a barbárnak nézett ellenség rabtartó szokásaival. A császár követét a húnok fogságában ábrázoló kép sem ismeretlen, amely az előkelő kínait a foszladozó rojtú jelvény-bottal, juhok között, kényszerű pásztori szerepében örökítette meg. Olyan kínai hercegnők és királyok is tud és sűrűn beszél az egykorú költészet, akik politikai érdeklődésük áldozataiként kerültek a gyönyörű kínai földről a harcokban kóborló ellenség táborába. Ou Yan Hsin, a későbbi századok lírai nagysága is ebből a korból merít, amikor megírja *Ming hercegnők dala* című híressé vált költeményét.

Tsai Yen lírai ciklusából, mely a benne kifejezett érzések erejénél fogva örök emberi érdeklődésre tarthat számot, megkapóan drámai lélektörténet bontakozik ki. A finom kínai leány, aki fájának egyik legelőkelőbb családjából való s akinek az apja maga is elismert költő, érzékeny idegekkel szenved a sorsot, amelyet a háború barbár rémségei és a fogság szenvedései reámérnek. Szemlélete nem lehet más, mint a rab ellenséges látása a rabtartóval szemben. A húnok barbárok a szemében, vadak és kegyetlenek, mint a kígyók, bőrpajzsaik szagát nem bírja, sajtjaik és juhúsuk ízét irtózó idegenkedéssel utasítja el magától. Élesen lát és élesen hall, s ezek a finom érzékelésből eredő adatok és színek verseinek a hún környezet szempontjából különös figyelmet biztosítanak. Élet lüktet a versek megfigyeléseiben: odakünn, a sátorfalon kívül, állandóan riadoznak a hún kürtök, az örök fogolycsapatokat vezetnek, a vonuló sereg és a végeláthatatlan baromcsordák nyomán a puszták útjain magasra kavarodva csap fel a por.

Az idő ritmusa hullámzik és évszakok váltakoznak a sorokban, a tér érzései belejátszanak a szűk formai keretekbe s mélységet és távlatokat adnak. A kürtszóra írt dalokból élesen ki-kicsap egy régen elpusztult, de számunkra izgatóan érdekes világ: a hún élet levegője.

Drámai sűrűsödés felé akkor közeledik a versek tartalmának erős haladványa, amikor az asszonyi líra azt panaszolja, hogy Tsai Yen-nek hún főemberhez kellett férjhez mennie. A lélekdrama ereje fokozódik: két fia születik, két hún fia, akiket ösztönös anyai szeretetének minden melegével átölel költeményeiben. De sorsa még súlyosabb válsággal sújtja: egy napon kínai követ érkezik érte váltságdíjjal s az anyának meg kell harcolnia a gyermekekhez ragaszkodás és a hazavágyás gyötrelmes harcát, mert a hún férj nem engedné át a két fiút. A brandi összeütközés, melyet Ibsen dráma középpontjába állított, a haza javára dől el. De a sorozat utolsó versei a kifejezés egyszerű erejével mutatják, hogy az anya olyan sebet vitt magával, amely be nem gyógyul soha.

A költeményeket Margouliès francia fordítása alapján tolmácsoltam. Az a fordítás mindvégig rímtelen s bevallott elve az, hogy egészen közel maradjon a szó-szerinti értelmhez. Az én fordításom versalakja: rímes és rímtelen jambusok. Ez a forma valamivel nagyobb szabadságot jelent, de lényeges pontokon sehol sem tér el az alapjául szolgáló, szinte prózai pontosságra törekvő francia szövegtől.

Íme, a versek:

1.

Verőfényes, virágos volt a mult.
Aztán hazámra balsors tornyosult.

Kegyetlen ég zúditja ránk a bajt,
A föld kegyetlenül a bajba hajt.
Fegyvercsörgés riaszt mindenfelől,
Nincs itt menekvés kín s halál elől.
Puszták felett por, füst az égig ér :
Hún őrcsapat fogolyhadat kísér.
Igazság nincs, a jognak vége van,
Nincs út kitérni, minden hasztalan.
Ki hallaná a balsorsból szavam?

Hurjaim hún kürtszóra zengenek.
Kicsorduló kínom ki érti meg?

2.

S most árvaság a sorsom,
Had zúg és ló nyerít,
Pusztán haddal vonulni
Parancsszó kényszerít.
Hazám felé az útat
Ködös csúcs zárja le.
Homokból tornyot épít
A pusztaság szele.
A húnok, mint a kígyók,
Vadak s kegyetlenek,
Bőrpáncéllal, nagy íjjal
Büszkén feszítenek.

Megpattanásig vertem kobzomon
A második dalért a húrokat.
Haló vággyal, tört szívvel sorsomon
Sírok sokat, sokat.

3.

Elhagytam Kínát, ékes földemet
S lakásom most a húnok sátra lett.
Sírok vesztett család és rang után,
Ó, nem születni jobb lett volna tán!
Körül a sok gyapjú s nemez-gunya
Az én szememnek dísztelen s csunya.
Rá nem vehetnek, bármi is legyen,
Hogy rossz-szagos juhhúsukból egyem.
A bőrdobokat éjjel is verik,
Szünetlenül peregnek reggelig.
Pusztán a szél vadúl végighasít
S tábort s utat porral homályosít.

Mult-síratás és fájdalmas jelen
Daloltattak harmadik dalt velem.
Egy percnyi nyugtot nem hagy bánatom.
Lesz-é, hogy egyszer fogytát láthatom?

4.

Nincs nappalom és nincsen éjszakám,
Hogy meg ne látogatna szép hazám.
A földnek számtalan lakója van,
Egy sincs közöttük ily boldogtalan.
A bajban, mit ránk ég haragja mért,
Meggszűnt a rend, nép nem követ vezért.
Szabadulásom nem lehet soha,
Rabul fog itt e vad nép tábora.
Minden szokatlan, furcsa itt nekem,
Hogy' is szokhatnám itt meg életem?
Az én lelkemmel nincsen itt rokon,
Ki értené meg árva bánatom?

Erőm a kínban tántorogva fogy,
A végzet-súlytól lelkem összerogy.
Elénekeltem már négy versemet,
De csak növeltem szenvedésemet.

5.

A vadkacsák indulnak dél felé,
 E vad földről hírt hadd küldök velük.
 Megjönnek északról a vadkacsák,
 És mintha földem hangját hallanám.
 Olyan felhős magasban szállnak át,
 Hogy ékjüket alighogy láthatom.
 Hasztalanul sohajtok, szenvedek,
 Az én kínomnak enyhülése nincs.

Redőbe vonva két szemöldököm,
 A holdat nézem s játszom kobzomon.
 Ötödik dallá gyűjtöm hangjait,
 S lelkem bolyongva jár a dal-nyomon.

6.

A pusztán megfagyott a zuzmara,
 A zord hidegben annyit szenvedek.
 Az éhségem hiába kényszerít :
 A sajtjaikból enni nem tudok.
 Éjjel a part-emésztő árvizek
 Félelmetes zúgását hallgatom.
 Reggelre túl az óriás falig
 Elöntve látom mind az útakat.
 A mult napokra sírva gondolok,
 Jaj, visszatérni többé nem lehet . . .

Hatodik ének. Fojtó fájdalom
 Kezem megbénította kobzomon.

7.

A nap lement s a bús szélben körül
 Riadva ébred hún-ország zaja.
 A kint, mely lelkem megragadja most,
 E vad földön kinek beszéljem el?

Komor s magányos pusztaság felett
Kigyúl a jeltűz végtelen sora.
Gyengének, aggnak erre nincs helye,
Csak izmos, ifju ember él meg itt.
Hazám mezőit és patakjait
A hún vidékhez nem hasonlítom.
A messzi sík, amerre lát a szem,
Ökörsordától, juhnyájtól nyüzsög.
De víz kiszikkad, rét taroltan áll,
S ló és ökör füvet másutt keres.

A bosszuságé hetedik dalom :
Az életet tovább itt nem bírom.

8.

Ha a felséges ég a földre lát,
Mért nem könnyíti sorsom nagy baját?
Ha szellemekben bölcs erő lakik,
Mért kárhoztatnak rab sorsára itt?
Barbár hún férjet mért ad most a menny?
A szellemek mért bánnak így velem?

Vigasztalást keresve, bánatom
Tudós zenéjű dallal altatom.
De jaj, mihelyt az ének véget ér,
A fájdalom szívembe visszatér.

9.

Az ég s a föld örök s határtalan,
Mint ők : balsorsom, búm véget nem ér.
Az élet álma gyorsan illanó,
Gyorsabb a hajnal lába nem lehet.
Rendeltetésem megtiltotta, hogy
A boldogság derítse sorsomat.
Az elveszített ifju évekért
Az ég magasát sírva vádoló.
Oly mély a kéklő égi boltozat —

Hogy' is juthatna hozzá jajszavam?
 A kék üresben, pusztaság felett
 Csak füstöt látok, füstöt s felleget.

Kilencedik dalomnak vége van,
 A bánat verse ; jaj, visszhangtalan.

10.

S szüntelen ég a nagy fal tűz-sora
 S a csatatéren nem lesz csend soha.
 Kapukra dűl a dűlő áradat,
 És este szél süvölt a hold alatt.
 Szülőházám be messze, messze van,
 Kiáltással keresni hasztalan.
 S nekem hangom már halk sírásra sincs,
 Lélekzetem lefogja kín-bilincs.
 Sorsom reménytelen, száműzetés,
 S jaj, végtelenbe síró szenvedés.

Sírtam, hullattam véres könnyeket.
 A tizedik dal könnyek verse lett.

11.

Mi a halál félelme, nem tudom,
 De életembe sem kapaszkodom.
 Magamat mégis el nem veszthetem,
 Míg egy cél sugarazza életem.
 Az lelkesít, hogy egyszer, úgy lehet,
 Meglátom újra drága földemet.
 Ha itt halok meg, sírba itt esem,
 Megsemmisülök végérvényesen.

Ó csillagok! Hún sátorbolt alatt
 Megvult a nász. Világra hoztam két fiat.
 Gondozom őket, óvom, szoptatom,
 S bár itt születtek, pusztán, északon,
 Mindegy nekem :
 Szeretem őket, két kis gyermekem.

Bár tizenegyedik dalom
Zenéjében panaszodom,
Enyéim ők, el nem hagyom :
A húsunk, vérünk egy nagyon.

12.

Keleti szél, tavaszos, langyos, jó idő.
Ragyog a fény. A császár küldi, tőle jó
A földünket derítő béke-nap.
Hún harcosok dalolnak és kurjantanak.
Megjött a béke, nincsen többé ütközet.
Egyszerre csak hír érkezik s örömkövet,
Szabadulást hoz : ezer unciát,
Hogy megfizesse váltságdíjamat.
Ó boldogság! Hazámba visszatérni már szabad,
A császár arca újra megragyog nekem!
Jaj, kín! elhagyni, mindörökre el
S nem látni többé két hún gyermekem!

Örömmel harcra kelt a fájdalom,
Így született meg tizenkettedik dalom.
Maradni? Menni? Mind a kettő kínos. Ó,
A kettőt együtt tenni volna jó.

13.

Sírjak? Szép Kína vár. Indulhatnék vigan.
Magamhoz szorítom két hún fiam
És ruhájukra könnyem hullva-hull.
A követ itt van, már kérdez, keres,
Lovai várnak nyughatatlanul . . .
A jajgató szó elhal ajkamon . . .
Örökre vélük lennem kellene
S én mégis mindörökre itt hagyom!
A napfényt már fátyol takarja el.
Gyermekeim, már menni, menni kell.
Honnan találhatnék majd szárnyakat,
Hogy eljöhessek s megtaláljalak?

A két lábam nehéz, szívem beteg,
Minden lépés messzebb visz tőletek.
Pusztul a test, a lélek elrepül,
De él szerelmem győzhetetlenül.

Lázasan sírt az ujjamtól a lant,
A tizenharmadik dal úgy fogant.
Kettészakítva lelkem és szívem.
Jaj, ezt a kint nem érti senkisé.

14.

S most Kína földjét újra láthatom.
De hol maradt két drága magzatom?
A tehetetlen vágy nyugtot nem ad,
Csak látásuk csitítná szomjamat.
Jaj, mindenütt, ahol csak ember él,
Borút öröm követ mindenkinél.
A nagy világon egy van csak : magam,
Aki szünet nélkül boldogtalan.

A hegy magas, a róna végtelen,
A viszontlátásunk reménytelen.
Csak mélységes magányu éjeken
Mutat meg egy-egy álmkép nekem.
Magamhoz vonlak, megszorítalak,
Lelkem csupa kín s ujjongó öröm.
Felébredek és hordom kínomat
A megszokott körön.

Tizennegyedik dal. A két szemem
Könnyekkel van teli.
Forráshoz vissza nem térhet folyó,
Lelkem sem tud felejteni.

15.

Tizenötödik ritmusom siet,
Ki tudná most követni röptömet?

Idegen harcos nép között
Hún sátor volt lakom.
Kértem, reméltem és az ég
Hazavitt egy napon.
S most ismét Kínában vagyok
S vidulnom kellene,
De jaj, új kint borít reám
Az új gond fellege.
A tündöklő csillagsereg
Nekem komor, sötét.
Anya — fiúk: hogy' bírjuk el
A válás végzetét?
Felettünk egy az égibolt
S nincs kapsunk, nincs utunk.
Örökre eltépett szivek,
Egymáshoz hogy' jutunk?

16.

Tizenhatodik dal. Gondolatom
Bús ritmusára kóboroltatom.

Ó messzeségben élő gyermekek,
Egész világ választ el tőletek!
Ha száll a nap s a hold túl megjelen,
Elnézik egymást messziről s reménytelen.
Találkozás nincs, jól tudom, de — jaj nekem —
Tudás mit ér, ha őket nem feledhetem?
Elpengetem a zengő húrokat,
S a fájdalomnak kobzom hangot ad.

Kína ölel. Elhagytam két fiam,
Szegény szívemnek most új kínja van.
Vért sírva vallatom a kék eget:
Mért éljek, ha csak kínnal élhetek?

17.

Tizenhetedik dal. Szivem beteg.
Úttalanok az óriás hegyek.

Eddig a honvágy volt mindig velem,
Most két fiamért sírok szüntelen.

Sárga virágú ürmök északon,
Holt ágak, lomb-halott az ágakon,
Hullt ember-csontok őszi réteken,
Rajtuk a kardok mély vágáshelye,
Suhogó szélben hull a zuzmara.
A nyár is borzongással van tele.
Itt ember, állat elbágyadva jár.
Kíéhezett, elnyűtt, erőtelen.
Ki mondaná meg, hogy meglátom-e
Én drága városom, szülőhelyem?
Zokogásomtól dalom elakad.
Ablakomnál siratom magamat.

18.

Északról szól a hún kürtök szava,
Ritmusra fogta kobzom dallama.
Nem lesz tizenkilenc dal . . . Elcsitúl,
De zeng echója múlhatatlanúl.
A muzsika s a dal szépségei
A természetnek drága kincsei.
Örömet bú és bút öröm követ,
Megzengetik az érzékeny szívet.

Szép Kína földje és a hún mezők,
Időjárás, szokás : különbözők.
Az ég s föld két végére így vetett
A sors szegény anyát és gyermeket.

A kín, hogy sorsom így bánt el velem,
Akár a menny mélysége, végtelen.
S a hat elem, a Mindenség-csoda
Választ jajomra nem küldhet soha.

SZEMLE.

Berzeviczy Albert.

(Elnöki megnyitó a Magyar Tudományos Akadémia 1938. január 13-i összes ülésén.)

Berzeviczy Albert egyik legszebb könyvében : a *Régi emlékek* címűben, ezt mondja : «Általán nem hiszem, hogy lett volna hazánkban eddig nemzedék, amelynek életében a bennünket környező életviszonyok, maga a közélet, annyszor és annyira változtak volna, mint azéban, amellyel én nőttem fel. Attól a korszaktól ma bennünket sok tekintetben nagyobb távolság választ el, mint amely amaz időt a nem egy félszázad, de egy évszázaddal megelőzőtől elválasztotta». Ezeket a sorokat Berzeviczy Albert 1905. szeptemberében írta le, mikor már túl volt az ötvenedik évén. Pedig mi volt ez a változás ahhoz képest, amit még ezután kellett megélnie! Jött a világháború kábitó eseményzuhatagával, azután az összeomlás kibeszélhetetlen lelki és testi megrázkódtatásával, végül az újjáépítés ideje. És Berzeviczy Albert mindebből kivette a részét, s az új század harmincas éveinek közepe táján tűnt el szemünk elől, túl azon a nyolcvanadik esztendőn, amelyet a zsoltáríró megtetézett korhatárnak nevez. Csakugyan, ha a körülöttünk levő világ változásai mérik életidőnk hosszúságát : Berzeviczy Albert életpályájának *hosszmetszete* bámulatra méltóan gazdag eseményben, a külső világ fordulataiban s a belső visszahatások sokféleségében egyaránt.

De így vagyunk az ő szellemiségének *keresztmetszetével* is, ha tudniillik azt vizsgáljuk, miféle szálakból tevődött össze ez a hosszú és változatos pálya. Élesen meg lehet benne különböztetni egymástól elváló élethivatásokat. Kétségtelen dolog, hogy egy egész emberre szóló munkát és eredményt jelent Berzeviczy Albert *politikai* életműve, akár ha mint kultúrpolitikust, akár ha mint közjogászt vagy külpolitikust értékelem. Ugyancsak nagy az a munka, amelyet mint *közigazgatási vezető ember* végzett a vármegyénél, a kultuszminisztérium osztálytanácsosi és államtitkári hivatalában, a miniszteri székben. Ide tartozik az a roppant nagy szervezési és igazgatási tevékeny-

ség, amelyet elsőrenden mint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, azután mint a Kisfaludy-Társaság elnöke végzett, minden más elnökségével egyben — ő, aki egyetemes és eszményi elnök volt. Pályafutásából külön vehető mindaz, amit mint *esztétikus és író-művész* alkotott. Műtörténet, irodalomismeret, utirajz, emlékezősek műfajában súlyos és értékes alkotások adják ennek a pályának bizonyosságait. Végül, ha Berzeviczy Albert semmi egyebet sem csinált volna, csak megírja azokat a *tudós könyveit*, amelyekben a történelemnek, az állambölcsészetnek sokszor igen nehéz kérdéseit fejtegeti, mindig betöltve az éppen iránta támasztott és fokozott igényt, és mindig olyat alkotva, amely tartalomban és formában egyaránt maradandó becsű: már akkor számolhatna arra, hogy ebben a tudós társaságban emlékezetét kegyelettel és elismeréssel áldják. De mind a négy Berzeviczy Albert együttvéve, egymást áthatva és kiegészítve, azzal az életművel, mely részeiben és egészében az egység és az arány felemelő hatását ébreszti, olyan páratlan jelenség a magyar szellemi élet történetében, amelyet jogunk van hálával és büszkeséggel emlegetni.

Milyen volt az a szellem, amely ezt a négyes életművet létrehozta?

Először azt nézzen, ami benne *örökség*: kikutathatatlan és felmérhetetlen élethatásoknak az ő személyében kibukkanó eredménye. Családalapító őse Gertrudis meráni vitézeivel jött be, s azóta ágazik, bokrozik ezen a földön az ő nemzetségfája. Bizonyosan vett fel a családja sok szláv elemet is; az ősi fészek földrajzi helyzete, a környezet és a szomszédság ezt szükségszerűvé tette. Őseiben volt valami különösség, ami a rendestől elütött, az egyéniségnek valami olyan nyugtalan törekvése, amely jegyet keresett a megkülönböztésre. Apai ágon országnagyok, katonák, politikusok, aztán színházszervezők, szociálpolitikusok, gyakorlati népnevelők kerülnek ki atyafiságából. Anyai ágon ugyanaz a vér csörgedez benne, amely megtermette a legnagyobb magyar színezőt: Szinyei Merse Pált. Mindez azonban nem magyaráz, legfeljebb érdekesen illusztrál. Minket itt az érdekel, hogy ebből a vérvegyüleből egy merőben átmásuló nemzeti társadalom forgó színpadán hirtelen elibénk lép Berzeviczy Albert, aki szinte iskolapéldája annak, miképpen kellett *volna* a gentrynek polgárrá válni, a magyarnak európaivá, mindannak, ami európai: magyarrá; az arisztokratának demokratává és miképpen kell vala a demokráciának szellemi értékeken fundáltatnia. A patronus és a professzor, a miniszter és a diák, a nemes úr és a toll embere így elegyedik és ötvöződik benne a legsúlyosabb és legszebb magyar

egyénségek egyikévé, olyanná, amely illusztrálja azt a vegytani igazságot, hogy bizonyos fémekből támadó ötvözetek nem egyszerű keveréket adnak, hanem mindenik alkotó elemnek legnemesebb tulajdonságait fokozottan egyesítik.

Közelebb érve személyéhez és szellemiségét véve vizsgálat alá, az első benyomásunk : tiszta és meglepően erős *ésszerűsége*, intellektualizmusa. Látszik ez abból, milyen erővel ragadja meg, teszi magáévá a világot, mint logikumot, s ugyanakkor állandóan egyenletes távolban tartja magától. Pygmalion addig csókolt egy márványtetemet, amíg az életre kelt, Berzeviczy Albert az életet is lehellestzerű köcsizolatokká tette, hogy birtokába vegye és uralkodjék felette. Tehette, mert állandó és egyenletes elvontságban nézte a dolgokat. Az a csodálatos, hogy sem el nem távolodik tőlük úgy, hogy elvesznének, ködtestűekké válnának, sem olyan közel nem megy hozzájuk, hogy rabul ejtsék, s bilincseiket vállalnia kelljen. Ezért mindig egyenletes magasságokban jár, ahol hűvös van, roppant széles a láthatár, nagyon tiszták a képek, s bármennyire is csodálkozik, független marad a látványtól. Ez nekem azért fontos, mert ebben a hideg, logikai páncélban lefojtott romantika és elhallgattatott szenvedély lüktet, megfegyvelmetten és a kitörés minden reménye nélkül.

Ebből a távolságból következett — vagy pedig ezt a távolságot idézte elő, igazán nem tudom — az az *egyetemesség és sokféleség*, amelyik az ő szellemét jellemezte. Nem lehet elképzelni speciálistának ; lehetetlen arra gondolni, hogy egy életen át a tudás egyetlenegy pontjára összpontosítsa szellemét, s azonkívül semmit se vegyen észre. Egy bizonyos magasságba kellett szállania, hogy egyáltalában látni kezdjen. Legjellemzőbb az reá, hogy szelleme ugyanolyan lendülettel igyekezett az *egészet* nézni, mint amilyennel a *részleteket* vizsgálta. Érdekelte a természet, de érdekelt az ember is. Érdekelte az emberben a művész, de a zóon politikon is. Érdekelte a történelem, de ugyanakkor a filozófia is. Tökéletesen igénybevette a gyakorlat kérdése, de azért mindenkinél inkább kereste az elméleteket. Éppen az a jellemző vonása, hogy a szaktudós és a polyhistor között egy olyan egészen kivételes jelenség, amelyet a görög világ, a renaissance és a barokk mutat fel. Az ilyen szellemiségek egyetemeseek, változatosak, sokfélék, mindenütt egyenletesen, de örvénytelenül mélyek, alaposak, de seholsem aprólékosak, sohasem szűklátókörűek, nem pedánsak, nem skolasztikusok. Megesik, hogy az ilyen embert a nem igazi szaktudós dilettánsnak nevezi és az igazi dilettáns szaktudós-nak, de a korszak áhítattal gyönyörködik bennük s emberöltők járnak hozzájuk iskolába.

Ezt az egészen különös és Berzeviczyes vonást kiegészíti egy másik, még különösebb, még Berzeviczyesebb vonása: az ő *forma-érzéke*. Mintha valami veleszületett platonizmus nyomait látnám benne: nem vész el abstrakciókban, mert tisztán látja az ideákat. Erős esztétikai hajlama megakadályozza, hogy mint filozófus spekulációkba tévedjen. Életének legboldogabb percei azok voltak, amikor a szépséget megtestesülten látta maga előtt. Különösen lelkesedett a képzőművészetekért, s elsősorban a festészetért. De a képzőművészet minden ága mellett érdekelt a zene is. Majdnem olyan hatással volt reá a drámai művészet, mint a képzőművészet: egészen lekötötte az élet elrejtett értelmének személyek látható és hallható cselekedeteiben való kiabrázolása. De a drámai művészet is csak mint egy rész jön itt számba: szelleme egyetemes irodalmi érdeklődést mutatott. Míg mind e jelenségekkel, mint tárggyal, szenvedélyesen és hivatottsággal foglalkozott és egyik legkülönb művészetmagyarázóunkká lett: ugyanakkor írásának és előadásának egészen egyéni stílusa, ez a rendkívül plasztikus, halvány, de határozott színekkel dolgozó írásművészet legjobb íróink sorába emelte. Stílusát ünnepélyesség, méltóság, szinte tapintható domborúság, tiszta távlat, teljes színek, sugárzó világosság, előkelő hűvösség, s bizonyos antik elegancia jellemzi. Ilyen volt mint szónok is, azzal a különbséggel, hogy személyiségének komolysága, egyéni és közéleti súlya, bölcs optimizmusa és józan eszményisége gondolatait nemcsak közvetítette, hanem erejét megnövelte, melegét fokozta, ezzel a meggyőződésnek, a megnyugvásnak, a logikai és erkölcsi kiegyensúlyozottságnak az érzéseit ébresztette fel. Ő mindig az Olympus oldaláról beszélt le hozzánk, de mindig megfogott és mindig felemelt, s a beszéd végén közelebb érkezünk ahhoz a csúcshoz, ahol örök igazságok örök békeességben országnak.

Még csak azt mondom el, amit ehhez a szellemiséghez ő mint *akaró lény* adott. Legelől említtem az ő különös komolyságát; ez abból állott, hogy mást is komolyan vett, de magát is komolyan vétetni kívánta. Másik a vasszorgalomnak az a páratlan erőfeszítése, amely szinte háromnegyed századon át szakadatlan ismeretszerzést, megfigyelést és gondolkozást végzett. Így lett ő a század egyik legnagyobb tanulója, ki minden iskolából kinőtt, s fölibe nőtt minden iskolának. Mindezeknek a lényege egy *ethikai önállítás*, s ez önértetben, méltóságtudatban nyilvánult és abban az ösztönös egyenlegben, amelyet a súlyos emberek létesítenek a maguk értéke és más értéke között, egy láthatatlan követel és tartozik rovat szembeállításával. Modorát is ez jellemezte: pillanatonként létrejövő megállapodások

két hatalom között — ez volt az ő tiszteletet parancsoló udvarias-sága. Nem volt barátkozó természet, de nem voltak ádáz ellenségei sem. Erős volt a felelősségérzete, feltétlenül engedelmeskedett a kötelesség parancsának, minden dologba egész egyéniségét belevetette, s nem látszott meg rajta, hogy sokalja az árt, amit szolgálatára ráfizet.

Ha ezt a szellemiséget így magunk előtt látjuk, szinte érezzük a delejnek azt a hevét, anellyel ez a szellemiség a történelemben megjelent emberi szellem egyik formájához lényegrokonsága szerint vonzódik. Ez a *humanizmus*, annak is a latin ága. Latin és humanista rokonság szellemében az intellektualizmus, az elvontság és szemléletes-ség egyenletesen összefonódó vonala, az egyetemesség és változatos-ság, a tökéletes formaérzék ismerésben és alkotásban, az emberi méltóság tudata és erős önállítás, gyökeres politikai és ethikai érdekelttség, a természet, a társadalom és a gondolatok fokozatos egybe-függésének felismerése, világképében az egésznek és a résznek egyen-súlya, nyugodt és hűvös összhangja, s mindezekben keresztül az élet-nek az ünnepi lüktetése. Így lett Berzeviczy Albert *egyik legnagyobb magyar humanistává* a tolmácsolásban és az ábrázolásban egyaránt; s aggódva kérдем, vajjon nem ő-e az *utolsó* magyar humanista?

Ravasz László.

Hat év kritikai irodalma.

1931—1936.

Jelentés az 1937. évi Greguss-jutalom tárgyában.

Az a hat esztendő, amelynek fordulása alkalmat ad a Kisfaludy-Társaságnak, hogy ismét kritikust tüntessen ki a Greguss-éremmel, nem tekinthető a magyar kritika számára meddőnek. Élénk tevékenység folyt ez idő alatt a napisajtóban, folyóiratokban, olykor könyvekben is. Mennyiségre ez a munka nagyon jelentős és minőség dolgában is a színvonal emelkedését mutatja. A régebbi, bevált kritikai munkások mellett újak, fiatalok tűntek fel, akik érzékeny ítélőképességgel, széleskörű magyar és világirodalmi műveltséggel fogtak munkába. Gyakrabban tűnt fel a szélesebb kört befoglaló kritikai essay is. Ez a kedvező általános kép azonban nem jelenti azt, hogy irodalmunkban győzelmes befejezésre jutott a kritika szabadságharca, amely Kölcsey óta irodalmunknak még mindig nyílt kérdése. Sok körülmény bénítja és nehezíti a kritikus munkáját: a kritikákat közlő orgánumok sokféle érdek-szövevényei, a kritikával szemben nyilv-

nuló, sokszor szinte már beteges érzékenység, az a közelség, amelyben a kritikus az íróval él, a közszellem kritika-ellenessége s nem ritkán a politikai szempontoknak az irodalom területére való behatolása. Sajnos, azzal sem dicsekedhetünk, hogy legalább valamennyire kifejlődött volna nálunk olyan megszokítás nélküli, következetes kritikai munka, amely — mint a francia irodalom fényes példája mutatja — képes volna irodalmunk multjának és jelenének kapcsolatait újra meg újra számbavenni, felhívni a figyelmet arra, ami a multból a jelennek is szól, s ezzel élővé, a mindenkori műveltség szüntelen ható erejévé tenni a mult értékeit. Egyes ilyen értelmű tanulmányok és kísérletek arra vallanak, hogy íróink egy részében meg volna az erre való hajlam és képesség, de nincsenek meg a kedvező külső körülmények és erős belső ösztönzések, melyek a hajlam és képesség kifejlődését előmozdítanák. Kritikusnak lenni ma is hálátlan mesterség; írók, művészek gyanúval néznek rá, a közönség nem érzi eléggé munkájának jelentőségét és kelleténél gyakrabban hajlandó benne rosszmájú okvetetlenkedőt látni.

A Greguss-jutalom hagyománya úgy alakult ki az évtizedek folyamán, hogy a Társaság figyelmét elsősorban a munkában lévő kritikusokra fordítsa, azokra, akik az élő és hullámzó jelenkori irodalmat vagy művészetet figyelik kritikai szemmel, a jelen és közvetlen közelmúlt alkotásait igyekeznek kritikai értéksorba állítani. Ehhez a hagyományhoz alkalmazkodtam jelentésemben, bár nem minden fájdalom nélkül, mert ki kellett küszöbölnöm vizsgálatom köréből az irodalomtörténeti kritikát, s vele olyan írókat, akiknek munkáiban kivételesen erőteljes kritikai szellem, elme-él, műveltség, függetlenség nyilvánul meg. Ezek közül mint legkiválóbbakat Babits Mihály *Az európai irodalom története* című kétkötetes művét és Horváth János nagy irodalomtörténeti munkájának eddig megjelent két kötetét említem meg. Más-más módszerrel, felfogással, az ítélet-mondás más-más szellemével, de mind a kettő olyan mű, amely büszkesége lehetne bármely irodalomnak, a mienknek pedig legszebb alkotásai közül való. Másfelől az eddig szokottnál nagyobb figyelemre méltattam a kritikának azt a részét, amely nem könyvekben, hanem hírlapokban és folyóiratokban kerül nyilvánosságra. Irodalmi viszonyaink közt kiváló kritikusok is ritkán találnak alkalmat műveik könyvalakban való kiadására, s úgy gondolom, nem volna méltányos azért mellőzni őket.

A legközelebb jutott függetlensége kivívásához a színházi kritika. Ennek legnagyobb terjedelmű része a napisajtóban kap teret. A színház ma már igen nagy tömegek érdeklődését foglalkoztatja,

úgy szólván életszükséglete a művelt középosztálynak. Mint a tömegek érdeklődésének minden tárgyára, a színházra is különös figyelmet fordít a napisajtó. Szívesen közli a színházakra, színdarabokra, színészekre vonatkozó híreket, — sokszor túlzott terjedelemben is — táplálja és egyúttal szítja is a közönség érdeklődését. Közben felismerte azt is, hogy műértő és tárgyilagos tájékoztatást is kíván újságjától az olvasó az előadott darabokról és az előadó színészek játékaról. Igyekszik tehát a színházi kritikát olyan írókra bízni, akikben megvan a szakértelem, az esztétikai érzék és az írói képesség a közönség igényének kielégítésére s ezeknek jóval nagyobb véleményesszabadságot enged.

Színházi, illetőleg drámai kritikánk alapvető kérdése, a színpadi és a költői hatás elsőbbségének követelménye, jóformán a magyar színház kezdetei óta fel van vetve, a múlt század negyvenes éveiben állandó vita tárgya volt a színház és kritika között s még ma is fennáll, mint kritikai irodalmunk ős-kérdése. A színház, természeténél fogva, mennél nagyobb közönség vonzására törekszik s ezért szívesen ad elő olyan színpadi műveket, melyek minden felsőbb igény nélkül, csak szórakoztatni, közönséget vonzani akarnak. A kritika feladata szerint hivatkozik arra, hogy minden színház büszkélkedik a kultúra szolgálatának jogcímével s ezért erőteljesebb gondolkodást, művészeiből törekvést, súlyosabb mondanivalót követel a drámairótól.

Elméletileg ez a kérdés nem kérdés, a színpadi és a költői hatás nem ellentétesek, sőt a kettő harmóniája adja meg az igazi drámát. Az a drámaköltő, aki költői szellemét színpadilag hatásos formában tudja közölni. A világ drámáírásának csúcspontjain találkozunk a kétféle hatás ilyen összhangjával, de aránylag ritkán. Mennyivel több a nagy lírai költő, vagy regényíró, mint a nagy drámairó! Jó, ha egyet-kettőt szül egy század az egész világirodalomban. Ezért gyakorlatilag fennáll a két tényező ellentéte. A színház kénytelen megalkudni a lehetőségekkel és a csupán szórakoztató, színpadi ügyességgel szerkesztett színdarabok mellé állni, sokszor bizony még kulturális hivatásának rovására is. Ezeknek is megvan a maguk jelentősége, ha nem is az irodalomban, de a színház életében. Fenntartják a színház folytonosságát és módot adnak a színészeknek tehetségük kifejtésére.

Ebben a helyzetben a kritika feladata ellenőrizni a színház működését, óvást emelni a színvonal túlságos lesüllyesztése ellen és folyton tudatban tartani a színház irodalmi és művészeti hivatását. A kritikus is folytonosságot tart fenn, a magasabb esztétikai igény és hivatás folytonosságát a színházzal és a csak szórakozást váró közönség gyakran elég alantas ízlésével szemben.

A mondottak körülbelül magukban foglalják színházi kritikánk magatartásának lényegét. A hang, melyen kritikusaink szólnak, temperamentumuk szerint élesebb vagy enyhébb, tárgyilagosabb vagy személyesebb. Nem ritkák a heves támadások egy-egy darab vagy írója ellen, de az a személyeskedés és pártoskodás, melyet annakidején Gyulai Pál annyiszor megrótt, ma már a ritkább esetek közé tartozik. Kritikusaink aránytalanul kevesebbet foglalkoznak a színészek játékaival, mint a színdarabokkal, kevés a részletesebb vagy alaposabb szerepelemzés, ami mindenesetre hiánya a kritikának. Általánosságban el kell ismerni, hogy színházi kritikánk megbecsülendő színvonalon áll; ha nem dolgoznak is benne olyan nagyszabású egyéniségek, mint a múltban Gyulai és később Ambrus Zoltán, vannak erős reliefű, kiválóan tehetséges művelői, kiknek működése nagy hatással van közönségünk kultúrájára és ízlésének tisztulására. Bizonyosan ennek is része van abban, hogy a legutóbbi évek során némi javulás mutatkozik színházaink műsorában, több komoly értékű darabot mernek előadni, mint csak néhány évvel ezelőtt is.

Ebben az összefoglalásban a dolog természeténél fogva csak azoknak a kritikusoknak a fölemlítése kaphat helyet, akik hosszabb időn keresztül, hivatásszerűen foglalkoznak színházi kritikával s munkásságuk kiemelkedik az átlagból. Ezek között első sorban kell fel- említeni Sebestyén Károlyt. Ő legrégebb ma is dolgozó színházi kritikuskunk. Beható dramaturgiai elméleti tanulmányokra alapítja írásait, széleskörű világirodalmi műveltség és bő tapasztalat irányítja ítéletét; egyike legalaposabb Shakespeare-ismerőinknek. Kritikája mértéktartó és méltányos, de van bátorsága kemény ítéletet is mondani, ha a jó ízlés védelméről van szó. Nem a hangulatok impresszionista embere, erős meggyőződése van és idők során kifejtett mód- szere. A fősúlyt ítéleteiben a drámabírálat két legfőbb feltételére, a jellemrajz és a szerkezet kérdéseire veti, de adott alkalommal biztos kézzel tudja kiemelni egy-egy színdarab költői elemeit is. Külön érdeme, hogy a Pester Lloydban megjelent bírálatai a külföldi érdeklődők tájékozására is szolgálnak. Konzervatív ízlésű kritikusk, de nem utasítja el föltétlenül az újdonságot, csak óvatosan áll vele szemben s gondos vizsgálat alapján alkotja meg véleményét.

Ítéleteiben legszigorúbb és legélesebb hangú kritikusa színházaink újdonságainak Kárpáti Aurél. Az ítélet határozottsága emeli ki társai közül. Erélyes védelmezője a drámaírás szellemi színvonalának s alkalmilag szívesen él az ironia fegyverével is. Többnyire rövidre szabott kritikáiban összetömörítve tudja elmondani egy-egy darab tartalmát, úgy, hogy abban már benne van bírálata is. Néze-

teinek kifejtésében erős, sokszor hevesen nyilvánuló meggyőződés vezet. Kritikái rendszerint komoly vitatkozások színházzal, szerzővel, színésszel. Első sorban az író mondanivalójára figyel, arra az eszmei magra, amelyből a darab kinő, — ha illet nem talál, vagy ha felületességgel, gondatlansággal áll szemben, hangja az ingerültségig fokozódik. Tömör, gondos stílusa a magyar kritika legszebb hagyományyaiból merít.

Sok tekintetben mondhatni ellentéte Kárpáti kritikájának Rédey Tivadaré. Az ő hangja sohasem ingerült, mindig nyugodt, kiegyensúlyozott és udvarias. Fő jellemvonása az elegancia, stílusa hajlékony és finom ötvözésű, szívesen használ elné fordulatokat. A keze alá kerülő színdarabokat részletesen elemzi, cselekményük elemeiből fejt ki hibáikat és jótulajdonságaikat. Ítéletében, bármennyire meggyőződés vezet, nincs ridegség, a jólnevelt társasági ember kiegyensúlyozott hangján mondja el véleményét. A színház iránti szenvedélyes érdeklődés vezet kritikáiban, ezért kritikusaink közül ő foglalkozik legbehatóbban a színész játékának bírálatával. Kritikai tanulmányai egy részét, mint Kárpáti, ő is kiadta könyvben.

A régi kritikusok megkritikult gárdájába tartozik Salgó Ernő. Ő Ambrus Zoltán legközelebbi tanítványa, a francia kritika tanulásaiból indult ki, az arány és világosság kritériumaira veti a legnagyobb súlyt, éles logikával fejt ki a bírált színdarabok lényegét. Előadásmódja tömör és komoly, nem az elmésséget, hanem az igazságot keresi.

Széleskörű műveltség különbözteti meg Kállay Miklós kritikai munkásságát. Méltányos és megértő kritikus, ítélete sohasem forrósodik kritikai haraggá, tárgyilagos a hangja, nem annyira vitatkozik, mint inkább magyaráz, öröme telik a dicséretben, mértékletes a megrovásban. Mintegy ellenpárja a kritikában Pünkösti Andor, aki pattogó stílussal, elmés fordulatokkal, az irónikus hang sűrű alkalmazásával igyekszik megszerezni kritikáinak szuggesztív hatását. Újabban foglalt helyet a kritikusok nézőtéri széksorában Galamb Sándor, — őt leginkább széleskörű drámatörténeti ismeretei különböztetik meg társaitól.

Ezek az írók mind írnak könyvkritikát is a lapok irodalmi rovataiba, színi kritikáikkal azonos szellemben és színvonalon. A napisajtó sokkal kedvezőtlenebbül bánik a könyvvel, mint a színházzal, nyilván abban a feltevésben, hogy a közönség kisebb része igazi könyv-olvasó, aki hírlapjából akar tájékozódni az új könyvekről, vagy ellenőrizni a már olvasott könyvekről való véleményét. Minduntalan megesisik, hogy míg jelentéktelen könyvekről bőséges ismertetést kapunk lapjainkban, nagyfontosságú könyvek bírálat nélkül maradnak. A la-

poknak könyvkiadókkal való kapcsolatai is csorbítják a bírálat függetlenségét s nem egyszer zavarba hozzák az olvasót, hogy amit egy-egy könyvről olvas, valódi bírálat-e vagy reklámciikk. Ily módon a független és következetes könyvkritika a folyóiratokra marad, amelyek szűkebbkörű, de irodalmilag műveltebb és nemesebb igényű olvasóközönség számára készülnek. Itt örvedetes fejlődés jeleit látjuk. Egyre több olyan kritikát olvashatunk, amelyben alapos műveltséggel, az elemzés gondosságával és érzékeny ízléssel vitatnak meg egy-egy író vagy művet. Kezd jelentős szerepre jutni az irodalmi essay is, melyben több sokatígérő és ígérete nagy részét beváltó fiatal író találja meg az egyéniségének megfelelő írói formát. Ezek többnyire gondos figyelemmel fordulnak nagy külföldi írói művek és áramlatok felé is, ami irodalmi műveltségünk elmélyülésének jele. Olyan írók, akik a művelt világ érdeklődését foglalkoztatják, egyre gyakrabban találnak ismertetőre nálunk is, a nagy irodalmak visszhangja behallatszik Magyarországra. S hogy a közönség is kezd jobban érdeklődni a világirodalom iránt, azt mutatja az a nagy példányszám, melyet Babits Mihály említett világirodalmi könyve elért; s nagyszámú olvasóra találnak — a sok selejtes vagy másodlagos értékű külföldi mű között — korunk kiemelkedő külföldi íróinak művei, még ha olvasásuk mélyebb elmerülést vagy feszültebb figyelmet kíván is. Egy kor irodalmi műveltségének fokmérője kritikájának színvonala, s ebben örömmel állapíthatunk meg észrevehető fejlődést, a kritika és a közönség komolyodását.

Alkalmilag kritikát majdnem minden író ír. Túlmesszire vezetne ez alkalommal mind felsorolni azokat az írókat, akiknek nevét sűrűbben találjuk kritikai cikkek alatt. Csak azokkal foglalkozhatunk, akiknek írói reliefje első sorban kritikai s akik az átlagosnál jóval gazdagabb felszereléssel végzik munkájukat.

Közöttük a konzervatív felfogást legkövetkezetesebben képviseli Császár Elemér; kritikája kitartó és állandó polemia avval az írói szellemmel, melyet a közvetlenül a háború előtt porondra lépett írói nemzedék hozott s amelyhez a háború utáni nemzedék nagyrésze is csatlakozott. Ugyancsak konzervatív szellemben, bár kevésbé harcias magatartással szól hozzá irodalmunk időszerű kérdéseire Alszeghy Zsolt. A lelkes és jóindulatú Benedek Marcel különösen az erdélyi írók népszerűsítésével szerzett elismerésre méltó érdemeket.

Eckhardt Sándor és Gyergyai Albert főképpen a francia irodalom jelenségeivel foglalkoznak. Az előbbinek tanulmányai a francia szellembe való mély behatolásról tanúskodnak s írói formájuk nyugodt előkelőségével válnak ki. Gyergyai szintén részletekig elmélyvedően

ismeri a francia szellemet és irodalmi életet, nagyszámú kisebb-nagyobb tanulmányán és könyvbírálatán kívül a mai francia regényről szóló könyve a mult és jelen kapcsolatainak finom kielemezésével, alapos tárgyismeretével, stílusának vonzó eleganciájával az újabb idők legkitűnőbb magyar essay-inek sorában áll. Általános irodalomelméleti tanulmány Szerb Antal *Hétköznapok és csodák* című könyve, amely vitatható tételek mellett sok nagyon figyelemreméltó megállapításával lep meg, a regény-elmélet terén új kérdéseket vet fel és elmés, néha paradoxonokban gyönyörködő stílusával első kísérletet tesz egy, angol írónál nem szokatlan, új kritikai stílus átültetésére. Németh László sokfelé ágazó munkájának csak aránylag kisebb része tartozik a kritikába, de ez is különösen érdekes írói egyéniség bélyegét viseli magán. Szenvedélyes érdeklődés az irodalom iránt, finom érzékenység, a bírált műbe való beleérzés képessége, az impreszionizmus egyéni neme, gyors gondolatváltás, az asszociációk gazdagsága és újsága, a fantázia izgatottsága, az egyéni vélemény bátorsága mellett a stílus tiszta magyarsága adja írásainak fő vonzóerejét. Alapos, többszöri külföldi utakon is bővített világirodalmi műveltség tűnik fel Halász Gábor és Cs. Szabó László kritikai műveiben. Az előbbi sajátképpen essayista, Bessenyeiről, Kazinczyról, az ifjú Széchenyiről, Proustról szóló írói arképei súlyos gondolatokat fejeznek ki és érdekes új oldalakról világítják meg tárgyukat. Cs. Szabó tanulmányaiban több a szépirodalmi elem, érzékenysége a kulturális levegőt fogja fel legelső sorban, bírálatát a jellemzés készsége s a stílus színesége és fordultatos magyarsága különbözteti meg. A legélesebb tollú kritikus Illés Endre. Szokatlan bátorsággal írt kritikái pontosan célba találnak egy mű értékeinek vagy hiányainak megállapításában, az írói hamisságok felderítésében, de épp úgy vannak meleg hangjai is az igazi és tiszta tehetség méltatására. Elmésség, bő tárgyismeret, a stílus könnyed eleganciája ad értéket Hevesi András kritikáinak. Komoly és méltányos kritikusnak bizonyult Vajthó László, aki mint színházi bíráló is élénk kritikai érzékről tesz tanúbizonyságot. Könyvben is kiadta kritikai tanulmányait Komlós Aladár; érdekes szempontjai, a felvetett problémák súlyossága s szenvedélyes érdeklődés az irodalom iránt méltóvá teszik az elismerésre.

E nagyjában már kiforrott kritikusok mellett, akiknek kritikai magatartása és szemléleti módja fővonalaiban már kialakult, vannak biztató fiatalabbak is, akik máris jelét adták képzettségüknek és tehetségüknek. Ha nem csábítják őket más mezőkre másféle érdeklődések és érdekek, jó szolgálatokat tehetnek kritikai irodalmunknak. Névszerint közülök az erdélyi Szemlér Ferencet, az erdélyi magyar iro-

dalom művelt kritikusat, az erős forrongásban lévő, eredeti gondolkodásmódú s a világirodalomban kiválóan jártas Hamvas Bélát, valamint Keresztury Dezsőt említem meg; az utóbbinak néhány szép kritikai tanulmánya mutat hivatottságot és gondos magyar stílust. Nem hagyhatom említés nélkül azt a fejledezőben lévő mozgalmat, mely a katolikus folyóiratokban kezdi kitapogatni lehetőségeit a katolikus világszemlélet s a modern irodalmi szellem összeegyeztetésére. E mozgalom még nem vetett fel éles arcélú, kiforrott kritikai tehetségeket, de csaknem kivétel nélkül fiatal munkásai máris tovább jutottak a kísérletezésnél s reményt nyújtanak arra, hogy művelt katolikus közönségünk előbb-utóbb, vallási érzületének sérelme nélkül, többféle szempontú s a kérdéseket mélyebbről megragadó kritikából merítheti irodalmi tájékozódását.

Érzékeny veszteség érte kritikai irodalmunkat Dóczy Jenő halálával. Nagyon lelkiismeretes és független szellemű kritikus volt, mélyen behatolt Arany János és Gyulai Pál szellemébe; Gyulai elveit alkalmazta jelenkori irodalmunkra is, de egyoldalúság nélkül, méltányos szellemben ismerte el az újabban feltűnt értékeket is. Halálával egy nagyon szép és komoly hang hallgatott el irodalmunk zenekarában.

A kritikának a művészetekkel foglalkozó ágai közül lassabban fejlődik ki a zenei kritika s különösen annak tudományosan megalapozott része. Operaházunk rendkívül fellendült népszerűsége, a hangversenyek nagy tömege, látogatottsága és színvonala indokoltá tenné a sajtóban — napilapokban, folyóiratokban egyaránt — az alaposabb és behatóbb zenei kritikát, de ez a követelmény, úgy látszik, még kevésbé hatolt fel a közönség köréből a szerkesztőségekbe. Pedig a zenei előadások közönsége lelkesebb, nagyobb igényű és több tárgyi képzettségű, mint a színházé, s bizonyára szívesen olvasná a zenei előadások magasabb színvonalú méltatását. Igaz viszont, hogy jó zenekritikus ritkább, mint jó színházi kritikus, mert a zeneértő és az író jótulajdonságait kell magában egyesítenie. Ebben a tekintetben kétségkívül Tóth Adár áll vezető helyen, kinek sokszor kis tanulmányra szélesedő bírálati mindkét irányban való hivatottságát mutatják. Értékmegállapításait rendszerint szentesíti a zenei közvélemény is; ő mutatott rá először és legnyomatékosabban a vidéki városok zenekultúrájának örvendetes fejlődésére. Inkább a zenetörténet művelője, Szabolcsi Bence s a zeneelméleté Molnár Anta¹, de mind a ketten sikeres kirándulásokat tesznek néha a kritika területére is. Derék és képzett zenekritikusokként dolgoznak még Lányi Viktor, Jemnitz Sándor, Prahács Margit, Haits Géza. Régebbi jeles zenekritikusunk,

Papp Viktor, olvasói sajnálatára letette a kritikai tollat; főbb kritikáit kiadta egy szép könyvben.

Sokkal kedvezőbb a helyzet a szépművészeti kritika terén. Idők folyamán a közönség képzőművészeti érdeklődésének fejlődésével kapcsolatban kiváló kritikusi gárda figyelme irányult a képzőművészet felé. A különböző művészi irányok és stílusok surlódása, gyors iramú hullámzásuk bőven ellátja anyaggal a kritikust; régi értékek épségben tartása, újak felismerése, bizonyos újítások zsákutcába kerülése, mások érvényesülése, programmok, szemléleti módok, eszmezavarok értékelése és tisztázása mindig új meg új feladatok elé állítja őket.

Örvendetes eseménye képzőművészeti kritikánknak, hogy veterán harcosa, Lyka Károly sokévi pihentetés után újra felvette tollát s ismét folytatja azt a felvilágosító munkát, amely a közelmúltban olyan nagy szolgálatot tett művészeti kultúránknak. Kitartón és következetesen dolgozik immár egy emberöltő óta Elek Artur; lelkiismeretes, a felelősséget érző szelleme, a művészetek multjára és jelenére egyaránt kiterjedő tájékozottsága, újításokat higgadtan fogadó, valódi új értékek iránt fogékony ítélete, írásának világos logikája, stílusának fitogtatás nélküli, tárgyyszerű szépsége, magatartásának puritán erkölce kritikai irodalmunk legrokonszenvesebb jelenségei közé sorolják. Réti István, a kiváló festőművész kiváló írónak, a képzőművészeti essay értékes művelőjének bizonyult a közelmúlt magyar festészetének, különösen a nagybányai iskola eredményeinek művészetünk általános képébe való beállításával. Művelt és jó ítéletű kritikus Farkas Zoltán; kiállításokról szóló bírálatai nyugodt hangjukkal, magvasságukkal és a művészeti élet hullámzásának megértő értékelésével tűnnek ki. Ybl Ervin is érdemes munkát végez szellemes kritikai-művészettörténeti írásaival. Az ifjabb nemzedékből az alapos képzettségű Genthon István és Péter András válnak ki. Mind a ketten a művészettörténeti tudományból indultak ki, s széleskörű tudás támogatja munkájukat a közelmúlt és a jelen értékelésében.

Egészen különálló helyet foglal el képzőművészeti kritikánknak Petrovics Elek. Nem olyan értelemben vett műkritikus, aki kiállításról kiállításra jár és beszámol a látottakról, — munkaterülete a műkritikai essay. Érdeklődésének tárgya első sorban a közvetlen közelmúlt, az a nagyjelentőségű megújulás, mely a magyar képzőművészetben a múlt század utolsó évtizedétől kezdve végbement s ma is érezteti hatását művészeink fejlődésére épp úgy, mint a közönség ízlésére. E tárgykörben írt tanulmányainak legjavát gyűjtötte össze *Élet és művészet* című könyvében. Múzeumi kérdésekről szóló néhány cikken kívül a félmúlt és félig még ma művészeti mozgalmait

tárgyaló tanulmányok és cikkek adják a könyv anyagát. Mennyiségre és tárgyra nem sok ez, minőségre annál jelentősebb. Néhány kis remekműve van ebben a kötetben a magyar essay-irodalomnak, méltók a mult nagy essayistáinak alkotásaihoz. Petrovics fölényes biztonsággal tud rámutatni egy-egy művész értékeire, ami bennük marandó és ami mulandó, behelyezi őket korukba és a művészet fejlődésvonalába, körülkeríti képességeik határait. Az értékskála, melyet alkalmaz, mindig megbízható. Vannak kedveltjei, mint Ferenczy Károly és Rippl-Rónai József, de nem áll velük szemben elfogultan, ha lelkesedik is értük, — s igazi kritikusként tudnia kell lelkesedni is — ítéletének mértékét nem veszi el. Semmi sem áll távolabb tőle, mint a fellengzés, a szónoki pátoz vagy a frazeológia. Egy mondatot sem ír le, amely mögött nem állna biztos tudomás és szilárd meggyőződés. Tiszta tudatában van annak, hogy sokszor hibáiban, egy-egy mű sikertelenségében vagy egy-egy részlet elhibázottságában jobban meg lehet figyelni a művész jellemét, mint legtökéletesebb alkotásaiban. Ösztönszerű élénk érzéke van annak kiemelésére, ami művészre jellemző, ami őt mindenki mástól megkülönbözteti. Kis arcképei valódi arcképek, a tárgyalt művészek szellemi habitusa az élet frissességével tekint ki belőlük.

Petrovics példaadó stilisztá. Képzőművészeti kritikánk nagy részébe behatolt bizonyos jargon-szerűség, egyes jelszavak, műkifejezések modoros ismételtetése, amely sokszor a gondolat hiányát takarja. Petrovics teljesen mentes mindettől, modorosságtól és nagyképűségtől egyaránt. Világos, tiszta gondolatait világos, tiszta mondatokban fejezi ki, nem igyekszik okvetetlenül rákényszeríteni véleményét olvasóira, egyszerű, szerény magatartásban áll előttük, közvetlenül és komolyan, a meggyőződés melegségével szól hozzájuk. Nem törekszik a stílus eredetiségére vagy újságára, éppen közvetlenségével válik eredetivé és újjá. Az igazi kiforrott stílusművész szerénysege teszi írásmódját rendkívül rokonszenvesé.

Írott munkái csak kisebb részét teszik ki munkásságának. Íratlan kritikája, melynek talán még nagyobb mestere, kivételes hatású a magyar képzőművészeti műveltség és stílus finomodására. Mint a Szépművészeti Múzeum főigazgatója vásárlásaival, kiállítások rendezésével alapvető munkát végzett különösen újabbkori művészetünk értelmezése és általános értékfokozatainak megállapítása terén. Az ellentétes művészeti irányok surlódásaiban mentes maradt minden egyoldalúságtól, fölényes tudása és csalhatatlan ízlése fölötté állt a divatos jelszavaknak és programoknak, nem tévesztette meg sem propaganda, sem pillanatnyi divat. Az ő kritikái szellemének köszön-

hetjük, hogy legnagyobb művészeti gyűjteményünk szinte hiánytalan képét adja legújabb kori művészetünknek. Hasonló jelentőségű személyi hatása a műértők és műgyűjtők szűkebb körére, amely azonban kisugárzott az érdeklődők szélesebb rétegeire is. Senkinek sem volt nála nagyobb hatása a művészeti közvélemény alakulására.

A kritikus eszménye az, aki munkásságával nem csupán ítéleteket mond, hanem közvéleményt is tud teremteni, hatni tud a művészet fejlődésére és ezzel alkotóvá válik maga is. Bízást állíthatjuk, hogy ezt az eszményt Petrovics Elek valóban megközelítette.

A Greguss-alapítvány kitüntetését eddig mindig olyan kritikusok kapták, akik írókat és írói műveket bíráltak. Úgy gondolom, ideje a Kisfaludy-Társaság kitüntetendő érdeklődését a magyar kritika egy eddig figyelemre kevésbé méltatott s közönségünk ízlésének nemesbítésében érdemes szerepet játszó ágára is fordítani. Ezért, de még inkább azért, mert olyan kitűnő műkritikus ötlük szemünkbe, akivel egyenértékűt aligha teremthet minden magyar nemzedék, tisztelettel indítványozom, hogy a Társaság a most esedékes Greguss-éremmel Petrovics Eleket tüntesse ki.

Schöpflin Aladár.

IRODALOM.

Az első Zalán Futása.

A Zalán Futásának első kidolgozása. Az eredeti kéziratból bevezetéssel kiadta Kozocsa Sándor. Budapest, 1937. M. Tud. Akadémia. (*Régi Magyar Könyvtár.* 41. sz.) K. 8-r., 107 l.

Az irodalomtörténeti kutatásnak nagy eseménye, hogy a világháború egyik hősi halottjának hagyatékából egy csomó ismeretlen, ifjúkori Vörösmarty-kézirat került a Nemzeti Múzeumba. Köztük volt a költő két nem érdektelen drámájának nagyobb töredéke és közöttük volt a *Zalán Futása* első fogalmazványának több, terjedelmes részlete, a mű eredetileg elgondolt címével: *Árpád győzödelme a titeli síkon*. Kiadásáért hálásak vagyunk Kozocsa Sándornak, aki — a RMK. hagyományainak megfelelően — gondos, betűhív formában tette közzé irodalmunknak ezt a kedves ereklyéjét. A szöveg pontosan követi a kéziratot, annak minden törlését, változtatását az eredetinek rendjében adja. Talán élvezetesebb lett volna, ha a fogalmazás közben félbenhagyott, törölt sorokat (néha egész részleteket) vonal alatt kapjuk; az olvasás folyamatosságát, az összehasonlítás munkáját zavarja a szögletes zárjelbe rekesztett számtalan sorkezdés, sortöredék (vagy legalább más betűvel szedethette volna ezeket), de több fáradsággal tudományos célra így is használható a szöveg, amely szinte képmása a kéziratnak.

Kár, hogy nincsen meg az egész. Csak az I., VIII. és X. ének, a VI.-nak néhány és a VII.-nek mintegy másfélszáz sora maradt meg.¹ Az I. ének természetesen in medias res vezet a mai 35. sorral. Ismeretes, hogy Vörösmarty a «kezdeti versezet»-et utólag, Fábrián Gábor kérésére, 1824. szeptember végén, akkor költötte elébe, mikor a kéziratot a nyomda számára másolni kezdte. A mai I. ének első formájában két énekre terjedt (a II. a mai 323. sornál kezdődött,

¹ A VI. ének pár sorát a maga helyén, nem pedig a X. ének után kellett volna közölni. Lapszélien megjelölhette volna a kiadó a mai ének- és sorszámot s a kézirat lapszámozását.

s nem volt meg mai helyén a rövid IX. ének, Ete és Hajna találkozása, a bodrogközi epizód befejezése, a jól ösmert szubjektív részlettel:

Délnek völgye, szívem titkának régi hazája.

Dél völgyében is ily tüzes a lány szép szeme. Rajtam

Nem könyörül: de megöl ragyogó sugarával utóbb is.

Föl kell tennünk, hogy ez a találkozás megvolt az eposz más, korábbi helyén s a szerelmi szálát talán ott befejezve, a mainál kevésbé zavarta a mű egységét.

Egyébként nagyjában már a mai szövegre ismerünk. E fogalmazásból a megmaradt részeknek mintegy száz sorát hagyta el, de sokat bele is toldott; ilyen nagyobb pótlás pl. a X. 217—254. sor, Árpád és Viddin harcának nagyszerű leírása. Egyik-másik részletét utóbb is átdolgozta: a legszebb átdolgozások egyike (I. 585—600.) csak az 1833-i kiadásban bukkan föl. Az első fogalmazvány még így is néhány kezdetlegességet őrzött meg; a legjellemzőbb talán ez:

Ment a szép haju lány kebelében víve szerelmét . . .

— — — — —
Meg ne *vakarjátok* könnyű kis lábait átkos

Tüskék s rút kórók . . .

A kéziratnak különössége még, hogy már megfogalmazott öt sor («Tas hátul szemesen . . .» stb. 78. l.) a következő lapon, más helyt megismétlődik s gondolkodóba ejt, hogy a mai szövegből éppen itt a kéziratnak 11 sora, Zoard harca, kimaradt. Érdekes a nevek megváltoztatása (Vörösmartynál mindig nehezen alakulnak ki a nevek, tudvalevő, hogy Csongor is kezdetben Kármány volt): Spártai Hermes itt még Dáres, Ossavidéki Philo még a Thessali Bazil, sőt Hajna is Kolma, egy helyütt már Bajnára javítva. Hogy Joltából Jóla¹ lett (VIII. 370.), abban szerény véleményem szerint Vörösmarty egy korábbi, ismeretlen szerelmének is lehet része, akinek neve alkotásaiban többször fölbukkan.² A nevekkal kapcsolatban emlitem meg, hogy *Széplak* már az első kidolgozásban is szerepel.

¹ A Zalán—Zala elgondolásból (bár a két névnek nincsen köze egymáshoz) születhetett Vörösmartyban a Jolán—Jola analógia.

² L. *Jolához* ÖM. VIII. 87. l. — Jolán a *Hűség diadalmában*, a *Salamonban*, a *Kincskeresőkben* szerepel, Vörösmartynak tehát kedves név. — *Vörösmarty Emlékkönyvében* (1900) Teslér egyik levelén (153. l.) szerepel «idegen kéz írásában» egy verstörödék, benne *Jola*. A kiadó nem vette észre, hogy ez a *Hűség diadalmának* néhány sora. (Öm. VIII. 156. l.)

A most előkerült fogalmazvány és az 1. kiadás szövege *közt* volt egy közbülső átdolgozás is : ennek töredékeit őrzi az akadémiai kézirat. Az átdolgozás egymásutánját hadd mutassák a X. ének mai 647—649. sorai :

Párduczos Árpád . . .

N. Múzeum. Már közel ért, letiporta Zalán két régi vitézét,
De legelől futa jó paripán a gyáva vezérlő.

Akadémia. Már közel ért, letiporta Zalán két régi vitézét,
A ki magát gátul elejébe vetette uráért.
Ő ezeket hamar elrontván, tova vágata köztök,
De legelől futa jó paripán a gyenge vezérlő.

I. kiadás. Már közel ért, s zúgó Heleczet megütötte. Lovastól
Megdől az, s ott halt, lelkét elszánva uráért.
De legelől futa gyors paripán a gyáva vezérlő.

Tudvalevő, hogy Vörösmarty még az 1825-i kiadás szövegén is változtatott ; de az első fogalmazványt a kiadásig is még kétszer írta le s mindkétszer gyalulta, simította, szépítette. A IX. ének a második (akadémiai) fogalmazványban már megvolt, illetőleg a mai helyén van.

Az első fogalmazvány fölbukkanásával fölmerül a kérdés, hogy *mikor* kezdte költőnk a *Zalán futását* írni. A múzeumi kézirat-köteg fedőlapján *Vörösmarty Mihál 1819* olvasható. Ez persze nem mondja azt, hogy a benne levő kézirat mind ebből az esztendőből való. Kozocsa maga is úgy véli, hogy 1818—21. között, «de lehet, hogy *valamivel (bár nem sokkal) később*» kezdett Vörösmarty az eposzba. Ez a «nem sokkal később» Kozocsa szerint is legalább 1822, mert valószínűleg ekkor írja Vörösmarty az *Árpád Zalán ellen c.*, Brisits Frigyes kiadta költeményét.¹ Brisits ebben, szerény nézetünk szerint, helyes érzékkel látta meg a *Zalán futása* első kísérletét.

A *titeli síkon* kezdődik ez is s már itt elmondja a költő a szomorú Zalánról a jóslást :

Haj! s nem tudta, hogy őt a fényes támadat ormán
Kelt zivatar zuhogandja körül és sirba taszítja . . .

Ugyanez a hangulat és kép él az *Árpád győzödelme a' titeli síkon*, majd a *Zalán futása* elején :

¹ Brisits közleménye Irodalomtört. Közl. 1930. 465. l.

O sorsdulta Zalán . . . majd zúgva, süvöltve
Fölkél a zivatar, s te remegve tekintesz elejbe.
Ha szép telkeiden végig pusztítva terül el . . .

Ezt az első kísérletet legkorábban 1822 végére, 1823 elejére kell tennünk, mert a *Zalán futása* keletkezésének ismeretéhez a következőket kell figyelemre méltatnunk. Az 1821. év legutolsó napjaiban — fél esztendővel Igaz Sámuel *Zsebkönyve* után — jelent meg először az *Aurora*.¹ Az új almanachnak Vörösmartyra igen nagy hatása volt. Itt találta gr. Majláth János *Villi táncát*, amelyből a *Hűség diadalma* született, itt olvasta gr. Teleki Józsefnek *Egervárának ostroma 1552-ben* c. regényes elbeszélését, amelyet utóbb az *Egerhez* használt forrásul és itt kapta Horvát István *Árpád Pannónia hegyén* c. történetképét, amelyhez Schärmer rajza rézmetszetben Árpád daliás képét ábrázolta; Horváth Endrét bizgatja benne a szerző, aki «Árpádnak felséges tetteit Pázmádon énekli századok mulva, de *talán még nem későn*». Horvát István cikkének közét a *Zalán futásához* már Gyulai Pál is hangoztatta²: szinte bizonyos, hogy a «titeli győzelem» megéneklésének első gondolata már 1822 elején, az *Aurora* olvasásakor megvillant Vörösmartyban. Ekkoriban már Egyed Antallal és Teslér Lászlóval Bonyhádon meleg barátságot kötött. Közülük Teslér inkább drámaíráásra biztatta, Egyed maga is inkább eposzi alkotáson törte a fejét. Egyed hamarosan, még 1822 elején paksi plébános lett s ekkor írja neki Vörösmarty:

Hasztalanul riadoz visszhangja előbbi lakodnak,
Oh Egyed, *Árpádnak* nem riadozza szavát.

Nyomban utána Virág Benedekhez írt költői levelében *Salamon* c. drámájáról beszél, s azt a tervét említi, hogy

Majd fölemelkedvén *daliás próbára*, csatákról
Énekelek —

a «daliás próbán» nyilván eposzt ért. Ha még gondolkodóban van róla, annak az lehet az oka, hogy Egyed Antal is «ősi hadak rendjéről» akart énekelni s csak 1822 októberében írja meg Vörösmartynak:

Kérdéd, valjon azon szép szándék, melylyel *atyáink*
Harczait írni fogám, ment-e sikerrel elő?
Fájdalom! a környülmény azt *csírjában eloltá*.

¹ L. Kazinczy levelezése, XVII. 579. l.

² *Vörösmarty életrajza*, 6. kiad. 91. l.

Most tehát már a tapintat sem tarthatta vissza tárgyától: az eszime már elevenedőben volt.

Közben Majláth villi-regéje alapján,¹ legkorábban 1822 első felében kezdte, de valószínűleg csak 1823 első felében² fejezte be a *Hűség diadalmát*. Ennek gyakran kezdetleges hexameterait már Teslér is, 1823 augusztusában írt levelében, megróttá:³ «itt-ott egy-két hexametert kivéve, mely a folyásban *gyöngye*, mert az ily szép darabban az is *fület sért*, az egész darab *szép és jó*». Nyilvánvaló, hogy a *Zalán futásának* gyönyörű hexameterait nem írhatta a *Hűség diadalma* előtt. A «villi-rege» keletkezésének meghatározható időpontja megszabja tehát a *Zalán futásának* antequemjét is.

Közben, 1822 októberében — ezúttal az *Aurora után* — jelent meg a *Hébe* következő évi kötete s benne Aranyosrákosi Székely Sándor eposza, amely — Vörösmarty maga beszélt, nincs okunk benne kételkedni — «föllekesítette és *megérlette* benne azt a gondolatot, hogy a honfoglalást megénekelje.»⁴ 1822. novemberében egy esztendőre Görbőre kerül. Nyilván ekkor, vagy 1823 elején született az az első próbálkozás, amelyet Brisits Frigyes mutatott be. Mikor 1824-ben Stettner kérésére önletrajzi adatait összeírja,⁵ azt mondja: «Görbői lakásomban írtam félesztendő alatt *Zsigmond* nevű színjátékomat ötös jambusokban. Ugyanott kezdettem el *Zalán futását* hexameterben, melyet nem egészen egy esztendő alatt el is végeztem.» Vörösmarty annál kevésbé tévedhetett (mint Kozocsa gondolja) «visszaemlékezésében», mert 1824-ben még bizonyosan jól emlékezett a *Zalán futása* írásának időpontjára,⁶ hiszen most fejezte be.

Az adatok egymásutánja jól egyezik. Vörösmartyban már 1822 elején, Egyed Antallal folytatott beszélgetéseikben, majd Horvát

¹ L. Tolnai Vilmos, *Villi-tündér, Villi-tánc*. Ethnographia, 1920 110. l. és 1928. 44. l. és Györi Szemle 1937. IX. sz.

² Teslér 1823. márc 20-án írja a *Salamonnal* kapcsolatban: «Óhajtom pedig második darabodat is minél előbb olvashatni.» (*Emlékkönyv* 158. l.) Az augusztusi levélben: «Darabodat *ismét* elolvastam.» E «darab» a *Hűség diadalma*. A két időpont között kaphatta meg.

³ *Emlékkönyv*, 159. l. — Gyulai szerint is «néhol a hexameterek gyöngék. Egy-két láb hiányzik is». ÖM. VIII. 392. l.

⁴ Gyulai Pál jegyzete ÖM. 464. l.

⁵ *Emlékkönyv*, 57. l.

⁶ Ugyanezeket az adatokat írja meg Stettner 1825 végén Kazinczynak: «1824-ben *Zalán futását*, melyet 1823-ban Görbőn kezdett, elvégezte.» Kazinczy lev. XIX. 494. l.

István cikkének hatása alatt megvillant a honfoglalás eposzának gondolata; az év végén, mikor Egyed lemond tervéről és Székely Sándor eposza megjelenik, lelkesül föl újra, ekkor érlelődik az eszme s ekkor, vagy 1823 elején írja a Brisits-féle töredéket. Közben elkészül a *Húség diadalma*, majd a *Zsigmond* s 1823 derekán kezdi a Kozocsa kiadta szöveget. Ennek átdolgozása 1824-ben az akadémiai töredékekből ismert fogalmazás s végső simítása az 1825-ben megjelent szöveg. Az irodalomtörténetnek eddig elfogadott adatán, hogy a *Zalán* 1823—24-ben készült, az első fogalmazvány napvilágra került semmit sem változtatott.

Kozocsa gondos kiadásának értékét nem csökkentjük, ha a bevezetésnek még egy-két adatával foglalkozunk. Kozocsa szerint a *Zalán futása* címet Vörösmarty «kétségtelenül» a *Bánk bán* ajánlásából vette. Ez nem «kétségtelen», sőt alig valószínű. A *Bánk bán* megjelenésekor semmi föltűnést sem keltett.¹ Tolnai Vilmos szerint Vörösmartynak Pesten az ideje «alig futotta arra, hogy ekkor... egy teljesen ismeretlen író újdonságát művével megismerkedjék».² De van egy bizonyosságunk is rá: mikor Vörösmarty 1829-ben rosszul sikerült kritikáját írta a *Bánk bán* előadásáról, még szemmeláthatóan nem olvasta a darabot:³ a legfontosabb jelenetek egyikét a színész «hibájának» tulajdonította. Én ma is Tolnai fölvetése felé hajlom, hogy a címben a *Béla futása* c. operának van szerepe. *Hadur* kérdésében nincs szükségünk Vörösmartynál is A. W. Schreiber költeményére. E sorok írója vetette föl 1908-ban a gondolatot, hogy Székely Sándor Bécsben olvashatta Schreiber almanachját s benne *Hadur* c. költeményét. Hogy a gondolat kézenfekvő, annak bizonyága, hogy néhai Gragger Róbert, akinek figyelmét cikkem elkerülte, 1920-ban ugyanerre az ötletre eszmélt. E kapcsolatot ma is valószínűnek tartom; Vörösmarty azonban a fentiek szerint mégis csak Székelytől «kölcsonozta» *Hadur* nevét. Másként vagyunk *Ármánnyal*. Nevét helytelenül hozták kapcsolatba a perzsa Ahrimannal. Ahrimán neve ugyan nálunk nem volt ismeretlen, — Barcsay Ábrahám 1791-ben azt írja egyik levelében,⁴ hogy «a penészes Túry tegnap érkezék meg

¹ 1821-ben Pápay Sámuel írja Kazinczynak: «Csupa kíváncsiságból elolvastam *Bánk Bánt* is, ... de boszszusággal vetém el. A' Censura ezt, úgy hallám, eltiltá, s ez jól esett.» U. o. XVII. 499. l.

² *Zalán futása*. Irodalomtörténet, 1930. 91. l.

³ «Úgy látszik, Vörösmarty nem olvasta a drámát, korábbi budai előadásait pedig vagy nem látta, vagy nem emlékezett rájuk» — írja Császár Elemér is. *A magy. irod. kritika története*. Budapest, 1925. 227. l.

⁴ Irodalomtört. Közl. 1937. 60. l.

Drezdából, ma reggel az Ariman fuvallásából nyilván, tsak bétoppán hozzám» — de Ármány nem az Ahriman magyarja, hanem egyszerű elvonás az *ármányos*ból s a németeknél van a rokonsága.¹ Megszemélyesítve Horváth János székesfehérvári püspök szerepelteti először Ármányos névvel (Horváth szerint ez Ármányból, ami viszont Ahrimanból származik), de Ármánynak Horvát István nevezett először az Aurorában egy gonosz szellemet, s ismét meg kell hagynunk Gyulai Pál igazát, hogy Ármányt Vörösmarty Horvát István e helyétől «kölcsonözte»: ² «A' Táltosok . . . a' helyet és oltárt, mint tisztát, alkalmast, foganatost, *Ármány*tól és Zaklától menttet, megszentelték.» Ármány tehát, ha csak a minorum gentium egyike is, valamiféle gonosz szellem, s nincs igaza Kozocsának, hogy «Ármány mint gonosz szellem, Vörösmarty alkotása». Csak a tiszta dualizmus berendezése az övé, a Horváth János, Horvát István és Székely Sándor képzelt szellemvilágának tovább építése.

Mindevvel csak megkísértem kiegészíteni Kozocsa Sándornak egyébként derekas bevezetését, megpróbáltam az első fogalmazás napfényre kerültekor fölmerült kérdéseket tisztázni. Hálásak vagyunk Kozocsa buzgó munkájáért s ismételjük : örvendetes esemény, hogy az *ifjú* Vörösmartynek e legérdekesebb kézírata megjelenhetett.

Gálos Rezső.

Vallás- és egyháztörténet.

(Kühár Flóris : *Egyetemes vallástörténet*. I—II. Bpest, Szent István-Társulat. — Galla Ferenc : *Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis Epistolae ineditae*. Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Levéltári jegyzetekkel és vonatkozó oklevelekkel. Vác. — Bangha—Ijjas : *A keresztény egyház története*. I. kötet. Bangha Béla S. J. és Borbély István S. J. : *Az ősegyház*. II. kötet : Loschert Kázmér : *Az egyházatyák kora*. 301 és 270 l. Pázmány Péter Irodalmi Társaság kiadása, Bpest, 1937.)

Korunk érdeklődése egyre szomjasabban és türelmetlenebbül nyomozza a vallás eredetének kérdését, mint ahogy a lázban és szenvedésekben vergődő emberi szellem minden téren egyre izgatottabban feszegeti a végső titkok nyitjait. És ez az érdeklődés nem csupán a közönség körében nyilatkozik, hanem a tudomány terü-

¹ E kérdést megbízhatóan tisztázta Kertész Manó *Ármány* c. cikke, M. Nyelvőr, 1907. 433. l.

² *Vörösmarty életrajza*. 6. kiad. 1905. 91. l.

letén is. W. Schmidt alapvető munkája óta (*Ursprung der Gottesidee*, 1912) tanulmányok és könyvek százai foglalkoznak a vallás eredetének kérdésével s egyre jobban kibontakozik ezen a réven a mai tudomány a régi irányokból és módszerekből, amelyek hol a fetisizmusban, hol az animizmusban, hol a természetmythológiában keresték a vallás eredetét, hol pedig bölcséleti és theologiai elvek és módszerek alapján igyekeztek hozzáférközni az eredet kérdésének megoldásához. De sem ezek, sem a totemizmus, sem a magizmus elméletei nem derítettek fényt a nagy titokra, csak a legújabb időkben jutott odáig a tudomány, hogy egy ősi, de hosszú időre elhomályosodott monotheizmusban keresse a vallás eredetének megoldását. Ez a gondolat, amely a kultúrtörténeti módszert választotta eszközül, megtermékenyítette az egész modern vallástörténeti kutatást.

A most megjelent kétkötetes magyar vallástörténet szerzője, Kühár Flóris bencés tanár, arra a nagy feladatra vállalkozott, hogy megismerteti a magyar olvasóközönséget a vallástörténeti kutatás eddigi eredményeivel és módszereivel és egyúttal a világ vallásainak történetével. Óriási anyaggal kellett megbirkóznia, ami kiderül abból is, hogy ennek a két kötetének körülbelül 750 lapnyi anyaga tízévi fáradságos kutató munka eredményeinek összefoglalása. Ez az összefoglalás azonban egyáltalán nem tévesztendő össze holmi kompilációval: a szerző képzett vallásbölcsész, igazi tudósa a maga szakjának és így természetes, hogy a feldolgozott könyvek ezernyi adatából semmit sem fogadott el józan és alapos rostálás és bírálat nélkül. Pedig ez nagy szó, ha meggondoljuk, hogy a vallások történetének óriási anyaga nem egy tudomány körébe tartozik, hanem lépten-nyomon más és más szaktudománnyal érintkezik. És a szerző igazi érdeme éppen az, hogy ezt a roppant és szétfolyó anyagot a kultúrtörténeti módszer segítségével sikerült egységes szempontok szerint olyan harmóniába és rendszerbe olvasztania, amely nemcsak önálló, hanem példaadó lehet még az idevágó külföldi irodalomban is.

A szerző a nagyközönségnek szánta munkáját, de azért minden ízében megérzik rajta a tudós. Nem választja a népszerűsítés könnyű és gyakran felelőtlen módját, hanem — mielőtt a tényeket és adatokat csoportosítaná — előbb elméleti alapvetést ad. Meghatározza a vallástörténet tárgyát, megszabja tárgykörét, kijelöli feladatait, vázolja a vallástörténeti kutatás multját, leszámol a főntebb említett, elavult módszerekkel és megismertet az ősmoetheizmus elméletével s a kultúrtörténeti módszerrel, amelynek segítségével művének anyagát rendszerbe foglalja. Tájékozottsága és olvasottsága nagy: itt is, az adatszerű részekben is, olyan

bőséges irodalmat ad, hogy tudósok és szakemberek is hasznosan tájékozódhatnak a gazdag utalások alapján. A felsorolt forrásmunkák azt is elárulják, hogy a szerző a legkisebb kérdésbe is alaposan és mélyen belemerült.

Művének történeti részében először az ősnépek vallásait ismerteti, a varázslatoktól és babonáktól kezdve, a halott-kultuszon és a természetkultuszon a totemizmusig s a papság és az istentisztelet kialakulásáig. Utána a kihalt nagy kultúrák vallásainak ismertetése következik: Babel és Asszúr, Mani, az iráni vallások, Szíria és általában Kisázsia, majd Egyiptom vallásai s ezeknek során különösen a rendkívül gazdag egyiptomi vallás, amelynek etikája és eschatológiája elevenen domborodik ki s új színekkel ragyog fel előadásában. A legújabb kutatások nyomai legjobban meglátszanak a görög és római vallásról szóló fejezeteiben, míg a kelták, germánok, szlávok és az ural-altáji népek, különösen pedig a magyarok vallásának ismertetésében józan kritika és tartózkodás jellemzi. Ügyes összefoglalásban következik az iszlám, India, a Védák, a buddhizmus, a hinduizmus, Kína és Japán vallásainak ismertetése s különösen érdekelní fogja az olvasót az Amerika kihalt nagy kultúráiról szóló, nagyrészt egészen új felfedezések alapján megírt fejezet. A művet a monotheizmus legtökéletesebb kivirágzásának, a zsidóságnak és a kereszténységnek fejlődésrajza zárja be. Ezen a ponton megint kiütközik a szerzőből a vallásbölcész: eredeti és érdekes része művének az a néhány fejezet, amelyekben a bibliai vallások vallástörténeti kapcsolatait vizsgálja s az eddigi elméletek ismertetése után arra a következtetésre jut, hogy a Biblia tulajdonképpen az egész vallástörténet összefoglalása s megtalálhatók benne mint tökéletes egységben mindazok az elemek, amelyek a vallástörténet során, a népek tétova istenkeresésében, gyakran eltorzult alakban, felbukkantak.

Kühár Flóris könyve a nemes értelemben vett népszerű tudományos irodalomnak egyik érdemes hajtása, s nemcsak arra alkalmas, hogy az érdeklődést kielégítse, hanem arra is, hogy további magyar tudományos kutatásoknak ösztönzője legyen.

A magyar ellenreformáció korának tudós kutatója, Galla Ferenc egyetemi tanár, olyan művel lép most a nyilvánosság elé, amely nemcsak egyházi, hanem irodalomtörténeti és magyar művelődéstörténeti szempontból is méltán talál érdeklődésre. Pázmány Péternek 39 eddig kiadatlan levelét sikerült felfedeznie s ebben a könyvében kiadnia. Hatvannál több külföldi és magyar levéltárból s

könyvtárból került elő eddig az a mintegy ezerszáz Pázmány-levél, amely Hanuy Ferenc kiadásában vált a tudományos kutatás közkincsévé. Galla Ferenc abból a gondolatból indult ki, hogy tekintettel Pázmány sokoldalú tevékenységére, ez a levéltár aligha mondható teljesnek s idők folyamán valószínűleg még gazdagodni fog. Ezért a pápai tudományos gyűjteményekben négy éven át folytatott kutatásai közben szüntelenül különös figyelmet fordított az esetleg lappangó levelek felderítésére. Fáradozása, mint ez a kiadványa mutatja, eredményes volt. A könyvben közölt levelek a vatikáni titkos levéltárból, a bréve-titkárság levéltárából, a vatikáni könyvtárból, a Barberini-könyvtárból és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide levéltárából kerültek elő, de akad köztük négy Rozsnyó város levéltárából, három a rozsnyói püspöki levéltárból és egy a nyitrai egyházmegyei könyvtárból. A levelek latin és olasz nyelvűek, magyar nyelvű nincs köztük.

A szerző már a levélszövegek felkutatásával és kiadásával is érdemet szerzett, de nem elégedett meg ezzel a szövegkiadói munkával. Elejétől végig alapos és aprólékos jegyzetekben világítja meg az ügyeket, amelyekkel Pázmány közölt levelei foglalkoznak, felderíti az ügyek előzményeit, a velük kapcsolatos római kúriai tárgyalásokat, megismertet a szereplő személyekkel s így ezekben a jegyzetekben olyan egyháztörténeti anyagot halmoz fel, amely új világosságot vet Magyarország és a magyar katolicizmus legválságosabb korára, a XVI. század második felére.

Bangha Béla és Ijjas Antal szerkesztésében nagyszabású magyar nyelvű katolikus egyháztörténet indult meg. Nyolc kötetre tervezték a nagy művet, amelynek első két kötete már megjelent. Óriási anyagot kell ennek a nyolc kötetnek felölelnie. Nem az okozza a nehézséget, hogy idestova kétezer év esemény-anyagát kell korlátolt területen, olvashatón, érthetón és élvezhetón előadni, hanem a módszer megválasztásának kérdése. A katolikus történetírás az egyháztörténetnek úgyszólván minden zugát felkutatva már, bőven értékesítette a világi történet adatait, kiaknázza az egyházi írók és egyházatyák műveit, számbavette és értékelte a keresztény archaeologia kincseit, tisztázta a pogányság és kereszténység viszonyát, szóval a túlon túl bőséges és gazdag anyag együtt van. Most már csak az a kérdés: vajjon egy modern egyháztörténet írója pusztán arra szorítkozzék-e, hogy az eddig feltárt anyagot bizonyos rendszerbe foglalja és előadja, vagy visszanyúljon az eredeti forrásokhoz és függetlenül az eddigi megállapításoktól és magyarázatoktól, maga gyűjtse

össze újra az egész anyagot és a maga szempontjai szerint értékeli és csoportosítja? Ha az előbbi módszert választja, kitűnő népszerű egyháztörténetet írhat, azonban bizonyosan megérzik majd rajta, hogy másodkézből vette anyagát, hiányozni fog belőle az eredeti felfogásnak az a zománca és bája, amely igazán frissé és elevenné tesz minden írásművet; s ez a vonás hiányozni fog belőle még akkor is, ha a régebbi egyháztörténetekhez képest a legújabb és legeslegújabb kutatások anyagát dolgozza is fel.

Viszont ha a második módszert választja, félős, hogy adatokkal és forrásidézetekkel zsúfolt művet fog alkotni, esetleg apró, talán már többféleképpen is megoldott kérdésekbe fog elmerülni, hogy újabb, talán már tizedik-huszedik magyarázattal és megoldással kísérletezzék; talán csillogtatni fogja philologiai és theologiai tájékozottságát, talán ragyogó kis részlettanulmányokat fog nyújtani, de szinte bizonyos, hogy száraz és élvezhetetlen művet fog írni, amelyben minduntalan elvész majd az egyház fejlődésének egyenes és világos vonala a részletek bozótjában. *Ex omnibus aliquid, ex toto nihil.*

A Bangha—Ijjas-féle új egyháztörténetnek legfőbb érdeme, hogy egyik módszerre sem esküszik. A szerzők számára csupán a lényeg fontos, az egyházi szervezet és gondolat története, az egyházi tanítás és élet megszakítatlan folytonosságának hiteles előadása, szóval a mai katolikus egyház legmélyebb gyökereinek feltárása. Ezt a célt eddig sem a népszerűsítő, sem a tudományos egyháztörténetek nem tűzték maguk elé s ezért bizvást elmondhatjuk, hogy az új egyháztörténet szerkesztői, mikor munkatársaikkal az alapelvekben megállapodtak, az egyháztörténetírásnak új típusát alkották meg. Ismerik a legújabb kutatásokat és összefoglaló egyháztörténelmeket; bevezetésükben fel is sorolják főbb forrásait és szerényen hangsúlyozzák, hogy nem az eredeti kutatás, hanem az összefoglalás volt a feladatuk.

A szerkesztők nem csupán névleges szerkesztők, hanem valóságos «Harmostés»-ek voltak. Az első kötetet két szerző írta, a másodikat egy s mégis mind a két kötetnek felfogása, anyagelrendezése, hangulata, előadása, hangja és stílusa olyan egységet mutat, amit gyakran hiába keresünk egyetlen szerző művében is. A szerkesztés gondosan megvalósította azt az elvét, hogy az eseménytörténetet és az egyház életének, intézményeinek, dogmáinak történetét egymásba fonódó folyamatos előadásban adja. Elismeréssel kell adóznunk az első kötetnek azokért a fejezeteiért, amelyek az első századi ősegyháznak történetével, szervezetével és életével foglalkoznak. Csak

a szakember tudja, mennyi itt a megoldhatatlannak látszó kérdés, mily nehéz kifejtetni a homályos és hiányos adatokból az egyház mai intézményeinek és dogmáinak gyökereit. Ezt a nehéz feladatot a kötet szerzői sikerülten oldották meg. Ugyancsak ki kell emelnem a második kötetből Szent Ambrus, Szent Ágoston és Szent Athanasius arcképeit.

Az egész mű egységes hangja s kifogástalan tárgyismerete mellett igazán csak elenyésző számban akadnak hibák vagy elnézések. Mindenekelőtt kívánatos lett volna, ha a szerzők egészen röviden foglalkoztak volna az újszövetségi apokrif-iratokkal és általában a keresztény legendákkal; ezek szervesen hozzátartoznak az ókereszténység életéhez és történetéhez; voltak idők, amikor a legendák, a misztikus sóvárgások és fantazmák a hívek széles rétegeit hatalmukban tartották s ezek a legendák és lázas képzelődések is a forrón vallott hit tűzkráteréből fakadtak. Ezek közül is legszívesebben olvastam volna valamit az Antikrisztus-mondáról, főképpen Hippolytus, Commodianus és Lactantius alapján; Nerónak, mint Antikrisztusnak szerepeltetése az ókeresztény mondában mindennél jobban belevilágít az első század keresztényeinek lelki világába; a szerzők az Antikrisztust éppen csak hogy megemlítik. A kereszténység gyors elterjedésének előadásában nélkülöztem a cinikus-stoikus erkölcsstanítás, a diatribe nagy szerepének hangsúlyozását. A keresztényüldözésekkel kapcsolatban nem lett volna szabad mellőzni Mommsen elméletét, amely szerint a római törvénykönyv nem tartalmazott ugyan közvetlen intézkedést a vallás tagadói vagy megsértői ellen, de a császárkultusz jogcímén könnyen lehetett jogilag is megalapozni a keresztények ellen a vádat, ami — mivel megtagadták az áldozást a császár geniusa előtt — nem volt egyéb, mint felségsértés. Az igazi ok természetesen az volt, hogy megvallották keresztény hitüket. Szívesen olvastam volna a Szent Sebestyén-katakombba újabb leleteivel kapcsolatban Lietzmann nevét, aki — protestáns létére — a történeti adatok alapján elfogulatlanul síkra száll Szent Péter római tartózkodása mellett (*Petrus und Paulus in Rom*, 2. Aufl. 1927). Itt kell egyébként megemlítenem, hogy a szerzők archaeologiai és keresztény művészettörténeti tájékozottsága is kifogástalan; csak elkelt volna az ókeresztény templomnak kissé részletesebb leírása, sőt szerettem volna valamelyiknek a képét is látni a különben ügyesen illusztrált kötetekben. Még csak a palatinusi feszület dolgában kell különvéleményt bejelentenem: azt hiszem, hogy az az úgynevezett «gúnyfeszület», amelyet Garrucci 1856-ban talált a palatinusi Paedagogium falán, sem rajzával, sem

felírásával (Alexamenos sebete theon) nem pogány apród Krisztus-gúnyolása, hanem Seth-hívő hitvallása.

Egyéb megjegyzéseim kisebb jelentőségűek : nem áll, hogy a római rabszolga nem szerezhetett vagyont ; az állatviadalokat nem szoktuk «bestiáriusi játékoknak» nevezni, hanem latin szóval venatio-knak ; az evangélium szót nem fordítanám «boldog ígélet-nek, hanem örömhír-nek ; súlyos anachronizmus «Daedalus repülőgépet» emlegetni ; Tertullianus egyik idézett munkájának a címe nem *De corona militum*, hanem *De corona militis* ; az Ipoly, Özséb nevek helyett jobb és megszokottabb a latinos Hippolytus, Eusebius. Végül a Tertullianus *Apologeticusa* 1. és 50. fejezetéből idézett mondatok fordítása (I. köt. 160. l.) kissé laza.

Révay József.

Új könyv a magyar nyelvhelyességről.

Dengl János dr. : *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Budapest 1937. Grill Károly könyvkiadó vállalata, 468 lap.

A tudományok elkülönülésének érdekes példáját figyelhettük meg a magyar nyelvtudomány fejlődésében. Nyelvtudomány és nyelv-művelés Sylvester óta együtt virágoztak. Még Révai Miklós is együtt tárgyalja az ikes-igék helyességi problémáját a kérdés történeti részével. A nyelvhelyesség maga inkább szubjektív kérdés volt. «Én így érzem», «mifelénk így mondják» — e tiszteletreméltó álláspont mindig csak adatrészletre vonatkozhatott. Még Szarvas Gábor is, aki történelmi-pozitivistá (tehát megbízható) módszerrel 1867-ben először nyúl nyelvhelyességi kérdéshez, csak adatokat gyűjtött, és Simonyi sem terjesztette ki nyelvhelyességi törekvéseit a nyelv egész rendszerére, legfeljebb szótározta a felgyűlt részleteket s alapvetően elválasztotta a valóságos és látszólagos hibák addig összekevert kategóriáit. Mindezekig tehát hiányzott olyan tudományos, rendszeres munka, amely a magyar nyelvhelyesség egész kérdéstömegét összefoglalta volna. Most dr. Dengl János egyetemi tanár hatalmas kötetben elvégezte ezt a munkát s így újra időszerűvé vált, mint annyi-szor a multban, a nagy kérdés : mit, hogyan lehet és kell megvédelmezni a nyelv életében?

Dengl könyve e kérdéstömegnek első magyar tudományos rendszerbe foglalása. A munka jellege, szerkezete a német tudományos szemlélet magyar mása. Alapos, rendszeres, világos, kimerítő munka. Semmit sem állít, amit ne bizonyítana adatok tömegével.

Nemes értelemben vett pozitivistá szemléletű alkotás. Nem egy múlt tudományos divat alkalmi jellegű jelentkezése, nem üres elmélet, hanem egy tudományos probléma rendszeres és kimerítő összefoglalása, a magyar nyelv helyességének, szépségének, tisztaságának alapvető jellegű kézikönyve. A munka egyik nevezetes érdekessége, hogy tudományos forrásai között van néhány olyan mű, melyet eddig a szakirodalomban meglehetősen figyelmen kívül hagytak. Ilyenek Eduard Engel és Eitzen német nyelvű és Imre Sándor meg Toldy Géza magyarnyelvű munkái. Eduard Engel az ú. n. *Zunftwissenschaft*tól meglehetősen távol álló, erősen nyelvi érdeklődésű irodalomtörténész, eredeti és szellemes tudós, Eitzen pedig *Der Irrgarten der Sprache* című munkájában rengeteg egészen újkeletű nyelvművelő anyagot tárt fel. De Dengl könyvének az új rendszer-kéret mellett talán legnevezetesebb tulajdonsága a kereskedelmi és közgazdasági élet tengernyi idegenszerűségének részletes taglalása. E tekintetben egészen páratlanul áll a probléma irodalmában.

Dengl könyvének rendszere két nagy részből áll. Az első, az általános rész (1—116. l.), voltaképpen a szerző nyelvszemléletének általános nyelvtudományi alapvetését adja. Szól a nyelvről általában, a nyelv szelleméről és a magyar nyelvről, fejtegeti a nyelv mennyiségi és minőségi változásait, még pedig az alaki változásokat, a jelentésváltozásokat, kifejti a stílus, a stílusrétegek és a stilisztika problematikáját, majd a nyelvhelyesség stilisztikai szerepének tárgyalása után áttér könyvének különös részére, a nagyobb terjedelmű részre (119—425. l.). Ebben először szótani és mondattani szempontból tárgyalja a nyelvhelyesség kérdéseit, a gyakoribb helytelenségeket és idegenszerűségeket. Itt figyelme kiterjed az összes szó- és mondat-kategóriák formáira. E rész valóságos nyelvtani alapvetése a nyelvhelyességnek. A különös rész második fejezete egészen a nyelvhelyességi kérdések phraseológiai vizsgálatának van szentelve. Itt külön fejti ki a kifejezésbeli helytelenségeket és külön a kifejezésbeli idegenszerűségeket. Könyvének a nyelvtisztítási szempontjából leggazdagabb része az utolsó fejezet, amely az idegen szavakkal általában s a magyar nyelv latin, görög, francia, olasz, angol, német és egyéb eredetű szavaival, valamint a nemzetközi és magyar makaronikumokkal és a közkeletű idegen kifejezések, szólások, szállóigék egész tömegével foglalkozik. Kifejti itt az idegen szavak jelentésbeli változásait, az idegen szavak elleni küzdelem okait és a nyelvtisztítás, magyarítás legfontosabb feladatait. A munkát egy 43 lap terjedelmű betűrendes tárgymutató fejezi be, amely felöleli e könyv és a magyar nyelv alakjai összes idevágó fejtegetéseinek címszavait.

E betűrendes tárgymutató által e merőben elméleti jellegű mű rendkívüli gyakorlati használhatóságot nyer.

A nyelv tisztaságának, épségének megóvása nem egy irodalmi párt vagy irány, hanem az egész magyar irodalom egyhangú törekvése. Minden nemzet őrzi nyelvének tisztaságát, különösen kötelessége ez a magyar nemzetnek. Szépen írta pár éve Babits Mihály: «Beékelve idegen és kevert nyelvű népek közé, folyton kitéve a politika legvégzetesebb eshetőségeinek, a csöppnyi magyarság úgy kell, hogy érezze nyelvének minden romlását, mint egy piciny sziget-zátony Robinsona a tengertől csapkodott talajnak, amelyen áll, lassú morzsolódását».

Azt a piciny szigetzátonyt védelmezni szent kötelességünk, s e kötelesség teljesítéséhez elméleti és gyakorlati szempontból jól használható és érdekesen megírt útmutatót nyertünk Dengl János rendszeres és alapvető munkájában.

Rubinyi Mózes.

JELENTÉSTANI KÉRDÉSEK.

Az érintkező népek nyelvükbe nemcsak szavakat, hanem jelentéseket is átvehetnek. Olyan egyén ugyanis, aki két nyelven tud beszélni, — ha szükség van reá — a másik nyelvből átvehet szót is, azonban a másik nyelv szavát le is fordíthatja. Kedvező körülmények közt az ilyen átvett szó is, a fordított jelentés is köz- és irodalmi nyelvivé válhat. Mindezek a tények a nyelvtudomány művelői, s így a mi nyelvtudományunk művelői előtt is jól ismertek.¹

Ami a szavak átvételét illeti, arra vonatkozólag külföldön is, nálunk is igen nagy irodalom van. E mellett a jelentésátvételekre, amelyek tehát saját nyelvi szóval tükrözik vissza az idegen szót, sokkal kisebb az irodalom.² Ezen a téren még az alapfogalmak sincsenek tisztázva, nem-hogy valami elfogadhatóbb rendszerezés volna. Nem sokat érő rendszerezés a Sandfeld—Jensené sem.³

Hogy mennyi ilyen fordított jelentés lehet egy-egy nyelvben, arra sincsen még hozzávetőleges számítás sem. Gombocz Zoltán kitűnő *Jelentéstanában* megemlíti, hogy az

¹ V. ö. Sandfeld—Jensen : *Thomsen-Festschrift*. 1912 : 166—173 (e cikkben felsorolva az idevonatkozó külföldi irodalom is; pár szóval megemlítve *MNy.* VIII. 133.); Sandfeld—Jensen, *Die Sprachwissenschaft*² 104—114. §§; Simonyi Zs. : *Nyr.* XVII. 486.; Ugyanő : *MNyelv*² 90.; Ugyanő : *Ung. Spr.* 78.; Ugyanő : *Jelentéstan szem-pontok*. Bpest, 1916 (többször); Balassa J., *Műveltségbeli kölcsön-hatás* : *Nyr.* XLVII. 59—62 (említve az idevonatkozó külföldi iro-dalom); Gombocz, *Jelentéstan* 56, 66.; Horger, *A nyelvtudomány alapelvei*² 246—269. §§; Csúry, *Fordított jövevényszavaink kérdése nyelvhelyességi szempontból*: Magyarosan III. 4—11.

² L. a fentebbi felsorolásban a külföldre való utalásokat.

³ L. *Thomsen-Festschrift*.

idegen szót a kétnyelvű átvevő le is fordíthatja. Meg is említi, hogy az ilyen fordításnak a franciában *calque linguistique* a neve, egész *Jelentéstanában* azonban egyetlen egy több értelmű szónak valamely jelentését egyszer sem magyarázza átfordítással. Pedig *Jelentéstanában* többször említi többértelmű szavaink egy-egy magyarázatánál, hogy «hasznoló» fejlődés van ebben meg ebben a nyelvben is.¹

Horger Antal is szól *A nyelvtudomány alapelvei* című értékes művében az idegen nyelvekből való fordításokról, azonban csak jegyzetben. Ezt írja (186. l.): «Sokkal ritkább az az eset, hogy az idegen szót lefordítják. Ilyen pl. egyházi műszavaink között: *vízkereszt, húsvét, húshagyó, olvasó, feszület* stb. Ilyen eset továbbá pl. az is, hogy mi a nyelvtanban alanyesetről és tárgyesetről beszélünk, mert ezt a németek is *Fallnak* mondják, a németek pedig azért mondják *Fallnak*, mert a latinban is *casus* a neve, ez a latin *casus* pedig a görög *πῶσις* fordítása. Az idegen hatásnak e fajtát a németek *Lehnübersetzungnak* nevezik, franciául *calque linguistique*».

Simonyi munkáiban átfordítással többször magyarázza a több értelmű szavak egy-egy jelentését s az ilyen átfordítások számát tekintélyesnek tartja. Balassa József szerint is minden időben és minden nyelvbe nagy számban vándorolnak át a lefordított idegen kifejezések (*Lehnübersetzungen*).² Sandfeld—Jensen is fentebb idézett műveiben minden nyelvben nagy számúnak tartja a fordított jelentéseket. S nem régen részletesen és bőven tárgyalta a fordított jövevényszavak kérdését, mégpedig első sorban a nyelvhelyesség szempontjából Csűry Bálint a *Magyarosan* 1934. évi folyamában.³ Szerinte «szófordításokkal tele vannak a nyelvek», s a mi nyelvünk is tele van velük. «Fordított jövevényszavak nyelvünk régibb és újabb korában hol kisebb, hol nagyobb mértékben folyton vándoroltak». Ezt a megállapítását azután sok példával igazolja a kódexirodalomból, a

¹ V. ö. művében a *befejez* 73, *felfog* 6, 89, *fontol* 91, *kezes* 95, *levél* 4, 9, *nyelv* 54, 94, *öszlönöz* 80, *szín* 86 szavaknál mondottakat.

² *Nyr.* XLVII. 60.

³ *L.* fentebb.

régi nyelvtanokból és szótárakból, a tudományszakok magyar nyelvéből, a nyelvújítás szóalkotásaiból és a mai nyelvből.

Nekem is az a meggyőződésem, hogy amióta idegen nyelvekből szavak kerülnek nyelvünkbe, azóta vannak nyelvünkben ezekből való átfordítások is. Csakhogy ezeket, ami különösen régibb nyelvünket illeti, s itt elsősorban honfoglalás előtti nyelvünket értem, alig is kutattuk. Más nyelvek nagyon régi korára sem különb a helyzet, bár itt, így pl. Kluge *Etymologisches Wörterbuch*-jában, már a régi időre is találkozunk átfordításon alapuló magyarázattal (vö. pl. a *Welt* szónál). Azt, hogy ezekkel a kérdésekkel a nyelvtudomány kevesebbet foglalkozott, bizonyíthatja az is, hogy az idevonatkozó műszavak sincsenek véglegesen megállapítva. Ilyen műkifejezésekkel találkozunk: fr. *emprunt sémantique*, *emprunt de traduction*, *calque linguistique*; ném. *Lehnübersetzung*; magy. *fordított jövevényszó*, *fordított kifejezés*, *átfordítás* (Balassa J. szava), *tükörszó* (Eckhardt S. szava, l. alább), *visszatüközés* (Nagy J. Béla szava).

A fr. *calque linguistique* szóról-szóra azt jelenti: 'nyelvészeti másolás, utánzat' s így 'nyelvi másolás, utánzat'.¹ A fr. *calque* az olasz *calco* átvétele, amely festészeti, szobrászati, rézmetsző mesterségi kifejezés s jelentése: 'durchzeichnung, bause oder pause; abdruck in wachs oder thon (z. b. einer medaille)'. Tehát tulajdonkép: 'lennyomat, másolat'. Eckhardt Sándor a *calque linguistique*-re *tükörszó*, *tükörkifejezést* ajánlott.² Ezt a *MNy.* szerkesztősége el is fogadta. Én ezt a műszót *tükörjelentéssel* szeretném kiegészíteni. Szerintem ugyanis az ilyenek: *felhőkarcoló* ~ ném. *wolkenkratzer*; *töltőtoll* ~ ném. *füllfeder* (vö. tót *plniace pero* is); *távbeszélő* ~ ném. *fernsprecher* stb. *tükörszavak*; *jól néz ki* ~ ném. *er sieht gut aus*; régi magy. *nyelvet fog*, *nyelvet hoz* 'hadifoglyot hoz, hadifoglyot fog, aki önként vagy erőszakkal hiradással szolgál saját táboráról' ~ oszm. *dil almaq* 'nyelvet fog',

¹ V. ö. fr. *calque* 1. (átpauzált) másolat; *faire le calque d'une carte* másolatot készíteni térképekről; 2. (átv.) szolgálai utánzat; (nyelvt.) *calque linguistique* egy szó utánzása (másik nyelvben.) Sauvageot.

² L. *MNy.* XXXII. 45.

dil getirmék ,nyelvet hoz'¹ *tükörkifejezések, tükörszólások*, s mind a kettő — Balassa József szavával élve — *átfordítás*,² Nagy J. Béla szavával élve — *visszatükrözés*. De nem tükörszó pl. a magy. *eset*, mert hiszen nemcsak szakszó. A régi és a köznyelvben ,lapsus, fall' és ,eventus, zufall, vorfall, geschehniss' a jelentése, s mind a kettő az *esik, megesik* jelentéseiből egyenesen következik. Az *eset* csak mint nyelvtani műszó — nyilván a lat. *casus*³ s nem a ném. *fall* alapján (l. fentebb) — tükörszó, általánosságban csak egy jelentése idegen nyelvből való, ezért itt *visszatükrözéssel, tükörjelentéssel* van dolgunk. Egy másik példa a *láb* szó. A *versláb* összetétel tükörszó,⁴ magára állva a *láb* szó ,*versfuss*' jelentésben⁵ akkor is, ha tapadással keletkezett a *versláb*-ból, meg akkor is, ha latinból való fordítás, mindkét esetben *visszatükrözés, tükörjelentés* (vö. gör. *πούς*, lat. *pes*, ném. *versfuss*).

A több értelmű szavaknál tehát a szónak csak egyik, esetleg egy-két jelentéséről állapíthatjuk meg, hogy idegen nyelvi minta után vette fel ezt az egy, vagy több jelentését, s ezek *visszatükrözések, tükörjelentések*, s a szó csak ezekben a jelentésekben *tükörszó. Tükörjelentés* tehát, mikor egy-egy szavunk «idegennyelvi hatás alatt jelölési viszonyba lép olyan képzettartalommal, mellyel azelőtt nem volt jelölési viszonyban».⁶

A tükörjelentések, tükörszók és tükörkifejezések : szóval az átfordítások, a visszatükrözések száma minden európai nyelvben tekintélyes, talán nem sokkal kisebb az idegen szók, a jövevényszók számánál, csakhogy ennek bebizonyítása igen nehéz, talán nem is lehetséges. Az idegen szót a művelt ember is könnyen felismeri s aránylag könnyen az idegen tükörkifejezést, tükörszólást is, pl. egy amerikai magyar beszédében. A jövevényszavaknál is a szakemberek aránylag kevés tévedésnek vannak kitéve. *Bojtár, deres, farkas*,

¹ L. Simonyi : *Nyr.* XVII. 487. ; Ligeti L. : *MNy.* XXXII. 45.

² L. *Nyr.* XLVII. 60.

³ L. *EtSzót.*

⁴ L. Csűry : *Magyarosan* III. 8.

⁵ L. a jelentésre Kelemen Béla *Magy. ném. szót. láb a.*

⁶ L. Csűry : *Magyarosan* III. 8.

határ, kert szavainkat régebben jövevényeknek tartották, újabban kétségtelenül bebizonyosodott róluk, hogy eredeti magyar szavak. Az efféle tévedések azonban a jövevény-szavaknál aránylag csekély számúak. Hiszen a jövevény-szó teste: hangképe a legtöbbször biztos útbaigazító. Nem így a több értelmű szó egyes jelölései, jelentései. Azok nehezebben foghatók meg, nehezebben különösen akkor, ha a több értelmű szó az egész nyelvtörténeti koron át vagy annak jó nagy részében több értelmű. Ilyen esetben azt kell bizonyítani, hogy az illető szó etymologiailag megállapított első jelölése, értelme, jelentése alapján idegen nyelv segítsége nélkül nem vehette fel meglevő második vagy harmadik jelentését. Ugyanígy egy-egy régi összetétel, egy-egy szószerkezet nem keletkezhetett volna idegennyelvi példakép nélkül. A kutatásnál a legnehezebb helyzetben a több értelmű szavaknál, a tükörjelentéseknél vagyunk. «Az emberi lélek — írja Gombocz Zoltán *Jelentéstanában* — nagyjában mindenütt egyforma; a képzettársulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában. A jelentésváltozásokban pedig éppen a képzettársulásoknak az ember lelki életén uralkodó általános törvényei nyilvánulnak meg».¹

A következőkben köznyelvünk néhány többértelmű szavával s néhány összetétellel, szószerkezettel fogok foglalkozni. A példákból egy-két általánosabb érvényű tételt vélek kiolvashatni. Sovány lesz az eredmény, de a tárgy természeténél fogva nem is lehet az másképpen.

Első példám *nap* szavunk a maga két jelentésével, a ‚sol, sonne‘ és a ‚dies, tag‘ jelentéssel.² Mind a két jelentés megvan már a legrégebb nyelvemlékeinkben is (vö. NySz.), s minden okunk megvan arra a feltevésre, hogy a *nap* szónak a honfoglalók nyelvében is megvolt a ‚sol, sonne‘ és a ‚dies, tag‘ jelentése. Hogy e kettő közül melyik az eredetibb, azt azért nehéz megmondani, mert a *nap* szó etymológiája nincsen tisztázva.³ A NySz. a ‚sol, sonne‘ jelentést veszi

¹ L. i. m. 6. 1.

² L. Gombocz, *Jelentéstan* 36.

³ L. Munkácsi: *NyK.* XXIV., XXV.; R. Prikkel: *NyK.* XXIV.; Kispál M., *Napszakok nevei az ugor nyelvekben: MNyTK.* 39. sz. 43. l.

elsőnek, s ez látszik logikusnak, természetesnek (l. erről alább is).

Az a kérdés, hogy a magyar *nap* ‚dies, tag‘ jelentése, vagy ha ez az első jelentés, ami azonban kevésbé látszik természetesnek, ‚sol, sonne‘ jelentése önálló, magyar fejlődés-e, s mint ilyen a két képzet-complexum (a ‚sol‘- és ‚dies‘-é) magyar ember agyában történt szimultán, egyidejű kapcsoláson alapul-e vagy pedig idegen nyelvből készült fordítás: tükörjelentés. Vannak ugyanis nyelvek, amelyek a magyarral nincsenek közvetlen rokonságban, amelyek azonban a két fogalomra egyazon hangtestű szóval élnek. A legtöbb török nyelvben ugyanis, még pedig már a legrégebb nyelvemlékekben is, *kün* (egyres török nyelvekben: *gün*) a neve a ‚sol, sonne‘ fogalomnak, s az a ‚dies, tag‘ fogalomé is.¹ E tekintetben talán csak a csuvas a kivétel, ahol két külön szó van a két fogalomra: *χəvəl* a ‚sol, sonne‘, *kyn* a ‚dies, tag‘.²

Mint hogy pedig török nyelvekből már a honfoglalás előtt is átvettünk szavakat, így első sorban a bolgár-törökből, szinte bizonyos, hogy vannak törökből való tükörszavaink, tükörjelentéseink is.³

Rokon nyelveink sem igazítanak el kérdésünk eldöntésénél. Vannak finnugor nyelvek, amelyekben egy és ugyanazt a szót használják a ‚sol, sonne‘ és a ‚dies, tag‘-ra, de vannak, amelyekben a két fogalomra két külön szó van; vö.

a) Egy és ugyanaz a szó van a két fogalomra: vog. $\bar{\chi}\bar{a}t\bar{e}l$ (változat: *khatél, khotél*) Szil. | osztj. $\chi\bar{a}t$ Paas.-Donn. | cser. *keđe* Szil., Wichm. Tsch. Texte | md *tši* (vált. *ši*) Paas. Md. Chr.; a cser. és a md. szó távolabbi rokonsága: f. *kehä* ‚kör, kerület; keret, alak; vázlat, gerendázat‘ Szinyei, Finn-m. szótár; zürj. *kytš* ‚ring‘; e fgr. szavakról legutoljára Gombocz Z., Berzeviczy-émlékk. 40. írt; | lp. *tæive* Nielsen | f. *päivä* Katara | ész. *päev* Ahlquist, Kulturw. 255 (szerinte «ein tag wird mit dem namen der sonne und des tageslichts benannt»).

b) Két külön szó van a két fogalomra: zürj. *šondy* (vált.

¹ L. Radl. II. 1436, 1633.

² L. Paas.; két külön szó van a mong.-ban is, vö. *narn* ‚sonne‘; *ödr* ‚tag‘. Ramstedt.

³ Vö., hogy Munkácsi Bernát *NyK.* XXV. 379. a magy. *farkas* ‚wolf‘ jelentésben bolgár-török tükörjelentést lát, l. *EtS:öt*.

sondi, sondi ,sonne' (ez adatokat Zsirai M.-nak köszönöm); zürj. *lun* ,tag' | votj. *šundy* ,sonne' Munk.; votj. *něnal* (vált. *nūnal, nunal*) ,tag' Munk. | a finn köznyelvben: *aurinko* ,sonne'; *päivä* ,tag' (vö. Szinnyeí, *Finn-magy. szólár*: «*päivä* nap, különösen: dies»).

Nem lévén egy alapalakra visszavihető fgr. szó, amely a ,sonne' és a ,tag' jelölője volna, nem is dönthető el a magy. *nap* szóról sem, vajjon egyik jelölő értéke tükörjelentés-e, de nem dönthető el az sem, vajjon nem magyar ember agyában történt képzettársuláson alapszik-e a *nap* szónak másik jelentése (Gombocz *Jelentéstan* 36. l. a *napot* csak mint több értelmű szót említi). Hogy talán inkább magyar fejlődés, arra azt hozom fel, hogy vannak olyan nyelvek, amelyek sem a fgr., sem a török nyelvekkel semmilyen érintkezésben sem voltak, s bennük a ,sonne' és a ,dies' egy szóval van jelölve. Ilyen nyelvek az indonéziai nyelvek.¹

Lélektani szempontból a *nap* szóhoz hasonló a magy. *nyelv* szó is. Ez is több értelmű szó. Európa és Ázsia igen sok nyelvében egy és ugyanaz a hangsor, egy és ugyanaz a szó jelöli az emberi testrészt, a ,zunge'-t és jelöli a ,sprache, rede'-t. A két fogalom egyazon magyar szóval való jelölését tárgyalja Gombocz Zoltán is *Jelentéstanában*, azt is megemlíti, hogy sok nyelvben egy és ugyanazzal a névvel jelölik az emberi testrészt: a ,zunge'-t és a ,beszélés'-t: a ,sprache'-t, azt azonban, vajjon a magyarban a ,sprache' tükörjelentés-e, nem is érinti.² Ide vonatkozó példáim ezek:

a) Indogermán s török-mongol nyelvek:

Gör. *γλῶσσα, γλῶττα* ,zunge; *sprache, mundart, dialekt'* | újgör. *γλῶττα* ,zunge; *sprache'* | lat. *lingua* ,zunge; *sprache'* | fr. *langue* ,zunge; *sprache'* | olasz *lingua* ,zunge; *sprache'* | sp. *lengua* ,zunge; *sprache'* | port. *lingua* (vált. *lingoa*), ,zunge; *sprache'* | oláh *limbű* ,zunge; *sprache'* | ném. *zunge* ,zunge der menschen und tiere'; (a költői nyelvben) ,die sprache selbst' (a kfn.-ben és az ófn.-ben gyakoribb, mint a mai nyelvben *Lexer MhdWbe.*; «Wie griech. *γλῶσσα*, lat. *lingua* wurde *zunge* schon ahd. für die sprache eines volkes gebraucht, aus welcher verwendung es aber jetzt ziemlich

¹ L. erről: R. Brandstetter, *Wir Menschen der indonesischen Erde*: XI. *Die Verwandtschaft des Indonesischen mit dem Indogermanschen*. Luzern, 1937.: 19.

² L. i. mű 94. l.

verdrängt ist» Paul, DWb² | ang. *tongue* ,zunge; sprache' (language és speech mellett) Yolland szót.; Gombocz, *Jelentéstan* 94 | ó-egyh. szláv. *język* ,zunge; sprache; volk' | bolg. (*j*)*ezik* ,zunge; sprache' | szerb-horv. *jęzik* ua. | szlov. *jęzik* ua. | tót *jazyk* ua. | cseh *jazyk* ua. | lengy. *język* ua. | szorb *jazyk* (*język*) ua. | kisor. *jazyk* ua. | or. *jazyk* ,zunge; sprache; volk' | cigány ny. *őib* Sandfeld—Jensen, Thomsen-Festschr. 168. | török nyelvekben: *til* (vált. *dil*.) ,zunge; sprache, spion; ein kriegsgefangener, der nachrichten vom feinde giebt' Radl. III. 1379, 1380, 1764—66; Ligeti L.: *MNy.* XXXII. 46 | mong. *kelen* (Ligeti L. i. h.; változat: *keln* Ramstedt) ,zunge; sprache; nachricht' Ramstedt, Ligeti L. (e példára Ligeti L. hívta a figyelmemet); a mongol szóról l. Paas. Beitr. 194 is. |

b) Hamito-sémíta nyelvek: arab *lisān* ua. *Thomsen-Festschrift* 168.

b) Rokon nyelvek:

1. f. *kieli* ,zunge; sprache' | észk *keel* ua. md. | *k'el'* (vált. *k'el'*) ua. | zürj. *kyl* (vált. *kyv*) ,zunge; sprache, gespräch, rede, wort; gelübde; stimme, votum' (Zsirai Miklós szíves adatai) | votj. *k'ül* (vált. *k'el*) ,zunge; sprache stb.' Munkácsi | osztj. *két* vált. *koL* ,zunge; de: *ai-két* ,wort; nachricht, kunde; kenntniss' Paas.-Donn. | a lp. *giellâ* (Nielsen; változat: *kiäla*, *kiäl* Budenz, *MUSz.* 41) csak ,sprache' jelentésű; hogy azonban a f. *kieli*, md. *kel* stb. szavakkal azonos, kétségtelen, l. Budenz, i. h., Paas. Beitr. 194.

2. cser. *jiľma* (vált. *ňâlme*, *jalma* stb.) ,zunge; sprache' Szil.; Wichm. *Tscher. Texte*; Szinnyei, *NyH⁷* 46 | vog. *ňel̄m* (vált. *niľem*, *niľem*, *ňâlém*, *ňâdem*) ,zunge' Munk. *NyK.* XXV. 257.; Szinnyei. *NyH⁷* 46; de vö. vog. *süp-ňel̄mtal* ,szótlan' Szil.; szóról-szóra: ,száj- és nyelvtelen' | osztj. *ňâlom* (vált. *ňâlom*, *ňâlom*) ,zunge; zäpfchen der geiße' Paas.-Donn.; Szinnyei. *NyH⁷* 46. | lap. *ňâl̄mē* (vált. *ňâl̄bmi*, *ňâl̄bme*) ,száj, mund' Budenz, *MUSz.* 412.; Szinnyei, *NyH⁷* 46.

A felsorolt nyelvi adatokból kétségtelen, hogy vannak rokon nyelvek is, amelyek a magyarhoz hasonlóan egy és ugyanazzal a szóval fejezik ki a két fogalmat, a ,zunge'-t és a ,sprache'-t. Egységes alapalakra visszavezethető név azonban nincsen. A magy. *nyelv* etymologiailag egy a cser.-vog.-osztj.-lp. szóval, ezek közül a magyaron kívül csak a cser. *jiľma* jelöli a ,zunge'-t és a ,sprache'-t, a vog.-osztj.-lp. megfelelők csupán testrészelölő nevek. A magy. *nyelv* tehát, amelynek ,zunge' mellett az egész nyelvtörténeti koron át megvan a ,sprache' jelentése is (l. *NySz.*), ,sprache' jelentésben vagy tükörszó vagy pedig önálló magyar fejlődés. Ha tükörjelentés, akkor vándortükörjelentés. Ahogy ugyanis

vannak vándorszavak a jövevénytiszavak közt (vö. pl. magy. *szoba, konyha* stb.), úgy vannak vándortükörszók, vándortükörjelentések is. A magy. *eset* nyelvtani értelemben ilyen vándortükörjelentés. Ha azonban a magyarban is önálló fejlődés a *nyelv* ,sprache', akkor a két képzettartalom egyidejű érintkezésével jött létre. Egy képzettartalom neve, amely képzettartalom egyidejűleg érintkezik egy másik képzettartalommal, válhat ennek a másik képzettartalomnak nevévé. Logikailag oksági viszonytal, metonymiával van dolgunk.

A *nyelv* ,sprache' jelentésben tükörszó vagy eredeti volta ép úgy nem dönthető el, ahogy nem volt eldönthető a *nap*-é sem, de itt inkább az önálló fejlődés felé hajlok.

Következő példám a *levél* szó. Többértelmű ez is. Amint a rokon nyelvekből is kitetszik, első jelentése: ,fának, növénynek levele' (l. alább). E mellett azonban már legrégibb emlékeinkben is jelent ,epistola, literae, brief'-et és jelent ,pagina, egy könyvnek a levelé'-t is. E jelentésekre v. ö. a többi közt: «Szent Ferenc Atyánk Napiara ualo *Epistola*, mellyet meghirt Sz. Pal Apostol az Galata béliekhez irt *Leuelének* hatodik részében» *Virg. K.* 113 (sok más ,epistola, brief' jelentésű példa *NySz.* és *Érdy K., Döbr. K.*-ben) | «Va^gon eg^o k^oñuem... Ez k^oñwnek... minden *leuelen* t^ob va^gon ezer igenel» *BodK.* 31 (több más szótári példa *NySz., Murm.* 191., 192. l. stb.).

Sok európai nyelvben találjuk, hogy a ,növény levelé'-ét jelentő szó jelöli a ,könyvnek, papirnak levelé'-t s jelent ,epistola, literae'-t is. Íme az adatok:

Lat. *folium* ,blatt der bäume, kräuter, blumen; blatt des papiers' | fr. *feuille* ,falevél; (papir) lap; hírlap' | oláh *frunză* (< lat. *frondea* scil. *folia* Tiktin; Puşc.) ,blatt am baum; blatt im buche' Vasmer, *RevSlav.* II. 32 | gör. *φύλλον* ,blatt der bäume', de Sophokles szótárában: *φύλλον, ov, τό* ,leaf of a book' Nil. 1160 B.» | újgör. *φύλλον* ,blatt; bogen papier; zeitung, zeitschrift' | ném. *blatt* ,an bäumen, kräutern. blumen; blatt des papiers' | ang. *leaf* (olv. *lif*) ,falevél; könyv levele' (az ang. szó etym. = ném. *laub* ,lomblevél') | or. *list* ,fa-, növény levele; papierblatt; bogenpapier' | lengy. *list* ,blatt an bäumen etc.; brief schreiben' | cseh *list* ,blatt; brief, urkunde' | tót *list* ,blatt; brief', | szerb-horv. *lišt* ,blatt an bäumen; blatt papier' | szlov. *lišt* ,blatt einer pflanze; papier-

blatt ; sendbrief' | bolg. *listz* ,blatt ; blatt papier ; platte, schicht' | szorb *list* ,blatt ; brief' | oszmanli *japarak* ,blatt ; papierbogen' Radl. III. 267.

Kérdés, vajjon önálló magyar fejlődés-e *levél* szavunk ,epistola, brief' és ,pagina libri, seite eines buches' jelentése, vagy pedig idegen nyelvből való fordítások, tehát tükör-jelentések. A rokon nyelvek alig adnak felvilágosítást. Csak a f. *lehti*-nek van ,növénylevél' jelentése mellett a mai nyelvben ,karte ; zeitung, zeitungsbblatt' (Katara) jelentése, de már a f. *lehti*-nek megfelelő cser. *laštiš* csakis ,növénylevél' jelentésű.¹ Csak ,növénylevél'-i jelentése van a md. *lõpa*-nak (Paas. Md. Chr.), a votj. *kvar*-nak (Munk.), s a magyarral etymologiaiilag azonos osztj. *l'ipat*, vog. *lũptũ*² szavaknak.

Gombocz többször idézett művében a *levél* szó e jelenteit magyar fejlődésnek tartja, az idegen nyelvből történt fordítás lehetőségét meg sem említi. Ezt írja róluk : «Homonym szavak nemcsak konvergens hangfejlődés, hanem *divergens jelentésfejlődés* útján is keletkezhetnek. A mai magyar nyelvben a *levél* 1. ,Blatt' ; 2. ,Brief' . . . jelentései annyira távol esnek egymástól, hogy kapcsolatuk úgyszólván teljesen megszakadt. A beszélő számára, aki a jelenben él és gondolkodik, a *levél* ,Blatt' és a *levél* ,Brief' épen úgy azonos névalakú két szó, mint a *lép* ,Milz' és a *lép* ,schreit'et'. Hogy az egyalakúság mindkét esetben más-más okra vezethető vissza ; hogy a *levél* esetében egy szónak a jelentései távolodtak el egymástól annyira, hogy köztük minden gondolati kapocs megszakadt ; hogy a *lép* esetében megfordítva két különböző eredetű szó lett idővel egyalakúvá, mindez történeti tény ugyan, de ez a beszélő szempontjából, aki — ismétlem — szükségképpen a jelenben él és gondolkodik, nem lesz, nem is lehet tudatossá».³

Az első, amit e szép fejtegetésre megjegyzek, hogy a *levél* szónak jelentései annyira eltávolodtak egymástól, hogy köztük minden gondolati kapocs megszakadt, érvényes mindazon élő nyelvek szavára, amelyekben egy és ugyanaz

¹ L. Budenz, *MUSz.* 800 ; Wichm. *Tscher. Texte* ; Szil.

² L. Szinnyei, *NyH?* 145 ; Budenz, *MUSz.* 700.

³ L. i. mű 41. és 9. l. is.

a hangsor vagy hangkép jelöli a növénynek és jelöli a könyvnek a levelét. Áll ez tehát valamennyi szláv nyelvre, áll az ó- és újjörögre, az idézett újlatin és germán nyelvekre, az oszmánli nyelvre s áll a finn nyelvre. Az idézett nyelveken beszélők — ha nem szakemberek — olyan egyalakú szónak tekintik, amilyen nyelvükben sok más is akad. De ép e két jelentésnek egymástól való eltávolodásában vélem feltalálhatónak a jelentésváltozás valószínű magyarázatát is. Valamikor ugyanis a két képzettartalomnak egymáshoz mégis valami közének kellett lennie, mert csak azért válhatott a „növény level-ét” jelölő hangkép a „könyv level-e” képzettartalmának jelölőjévé. A tudattartalmak, képzetek ugyanis vagy az egyidejűség ~ egymásutániség, vagy pedig a hasonlóság ~ ellentét alapján kapcsolódnak. Ha ez a képzetkapcsolás tudatunkban meglazul, majd elvész, akkor ennek meg kell lennie a maga jó okának is. Azt a feltevést merem megkockáztatni s igaz voltát bizonyítani, hogy a *levél* ~ *blatt* *leaf* ~ *list* stb. esetében olyan jelentésváltozással van dolgunk, amilyen-nel a magy. *toll* ~ ném. *feder* stb. esetében. «*Tollal* írunk, amely nem *madártoll*, *papiroson*, amely nem *papyrus*» — írja Gombocz i. m. 56. lapján a tárgyváltozáskor beállható jelentésváltozások kapcsán. A *levél* ~ *blatt* ~ *leaf* ~ *list* stb. esetében is a tárgy változott meg, régi neve azonban — minthogy az uralkodó képzet változatlan maradt — továbbra is megmaradt.

Az íróeszközök történetében a papyrus-cserje¹ rendkívül fontos szerepet játszott. Hancsából, rostjából olyan cikket készítettek, amire írtak.² Tehát nem leveléből készült az az anyag, amire írtak. Mégis ez a papyrus-anyag vezetett engem arra a nyomra, amely alapján a mi *levél* szavunk ,pagina; epistola, literae’ értelmét valószínűséggel megfejthettem.

Az ismeretesebb nagy latin szótárakban ugyanis végig-

¹ Cyperus-nem; vö. gör. *πάπυρος*: ,papyrostaude; schreibpapier’ | lat. *papyrus* és *papyrus* ,papircserje, mely Egyiptomban terem; papiro’; talán egyiptomi nyelvi szó. L. Prellwitz, *EtWb. der gr. Spr.*; Boisacq, *Dict. étym. de la l. grecque*².

² L. minderre Pecz, Ókori Lexikon *papyrus* és *βίβλος* a.

böngésztem a lat. *folium* és a lat. *papyrus* szavakat. A *folium* alatt az egyikben ezt találtam : «Auf Palmblätter schreibt die Sibylle bei Virgil ihre Orakel. Als Buchblatt erst nachchristlich».¹ a másokban meg ezt : «In *foliis palmae* interdum notis, interdum scribebant sermonibus . . .» (Forcellini). Ezen a nyomon könnyű volt barátaim, Sági István és Szidarovszky János segítségével a további kutatás. Megtudtam, hogy a cumae-i Sibylla *pálmalevelekre* írta jóslatait, s hogy Vergilius *Aeneis*ében ezek a szavak : «. . . *foliisque* notas et nomina mandat . . . Quaecunque in *foliis* descripsit carmina virgo . . .» (*Aen.* III. 440—446) ; «*Foliis* tantum ne carmina manda, Ne turbata volent, rapidis ludibria ventis : Ipsa canas, oro» (*Aen.* VI. 74—76.) *növénylevelekre* írt jegyek, szavak. A Pecz Vilmos szerkesztette *Ókori Lexikon*ban olvassuk : A cumae-i Sibylla «jóslatait szokása szerint száraz falevelekre írta, melyeket barlangja szájánál helyezett el, s a kérdezőnek nagyon kellett sietni, hogy azokat felszedje, mielőtt a szél összekeverné» (l. i. m. *Sibylla* a.). Ebből a teleírt *folium palmae*-ből fejlődött a *folium libri*, amely már Pliniusban megvan.² Még csak annyit, hogy e korban a gör. φύλλον, 'falevél'-nek is megvolt a 'folium libri' jelentése.³ Hiszen «a legrégebbi Sibyllák a hagyomány szerint Kis-Ázsiában, a trójai Ida szomszédságában laktak»,⁴ s a Sibylla-könyvek is eredetileg görög hexameterekben szerkesztett jóslatok gyűjteménye volt.

A Kr. születése körüli időkben a gör.-lat. ember nyelvében tehát a *folium palmae*, *folium arboris* képzettartamában benne volt az is, hogy erre írnak jelet, szót. S később a tárgy változásával, mikor már másra írtak, megmaradván az uralkodó képzet : az írás, ennek a más anyagnak is *folium* maradhatott meg nevéül, lett tehát *folium libri*.

A *folium*-nak ez a két jelentése megmaradt a középkori latinban, meg az egyházi latinban. Valamennyi nyelv vég-elemzésben a 'folium libri'-t, a 'pagina libri'-t a latinból vette.

¹ L. Stowasser, *Lat.-deut. Wb.*

² L. Márton ; más adatok Suetoniusból stb. DuC.

³ L. Sophokles szótárát fentebb.

⁴ L. Pecz, *Ókori lex.*

Ez tehát bennük tükörjelentés. A magy. *levél* ,növénylevél‘ ugor alapnyelvi, ,pagina‘ jelentése azonban latin tükörjelentés, míg az ,epistola, literae, sendbrief‘ lehet tükörjelentés is, de lehet magyar jelentésfejlődés is (A missilis levél a XVI—XIX. sz. első feléig egy folium libri = egy db. levél, amelyet összehajtottak s kívül úgy címeztek meg). A ,folium libri‘ vándortükörjelentés.¹

Következő példáim *vasárnap, hétfő, kedd* s a ,septimana‘ jelentésű *hét*. Jelentéseik helyes értelmezéséből fontos tanulságokat vonhatunk le. S azután kitűnő példák arra, milyen bonyolult a műkifejezések terén is a tükörszavak, tükörjelentések megállapítása. Kezdem a *kedd* szóval.

Az egész nyelvtörténeten át egyetlenegy jelentése van, jelenti a ,hétfő utáni napot, a feria tertiá-t, a dienstag‘-ot. Nem kétséges, hogy a *két* ,zwei‘ rendszámnev -d képzős származéka. Hiszen ma is van nyelvjárásunk, amely a *kedd*-et *ketöd*-nek mondja.² Tudjuk, hogy a rendszámnevekből a -d képző sorszámneveket alkot (vö. *harmad*-ik, *negyed*-ik stb.), *ketöd* > *kedd* tehát annyit jelent, hogy ,második‘, azaz, lévén *hétfő* a hét ,feje, eleje, kezdete‘, az utána jövő nap a ,második‘, a **ketüd* > *ketöd* ~ *kedd* nap. — Hogy a *kedd* szónak nyelvünkben ,második (t. i. nap)‘-ot kell jelentenie s hogy azt is jelenti, azt talán már Szikszai Fabricius Balázs is tudta.³ Az a kérdés mármost, hogy *kedd* szavunk idegen nyelv segítségével vagy a nélkül jutott-e ,dienstag‘ jelentéséhez. Nyelvtudományunkban erre nézve két nézet van. Az egyik szerint tükörszó, tehát idegen nyelv segítségével jutott ma is használt jelentéséhez. A szláv népek ugyanis, még pedig mind a latin szertartáshoz tartozók s az ebből kiszakadtak, mind a görög szertartásúak a ,dienstag‘-ot nyelvük ,secundus, második‘ jelentésű szavával jelölik (vö. ó-egyh. szláv *vštoryjŭ* ,secundus‘ és *vštorŭnikŭ* ,dies Martis,

¹ Hogy a lat. *folium* jelentésváltozásáról itt adott magyarázatát megírta-e már valaki, azt nem tudom. Ha megírta, szívesen átengedem neki az elsőséget. A szerző.

² L. *MTSz.*; Simonyi, *M.Nyelv*² 353.

³ L. 1590-ből való *Nomenclatura*-ja 221. lapját.

dienstag' stb.¹ Minthogy pedig *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat* szavaink kétségbevonhatatlanul valamely szláv nyelvből kerültek nyelvünkbe, azért a *kedd* is csak fordítás lehet ugyanabból a szláv nyelvből.²

A másik felfogás szerint *kedd* szavunk minden idegen nyelvi segítség nélkül vette fel 'dienstag' jelentését. Ezt a felfogást már Hunfalvy Pál is vallotta,³ legbővebben azonban Munkácsi Bernát fejtette ki.⁴ Ez a felfogás a következőkre épít:

a) Hétfő szavunk a. m. 'a hét eleje, kezdete'. A hétfőnek ez az elnevezése eredeti. Sem a szláv nyelvekben, sem a németben és a latinban a 'dies Lunae, feria secunda'-t így nem hívják. Azért ezzel a felfogással a hétfő után jövő nap lehet a 'ketűd nap' a 'második nap'.

b) A hét napjainak sorszámnévvel való jelölése megvan a rokon nyelvekben, sőt Munkácsi Bernát⁵ szerint az éjszakai vogulban *kitit χ̄q̄tél* szóról-szóra 'második ~ kettedik nap', jelentésében: 'dienstag', az osztjákban meg *kimet χatl* szóról-szóra 'második, ketted nap' jelentésében 'dienstag'. A vog.-ban és osztjákban Munkácsi szerint a többi nap is sorszámneves: *szerda* e nyelvekben 'harmadik nap', *csütörtök*: 'negyedik nap', *péntek*: 'ötödik nap', *szombat*: 'hatodik nap'. Nincs okunk Munkácsi adataiban kételkednünk, mégis megemlítem, hogy az osztjákra a Paasonen—Donner-féle *Ostj. Wb.* adatai mást mondanak. E szótár szerint az osztjákban a hét napjainak ezek a nevei vannak: *kimət-χat* tkp. 'második nap' = montag | *χotmət-χat* tkp. 'harmadik nap' = dienstag | *hətəmət-χat* tkp. 'negyedik nap' = mittwoch | *wət-mət-χat* tkp. 'ötödik nap' = donnerstag | *χùtāmət-χat* tkp. 'hatodik nap' = freitag | *tāpət-mət-χat* tkp. 'hetedik nap' = sonnabend | *tāpət-ūχ* (vagy **tāpət-ūχ-χat*) tkp. 'hét feje, hét fő' = sonntag.

¹ L. Melich, *Szláv jövevényszavaink* I. 2. 275.

² Vö. Ásbóth O.: *NyK.* XVIII. 386; ugyanő *NyÉrték.* XVI. 3: 10; Melich i. m.

³ L. *Magyarország ethnographiája* 252.

⁴ L. *Kel. Szemle* XIII. 355, XIX. 23; *KCsArch.* II. 49.

⁵ L. *Kel. Szemle* XIII. 354.

S a vogulon és osztjákon kívül is vannak nyelvek, amelyek ‚secundus’-t jelölő sorszámnévvel nevezik a ‚diens-tag’-ot. Ilyen az osztét nyelv, amelyben *dacag*, *dičag*, ‚kedd’ is¹, s ilyenek a kaukázusi nyelvek közt is vannak (vö. csecs. *sij*, *šina-ra* ‚kedd, der zweite tag’.²

c) A *vasárnap* név csakis úgy érthető, ha elfogadjuk, hogy honfoglalás előtti elnevezés. Hiszen Szent László, s részben már Szent István törvényei is tiltják, hogy bárki is a ‚dies Dominica’-n = *vasárnapon vásárba* menjen, *vásárt* üssön, kalmárkodjék.³ Vasárnapon mindenkinek istentiszteleten a templomban kell megjelennie. Hogy pedig *vasárnap* nevében a *vásár* szó van, nem kétséges. Vannak más nyelvek is, amelyek a hétnek ezen napját ‚vásár’-t jelölő szavukkal nevezik. Ilyen nyelvek a török, s innen a kaukázusi nyelvek közt is vannak; vö. oszm. és aderbajdzsáni *bazar günü*, *pazar günü* ‚der sonntag’ Radl. IV. 1194, 1542; Munkácsi: *KSzemle* XIII. 351, 355; *basargiun* ua. Korabinszky, *Versuch* 12. | Kauk. nyelvek: *bazar-juğ*, *bazar-uğa* Markwart: *Ung. Jahrb.* IX. 71. Hogy mármost *vasárnap* szavunk tükörszó-e, igen nehéz eldönteni. Bizonyos, hogy a rokon nyelvek elnevezésünket nem magyarázzák meg, mert itt vagy éjszaki germán átvételek vagy egészen más szemléleten alapuló elnevezések vannak (vö. osztj. *tāpat-ūz* Paas.—Donn. ‚sonntag’ [= ‚hét feje’]; *Lāpat-ōf-katL* uo., ua. [= ‚hét feje nap’]; vog. *sät-puñk* Szil. ‚vásárnap’ [= ‚hét feje’] stb. és Ahlquist, *Kulturw.* 257.). A magy. *vasárnap* szóról azonban egészen bizonyos, hogy nem alapulhat a X. XI. század keresztény felfogásán, s így eredetileg nem is lehet a keresztény műveltség szava. Keresztény kifejezéssé ez csak kereszténységre térésünkör lett. Hogy pedig kereszténységre térésünk előtt milyen műveltségi körhöz tartozó szó volt, azt egyelőre nem kutatom. A szó a honfoglalók nyelvében kétségtelenül megvolt.

d) Maga a ‚woche’ jelentésű magyar *hét* is megvolt már

¹ L. Markwart: *Ung. Jahrb.* IX. 68—77, Miller Ws., *Oss.* IIb. I. 518; Munkácsi i. h.

² L. Markwart: *Ung. Jahrb.* IX. 72, 74.

³ L. M. *Törvtár* I. 55; Závodszy, *Szent István. Szent László és Kálmán kir. törvényei*; Melich, *Szláv jöv.* I, 2: 281.

a honfoglalók nyelvében is. E mellett már Hunfalvy Pál is felhozza,¹ hogy a vogul is, meg az osztják is a ,woche'-t ,sieben' jelentésű rendszámnévvel jelöli (vö. vog. *sāt, sāt*, ,sieben; woche'; osztj. *tāpat* Paas.—Donn. ,sieben; woche'). Sem a vogul és az osztják, sem a magyar ,woche' jelentés nem lehet fordítás sem a keresztény gör. *ἑβδομάς*-ból, sem az egyh. lat. *septimana*-ból, sem pedig görög szertartású egyh. szláv *sedmica*-ból. Nem pedig azért, mert a görög-latin-szláv szavak eredeti jelentése : ,die siebenzahl, numerus septenarius' mintegy : ,hétség, hétből álló egység', s csak ebből ,woche'. A görög-latin-szláv szavak nem rendszámnevek (vö. gör. *ἑπτά*, ,sieben'; lat. *septem*, ,sieben'; egyh. szláv *sedmъ*, ,sieben'). Ugyanakkor a magy. *hét* ,woche' jelentésének honfoglalás előtti megvoltára felhozható, hogy a ,woche'-t egyes kaukázusi nyelvekben is az illető nyelvek ,hetet' jelentő rendszámnévvel jelölik.²

A kifejtettekből következik, hogy a *hét* és a *vasárnap* elnevezés honfoglalás előtti.³ A magyarság mai hazájába jövelekor ismerte a hétnapos hetet. *Hétfő* és *kedd* is lehet honfoglalás előtti név, de csak lehet, mert az is kétségtelen, hogy a *hétfő* elnevezés keresztény szemléleten alapuló elnevezés. Akinek a *vasárnap* utáni nap a *hét feje*, *kezdeté*, *eleje*, szóval, aki ezt a napot *hétfő*nek mondja, annak a vasárnap a *hét utolsó* napja, a *pihenés* napja. Csakis ilyen fel fogás mellett lehet a *hétfő* utáni nap a *hét második*, **keted* ~ **ketöd* napja.

Hogy pedig a *kedd* ,dienstag' jelentése tükörjelentés-e, tehát idegen nyelvből való fordítás-e vagy pedig önálló magyar elnevezés, végérvényesen alig dönthető el. Lehet a *hétfő* elnevezés alapján keletkezett eredeti elnevezés, s ez esetben olyan szemléleten alapul, mint az osztjákban a hét napjainak a nevei, ahol vasárnap a ,*hét feje*, a *hétfő*' s a vasárnapra következő napok sorszámmévvvel vannak jelölve : második nap ~ montag, harmadik nap ~ dienstag, negyedik

¹ L. Magyarország ethnogr. 252.

² Vö. Markwart: Ung. Jahrb. IX. 69.

³ L. Melich, Szláv jövevényszav. I. 2 : 282.

nap, ötödik nap, hatodik nap. Két dolog azonban kétségtelen. Az egyik, hogy az elnevezés abból az időből való, amikor a magyarság a ‚secundus‘-t jelzős szerkezet nélküli, tehát összetétel nélküli sorszámnevben is, szóval magára állva *ketüdi*-nek > *ketüdnék* mondta (a szó a *ketü* > *két* származéka, fejlődésére l. *MNy.* XVIII. 30.). Ekkor a ‚dienstag‘-ot **ketüdi nopa* > *ketüd nop*-nak mondhatták. E szerkezetből tapadással lett a *ketüdi* > *ketüd* ‚dienstag‘ jelölővé. Egy ideig tehát a magára álló *ketüdi* > *ketüd* kettős értelmű volt : ‚secundus‘ és ‚dienstag‘ értelmű. A másik dolog, ami kétségtelen, hogy a *ketüdi* > *ketüd* ‚secundus‘ értelme magára állva igen korán elavulhatott. A kódexek korában ugyanis a mi sorszámneveink így hangzottak : *elő* ~ *elé* ~ *előlső* ~ *első* ‚primus‘ ; *más* ~ *másod* ~ *másot* ~ *másik* ~ *második* ‚secundus‘ ; *harmad* ~ *harmadik* ‚tertius‘ stb., összetételben : *tizenegyed* ~ *tizenegyedik* ; *tizenketted* ~ *tizenkettüt* ~ *tizenkettedik* stb.¹ Mindebből azt következtetem, hogy a magára álló *ketüdi* > *ketüd* ‚secundus‘ jelentése a XIV. sz. előtti időkből avulhatott el. *Kedd* szavunk ‚dienstag‘ jelentésére — *Borskedy*, *Kedhely* stb. helyneveinkből következtetve — adataink a XIII. sz. óta vannak.²

Az eddig felhozott példák nagyobb része egyszerű vagy képzett szó volt. Összetétel csak kettő volt : *vasárnap* és *hétfő*, *kedd* meg felfogásom szerint jelzős szerkezetből vált ki s jutott mai jelentéséhez.

A szó szerkezetek és az összetételek általában egy értelműek, s azért aránylag könnyebben állapítható meg róluk, tükörszerkezetek-e, tükörszók-e vagy pedig idegen nyelvi mintától független elnevezések. De csak aránylag könnyebben, mert bizony itt is, különösen ha az illető szó szerkezet, összetétel, miként a *kedd* szónál is láttuk, tárgytörténetileg is vizsgálható, a teljesen megnyugtató feleletet megadni igen nehéz, sokszor lehetetlen. Meggyőződéseim további bizonyítására három idevonatkozó példát akarok felhozni.

¹ L. FestK. 15—20. 364—382 ; DöbrK. 346—353 ; DebrK. 445. (későbbre l. Murmell. CCII. 1.).

² Vö. OklSz. és *Kedhely*, Sopron m. Csánki III. 613.

Példáim : *sertés-marha* > *sertés* ; *hold-föld* > *hold* ; *napvilág* < *világ*.

Gombocz Z., vizsgálván a nevek syntagmatikus kapcsolata alapján végbement jelentésátviteleket, a többi közt ezt írja : «Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy összetett névszók tagjai közt. Néha a jelző veszi fel a vele gyakran kapcsolt jelzett szó képzettartalmát, s a jelzett szó, mint felesleges, elmarad : a jelző az egész kifejezéssel egyértékűvé lesz. Így vált ki a *sertés* ‚Schwein‘ szó a régiségben gyakori *sertés-marha* ‚Borsten-vieh‘ kapcsolatból». ¹

A *sertés-marha* ² szerkezet a XVII. sz. eleje óta fordul elő emlékeinkben s jelentése : ‚die schweine‘. A szó ilyen összetétellel lett alakjában gyűjtő név, *sertés* (alakv. : *sörtés* Grossinger, Hist. phys. I. *porcus* és *sus* a.) egyedi névvé tapadás útján lett. Az a kérdés, vajjon a *sertés-marha* tükörszó-e vagy nem. Német neve ugyanis ma *borsten-vieh*, amely eredetileg gyűjtőnév, ma azonban — úgy látszik — egyedi név is. ³ A német *borsten-vieh* nem szolgálhatott a magyar szerkezet mintájául először azért, mert a német szóra a XIX. sz.-nál régebb adatok aligha vannak. ⁴ De nem szolgálhatott azért sem, mert a magyar szerkezet eredetileg melléknévi jelzős szerkezet, a német meg birtokosjelzős összetétel.

A németen kívül ‚sörté‘-vel kapcsolatos neve van a ‚disznó‘-nak a latinban. A lat. *sētiger* (-a, -um) melléknév s eredetileg a. m. ‚serte viselő‘. Magára állva már a klassz. latinban s a mi hazai latinságunkban is jelenti a ‚disznó‘-t, a ‚sertés‘-t. ⁵ Mindez arra mutat, hogy a magy. *sertés-marha*

¹ L. Gombocz, *Jelentéstan* 104.

² L. *NySz.*; alakv. : *sörtés-marha* l. *Magy. kölgyek lev.* 227. : 1820- ból való adat.

³ Vö. *Borstenvieh* ‚die schweine‘ Heyne *Wb.*; *Das Borstenvieh* ‚sertés állatok‘ SimB. ném.-magy. szót.; KelB³ ném. magy. szót.

⁴ Vö. Grimm *DWb.*-ban nincsen reá régi adat; Márton József Ném.-magy.-deák szótára a német szót nem ismeri; nincs meg a német szó Weigand—Hirt *DWb.*-jában s nincs meg Schmeller bajor szótárában sem.

⁵ Vö. Márt.: *«Sētiger, a, um, verbi gratia sus, Virg. sertés;*

lehet a latin alapján való elnevezés, a *sertés* azonban magyar fejlődés, tapadással lett az előbbi jelzős szerkezetből.

A *„hold föld”* szó szerkezetben a *hold* jelzője a *föld*-nek, a szerkezet tehát teljesen azonos a *pohár bor*-féle szerkezettel.¹ Adataink a szó szerkezetre a XIV. sz. vége óta vannak,² a belőle tapadással keletkezett magára álló mértékjelölő *hold* szóra szintén ebből az időből.³ Kérdés, mi az eredete a *hold föld*-beli *hold* szónak, mi az eredeti értelme. S ha erre megfeleltünk, akkor előáll a kérdés, tükörszó-e, vagy pedig önálló, magyar nyelvi elnevezés.

Mellőzve a *hold föld*-beli *hold* eredeti jelentésére vonatkozó régebbi magyarázatokat, amelyek értéktelenek,⁴ csak a következő hármat említem meg. Az egyiket Kertész Manó *Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei* című értékes tanulmányában olvasom. Szól pedig ekképpen: «Nem lehetetlen, hogy a *hold* szónak bizonyos meghatározott földterület jelölésére való lefoglalása szintén a hajdani földközösségből sarjadt. Reizner János írja (Gazd. Szemle 7. ; 35.), hogy Szeged vidékén az egyes birtokrészeket elkülönítő barázdákat sarlóalakra, a *hold formájára* ⁴ húzták. Az öthalmi és dorozsmai dülőkben az egyenlő nagyságú birtoktestek ezen hajlott, *holdszerű* ⁵ alakja máig fennmaradt.»

E magyarázat szerint tehát a *hold föld* nevét a *„luna”* jelentésű *hold* szótól vette, mert «hajlott holdszerű alakja» volt; asszimilációs jelentésváltozás volna.

Borsten tragend. 2. pro : aper. Ovid.— PP. 1762, 1767, 1781, 1801 : «*Sētiger, ra, rum : Sertés marha*» (az 1708. kiadást nem láttam). — Grossinger, Hist. Phys. I. : «Sus, porcus, *setiger* — Disznó, *Sörtés* — Schwein, Sau, Borch — Swina, Prasa» stb.

¹ L. Simonyi. *Jelzők* 36; Gombocz. *Mondattan* 87 (egyetemi előadás).

² Vö. «Juger — *hold föld*» Beszt. Szój.

³ Vö. «Juger-*hold*» Schl. szój.; a szó szerkezetre is, a magára álló névre is más adatokat l. *Cal.*, *OklSz.*, *NySz.*, Márt. *jugerum* a. stb.

⁴ L. Gyarm. *Voc.*; *Debr. gramm.*; Kassai II. 446; CzF.; Fogarasi; *NyK.* III. 194.

⁵ Én emeltem ki.

⁶ *Emlékkönyv* Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulóra. Bpest, 1908. 486.

A másik magyarázatot Steuer János írta. Steuer — ismeretve Schrader Ottó *Linguistisch-historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Waarenkunde* című művét, amely a termértékek elnevezései eredetét vizsgálja, azt fejtegeti, hogy a termértékek a földművelés fogalmából indulnak ki. Három kategóriát különböztethetünk meg: 1. A termérték a barázda-vonás szerint van elnevezve, pl. itál. *versus* = or. *versta*, 'verszt'; 2. A termérték azon idő szerint van elnevezve amely egy darab föld fölszántására szükséges, pl. ófn. *morgan*, 'was an einem Morgen gepflügt werden kann'; 3. A termérték azon gabona-mennyiség szerint van elnevezve, mely egy darab föld bevetésére szükséges, pl. *μῆριμνος* = egy *iugerum*. A magy. *hold* («egy hold föld») a második kategóriának megfelelő alakulást mutat. A magy. *hold* alapszava ugyanaz, amelyet a *hol-nap*, *hol-val*, *morgen*, *cras* 'mane' alakokban találunk». ¹

A harmadik magyarázat, amely részben Steuerével egyező, Simonyi Zsigmondtól való. Azt mondja Simonyi, hogy «volt valaha a *hold* főnévnek is — megmaradt 'luna' jelentésén kívül — 'reggel, hajnal' jelentése. Ez van szerinte a régi m. *holdá kelve* = tulajdonképpen 'reggelre kelve', s ez van a *hold föld* szerkezetben, «mert ez kétségtől a német *Morgen* vagy a szláv *jutro* fordítása», amely szavaknak ugyanis az illető nyelvekben 'hold föld' is a jelentésük. ²

Steuer és Simonyi cikkei figyelembevételével a *hold föld* > *hold* eredeti jelentése teljesen tisztázható.

Földek adományozásáról már a legrégibb okleveleinkben is szó van. Az 1055-ből való tihanyi alapítólevélben Endre királyunk a tihanyi monostornak «*aratra XX cum LX mansionibus*», azaz húsz *eke* [*földe*]t hatvan [szántó szolgál] házzal» adományoz. ³ Itt a hazai lat. *aratum* bizonyos földegységet jelent. Ez a földegység hazánkban más volt a XI., s más a XII. sz.-ban. ⁴ Bizonyos azonban az, hogy a klassz. lat. *aratum* szónak ez a műszói használata klasszikus hagyó-

¹ L. EgyPhil Közl. XI. 412.

² L. NyK. XXV. 69.

³ L. Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Tört. X. 12, 493.

⁴ L. i. m. 450.

mány. A latin Thesaurus ugyan az *aratum* ,eke' szóról csak annyit mond, hogy «modulus agri culti» azaz a «művelt föld : szántóföld mértékegysége». Ennél bővebb Hoops *Reallexikona*. Itt ezt olvassuk : «*Aratum* als Feldmass soviel Land, als an einem Tag mit einem Pflug geackert werden kann, in diesem Sinne gleichbedeutend mit *Joch*».

A földegység másik neve a rómaiaknál a *jūgerum*. Hoops *Reallexikona* szerint Plinius azt mondja, hogy «*jūgerum*, quod uno iugo boum in die exarari posset»¹ A lat. *jūgerum*-nak ez az értelmezése minden időben ismert volt a szakférfiak előtt. A mi emlékeink is megemlítik, így a többek közt Kassai II. 446. ezt írja : «*Hold-föld* : Jugerum terrae arabilis, seu quantum unum jugum boum, seu par boum uno die arare valet, et solet». S magának a *jugum* ,iga, járom' szónak földmértékegység értelme az adózás szempontjából a latinban szintén megvolt.²

A középkori latinban *dies* ,der tag' is jelentett földmértéket, jelentett ,hold föld'-et. A klassz. latinban *dies*-nek van ,mensura itineris, egy nap alatt megtett út, tagewerk, tagemarsch, tagereise'³ jelentése is. Könnyű tehát megértenünk, hogy a középkori latinban *dies* jelent «tantum terrae, quantum quis per diem uno aratro arare potest».⁴

Egy feltehető olaszországi lat. **bufulca* szó folytatója a régi olasz *bifolca* (mai nyelvjárási *bolca* Meyer—Lübke, LRWB.). Jelentése ,joch land'; annyi föld, amennyit egy iga ökör egy nap alatt felszántani tud.⁵ Bizonyos, hogy a szó azonos eredetű az olasz *bifolco* ,ackerer; ackersmann; ackerknecht; bauer' szóval, mely egy olaszföldi lat. **bufulcus* (v. ö. lat. *bubulcus* ,ochsenknecht') folytatója.⁶

Mindazok a népek, amelyek akár közvetve, akár közvetlenül a latin műveltség hatása alá kerültek, a *hold föld*

¹ L. I. m. *Joch* a.

² Vö. Hoops, *Reallex. Joch* a. : «*jugum* . . . die diokletianische Steuerhufe . . .».

³ L. Forcellini; Stowasser *Lat. deut. Wb.*

⁴ L. Kluge, *EtWb*¹¹ *Morgen* a.

⁵ L. Rigutini—Bulle szótárát.

⁶ L. Körting, LRWB.

földmérték elnevezésére vonatkozó szót átvehették, vagy pedig azon szemlélet alapján, hogy egy hold az a terület, amelyet egy *igába* fogott pár ökör *ekével egy nap* alatt felszánt, a saját nyelvük megfelelő ,eke', vagy ,iga', vagy ,nap, időszak' jelentésű szavával elnevezhették. Az általam ismert nyelvek közül csak a tót nyelvjárások közt vannak olyanok, amelyek a ,hold föld'-et latin jövevényszóval jelölik. Egyes tót nyelvjárásokban ugyanis a ,hold föld'-nek *jujer* (Szarvas; alakv. : *juver* Jancsovics szótára *hold* a.) a neve s ez < lat. *jugerum*, középk. lat. *juger*.¹ Más általam ismert nyelvek ,hold föld' értelmű szavai :

a) A szláv nyelvekben az *eké*-nek két neve van : *radlo* (alakv. *ralo*) és *plugz*. (l. Janko J., O pravkěu slovanském 19, 35, 60, 128). Mind a két szó előfordul ,hold föld' értelemben is, még pedig a következő nyelvekben :

1. Bolg. *ráló* ,mesto' kolkoto može de sja izore v; edin denó' (amennyit egy nap felszánthatni); morgen (land) Geroff; Weigand-Dor. | szerb (délnyugati területeken) *rǎlo* ,ein morgen landes, jugerum' Vuk³, IvBr. | horv. (főleg kaj.-nyelvj.; talán elav.) *rál* (Jambr.; változat : *rál* Belloszt.) ,jugerum, jugum'; *rál* ,koja sze chesz dan z jednim plugom zorati more' Jambr., Belloszt.; *rǎl* 1600 □ hvati zemlje ili dva dana oranja IvBr.

2. Szerb *plūg* (több. *plūzi*) ,jugerum, Juchart' Vuk³, HAKSZ. (Szerbiában használt szó) | szlov. *plūg* ,ein gespannt ochen; ein joch land, der morgen' Plet. | lengy. *plug* ,ein pflug acker, ein joch acker' Linde (elav. szó lesz, legtovább Galiciában volt használatos) | or. *plug* ,ein gespannt ochen; (vealt.) ,ein flächenmass von drei óbža' Pawl. Itt említem meg, hogy a tör. *saban* (*sapan*) ,eke' szó Radl. Wb.-ja szerint ,szántóföld'-et is jelent.

b) A németben ,iga, járom' jelentésű szóval : *Joch* (kfn. *joch*, ófn. *joh*, Kluge, *EtWb*¹¹) ,ein paar ochen. jugum boum; jugerum, soviel land, als ein gespannt ochen in einem tage pflügen kann' Márt. ném. m. lat. szótár (vö. Kluge, *EtWb*.¹¹ *Jauchert, Juchert*; Hoops, Reallex. *Joch*; Boisacq ζεύγμα). A német. *Joch* átment a tótba (*joch* Kálal), csehbe (*joch* Rank), lengyelbe (*joch* Linde), oroszba (*jóch* Pawl.).

c) Egyes nyelvek a ,hold föld'-et ,nap, tag'-ot vagy ,annak egy részét' jelölő szavakkal jelölik :

1. Középkori lat. *dies* ,tantum terrae, quantum quis per diem uno aratro arare potest' Kluge, *EtWb*¹¹ *morgen* a. | szlov. *dán* ,der

¹ L. Dief. *NGL.*, Bartal, *MLSz.*, *Beszt. szój.*, *Schl. szój.*

tag ; ein joch feld (csak XIX. sz.-i adatok) Plet. | szerb *dân* ,der tag ; ein morgen landes, jugerum' Vuk⁸ (a HAKSz. II. 251-ben régi adatok nincsenek). Vö. hasonló alakulásra: kfn. *tagewerc* ,ein flächenmass' Lex. *MhdWb.* ; úfn. (bajor-osztr.) *tagewerk* ,ein flächen mass, morgen' Weigand-Hirt, *DWb.*⁶ (Kluge, *EtWb.*¹¹ szerint *tagwerk* ebben az értelemben alemann. l. *Juchert* a.) | szerb *dnânu* ua. Vuk⁸ (szerinte Szerbiában) | szlov. *dnâna* ua. Plet. | közép-k. lat. *diurnalis* ua. Weigand-Hirt, *DWb.*⁶ *morgen* a.

2. Csak a ,nap egy része: délelőtt'-je jelent ,hold föld'-et : ófelném. *morgan* l. ,morgen, vormittag ; 2. als feldmass soviel land, als ein gespannt an einem morgen pflügt' Kluge, *EtWb.*¹¹ ; kfn. *morgen* ua. Lexer, *Mhdw.* ; úfn. *morgen* ua. Márt., Weigand-Hirt, *DWb.*⁶ (Kluge, *EtWb.*¹¹ szerint : frank-középn. *morgen* = alem. *tagwerk* = osztr. *joch* l. *Juchert* a.). — A ném.-ből lengy. *morg* (máskép : *morga*) ,morgen landes' Linde, VarsSz. | cseh *jítro* (ó-cseh *jutro*) l. tempus matutinum ; 2. joch feld, morgen landes (adatok a XIV. XV. sz. óta Gebauer, Slov.) | tót *jutro* (alakv. : *jútro* Jancs.) l. tempus matutinum ; 2. joch feld, morgen landes, Jancs., Hvozď. stb. | szerb *jútro* l. morgen ; 2. (Bácskában) jugerum (adatok a XVIII. sz. óta HAKSz. IV. 699) Vuk⁸ | szlov. *jútro* l. morgen ; 2. ein joch (morgen) landes' (adatok a XIX. sz. óta) Plet. | lengy. *jutro* (VarsSz. ; *jutrzyna* Linde) ,jugerum' Bern. *EtWb.*

A mi *hold föld* > *hold* elnevezésünk azon a szemléleten alapul, amelyen a ném. *morgen*, a cseh *jítro* < ó-cseh *jutro* stb. Nyelvünkben ugyanis volt egy *hold* ,tempus matutinum, der vormittag' szó, amely megvan a régi nyelvben ebben a határozó szóban : *holdá kelve* (alakv. : *holtá kelve*, *holté kelve*, *hótá kelve*, *hódára NySz.*) ,cras, crastino', továbbá *-d ~ -t* kicsinyítő képző nélkül ezekben : *holnap*, *holval NySz.* A képzetlen *hol* fgr. eredetű szó, s azonos a vog. *χol* ,tempus matutinum, der vormitag' (főn. ; mint adv. *χoli* ,reggel') *NyH*⁷ 48. | oszjtj. *χot* ,tempus matutinum, vormittag' (főn. ; mint adv. *χotn* 3 ,reggel' Paas.—Donn.) szavakkal. — Ettől különböző eredetű a *hold* ,luna' szó. Ez is eredeti magyar szó s ez is *-d* képzős származék egy régebbi: *hou ~ hau*-ból (vö. *hó-nap ~ hava* ,monat'). Valaha *houd*-nak hangzott s az *-l* benne olyan szervetlen hang, amilyen a *boldog*-beli *-l* is. Ez a ,luna' jelentésű *hou* (ebből kicsinyítve : *houd ~ hold*) azonos a következő fgr. szavakkal : f. *kuu* ,luna' md. *kov*, *kou* ua. ~ oszjtj. *χou* ua. (*χau* ,hónap') *NyH.* 48 ; Horger, MSzE. 81.

A magy. *hold föld* csak akkor vehette fel ,annyi szántó-

föld, amennyit egy iga ökör egy délelőtt felszánt' jelentését, amikor a magy.-ban a *hold* köznévfé még mint főnévfé a ,tempus matutinum'-ot, a ,vormittag'-ot jelentette. Minthogy pedig már a legrégebbi szöveg- emlékeinkben is *holdá* már csak adverbium, a *hold*-nak mint főnévfék jóval e nyelvemlékek keletkezése előtt kellett elavulnia (vö. fentebb a *kedd* szót). Mindebből az következik, hogy a *hold* ,jugerum' jelentésben nagyon régi, mindenesetre lehet X. századi vagy XI. sz. eleji szó (adatok reá a XIV. sz. vége óta vannak, de lat. *aratrum* földmértékegység nálunk kimutathatólag a XI. sz. első fele óta l. fentebb).

S ezek után azt kérdezzük, tükörjelentés-e, fordítás-e a régi magy. *hold* ,tempus matutinum' szónak ,jugerum' értelme. Azt feleljük reá : lehet ó-felnémetből való fordítás, de épp olyan joggal eredeti. Csak annyi bizonyos, hogy azon szemlélet alapján keletkezett, amelynek alapján a középk. lat. *dies*, középk. lat. *diurnalis*, kfném. *tagewerc*, szerb *dān*, ófném. *morgan* ,nap ; napszak'-ot jelentő szavak ,hold föld, jugerum' értelme.¹

Harmadik példám a *világ* szó ,mundus, welt' értelme. A szóval többen foglalkoztak, talán a legterjedelmesebben Simonyi Zs., aki többször is írt róla. Egyik cikke róla így szól : «A *világ* mundus értelemben, megengedem (Ásbóth *NyK.* XVIII. 401 hasonló fejtegetésére utal), lehet fordítása a szlávok [*světz* ,licht ; welt'] szavának, mely lux-ot is, mundus-t is jelent. De a következő magyarázat is elég valószínű volna. Mindennapi kifejezések : *a világra jön, a világra születik, a világra szül, a világra hoz* ; ezeket úgy is érthették, hogy ,napfényre jön', de aztán úgy is, hogy ,zur welt kommen', s így ezekből a kifejezésekből válhatott ki lassanként (talán a szláv hatásnak hozzájárulásával) a mundus-t jelentő *világ*».² Egy másik cikkében meg ezt írja : «A *világ* szó eredetileg csak világo sságot jelentett, mint ma is van még *holdvilág, gyertyavilág* (vö. népdalokban : Csicsóéknál ég a világ. —

¹ Az oláh *holdă* ,besäter, mit Frucht bestandener Acker: (Saat-, Frucht-) Feld, Flur; pl. Saaten' nyilván magyar eredetű *NyK.* XLVIII. 99) (tévesen Tiktin).

² L. *Nyr.* XIV. 72.

Kocsmárosné gyujts világot.) stb., és Széchenyi *Világja* is a. m. világosság. A ‚mundus‘ jelentés kétségkívül ilyen szólásokban fejlődött ki: *világra jönni*, *világra hozni*. Ugyanilyen fejlődést mutat a szláv *svet* s az oláh *lume*; a magyar s az oláh talán a szláváságból vette a második jelentést.¹

Mármost melyik a helyes vagy a helyesebb? A «kétségkívül» vagy a «talán»? Akik a kérdéssel Miklosich *Die Christliche Terminologie* c. értekezése óta foglalkoztak,² egyik határozottan, másik határozatlanabban, de valamennyien inkább a szláv nyelvekbeli *svět* ‚licht; welt‘ fordításának tekintik a magy. *világ* ‚mundus‘ jelentését. Magam is említést teszek a *világ* ‚mundus‘ jelentéséről *Szláv jövevényszavaink* c. munkámban (l. I. 2: 410.), azonban részletesen azért nem foglalkoztam vele, mert a *világ* csak egyik jelentésében keresztény műkifejezés is, aztán meg a gör. kel. keresztény terminológiában *svět* mellett *mirz* is jelent ‚mundus‘-t, amely jelentés ‚friede → friedensgemeinschaft‘-ből fejlődött.³

Simonyi abból indult ki, hogy a *világra jön, hoz, szül* kifejezések eredetileg csak annyit jelenthettek, hogy *napfényre jön, hoz, szül*, s ezekből esetleg kiválhatott a *világ* ‚mundus‘ értelme. Szerintem ezek a kifejezések aligha erdetibbek. Inkább olyanoknak látszanak a nyelvtörténeti adatok világánál, mintha a már meglevő ‚mundus‘ jelentésből alakultak volna. Talán hasonlóak a finn *saattaa ilmoille* ‚ans licht bringen‘, *tuo ilmaan* ‚in lucem profer‘⁴, észt *ilmalle tōma* ‚zur welt bringen‘⁵, amelyek az *ilma*, *ilm* ‚welt‘ jelentéséből érthetők. Én a magy. *világ* ‚mundus‘ jelentésénél a *napvilág* összetételéből indulok ki. A *napvilág* nemcsak a napnak a világosságát jelenti, hanem azt is, hogy ‚reggel‘ (vö. «*napvilágra kelvén, sokára észrevette . . .*» *OklSz.*), ‚nappal‘ (vö. ‚nap‘ világgal alá

¹ Vö. *Jelentéstani szempontok*. Bpest, 1916. 28. l.

² L. Ásbóth: *NyK.* XVIII. 401; Simonyi idézett értekezéseinek kívül ugyanő: *Nyr.* XVII. 487; *MNyelv*²: 90; *Die Ung. Sprache* 79; Balassa József: *Nyr.* XLVII. 61; Sandfeld-Jensen: *Thomsen-Festschrift* 1912: 167.

³ L. Bern. *EtWb.* II. 61.

⁴ L. Katara; Budenz *MUSz.* 785.

⁵ L. Budenz i. h.

hosztuk . . . ‘*NySz.*; és erre vö. *világ* lőn, mert az nap felkele *NySz.*). Hogy milyen régi ez az összetétel, nem tudom; a *NySz.* első adata a XVI. sz. elejéről való. Az a körülmény azonban, hogy a *holdvilág* ‚mondschein‘ *NySz.* stb. helynévben már a XIV. sz. első felében előfordul (l. *OklSz.*), valószínűvé teszi, hogy a *napvilág* is a meglevő adatoknál régiebb kifejezés. Ilyen összetételekben vehette fel a **napvilág* s ebből tapadással *világ* a ‚mundus‘ jelentést.

A *világ* ‚mundus‘ jelentése nagyon régi nyelvünkben, de nem finnugor, sem ugor alapnyelvi. A rokon nyelvekben a ‚mundus‘-ra nincs egységes kifejezés (vö. finn *maa-ilma*→*ilma NyK.* XLII. 355; Szinnyei, *Fmszót.* | észt *ilm* | cser. *tüna* stb. | votj. *dünja* stb. | vog. *tārem-sām* Szil. 141. | osztj. *ītəm, tūrəm* Paas.—Donn.), de mindez nem lehet akadály a annak, hogy a *világ* ‚mundus‘ jelentése ne előmagyar- vagy ősmagyar kori legyen. A szó származékszó, az *-ág* képző benne, az alapszó fgr. szókészletünk ősi hagyománya (l. Szinnyei, *NyH.*⁷ 141.; Zsirai: *MNy.* XXIV. 300; Gombocz Z. *villog* ~ *világ* viszonyáról, egy előad.). Ha fordítás volna, csak tudatos fordítás lehetne az ó-egyh. szlávból, nem régebben a X. sz. közepénél. S ezért is inkább eredeti magyar fejlődésnek tartható.

*

Sok más példát is tárgyalhatnák nyelvünk többértelmű vagy tapadás útján többértelművé vált egyszerű vagy képzett szavaiból, de nem szaporítom a példák végeleáthatatlan számát. Megállapításaim, amelyeket alább elsorolok, támaszkodnak azokra a tanulságos értekezésekre, amelyeket az átfordításokról hazai és külföldi tudósok írtak (l. őket fentebb), támaszkodnak továbbá a fentebb bőven tárgyalt példákön kívül a következőkre is: *állat* ‚animal, tier‘ jelentésben; *barát* ‚amicus, freund‘ jel.; *dolog* ‚arbeit‘ jel.; *fog* ‚felfog, percipere, intelligere, auffassen, verstehen‘ jel.; *folyosó* ‚gang‘ jel.; *fontol*, *megfontol* ‚pensare, erwägen, bedenken‘ jel.; *igáz*, *leigáz* ‚unterjochen‘ jel.; *kétkedik* ‚dubitare, ambigere, ‚zweifeln‘ jel.; *kétség*, *dubium, dubitatio, zweifel*‘ jel.; *kezes* ‚fidejussor, einbürge‘ jel.; *köteles* ‚obligatus, verbunden,

verpflichtet' jel.; *kötelez*, 'obligare, verbindlich machen, verpflichten' jel.; *megye*, 'comitatus, der komitat, die gespannschaft' jel.; *munka*, 'arbeit' jel. (innen: *munkás* 'arbeiter'; *munkálkodik*, 'arbeiten, laborare' jel.); *ösztökél* és *ösztönöz*, 'stimulare, aneifern, anspornen' jel.; *tökéletes*, 'perfectus, vollendet' jel.; *varga*, 'sutor, schuster (cseh *svec*)' jelentésben.

Megállapításaim a következők:

1. Nyelvünkben mindazokból a nyelvekből vannak átfordítások, utánzások, amelyekből vannak jövevényszavaink. Ugyanígy a mi nyelvünkben is mindazokban a nyelvekben vannak átfordítások, utánzatok, amelyekben magyar jövevényszavak vannak. Nem kétséges ugyanis, hogy ahol két nyelv érintkezik, ott jelentéstani hatásnak is lennie kell.¹

2. A jelentéstani hatások kimutatásánál a legnagyobb óvatosságra van szükség, mert sok minden lehet önálló fejlődés. A lelki erők működése minden szellemileg egészséges embernél egyforma törvényszerűséggel folyik le, tehát ez a működés független a nyelvtől. A jelentés-változásnál pedig a lelki erők működése: a képzetkapcsolás törvényei a fontosak. Azután meg az egyazon műveltségkörhöz tartozó emberek gondolkodásában is lehetnek, sőt bizonyosan vannak közös gondolkodásbeli azonosságok, amelyek az önálló fejlődés megindítói lehetnek.² A műveltségi körhöz való tartozásra meg kell jegyezni, hogy a magyarság — nyelvünk szó-készletének kölcsönzött része alapján — a finnugor műveltségi kör után három egymásra következő műveltségi körhöz tartozott s a harmadikhoz tartozik ma is. Ezek a) A honfoglalás előtti műveltségi kör, amelynek felvételére a *betű, ír, szám, tolmács, törvény, büvöl, ige, dél, boszorkány, vám, vásár, kincs* stb. kényszerítettek; b) A bizánci műveltségi kör, melynek fő korszaka a X. sz., s bizonyítékai az olyan közszavak, mint *palota, pitvar, terem* s a keresztény terminológia görögkeleti része; — c) A nyugati műveltségi kör, melyhez

¹ L. Vasmer: *RevSlav.* II. 32.

² Vö. Simonyi Zs., *Egyező észjárás különböző nyelvekben: Nyr.* XLVIII. 107; Ugyanő, *Műveltségi nyelvrokonság: Nyr.* XLVI. 249; M. Bally, *La mentalité européenne: Thomsen-Festschrift* 166; Mauthner, *Gemeinsame Seelensituation der Kulturvölker: Nyr.* XLVII. 624.

a magyarság Szent István király uralkodása óta tartozik. Ha tehát egy-egy műveltségi körhöz való tartozás bizonyos gondolkodási azonosságokhoz is vezet, e három műveltségi körhöz való tartozás nyomainak a szókészlet jelentéstani részében, a magyarság legszellemibb fejlődésében is meg kell lenniök.

3. A jelentéstani hatást aránylag könnyebb kimutatni,

a) ha összetétellel, szószerkezettel van dolgunk (vö. *birság nop* HalBesz. ~ *ítélet nap(ja)* Bécsi K. stb. ~ *ítélet* ,*dis judicii* ,*das jüngste gericht*');

b) ha valamely mesterség, tudományszak szaváról van szó (vö. fentebb az *eset* ,*casus*' nyelvtani kifejezést; nagyon sok növénynév átfordítás, de azért itt sokszor nehéz lehet a döntés. *Szegfü* szavunk Rapaics *A magyarság virágai* 181. l. szerint átfordítás a ném. *nägelchen*ből. Szerintem lehet eredeti magyar elnevezés is. A német név is eredeti német elnevezés; «*die gewürznelke erinnerte an die gestalt der alten, handgeschmiedeten nägel*».¹ Vannak más nyelvek is, amelyek a növényt ,szeg'-nek nevezik, pl. tót *klinček*, *klinec*, *klinčoky*, lengy. *gwoździk* stb.);

c) ha nem régi köz- és irodalmi nyelvi szószerkezetről, összetételről van szó (vö. *bérkocsi* mietwagen; *félsziget* halbinsel; *kétszersült* biskuit, zwieback; *középiszkola* mittelschule; *szépirodalom* belles-lettres, schöne literatur; *vasút* chemin de fer, eisenbahn; *valószínű* verisimilis, wahrscheinlich stb.).

Ha azonban a szószerkezet, összetétel vagy belőle tapadás útján keletkezett s így többértelművé vált egyszerű szó vagy általában többértelmű egyszerű szó régi használatú, akkor azt, hogy a szószerkezet, az összetétel, a többértelmű szó idegen minta után keletkezett-e, hogy tehát átfordítás, visszatükrözés-e, csak nyelvtörténeti és tárgyi alapon lehet, ha egyáltalában lehet, eldönteni (vö. *állat* < *lelkes állat*, ,animal, tier'; *ösztönöz* ,stimulare, aneifern' eredeti lehet, a földművelők nyelvéből; *munka* ,labor, arbeit' eredeti s nem a ,labor' fordítása; ellenben *levél* ,pagina libri; epistola, brief'

¹ L. Kluge, *EtWb*" . *nelke* a.

vándor tükörjelentés; *leigáz*, amelyre első példánk Sándor Istvánból van, nem a római meghódoltatás szokása, a ‚sub jugum mittere‘ alapján vette fel nyelvünkben jelentését, hanem a ném. *unterjochen* átfordítása stb.).

4. Az idegen nyelvi minta alapján keletkezett átfordítások, tükörjelentések többé-kevésbbé tudatos utánzások, igen sok esetben ki is mutatható róluk, hogy tudatos alkotások (vö. *szépirodalom* ~ belles-lettres, *schöne literatur*; *húshagyó* (*kedd*), *húsvét* csak tudatos utánzások lehetnek részint az egyh. lat., részint az egyh. szl. megfelelő kifejezésekből).

5. Bármennyire nehéz és sokszor bonyolult is annak a kimutatása, hogy egy-egy szószerkezet, összetétel vagy többértelmű szó egyik értelme átfordítás-e vagy pedig nem az, mégis kétségtelen, hogy azokból a nyelvekből, amelyekből jövevényszók vannak, átfordítások is vannak. Csak az a kérdés, milyen számmal vannak ilyen átfordítások. Meggyőződésem, hogy számuk nem kisebb, mint a jövevényszók száma. Ha azonban eredeti szavaink számához viszonyítom jövevényszavaink számát s eredeti önálló fejlődéssel alakult jelentésváltozásaink számához viszonyítom idegen nyelvi minta alapján történt jelentésváltozásaink számát, akkor azt látom, hogy az átvett jelentések száma az önálló, saját nyelvi fejlődésűek számához képest elenyészően csekély. *Barát* ‚freund‘, *dolog* ‚arbeit‘, *megye* ‚komitat‘, *munka* ‚arbeit‘, *paraszt* ‚der bauer, landmann‘ s annyi más száz és száz szó második jelentése önálló magyar nyelvi jelentésváltozás, jelentésfejlődés. A magyar nyelvben — s más általam ismert nyelvben is — a saját nyelvi független fejlődés sokkal több, mint az idegen hatás alatt keletkezett fejlődés. Ha a hangok területén nézem a dolgot, ott van az *ö* hang, amely a XII. sz. vége óta keletkezett, csak eredeti fejlődés lehet; ha az alakés mondattan területét veszem, így pl. az ikes ragozás kifejlődését, a *leg*-es felső fok alakját, a *t*-jeles mult alakulását, a határozott névelő kialakulását, a körülírt *fog*-os jövőt, az igekötők kifejlődését, a szórendet, az összetett mondati szerkezeteket, az igenévi szerkezetek helyén a mellékmondatok kifejlődését s annyi más konstitutív, tehát magyar nyelvünk szerves alkotórészét, idegennyelvi mintákkal egyi-

ket sem tudom megmagyarázni. Simonyi Zsigmond, aki olyan könnyen folyamodott nyelvünk egyes jelenségeinek magyarázatánál idegennyelvi hatásokhoz, 1918-ban, élete vége felé a fentihez hasonló nézetre jutott. *Nyelvünk eredetiségei* c. cikkében ugyanis ezeket írja: «Nyelvünkben számtalan olyan szót, nyelvtani alakot, szójelentést és mondatszerkesztést lehetne kimutatni, mely csakis a magyarban fordul elő, tehát kétségkívül a magyar lélek alkotásai». ¹Sok ilyen eredetiségre azután reá is mutat, s jellemző reá, hogy azt mondja, hogy jóformán mindaz eredeti magyar fejlődés, ami *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondatok elméletei* c. háromkötetes munkájában tárgyalva van.

Vannak tudósok, akik minden nyelvi változást idegen nyelvek és népek keveredéséből magyaráznak. Ilyen pl. a nemrégien elhunyt Hirt Hermann (†1936. szept. 12), akinek hétkötetes *Indogermanische Grammatik*-ja hemzseg az ilyen bebizonyíthatatlan magyarázatoktól. E felfogással éles ellentétben áll Lessiak Primus felfogása. Ez a, szintén nem régen elhunyt (†1937. január 26.) osztrák nyelv-tudós élete egész munkásságában mindég hangsúlyozta, hogy nyelvi psycho-fizikai készségünkötől az önálló alkotó képességet megtagadnunk nem szabad. Abban a megemlékezésben, melyet halála alkalmából egyik kedves tanítványa, Pfalz Antal bécsi egyetemi tanár írt, Lessiak e felfogására vonatkozólag ezeket mondja: [In dem Werke *Beiträge zur Geschichte des deutschen Konsonantismus*] «hat er sich auch zu grundsätzlichen Fragen der Mundartenforschung geäußert. Er wendet sich mit grossem Nachdruck und mit überzeugenden Gründen gegen die Substrattheorie, wie sie von Kauffmann und Feist zur Erklärung der germanischen und hochdeutschen Lautverschiebung verwendet wurde. Er nimmt Stellung gegen die Ansicht dem sprachlichen Organismus fehle eigene Zeugungskraft, jede Entwicklung sei nur die Resultierende von Vorgängen der sozialen und politischen Geschichte, das sprachliche Leben beruhe nur auf Mischung, bedingt durch Völker- und Grenzverschiebung

¹ L. *Nyr.* XLVII. 178.

und auf modenmässiger Nachäffung. Ich bin der letzte, der die Bedeutung dieser Mächte verkennen wollte. Aber die Sprachphysiologie darf neben ihnen nicht verkümmern, dem sprachlichen Organismus soll schöpferische Fähigkeit nicht abgesprochen werden. Sie muss als gleichwertiger Faktor neben jenen bestehen bleiben».¹

Nyelvünk eredetiségei közt az idegen nyelvi befolyástól mentes, tehát spontán jelentésváltozások igen fontos helyet foglalnak el. Nyelvünk kifejező képességének s így szellemiségünk fejlődésének — a nyelv más alapvető, konstitutív tényezőivel együtt — ezek a legfontosabb előbbrevívói. Bármennyire is irracionálisak azok a psycho-fizikai erők, amelyek a nyelvi változások, fejlődések előbbrevivését indukálják, az idegen nyelvekkel való keveredésektől nagyjában függetlenek. A mi nyelvünk fejlődésében is nyelvünk lényegét illető hang-, alak- és mondattani s így jelentéstani dolgok eredeti, önálló alakulások, változások, s ami nyelvünkben nem eredeti, nem önálló fejlődés, változás, alakulás, az az eredetihez, nem önállóhoz képest elenyésző csekély.

MELICH JÁNOS.

¹ L. A. Pfalz: *Primus Lessiak*. Zeitschr. für Mundartenforschung. Jahrg. 1937. (XIII. 180.).

BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III. Nemzeti közművelődésünk munkása.

Fiatalságától fogva behatóan és lelkesen tanulmányozva a közművelődés és közoktatásügyi igazgatás főbb problémáit és különösen azoknak hazai feladatait, Berzeviczy különösen hivatott volt arra, hogy ez ügyek intézésében hivatali hatáskört töltsön be és e kérdésekre nézve nagyszúlyú szavát évtizedeken át különféle közéleti munkájában hallassa.

Ezen a téren akkor kapott hivatali hatáskört, amikor a széles látkörű, erélyes és magas korában is fáradhatatlan Trefort Ágoston miniszter hívta meg őt egyik főmunkatársra gyanánt.

Trefort megbízásából Berzeviczy újból külföldön járt, főleg a németországi egyetemek kormányzati szervezetét és gazdasági ügykezelését tanulmányozva. Erről a kormánynak 1885-ben tüzetes jelentést tett.

Ezt követőleg éveken át, mint a közoktatásügyi minisztérium felsőoktatásügyi osztályának főnöke, 1888-tól kezdve pedig Trefort Ágoston, később gr. Csáky Albin mellett, 8 évig, mint politikai államtitkár, majd gr. Tisza István első kormányában 1903. november 3-tól 1905. június 18-ig mint vallás- és közoktatásügyi miniszter bőségesen résztvett a magyar nemzeti közművelődés ügyeinek irányításában és alkalma volt hivatalosan is állást foglalni kultúrpolitikánk legfőbb kérdéseiben.

Ezenfelül hosszú évtizedeken keresztül Berzeviczy mint a képviselőház, később a főrendiház, illetőleg a felsőház tagja

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 723. számában.

az országgyűlés két házában, valamint különböző tanácskozmányokon és e mellett mint közíró, a sajtó hasábjain sok közművelődési kérdéstről fejtette ki álláspontját.

Több terjedelmes kötet tudná csak összefoglalni e tárgyú megnyilatkozásait.

Közművelődési és közoktatásügyi felszólalásainak, illetőleg tanulmányainak tárgyai közé tartoztak a következők :

az egységes nemzeti közoktatás (*Beszédek* [az alábbiakban *B*-vel jelezve], I. köt., 343. l.),

nemzeti kultúrpolitikánk igazolása (*B. I.* 293. l.),

a kisedővás (*B. I.*, 115. l. és az 1887/1892. évi országgyűlés képviselőházának naplója [az alábbiakban *KN*], XXI. k., 278., 321., 350., 353.),

a népnevelés általában (*B. I.* 233., 245., 248., 253.),

a népiskolai törvény módosítása (az 1901—1906-i országgyűlés *KN. XXIX.* 170. l. és *B. I.*, 191. és 227. l.),

a tanítói nyugdíj, illetőleg a tanítói nyugdíj és gyám-alap állapota, valamint a tanítói fizetések, végül a Tanügyi Országos Nyugdíj- és Gyámintézet állapota (az 1887/1892. o. *KN. XXVII.*, 412., 426. ; az 1892/1896. o. *KN. XII.* 69., 87., 116., 117., 121., 160., 198. ; az 1901/1906. o. *KN. XXI.* 51. ; *XXIX.* 170. l.),

a középiskolai kérdések általában (*B. I.*, 105, 231, 252.),

az 1882. évi középiskolai törvényjavaslat (*B. I.*, 21.),

a középiskolák és azok tanárainak képzése, gimnáziumi és reáliskolai oktatás (az 1881/1884. évi o. *KN. X.*, 376., XI. 112., 361., XII. 26., 40., 43., 65.),

az egyetemek (*B. I.*, 227—231., 246 ; az 1910/1915. évi országgyűlés *KN. XVI.*, 459. és az 1927/1932. évi Felsőház Naplója II., 110.),

a jogi szakoktatás reformja (*B. I.* 228. és 277—290.),

az orvosképzés (*B. I.*, 229. l.),

University Extension (*B. I.*, 245.),

Magyar Nemzeti Múzeum (*B. I.*, 236—239.),

művészeti politika (*B. I.*, 240., 244.),

Képzőművészeti Múzeum (*B. I.*, 239.),

képzőművészeti viszonyaink és teendőink (*B. I.*, 256, 261.),

iparművészet (B. I., 243—244., 258. l.),
testnevelési kérdések (B. I., 254. és 315—334. l.).

Mint vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot készített a népoktatásról ; ezt azonban csak utóda nyújtotta be az országgyűlésnek ; ellenben közzétette miniszter korábban az elméleti jog- és államtudományi államvizsgálatról és a jogi oktatásról készített javaslatot.

1. Nemzeti közművelődési politikánk igazolása ; a magyar álláspont a nemzetiségek jogai tekintetében.

Több fontos kérdésben kifejtett véleménye egyformán híven jellemzi az államférfit és a kiváló szakembert és napjainkban is erősségünk akkor, amikor az ellenségeink által hangoztatott, a valóságnak meg nem felelő vádakkal, pl. a Magyarországon élt nemzetiségek elnyomásának meséjével szemben a tárgyi igazságot kell hangoztatnunk.

Államtitkár korábban nyíltan kifejtette azt az álláspontját :¹ nemzetünknek maga elé kell tűzni azt a legmagasabb célt, hogy a magyarság magát oly szellemi művelődés által örökítse meg, amely minden múlandó anyagi alkotást túlél, s amelyben mindenkorra kifejezve marad a magyarságnak nemzeti egyénisége és jelleme. Ennek megfelelőleg hangoztatta, hogy a magyar nemzeti közművelődést csak Magyarország alkothatja meg ; másfelől azonban helyes politikai érzékkel kiemelte, hogy a magyar nemzeti közművelődés úgy fejlesztendő, hogy az ment legyen minden erőszakoskodástól és a Nagymagyarországban élt más nemzetiségeknek elismert jogait vagy törvényes törekvéseit semmikép se sértse.

Ennek az egyformán magyar és egyúttal igaz és bölcs álláspontnak felelt meg az, hogy ugyanakkor hangsúlyozta : *Mi senkitől semmit elvenni nem akarunk, csak szellemi kincseket akarunk adni* a szellemileg szűkölködőknek, nevelés, oktatás, ismeretterjesztés által ; *senkit nem akarunk leigázni*, csak magunkkal egyenlővé akarunk tenni mindenkit a hazának

¹ Az EMKE-nek Budapesten, a koronázási jubileum évében, 1892-ben tartott közgyűlésén elmondott beszéde (*Beszédek*. I., 293—294. Lásd még *Beszédek* I., 251—252. l.).

közös szeretete, a nemzeti összetartozás érzete, nemzeti nyelvünk és műveltségünk megértése által. (*Beszédek*, I., 293. l.)

A magyar kultúrtörekvésnek nemzetiségeinkre vonatkozó gondolatát sem helyesebb, sem művészbibb formulában nem lehet kifejezni.¹

2. Oktatásügyi küzdelmek.

Az a kor, amelyben Berzeviczy hivatali hatáskört töltött be, több tekintetben lerakta nemzeti közművelődésünk épületének alapjait, nagy alkotások, de egyúttal nagy párt- és egyéb küzdelmek ideje is volt.

Napjainkban csak csodálkozhatunk azon, hogy még Trefort miniszter erélye és fényes tehetsége ellenére is 12 évi küzdelemre volt szükség, amíg szemben a nemzetiségi és részben felekezeti aggodalmakkal és ellenzéssel, végre sikerült megalkotni az első *középiskolai* törvényt (1883 : XXX. tc.) Ennek tető alá hozásában Berzeviczy, mint fiatal képviselő és a Ház közoktatásügyi bizottságának tagja, már szintén közreműködött.²

E küzdelmek során Berzeviczy véleményét tüzetesen kifejtette számos olyan kérdésben, amely jelenleg is időszerű.

Hangsúlyozta pl., hogy a középiskolákban az alsóbb osztályokban kell a lehető legnagyobb szigort kifejteni és ezzel távoltartani az arra nem való elemeket.

Nyilatkozott a középiskolai túlterhelés kérdésében és ezzel kapcsolatban azt a meggyőződését nyilvánította, hogy az iskolában okvetlenül tért kell adni a testi nevelés minden követelményének, a test megerősítése által kell odahatni, hogy a szellemi túlterhelés bajai ne érvényesülhessenek. E túlterhelés ellensúlya lenne a testi erők fejlesztése, ápolása és nevelése, de általában a testi és szellemi erőket lehetőleg összhangzóan igyekezzünk fejleszteni.

¹ Beöthy Zsolt megállapítása Berzeviczy *Válogatott beszédei*-nek előszavában, 6. l.

² E törvény megalkotásának nehézségeit és a végső siker tényezőit érdekesen és tanulságosan vázolta Trefort *Ágoston emlékezete* című műve, 17—18. l.

Már 1890-ben mint politikai államtitkár kifejtette azt a meggyőződését, hogy vissza kell térni «az olimpiai játékok szép korához». Ezt az eszmét külföldön is csak sokkal később kezdték a megvalósítás szakába juttatni.¹

Szemben azzal az egyoldalúsággal, amellyel egyesek csak az elemi oktatást, mások viszont csak az egyetemi tanítást állítják előtérbe, Berzeviczy hangsúlyozta, hogy a művelt nemzetnek a maga művelődési intézményeit egyaránt és egyidejűleg kell fejleszteni.

3. Egyetemi kérdések.

Közművelődésünknek tekintélyes munkásai között, akik több mint 40 év előtt már állást foglaltak az egyetemek szaporítása tárgyában, Berzeviczy a leghivatottabb szakférfi volt.

Hazánkban 61 év előtt kezdtek a kérdéssel foglalkozni.² Trefort Ágoston miniszter 1885-ben törvényjavaslatot is dolgoztatott ki a Pozsonyban felállítandó új orvostudományi kar tárgyában.

Közvetlen utódai, gr. Csáky Albin és báró Eötvös Loránd, azonban egészen levették a kérdést a napirendről, mert abból indultak ki, hogy először a létező egyetemeken kell még sok mindent pótolni. Teljesen igaza volt Berzeviczynek, mikor nem osztotta ezt a felfogást, mert hisz' nincs a világon olyan egyetem (még a leggazdagabban felszerelt amerikaiak sem), amelyen néhány éven belül pótolnivaló ne volna. Különösen gondolni kell a természettudományoknak nagy iramban való haladására, és ezzel kapcsolatban új laboratóriumok és különféle felszerelések felállítására vagy megújítására.

Államtitkári állásáról lemondása után, 1894-ben, Berzeviczy *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* cím alatt na-

¹ Később Berzeviczy újból tárgyalta a kérdést *Az olimpiai versenyekről* című műben (1933).

² A pozsonyi jogakadémia tanárai 1876-ban tettek felterjesztést a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, kérve, hogy ezt a jogakadémiát bővítsék ki egyetemmé, amelyet a haza bölcsének emlékezetére «Deák Ferenc-Egyetem»-nek kellene elnevezni.

gyobb (103 oldal) tanulmányt tett közzé, melyben ismertette a kérdés fejlődését, az egyes városok részéről ez ügyben kifejtett törekvéseket és tárgyalta az összefüggő összes részleteket.

Az akkori viszonyok jellemzésére elég egy, ma már feledésbe ment adatot említenem. A múlt század nyolevanes-kilencvenes éveiben évenként kb. 8—900 magyar ifjú iratkozott be a bécsi egyetem orvostudományi karára és ezáltal ott az előadásoknál tarthatatlan túlszűföletést idézett elő. Az anatómia vagy a sebészet előadásánál, általában demonstratív tanszakoknál a hallgatóknak ilyen tömege valóban meghiusítja a sikeres tanítást. A bécsi egyetemnek akkori híres sebésztanára, Billroth, két röpiratot tett közzé és egyenesen követelte a magyar orvostanhallgatók eltávolítását, ami szerinte azáltal lett volna elérhető, hogy osztrák egyetemekre csak Ausztriában szerzett érettségi bizonyítvány alapján lehessen beiktatást kérni.

Berzeviczy tanulmányában kimutatta, hogy az egyetemek száma tekintetében Magyarország az összes művelt európai államok közt akkor a legutolsó helyen állott és meggyőző érvekkel támogatta legalább még egy egyetem felállítására irányuló álláspontját.

Mint hogy rövid minisztersége alatt az országgyűlést más pártpolitikai küzdelmek és javaslatok foglalták le, Berzeviczy egyébként változatlan véleményét újból csak abban a tanácskozmányban fejthette ki, amelyet a Felsőoktatásügyi Egyesület 1911. május 15-én és következő napjain Akadémiánkban tartott.¹

Az összeomlás óta néha még a parlamentben is hangoztatják azt a felfogást, hogy egyik vagy másik egyetemet, vagy valamelyiknek egyik karát meg kellene szüntetni. Ezt a nézetet összefüggésbe szokták hozni azzal, hogy ilyen módon csökkenteni lehetne az egyetemekre tóduló fiatalság számát.

Szemben ezzel a felfogással időszerű hangsúlyozni azo-

¹ A tárgyalásokat *Vélemények új egyetemek alapításáról* cím alatt Budapest, 1911. tették közzé. Berzeviczy a tárgyalta kérdések összeségéről nyilatkozott id. m. 10—20. l.

kat az érdemeket, amelyeket Berzeviczy e kérdésben kifejtett véleményének indokolásával közművelődésünk ügyének előbbrevitele körül e téren is szerzett.

Kifejtette, hogy az új egyetem felállítása a következő okokból szükséges :

Kell, hogy szaporítsuk nagy szellemi központjainkat, amelyek ellátva a tudomány művelésének, a kutatásnak és tanításnak minden eszközével, alkalmat, tért, módot, indítást nyujtsanak azoknak is, akik magukat a legfelsőbb tudományos fokon kiképezni kívánják és azoknak is, akik a tudományt előbbre vinni hivatottak.

Szükséges, hogy ebben az országban is több helyről áradjon szét a világosság és áthassa mind az oktatásnak összes fokozatait, mind a nemzeti szellem munkájának minden ágát.

És kell, hogy növekedjék a száma azoknak az egyéneknek, akik a tudománynak élnek és annak szentelik tevékenységüket, hogy ezáltal nemzetünk hozzá méltó helyet foglalhasson el a tudomány előbbrevitelében a nemzetek családjában.¹

Valóban ma is ezek a döntő szempontok, amelyek több egyetem fenntartását igazolják.

Berzeviczynek e tárgyban kifejtett helyes törekvéseit csak 18 év múlva más kormány (gr. Zichy János, Jankovich Béla miniszterek és munkatársaik) valósították meg. A kedvező eredmény nem maradt el. Az utolsó évtizedben a vidéki egyetemeken is kiváló tanárok sikerrel művelték, egyesek előbbre is vitték a tudományt s többen szentelhetik egész életük munkáját annak, hogy nemzetünk a szellemi élet terén is világszerte ismert és megbecsült legyen.

4. A nemzeti kultúrpolitikus a monarchia keretében.

Államtitkári és miniszteri működése közben hivatalos intézkedésében megnyilvánult a nemzeti kultúrpolitikus fel fogása olyan, látszólag előtérben nem álló kérdésben is,

¹ Berzeviczy véleménye a felsőoktatásügyi tanácskozmányon. Fennebb id. m., 11. lap.

amelyre az ú. n. közvéleményben sokkal *nemzetibbnek* tartott utódai aztán egyáltalán nem helyeztek súlyt.

Íme egy példa. Tudomást szerzett 1905 első felében arról, hogy osztrák archaeológusok Görögországban és Kis-ázsiaiában ásatásokat végeztek. Hivatott szakférfit (Láng Nándor, akkor középiskolai tanár, társunkat) nyomban félévre Görögországba küldte azzal a megbízással, hogy a szóbanforgó ásatásokat a helyszínén tanulmány tárgyává tegye, Magyarország érdekében a szükséges tájékoztatást megszerezze és tisztázza azt a kérdést, vajjon e tudományos kutatásokban Magyarország nem vehetne-e részt.

Mire azonban a megbízott tanár beszámolhatott alapos tanulmányútjának eredményeiről, a politikai viszonyokban változás állt be és Berzeviczy utódja már nem helyezett súlyt arra, hogy a magyar állam a monarchiában elfoglalt paritásos egyenjogúságának megfelelően résztvehessen ezekben az ásatásokban és azok eredményéből a magyar gyűjtemények számára részt kérhessen.

IV. A közíró.

Mint a magyar szellemi és irodalmi életnek egyik vezető-férfia és mint európai általános műveltséggel rendelkező magyar politikus természetesen gyakran jutott Berzeviczy abba a helyzetbe, hogy a napi sajtó hasábjain vagy folyóiratok útján kifejtse mindig nagyrabecsült véleményét időszerű kérdésekről, amelyekre nézve a szerkesztőségek hozzá fordultak. Mint közíró hosszú évtizedeken át több jelentékeny magyar napilapon felül a hazánkban megjelent német és francia nyelvű, a külföldön pedig különösen a német, francia és olasz folyóiratokban ¹ tett közzé vezércikkeket és különféle tanulmányokat, illetőleg könyvbírálatokat.

¹ Atti dell Convegno della «Fondazione Volta». L'Europa Orientale. — Revue de Hongrie, Revue des études hongroises, *Ungarische Jahrbücher*; a hazai napilapok közül főleg a *Pester Lloyd*.

V. Emlékbeszédei.

Fabriczy Kornél, Trefort Ágoston (volt elnök), Fraknói Vilmos volt másodelnökünk és Benczur Gyula tiszteleti tagok, valamint Pasquale Villari külső tagunk¹ voltak elhunyt társaink közül azok, akiket boldogult elnökünk rendkívüli elfoglaltsága mellett is arra méltatott, hogy róluk nagyobb terjedelmű emlékbeszéd írására vállalkozzék. Művészi előadásban élénk varázsolja, lelkünkhöz közelebb hozza és valóban megszeretteti velünk ez az öt emlékbeszéd azokat a kiváló férfiakat, akiknek tudományos, illetőleg művészeti munkájáról teljes képet, egyéniségükről pedig megkapó jellemzést nyerünk.

A Fabriczyról mondott emlékbeszédben tiszteletre indít bennünket ennek a rendkívül szorgalmas műtörténésznek és egész tudományos munkásságának beható ismertetése. Igaza volt a tübingai egyetemnek, amikor Fabriczynak tiszteleti doktorrá avatásakor kiemelte, hogy ő nemzetiségére nézve ugyan magyar, de tudásának alaposága tekintetében valóban német volt.² E művészettörténeti kutatások eredményeit alaposan értékesítette boldogult elnökünk a Beatrix királynéről írt nagy művében is.

A Trefort Ágostonról születésének századik évfordulója alkalmából (1917. február 5.) felolvasott megemlékezést a közoktatásügyi kérdésekben együtt vívott küzdelmek emléke, több nagyértékű személyes élmény és Trefort egyes leveleinek közlése, végül az ő igazán nagy egyéniségének meghatott méltatása teszi éppen oly tanulságos, mint művészi alkotásá.

A Fraknói-emlékbeszédből feltűnik e fáradhatatlan kutató egyéniségének tiszteletet parancsoló részletezése, boldogult elnökünkkel évtizedeken át fennállott személyes össze-

¹ Akadémiai *Emlékbeszéd*ek, XVII. l., XVII., 14., XX., 2. és *Akadémiai Értesítő* XXXIII. 154—174. l., végül *Emlékbeszéd*ek, XVIII., 9. füzet.

² Irodalmi dolgozatainak pusztja felsorolása az *Emlékbeszéd* függelékében 25 nyomtatott oldalra terjed. Berzeviczy Fabriczynak 265 munkáját (köztük természetesen a legtöbb értekezés) ismerte.

köttetése alatt végzett munkájuk, levelezésüknek sok részlete, mindez becses művelődéstörténeti adatokat tár fel.

Benczur Gyuláról tartott emlékbeszédének (*Ak. Értesítő* XXXIII. köt. 154—174. l.) háttére képzőművészeti törekvéseink megindulásának tárgyalása. E bevezetést követi Benczur életpályájának és művészetének nagyszerű rajza. Levelezésének felhasználásával feltárul előttünk a művész lelki életének vonzó képe; lelkiismeretessége, önfegyelmzése és önbírálata. Benczur fiatalabb éveinek küzdelmeiből magyarázza az emlékbeszéd az ő művészetét, kiemelve, hogy képeinek ragyogó derűje nagy lelki mélységeket takar. Berzeviczy finoman rajzolja meg azt a lelki tusát, amelyet a hazavágyó művésznek kellett átélni és amelynek befejeztével, habár német származású neje és ennek családja Németországban óhajtotta volna őt visszatartani, a művész 1883-ban mégis elfogadta a magyar kormány meghívását.

Benczur művészetének és alkotásainak maradandó becsét nagy szakértelemmel méltatva, fejtegeti Berzeviczy a kitűnő művésznek minden nagyobb festményét is.

VI. A M. T. Akadémia elnöke.

Majdnem félév telt el azután, hogy Berzeviczy az első Tisza-kormány lemondásakor, 1905. júniusban megvált a közoktatásügyi minisztérium vezetésétől, — amikor őt, mint akkor igazgató és tiszteleti tagot társainknak bölcs és szerencsés elhatározása az 1905. november 27-én tartott elegendő ülésen első ízben emelte az Akadémia elnöki székébe.

Ő maga nagy súlyt helyezett erre a két határnapra és többször kifejezetten hangsúlyozta: Nem azért választották meg, mert, mint miniszter a hatalom birtokában volt, hanem annak ellenére, hogy abban az időben az általános választások őt és pártját hosszú időre elzárták a politikai életben való munkálkodástól.

Valóban mintaszerű elnök volt, aki azután három évtizednél hosszabb időn át példátadó hűséggel bizonyította be, hogy méltó tagtársainak bizalmára, amely — minthogy alapszabályaink értelmében három évenként újból kellett őt

megválasztanunk — még tízszer, s különösen később, kivétel nélkül *egyhangulag* nyilvánult meg iránta.

E hosszú időnek első kilenc éve Nagy-Magyarországnak boldog, békés korszakában telt le, azután négy éven át tartott hazájának ránk kényszerített védelmi élet-halál harca, s ezt követőleg előre nem látható különböző nehézségek gördültek Társaságunk elnöksége elé.

Történelmünknek egyik legszomorúbb, majd legszégyenteljesebb esztendeje után, amikor az összeomlás erős férfiak lelkét is mélyen sujtotta, következett Akadémiánk vagyonának, amelyet előzőleg Igazgató-Tanácsunk hazafias érzésből magyar értékpapirokban, majd hadikölcsönkötvényekben helyezett el, — csaknem teljes megsemmisülése és nehéz esztendő, amelyeken csak a magyar közönség hazafias jóindulata segített.

1928 nyarától kezdve a nagy, de teljesen rendezetlen állapotban örökölt gróf Vigyázó-vagyon átvétele, 33 per és számos vitás vagy éppen peres kérdés elintézése, majd e vagyon kezelésével járó gondok háruáltak még elnökségünkre és Igazgató-Tanácsunkra.

Berzeviczy Albert mindig a legnagyobb kötelességérzettel végezte elnöki tennivalóit.

Tudományos munkásságunk irányítására nézve, ha őt erre felkértük, szívesen nyilvánította véleményét és türelmesen meghallgatta eltérő nézetünket.

Az Akadémia igazgatásában, különösen a vagyonkezelésben felmerült fásasztó és terhes kérdések megvizsgálását se hártotta el magától. Valahányszor a különböző gazdasági és jogi bizottságok javaslatait elnöklete alatt tárgyaltuk, s akkor is, ha tanácskozásokon kívül sürgős ügyekben hozzá fordultam, — több kitűnő társunkkal, így különösen Popovics Sándor, Jankovich Béla és Teleszky János igazgató tagokkal együtt — bölcseséggel, gazdasági érzékkel és kiváló ítélőtehetséggel irányított munkámban.

Mint államférfi az elnöki székben is teljesen átérezte azt, hogy a napi pártpolitikát és a világnézeti küzdelmeket mindig távol kell tartanunk Társaságunk munkásságától. Ez sikerült is neki, még azokban az években is, amelyekben a köz-

élet más terén erős politikai vagy világnézeti harcok zajlottak le.

A nagy pénzügyi nehézségek ellenére Berzeviczy elnöksége idején több tudományág terén kiváló tudósok élénk és eredményes munkásságot fejthettek ki.

Mivel fiatalságától fogva behatóan foglalkozott a Legnagyobb Magyar műveinek tanulmányozásával, hivatott volt nyilatkozni minden olyan ünnepi alkalommal, amikor Akadémiánk halhatatlan alapítójának emlékezetére összegyűltünk.¹

Társaságunk 100 éves fennállásának ünnepén² 1925. november 3-án, tekintélyének egész súlyával, francia, német, olasz és latin nyelven tartott nagyszerű beszédeivel remekül oldotta meg nehéz feladatát és magával ragadta a külföldi akadémiáknak nagyszámban megjelent képviselőit is.

Nagy írásművészete és széleskörű tájékozottsága külön műfajjá emelte azokat a mintaszerű előadásokat, illetőleg elnöki megnyitó beszédeket, amelyeket ő százados vagy egyéb emlékülésen néha-néha történelmünknek vagy a világtörténelemnek eseményeivel kapcsolatban,³ máskor pedig irodalmi emlékünnepeink bevezetése gyanánt olvasott fel.

E beszédeknek egyik különleges érdeme, hogy tömörségük ellenére is kimerítőleg fejtegetik a választott tárgyat. Utalok pl. a *Hitel* és a *Stádium* megjelenésének százados évfordulója alkalmával tartott két megnyitójára,⁴ amelyekben e korszakos művek alapeszméinek lényegét, jelentőségét

¹ A Legnagyobb Magyart méltatták különösen következő tanulmányai: *Gróf Széchenyi István* (Magyar Könyvtár 507—508. sz.; évjelzés nélkül), *Széchenyi emlékezete* (Akadémiai Értesítő, XXI. 246. és XXXVI. 430. füzet).

² *Akadémiai Értesítő* XXXVI. köt., 234—240., 295—300. l.

³ Az 1930. évi ünnepi ülésen így rajzolta meg Szent Imre történelmi alakját. Ilyen volt megemlékezése a mohácsi csata négyszázadik évfordulója alkalmából. L. *Akadémiai Értesítő* XXXVII. köt., 434. füz), illetőleg az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatának 150-ik évfordulóján (*Akadémiai Értesítő* XXXVII. köt., 435. f.).

⁴ *Akadémiai Értesítő* XL. köt., 445. füzet és XLIII. köt., 455. füzet.

és tanulságait a 20 perces fejtegetésben is meggyőzően és alaposan foglalta össze.

Elnöki megnyitóinak irodalmi értékét növeli a tárgyi igazság ereje, a nyelvnek művészi kezelése és a gondosan kiválasztott, emelkedett befejezés.

Több elnöki megnyitója által Berzeviczy értékes jellemzésében történelmi nagyjaink, költők, írók, tudósok, államférfiak, a magyar tudomány mecénásai elevenednek meg előttünk. A névsorban, akikről ő (különösen százados vagy félszázados évfordulók alkalmával) megemlékezett, — találjuk a következőket :

Id. gr. Andrássy Gyula, gr. Apponyi Albert, gr. Apponyi Sándor, Arany János, Bolyai János és Farkas, Csernoch János, Deák Ferenc, br. Eötvös József,¹ br. Eötvös Loránd, Gyulai Pál, Herczeg Ferenc, Horváth Boldizsár,² Hubay Jenő,³ Jókai Mór, Kautz Gyula, Kazinczy Ferenc, id. Korányi Frigyes, Kisfaludy Károly, Kőrösi Csoma Sándor, Lévay József, Liszt Ferenc, Lotz Károly, Madách Imre, id. Mikszáth Kálmán, Munkácsy Mihály, Pázmány Péter, Petőfi Sándor,⁴ Prohászka Ottokár, Pulszky Ferenc, II. Rákóczi Ferenc, id. gr. Teleki József, Tisza Kálmán, gr. Tisza István, Tompa Mihály, Semsey Andor, Szabó Károly, id. Szász Károly, Székely Bertalan, Szilágyi Sándor, id. Szinnyi József, Vambéry Ármin, Vörösmarty Mihály, Xantus János, Zrinyi Miklós.

E visszaemlékezésekben és ünnepi előadásokban megnyilvánult boldogult elnökünknek sololdalú tájékozottsága a politika és irodalomtörténet, az esztétika, a művelődéstörténet, az archaeológia részleteiben, valamint a társadalmi tudományok több ágában is. Egyforma sikerrel méltatta

¹ Mint kultúrpolitikust méltatta 1913. április 27-én, *Akadémiai Értesítő* XXIV. köt., 286. füzet.

² Róla a Kisfaludy-Társaság ülésén emlékezett meg. (*Kisfaludy-Társaság Évtapjai* XXXVII. köt., 1904.)

³ Előszó a *Hubay Jenő élete és művei* című munkához.

⁴ Petőfiről halálának félszázados évfordulóján az «Eperjesi Széchenyi-Kör»-nek 1899-ben tartott ünnepélyén tanulmányt olvasott fel. (*Válogatott beszédek*, 74—89. l.)

pl. Petőfi költészetét, máskor a matematikus két Bolyait, báró Eötvös Józsefet, a művelődéspolitikust, Horvát Boldizsárt, a jogtudóst, Eötvös Lorándot, az úttörő fizikust, Kautz Gyulát, a közgazdasági tudományok művelőjét és Pulszky Ferencet, az archaeológust.

VII. Utolsó szolgálatok.

A nemzet szolgálatában és a művelődés szakadatlan munkájában eltöltött szép élet volt ez mindaddig, amíg be nem következett Magyarország élet-halálharcának utolsó fejezete.

Az összeomlás után Berzeviczy Albert a bolsevizmus legsötétebb hónapjai alatt, amelyekről egyik, ennek a szomorú korszaknak ú. n. kultúrpolitikáját pompásan ostorozó tanulmányában,¹ valamint e hónapok alatt írt naplójegyzeteiben² is megemlékezett, kénytelen volt akadémiai elnöki vezető tevékenységét közönséges gonosztevők intézkedése alapján három hónapon keresztül beszüntetni.

A leküzdhetetlen akadály megszűnte után boldogult elnökünk nyomban folytatta munkásságát.

1919. augusztus 18-áról keltezve jelentést tett *Akadémiánk működésének* 1919. április 19-től augusztus elejéig történt *felfüggesztéséről*³ és utalt azokra a fontos feladatokra, amelyek Akadémiánkra a nemzeti megújulás, az elnyomatás és megaláztatás után való újabb felemelkedés munkájában ismét várnak.

Tagtársaink igaz nagyrabecsüléssel és a legnagyobb tetszéssel fogadták ezt a terjedelmes jelentést s a közhangulatnak adott kifejezést Gaal Jenő, akkor rendes tag, aki biztosította elnökünket az összes tagoknak osztatlan tiszteletéről és ragaszkodásáról.⁴

¹ L. Gratz Gusztávnak *A bolsevizmus Magyarországon* című gyűjteményes kötetét 571—584. l.

² V. ö. fennebb id. m. 749—784. l.

³ *Akadémiai Értesítő* 1919. évf., XXX. k., 219—227. l.

⁴ Az 1919. augusztus 19-i összes ülés. *Akad. Értesítő*, XXX. k., 267. l.

Ettől fogva Berzeviczyre nagyarányú tudományos és jelentős akadémiai egyéb elnöki tevékenysége mellett még egy feladat várt: néhány kiváló államférfival, elsősorban gr. Apponyi Alberttel együtt védelmezni a magyar igazságot, küzdeni annak elismeréséért és a jobb jövőéért.

E téren ismét Berzeviczynek nagy államférfiúi tekintélye, helyes politikai érzéke, rendkívüli nyelvismeretei, nemzetközi összeköttetései, különösen az olaszországi régebbi, valamint az újonnan szerzett kapcsolatok könnyítették meg, illetőleg tették hatásosabbá fáradozásait. A Genfben, Rómában (utóbbi helyen a Convegno Volta ülésein¹ is, valamint másutt tartott előadásairól életrajzírójának behatóan kell majd beszámolni.

VIII. Az ember.

Még sok mondanivalóm volna. Nem szóltam boldogult elnökünkéről, mint emberről.

Nagy oka van ennek.

Csaknem két éve immár, hogy Berzeviczy Albert elköltözött közülünk, de különösen azokban, akiknek megadatott, hogy korábban más munkatéren, később pedig több, mint 30 éven keresztül az Akadémiában vele együtt dolgozhattunk, azokban az egyéni megemlékezés csak fájó érzéseket keltene. Én pedig ebben az órában kerülni óhajtom az érzelmek lírájának megzendítését, mert arra az *igazi tárgyilagosságra* törekszem, amelyre boldogult elnökünk tudományos munkásságában példát adott, s melynek alapján az ő egyéniségének jelentőségét, tevékenységének méreteit, — ragaszkodásomat és nagyrabecsülésemet letompítva — szintén *kizárólag* ilyen *tárgyi alapon* kívántam feltüntetni.

Az ő emléke előtt sok mindenért kellene kifejeznem őszi hálámat.

Meg kell köszönnöm a nemes barátságot, amelyet évtizedeken át tanúsított, a sokszoros elismerést; a bizalmat,

¹ *Európa helyzete, értéke és szerepe a háború előtt és után.* Akad. Értesítő, XLII. köt., 152. f., XLIII. köt., 453. f.; olaszul Atti dell'II. Convegno della «Fondazione Volta.»

amelyet különösen nyári távollétei idejében írt sok-sok levélben emberekről és művekről előttem nyilvánított és még annyi sok mást.

Kevésbé ismert önzetlenségéről több adatot kellene érinenem. Tér hiánya ezúttal egynek felemlítésére szorít.

Vármegyéjében az érdeemes *multra* visszatekintő eperjesi jogakadémia a mult század utolsó negyedében pénzügyi nehézségek közé került. Berzeviczy, mint megyei tisztviselő, nemes önzetlenséggel vállalkozott arra, hogy tiszteletbeli tanár gyanánt évek során át több tárgyból, elsősorban jogtörténetből és a politikai tudományokból az eperjesi hallgatóknak előadásokat tartson.

Műveltsége nyugoteurópai volt; *magyarsága* zajtalan hazafias érzésből fakadt. Izig-vérig hazafi volt, aki Horatius intelmének megfelelően «sokat dolgozott és sokat fáradt», hogy elérje az óhajtott *célt*: magyar nemzetének haladását és művelődési díszének, a magyar kultúrjavaknak öregbedését.

Abban a korszakban, amelynek kezdetén divatos volt, hogy egyes «hazafiak» élesen és hevesen támadtak, egyúttal féktelenül gyűlöltek mindenkit, aki ünnepi alkalmakon nem kiáltott *nagyobbat*, mint ők, — Berzeviczy, ámbár rendelkezett volna a szónoki és írásművészet minden adományával, tehát az éles támadás eszközeivel is élhetett volna, mindig ízléssel és méltósággal védekezett.

Jellemének nagyságát tünteti fel az a magatartás is, amelyet az emberi élet *legnagyobb* kérdésében elfoglalt. Abban az évtizedben, amikor szokásos volt keresztyén jelszavakat hangoztatni, boldogult elnökünkötől nem hallottam ilyen nyilatkozatot. Most elköltözése után meghatva gondolok a hívő katolikus férfinak arra az óhajára, amelynek alapján hátramaradt kedveseinek kegyeletes gondoskodásából, az elszakított területen levő ősi birtokon, az ő vázlatát felhasználva, sírja felett a művész már elkészítette azt a szép domborművet, amelyen őt, a hosszú munkában és súlyos kórral küzdve megfáradt vándort (Máté Evang. XI. rész, 21. v.), korán elhunyt, szeretett fiú unokájának angyali alakja vezeti el a mi Urunkhoz, a Jézus Krisztushoz.

Tisztelt Ünnepi Ülés! Abban a csodálatos könyvben, amelyet Kempis Tamásnak tulajdonítanak, de amely bizonyára egyik kitűnő szerzetesrend tagjai közt évszázadokon át felgyűlt emberi bölcseségnek összefoglalása, a *Krisztus követéséről* szóló munkában (II. könyv, VI. fejezet, 2. pont alatt) találjuk ezt az igazságot:

«Rövid az a dicsőség, amelyet embertől kapunk és embernek adunk.»

Berzeviczy Albert emléke mégsem fog gyorsan elmúlni. Ne csak mi, akiknek megadatott, hogy körülötte éljünk vagy éppen vele dolgozhassunk és akik hamar eltűnünk; nemcsak más ivadék, amely majd utánunk jön és szintén csak elmegy a minden élők útján, hanem boldogult kitűnő elnökünk nevének fennmaradását késő századokban is biztosítani fogja örökké élő nemzete, amelyet a tudomány, a közművelődés, a polgárisodás, a haladás mezőin közel 60 esztendőn keresztül nemcsak fényes tehetségekkel (ez az ő áldása volt), hanem hűséggel, lelkesedéssel, néma hazaszeretettel, soha nem lankadó munkával és ragyogó sikerekkel szolgált.

Biztosítani fogja ez a magyar nemzet azért, mert több kiváló férfiú mellett ő is nagyon-nagyon sokat tett a végből, hogy a magyar haladjon tovább abban a széleskörű tudományos műveltségben amelyet éppen ő (*Közművelődésünk és a harmadik egyetem* című művében, 100. l.) célul tűzött ki s amely «megadja minden népnek valódi értékét és képessé teszi azt arra, hogy mások fölébe emelkedve, nyugodtan szembenézessen az időnek múlásával.»

És a magyarság kebelében fenntartja majd az ő érdemeinek állandó emlékezetét ez a hálás Akadémia!

BALOGH JENŐ.

A TOLDI-MONDA.

I.

A történet és a monda Toldijához fűződő gazdag irodalom bizonyos tartózkodásra kötelez. Új szempontok, újabb anyag nélkül kár volna a kérdést megbolygatni, mióta jeles fejtegetések bizonyos nyugvópontra juttatták. De azért mégis az az érzésünk, hogy az utolsó szó még nem hangzott el. Az eddigi magyarázatok — úgy hisszük — megtérnek maguk mellett más felfogást is.¹

Mert az eddigi kutatásnak inkább egyes mozzanatok eredetét vagy legalább is párhuzamát sikerült megvilágítania. Az, ami sejtelmünk szerint a tulajdonképpeni Toldi-monda mintája lehetne, még nem került elő. Egyes motívumok, szívesen elhiszük, jöhettek és bizonyára jöttek is, akár a német, akár a francia vagy olasz irodalomból, illetőleg mondakincsből, hisz egy magában véve népszerű mondának új elemekkel, újabb és újabb vonásokkal való megnövekedését természetes folyamatnak érezzük. De viszont törzsnek is kell lennie, amelyből ezek az új hajtások fakadnak, fel kell tennünk egy a mondai hős köré csoportosuló kerekded történetet, melyhez a monda további élete folyamán új elemek tudnak illeszkedni és tapadni.

És amikor Ilosvai Toldijának eredetét keressük, nem is a XVI. századi monda egyes mozzanatainak irodalmi mintájára akarunk ezúttal kíváncsiskodni; inkább a valamikor élő, kerekded, hihetőleg idegen származású mondat kutatjuk, melynek formájában, tartalmában elegendő szín volt arra, hogy a képzelet pazar bőkezűsége új hősré, ez esetben a magyar Toldira adhatta a monda tarka köntösét. Ezt

¹ A monda irodalmát l. Pintér Jenő Irodalomtörténetében. I.

a mondát, amelyben elég életerő volt, hogy ágakat fakasszon, dúsan burjánzó lombozatot, mely magát a törzset is eltakarja ezt keressük. Magát a Toldi-mondát elsősleges alakjában, amilyen akkor lehetett, amikor vándorútjára indult.

A mondának különféle elemeit szétválasztani, a törzset ágaitól megfosztani hálátlan feladat, legjobb esetben is szubjektív, önkényes, önmagát és másokat is esetleg megtévesztő eljárás. Nem is vehető a probléma megoldásának, legfeljebb új, egyéni szempontból való megvilágításának. Ilyen értelemben akarunk Toldi ködbeburkolt alakjához közeledni.

Úgy, ahogy a Toldi-mondát Ilosvai elbeszéli, könnyen bonthatjuk különféle, egymással sokszor csak külsőleg összefüggő részekre. Itt vannak első sorban a történelmi elemek, a történelmi Toldi viselt dolgai, amelyek leginkább azoknak okozhatnak fejtörést, akik a monda szeszélyes csapongásait szabatosan ismert történelmi tényekkel szeretnék összhangba hozni. Azután itt vannak még a jólismert motívumok is (csónakázás a Margitszigetre, kaland az özvegynél, sírrablás stb.), melyeknek külföldi eredetére itt is, ott is rávilágított a részletkutatás. A Toldi-monda utólagos gazdagításának képzeljük ezeket az új díszleteket, melyeket könnyen lehetett ráaggatni a már meglevő Toldi-mondára. Ilosvai elbeszélésének laza szerkezete bizonyítja a legjobban, mennyire csak ráaggatás egy-egy ilyen epizód hozzátoldása. De a történelmi elemek és ez utólagosan hozzáragasztott motívumok mellett hol van hát a tulajdonképpeni Toldi-monda? A hajtásaitól megtisztított törzs, a mondának első, kezdetleges foglalata, mely hőséül a magyar Toldi Miklóst választotta? Észre lehet-e venni egyáltalában körvonalainak nyomait? Azt hiszem, igen, bár legfeljebb szubjektív értelemben vett meglátás fedeti fel ezeket a nyomokat. Megkockáztatom, hogy fejtegetéseimmel egyéni benyomások alapján induljak, bár jogosultságukat csak akkor hangoztathatom, ha új anyag, új szempont igazolja azokat.

*

A Toldi-mondának tán minden magyarázója észreveszi vagy észrevette azt a külső, laza szerkezetet, mely Ilosvai elbeszélését két, egymástól különálló részre tagolja. Maga

a versszerző érezteti ezt az amúgy is észrevehető részre-
szakadást :

Ifjúságabéli több sok dolgairól
Én mostan nem szólok semmit az többiről,
Szólok vénséginek csuda dolgairól,
Ő nagy erejéről, szólok vitézségéről.

Ebben a második részben, mely Toldi öregségéről szól, három «csuda dologról» olvasunk : 1. a prágai kalandról, 2. Toldinak az olasszal vívott párviadaláról, 3. az öreg Toldi esetéről a királyi apródokkal. Ilosvai Toldi-mondájának ez a második része 49 versszakból áll, összesen 196 sorban. Három egymástól elkülönített kaland az öreg Toldiról. Hogy mi benne a mondai, és micsoda a történeti elem, azt itt ne is próbáljuk boncolgatni. Itt inkább az a kérdés, eredeti részei-e az öreg Toldiról elmesélt kalandok az «ős mondá»-nak, vagy csak utólag tapadtak hozzá a monda későbbi fejlődése folyamán. Úgy, ahogy Ilosvai adja elő ezeket a kalandokat, inkább azt a sejtelmet ébresztik, hogy utólag hozzáköltött toldalékai a mondának, mellyel belső, szerves kapcsolatukat nehéz volna elképzelni vagy megállapítani. És — egyelőre ezt is csak feltevészerűen — azt hisszük, hogy az első résznek is két utolsó epizódja (kaland az özvegygel és a sírrablás) szintén csak utólagos toldalék. Ismét maga a költő igazít útba :

Több dolgai között jó Tholdi Miklósnak,
Még ifjú voltáról ilyeneket írnak :
Szolgáló leánya a királyné asszonynak,
Egykoron meghala . . . stb.

Ifjúságáról több kaland híre maradt tehát meg, ezek közül Ilosvai kettőt mesél el : hogyan ugratja ki az özvegy hősünket az ablakon és hogyan rabolja ki a sírt Toldi Miklós. E két epizódnak irodalmi mintáját is ismerjük megközelítő pontossággal ; alig kell bővebben magyarázni, miért tartjuk ezt a két epizódot is, mely pedig Ilosvai elbeszélésének első részét (Toldi ifjúkorában megesezt «csuda dolgokról») fejezi be, a monda utólagos bővítésének, díszítésének, toldalékának. A laza szerkezetet, a kalandnak önmagáért való elmesélését — igaz, hogy a monda hősével kapcsolatban — vesszük

egyelőre bizonyítékul, hogy e részek nem tartoztak az eredeti Toldi-mondához.

A boncolókés, önkényes vonalozással ugyan, öt egymás után következő epizódot nyesett le, melyet utólagos hajtásnak képzelünk el : 1. az özvegy kiugratja a szerelmes Toldit az ablakon, 2. a sírrablás, 3. a prágai kaland, 4. az olasszal való párviadal, 5. Toldi és a király apródjai. Marad ezek elhagyásával 160 sor (40 versszakban), az egész költeménynek körülbelül első nagyobb harmada, mely — érzésem szerint — önmagában kikerekített monda, maga a tulajdonképpeni, eredeti Toldi-monda. Az utolsó versszak még forma szerint is a költői igazságszolgáltatásnak meg nem írott, de annál következetesebben megtartott törvényei szerint fejezi be ezt az elképzelt eredeti mondát :

Íme az királynak ebben hír lőtt vala,⁹
 Tholdi vitézségét, erejét csudálá ;
 Király azért ötet fejéhez választá,
 És tizenkét lóra néki hópénzt adata.

A királyi jutalom a hős sorsának jobbrafordulása az eddigi küszködések és hányódások után. Itt nyugodtan pontot lehetne elképzelni és nem valószínűtlen, hogy a Toldi-monda — legrégebb formájában — megelégedett az eddigi foglalatlaltal. Miért gondoljuk ezt? És mire alapítjuk feltevésünket? Kettőre : 1. az ifjú Toldi viselt dolgairól szóló elbeszélésnek kerekdedségére. 2. ennek a mondának sejtett forrásával való összehasonlítására.

Amit Ilosvai az ifjú Toldiról mond, magában véve is befejezett, egész mondának képzelhető. Két testvérrel van itt szó. Az idősebbik, az irígy, a kapzsi, felneveli magánál jóval derekabb öccsét, kinek legkiválóbb tulajdonsága a rendkívüli testi erő és az avval párosult bátorság. A két testvér közötti viszony rossz, de még jobban romlik, amikor Miklós bátyjának egy szolgáját megölte. Második gyilkosságba való esése után el kell hagynia a szülői házat, bujdosnia kell. A királyi udvarba kerül, alacsony szolgálatokat végez ugyan, de ereje feltűnik a királynak, ki gyilkosságáért megkegyelmez neki. A lelketlen testvért is bocsánatra készíti a királyi pa-

rancs. Két lovat ad Miklósnak, kit «hütös szolgál» kísér el útjára. Budán bosszút áll a cseh vitézen, ki a szegény özvegy asszonynak két fiát ölte meg. Ezért a tettéért azután «király ötet fejéhez választá, és tizenkét lóra néki hópénzt adata . . .»

Ilosvai elbeszélésének e röviden vázolt első részében önálló mondának körvonalait látom: az ifjabbik, elnyomott testvér hogyan boldogul végül is derekasságával, mint nyeri el a bújdosó a király kegyelmét és kegyét. Ebben a foglalatban sejtem a monda eredeti formáját. De nem csupán azért, mert itt egy kerekded, magában véve befejezett mondának körvonalai bontakoznak ki, hanem főleg azért, mert meglepő hasonlóságot állapíthatunk meg az ifjú Toldi viselt dolgai és egy közép-angol költemény hősének kalandjai között. A költemény címe ismeretes minden Toldi-kutató előtt, bár azt hiszem, senki sem hasonlította össze magát a verset a mi Toldinkkal, még az a tudós esztétikusunk sem, ki a költemény címét forgalomba hozta. Gamelynről van szó, de nem ugyanarról a Gamelynről, akiről Greguss Ágost értekezett a Pesti Naplóban.¹ Ott francia költeményről van szó, mely már több tekintetben bővítése a közép-angol versnek. Ezt az utóbbit Greguss — úgy látszik — nem ismerte, pedig éppen ezt sejtjük a Toldi-monda mintájának.

Mit tudunk róla? A közép-angol költemény csakis Chaucer-kéziratokból ismeretes. Körülbelül tíz kézirat tartalmazza. A kritika² azonban abban egyetért, hogy semmiesetre sem Chaucertől való a 902 sorból álló költemény. Eredetéről, szerzőjéről, keletkezése idejéről mit sem tudunk. Ez pedig magában véve is érdekes kérdés volna, hisz ismeretes, hogy Th. Lodge *Rosalynde* című elbeszélésének forrása, melyből viszont Shakespeare *Ahogy tetszik* című vígjátékához merített tárgyat és anyagot. De Lodge csak kéziratból ismerte *Gamelynt*,

¹ A mesés elemekről Shakespeareben. Pesti Napló. 1874. július 17., 18., 19.

² W. W. Skeat: *The complete works of Geoffrey Chaucer*. Oxford 1894. III. vol. 399—405. — F. Lindner: *The tale of Gamelyn*. Englische Studien II. 94—114 és 321—343. — J. Zupitza: *Die mittel-englische Vorstufe von Shakespeare's As you like it*. — Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. XXI. 69—148.

mely nyomtatásban először 1721-ben jelent meg. Skeat szerint a költemény körülbelül az 1340 körüli időből való. Sok benne a skandináv, kevés azonban a francia szó. Az északi (lincolnshire-i?) nyelvjárás csakúgy, mint a költemény tartalma azt sejteti, hogy eredetileg a Robin Hood-ciklushoz tartozik, bár némely vonásban Havelokra is emlékeztet. Kétségtelenül nagyon népszerű lehetett valamikor ez a népies hangú elbeszélés, mely inkább hallgatósághoz fordult, mint olvasóhoz. «Most hallgassatok és figyeljetek ide, fiatalok és öregek», efféle sorokkal szakítja meg elbeszélését a verselő, ha Gamelyn egy-egy újabb kalandjának elbeszélésébe kezd.¹ Ezt a mozzanatot ki kell emelnünk, mert ez kétségtelenül a költemény népszerűségére, elterjedtségére mutat. Maga a ritmus is szabálytalanságaival arra vall, hogy *Gamelynt* élőszóval volt szokás elmesélni, elrecitálni, egy élő szó útján terjedő költemény pedig sokkal szélesebb körökbe szokott eljutni, mint a csupán olvasásra szánt költői alkotás. A mi versünk tartalma szerint is népszerű, sokáig kedvelt lehetett, mert az «out law» (szegénylegény)-költészet nem téveszthette el hatását az angol-szász parasztságra, mely a bujdosó szegénylegény-típussal a norman hódítást és elnyomást követő századokban számtalan okból rokonszenvezett. Sherwood erdejének, a Robin Hood-balladáknak hangulata még kedvezőbbé tehetette *Gamelynt* hallgatósága előtt.

Az egyik Chaucer-kéziratban (*Canterbury Tales*, Harleian, 7334) a *Gamelyn*-elbeszélés fölél valaki, a Chaucer-kézirat középkori rendezője, azt írta, hogy ez a szakács meséje (*The Cokes Tale of Gamelyn*). Ebből Skeat azt következteti, hogy *Gamelynt* Chaucer költői hagyatékában közvetlenül a szakács meséje után találták meg és tévedésből Chaucer költeményének tartották. Valószínű, mondja Skeat, hogy a költő *Gamelynt* a maga módja szerint át akarta dolgozni és a mesét a «yeoman» szájába akarta adni. De bármi lehetett is Chaucer terve evvel a magában véve is érdekes, jól elmesélt

¹ Kezdő sora: Litheth and lesteneth and herkeneth aright . . .
 Efféle figyelemkeltő sorokat később is találunk (169., 289., 341., 551. és 769. sor.)

költeménnyel, kétségtelen, hogy jól ismerte. Az a következtetés pedig, hogy a *Canterbury Tales*ben fel akarta használni, legalább is valószínű.

Evvel a Chaucer irodalmi hagyatékából ismert költeménnyel fogjuk tehát Ilosvai *Toldiját* összehasonlítani, mellőzve a változatokkal, új vonásokkal bővült későbbi francia költeményt, melyből Greguss vonta le fejtegetéseit előbb idézett tanulmányában.¹ Az egyező, illetőleg hasonló vonásokat fogjuk értékük szerint mérlegelni, az elfogulatlan összehasonlítás állapítsa meg aztán, lehet-e forrásszerű viszonyt a két költemény között feltennünk, vagy csak a motívumoknak a mondavilágban annyira szokásos véletlen találkozásától van-e szó.

Gamelyn és az ifjú Toldi viselt dolgai között a hasonlóságot a következőkben látom :

1. *Családi körülményeikben, az idősebb testvérhez való viszonyukban, jellemükben.*

Az árva Gamelynt bátyja neveli, ő kezeli vagyonát is, mely a hűtlen sáfárkodás következtében egyre pusztul.

Sone the elder brother gyled the yonge Knave ;
He took into his hond his lond and his leede ²
And Gamelyn himselfe to clothen and to fede . . .

Pedig Gamelyn a legerősebb a három testvér között (hármannak, de a középsőnek csakis a vers végén jut szerep), úgy hogy mindenki félt tőle, nevelőbátyja is.

Toldinak neveltetése sem méltó hősünkhöz :

Otthon Toldi Miklós az anyjával,
Lát minden dologhoz az béres szolgálkkal,
Hatalmas erejét nézik nagy csudával . . .

Az ifjabbik testvér az erősebb, a derekabb. Közte és irígy bátyja között az összeütközés kikerülhetetlen.

Gamelyn éppen állát símogatja (ahogy Arany mondaná, «legénytoll pelyhedzik állán») és elgondolkozik azon, hogy

¹ A mesés elemekről *Shakespeareben*. Pesti Napló, 1874. júl. 17., 18., 19.

² Pénzt jelent.

neki, a már felserdült ifjúnak mennyire elhanyagolt a vagyona, mindene, amikor arra jó a bátyja: «Készen van-e az ebéd?»

Ez a kérdés felbőszíti Gamelynt: «Főzd meg magad, én nem leszek szakácsod!»

Thou schalt go bake thy-self, I wil nought be thy cook!

A két testvér összevész, Gamelyn szemrehányást tesz bátyjának, hogy örökségét így elhanyagolja. A gonosz testvér erős öccsétől való félelmében összehívja embereit, hogy ezek Gamelynt verjék meg. De ez buzogánnyal széjjelüt közöttük, mind elmenekül, mire most Gamelyn örökségét követeli bátyjától:

Al that my fader me biquath wyl he was on lyve,
Thou most do me it have yif we schul nat stryve.

Ezt bátyja meg is ígéri, bár magában eltökéli, hogy öccsét az örökségtől elüti.

Ilosvainál hiába keressük az okát, miért haragszik György Miklósrá. A követ jóval messzebbre tudja visszadobni, meséli verselőnk egyik strófában, amelyben Ilosvai-féle laza összefüggésben azután így folytatja:

Bátyjának az dolog mind hírével vala,
Öccsét ez dologért gyakran megfeddi vala.

De miért haragszik öccsére? Mert erősebb, kedveltebb? Irigységből, kapzsiságból? Meg akarja magának kaparintani Miklós örökségét? Erről Ilosvai hallgat, a monda itt is — mint oly sok helyen — nyilván megcsonkult. Úgy látszik, maga a kaland a fontos, az epikai indokolás el is maradhat.

2. *Érdekes egyező epizód Gamelyn és az ifjú Toldi életében, hogy bátyjuk haragját még növelik arval, hogy szolgáját megölik.* Gamelyn az ajtónállót üti le, ki ura parancsára a kaput bezárja előtte, a holttestet a kútba dobja. Ezért bátyja rendkívüli haragra gerjed:

Tho thou threwe my porter in the draw-welle,
I swor in that wraththe and in that grete moot,
That tou schuldest be bounde bothe hand and foot . . .

Álnokul hatalmába keríti Gamelynt, megkötözteti, két napig éhezteteti, míg végre bátyjának egy szolgája, Ádám, kiszabadítja. Együtt menekülnek az erdőbe.

Ilosvainál megint jóval soványabb az epizód elbeszélése :

Magában Toldi György úgy buskodik vala,
Miklósra, öccsére nagy haragja vala,
Szerető szolgáját mert megölte vala.
Kért réten, nádon Miklós budosik vala.

3. *Hősünket hűséges szolga kíséri bujdosó útján.*

Gamelyn szolgája, Ádám, előbb az idősebbik testvért szolgálta vagy 16 évig. Átpártol öccséhez, elősegíti, hogy fogságából kiszabaduljon, vele szökik, együtt küszködnek, együtt diadalmaskodnak ellenségeiken. Feltűnő egyezés, hogy a hűséges szolga látja el étellel a kiéheztetett Gamelynt, illetőleg Miklóst. Amikor Gamelyn bilincsei a hűséges szolga segítségével megoldódnak, kitör belőle az éhség érzete : «Ha szívem szerint ettem és ittam volna, senki e házban nem tudna megkötözni!» Ádám az éléskamrába viszi, ott jóllakatja étellel, itallal.

Adam took Gamelyn as stille as ony ston,
And ladde him in-to spence rapely and anon,
And sette him to soper right in a privee stede.
He bad him do gladly and Gamelyn so dede.
Anon as Gamelyn hadde eten wel and fyn,
And therto y-dronke wel of the rede wyn . . .

Ilosvainál Miklós édesanyja 100 aranyat süt a «rozstésztába».

Hütös szolgája csak ez dolgot tudja vala.

Az édesanyja kérésére szolgálja majd fel a kenyeret :

Jó Toldi Miklósnek ha leszen szüksége,
Akkor rozskenyeret eleibe tégye,
Rozskenyér bélivel Toldi szükségét tégye.

Ádám is, a «hütös szolga» is «kisebbik urukat» szolgálják hűséggel, szeretettel. Nem feledkeznek meg uruk üres gyomráról sem.

4. *A párviadal elbeszélésében is feltűnő a hasonlóság.*

Gamelyn meg akar birkózni a norman óriással, hogy saját erejét kipróbálja. Lovat kér bátyjától erre az alkalomra.

Thou most lene me to night a litel courser
That is freisch to the spore on for to ryde . . .

Bátyja titokban kívánja, bár torné nyakát ebben a viadalban, de megengedi öccsének, hogy legjobb paripái közül válogathasson.

By God! seyde his brother, of steedes in my stalle
Go and chese thee the best and spare non of alle!

Gamelyn a bátyjától kapott lovon elindul, hogy a norman óriással megvívjon. Mielőtt odaért volna, jajveszéklő emberrel («frankeleyn») találkozik.

And ther he herd a frankeleyn waylowway singe,
And bigan bitterly his hondes to wringe . . .

Részvételtjes kérdésére, hogy segíthet-e rajta, a nemes ember elmondja bánatát. Két erős fia volt, mindkettőt megölte a birkózó. Tíz fontot adna annak, aki bosszút állna fiaiért:

Allas! seyde thus frankeleyn, that ever was I bore!
For tweye stalworthe sones I wene that I have lore;
A champion is in the place that hath y-wrought me sorwe,
For he hath slayn my two sones . . .

Amíg a nemes Gamelyn lovát tartja, hősünk kiáll a birkózóval és legyőzi. Három bordáját és karját töri. Senki sem mer Gamelyn ellen kiállani.

Jól emlékszünk Ilosvainál is hasonló epizódokra. Miklós is kap lovat Györgytől, hogy aztán világgá menjen:

Öccsét igen feddé, erősen dorgálá.
Miklósna két lóra akkor szert tött vala,
Szolgálatra menne, őt kényszeriti vala.

Miklós feljut Budára, ahol a cseh vitézről értesül:

Egy cseh vitéznek az öklelés áll vala,
Mindent öklelésben vitéz elejtett vala.

Ott találkozik az özvegy asszonnyal, ki két fiát siratja .

Csak két vitéz fiát egy özvegy asszonynak
Cseh megölte vala az özvegy asszonynak,
Vala az asszonynak azért nagy siralma,
Tholdi Miklós érté meg okát siralmának.

Bosszút áll ő is a csehen, épp úgy, ahogy Gamelynt is a bosszú érzése («wreke») készítette a párviadalra.

Oly igen megszaná az asszony siralmát :
Mondá, hogy megállja nékie bosszuját . . .

5. A királyi jutalom.

A Gamelyn-mondában hosszas elbeszélését olvassuk azoknak a kalandoknak és eseményeknek, amelyeken hősünk szolgálásával, Ádámmal, átesett. Hogyan találkoznak az erdőben a száműzöttekkel, a «szegénylegényekkel», akikkel azután együtt élnek. Gamelyn lesz királyuk, miután eddigi fejüket valóságos királynak hívják vissza az erdőségből.

Gamelyn bátyja még mindig ármánykodik. Hol csellel, hol meg erőszakkal kézre akarja keríteni öccsét. Ez utóbbi végre is közös testvérük, Sir Ote segítségével győzedelmeskedik a gonosz testvéren. Az esküdteket, kik törvényt akartak ülni fölöttük, a rossz testvérral együtt felakasztják. Most, miután bosszút álltak, elmennek a királyhoz és kibékülnek vele :

They wenten with here frendes even to the King ;
They made pees with the King of the best assise . . .

A király Gamelynt avval jutalmazza meg, hogy a szabad erdő bírójává teszi.

And after the King made Gamelyn bothe in est and west,
Chief Justice of al his free forest . . .

A monda szelleme itt, ebben a második részben ugyanaz, mint a Robin Hood-ciklushoz tartozó más költeményekben.

Szabad élet az erdőben, bajtársi hűség, ugyanaz a hangulat, mely — természetesen — sokkal művészibb, költőibb formában Shakespeare *Ahogy tetszik*jéből árad.

Ilosvai nem mesél hosszas kalandokról a cseh bajnokkal

megvívott párviadal után. Megelégszik annak az elmondásával, hogy a király

Tholdi vitézségét, erejét csodálá ;
 Király azért ötet fejéhez választá,
 És tizenkét lóra neki hópénzt adata.

Jóval hamarabb nyeri el a királyi jutalmat, mint angol társa, akinek jóval többet kell küszködnie, míg királya maga mellé veszi a nagyerejű ifjút.

*

Ezekben foglalhatnók össze a Gamelyn- és Toldi-monda hasonló vonásait. Nem az egyes mozzanatok elemzéséről van itt szó. Nem ezeknek megfelelőit keressük. Számtalan mesében, mondában találkozhatunk gonosz testvérrel, ki nála derekabb, jobb és erősebb öccsét elnyomja. És számtalanszor látjuk, hogy végre is az igazság győz, a testvérek viszálykodásából az elnyomott, a hazulról elüldözött kerül ki győztesen. Az angol költemény is nyilván ennek a kikerekítésére törekedett : «Így nyerte vissza Gamelyn földjét és pénzét, így állt bosszút ellenségein» — mondja az utolsó sorokban. És ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy Ilosvainál az említett első 40 versszak a Toldi-monda legelső, legeredetibb foglalatja, akkor az idézett sorokban, melyek ezt a részt befejezik, ugyanazt a költői igazságszolgáltatást — igaz, hogy csonkán és hiányosan — találhatjuk, amely az angol költeménynek is befejezése, kikerekítése : a királyi kegy az ifjabbik testvér felé fordul, ki sorsának jobbra fordulását erejének, bátorságának köszönheti.

Az összehasonlításnál, mint említettük, nem az egyes mozzanatok egyezése, kisebb-nagyobb hasonlóságuk a lényeges, hanem az, hogy ezeken az egymást követő mozzanatokon épült fel maga a monda. Mozzanatoknak egész sorozatáról van tehát szó, amelyek így, együttesen kerek, befejezett egészset alkotnak. Ennek a körvonalait pedig Ilosvai elbeszélésének első részében véljük felismerhetni. A Gamelyn-monda ezt az alakját, ahogy a Chaucer-féle költői hagyaték-ból ismerjük, a XIV. század első felében nyerte, Toldiból —

csak feltételesen mondjuk — legkorábban a XIV. század végén, a XV. elején válhatott «magyar Gamelyn», úgy hogy körülbelül másfél évszázadot kell elképzelnünk, míg a monda Ilosvaihoz eljutott — toldásaival, bővítéseivel és csonkításával, kihagyásaival együtt. A két monda tömérdek eltérését természetesnek tartjuk, ezeket részletezni naívság volna, amikor a távol Angliából származó mondát egy nagy, XIV. századbeli angol költő irodalmi hagyatékában látjuk először, hogy azután a két évszázaddal később élt magyar iskola-mester művészietlen előadásában ismerjük egyes vonásaira. Micsoda hosszú vándorút! Hogyan növekedhetett és hogyan kophatott a Gamelyn-monda, amíg Ilosvaiig eljutott : Angliából magyar földre, a XIV. századból a XVI.-ba. Hogyne volna sok a lényegbe vágó eltérés!

De a kérdés mégis csak az, hogy szabad-e egyáltalában a « híres-neves Toldi viselt dolgaiban » az angol Gamelyn ifjúkori kalandjainak körvonalait látni? Leegyszerűsített, másrészt pedig új díszleteket felvett Gamelyn-monda-e Ilosvai elbeszélésének első része vagy a képzelet véletlen találkozása a két monda közötti egyezés, hasonlóság? A feleletet megadja az, ami közös Gamelynben és Toldiban : a kapzsi bátya, ki öccsét neveli, nevelését elhanyagolja, az utóbbinak rendkívüli ereje, bátorsága, a két testvér között lappangó viszály kitörése, amikor az ifjabbik megöli bátyja egyik szolgáját, a bujdosás, ahová a hűséges szolga kíséri kisebbik urát, a párvialdal, aminek előzménye, hogy az idősebb testvér lovat ad öccsének, másik előzménye pedig, hogy Gamelyn—Toldi egy nemes emberrel, illetőleg özvegy asszonnyal találkozik, kinek két fiát bosszulja meg ifjú hősrünk, hogy azután hosszabb-rövidebb bujdosás után végre királyi jutalmat nyerjen — ezek közös vonásai, ez a lényege és tengelye a Gamelyn-Toldi-mondának. Egyéni vonások-e ezek vagy csak közhelyek, általánosságok, amelyek bárhol fellelhetők? Az egyes motívumok talán igen, de *így együttesen*, szinte egymás után és egymásból következő?

A két monda külső kereteiben hasonlít egymáshoz, ez igaz, de ennél a hasonlóságnál is jobban érdemlik meg figyelmünket ezek az apró, egyéni színezetű vonások. Ezeknek a

monda keretében elhelyezkedő mozzanatoknak hasonlósága, részben azonossága, egymásutánja mégsem lehet a véletlen műve. Ezek a vonások, úgy sejtjük, a részben lekoptatott, másrészt meg új vonásokkal meggazdagodott Toldi-mondába a Gamelyn-mondából kerülhettek, melynek külső keretéhez is annyira hasonlít Ilosvai elbeszélésének első, hihetőleg eredeti része. Hogyan magyarázzuk ezt az itt is, ott is ismétlődő azonosságot, hacsak nem a két monda forrásszerű összefüggéséből? Toldi Miklósunk — bizonyos túlzással mondjuk — a monda világában az angol Gamelyntől kölcsönözhetett egyet-mást. Magyar Gamelyn lett belőle, hasonló egyéniséggel, hasonló körülményekkel és hasonló sorssal. Lehetséges-e egy történetileg is ismert magyar vitéznek ez az átformálódása? És e rokonvonások együttesége, meglepő egymásutánja — a lényeges eltérések ellenére is — arra mutat-hatna-e, hogy a mi Toldi-mondánk legősibb formájának az angol Gamelyn a megfelelője, hasonmása, tán eredetije? Lehetséges ez? És ha igen, akkor ugyan hogyan kerülhetett hozzánk az angol monda?

Ismét csak a képzelet szárnyaira bízunk magunkat és elindulunk arra az egyedüli helyre, ahol a történeti Toldi Miklóstra angol mondai vonás ragadhatott, az olaszországi Fehér csapat színhelyére, angol és magyar vitézek együttes táborába, együttes életéhez, sorsközösségéhez. Ott keressük fel Toldi Miklósunkat és nézzük, hogy ebben az olaszországi környezetben megvoltak-e egyáltalában a lehetőségek és feltételek egy angol mondának a magyar kapitány alakjához való kapcsolására.

II.

Toldi Miklós néhány ismert életrajzi adatából Szilády Áron fejtegetései óta egyetlenegy ismer az irodalomtörténet, mely hősünk életéről legalább valami keveset árul el, valamit, ami elhitesi velünk, hogy a történeti és mondai Toldi azonos. Amit főispáni tisztségéről és működéséről tudunk, az ugyancsak nem adhatott volna alapot a monda kialakulásának, az a történeti tény azonban, hogy katona volt, idegenben harcolt, nagy tisztséget viselt, hihetőleg híres vitéz

volt harcban, háborúban, az mind olyan indíték, mely a monda tarka világába viheti a történeti személyt meg nevet. E szempontból nézve a sokat idézett adatot, mely szerint az alább megnevezendő kapitányok az olasz közjegyző előtt a Fehér csapat nevében megjelentek, fejtegetéseim kiindulópontjául veszem én is, azt tudniillik, amit az okirat «Dominus Hugo de Mortimer-ről, az Alba Societas főparancsnokáról, továbbá dominus Comes de Thodi Ungarusról» (a mi Toldink-ról), Andreas de Belmonte-ről, Johannes Birche Conestabilis-ről és Ugynus Ectonról mond. E négy angol katonával együtt volt tehát Toldi Miklós a Fehér csapat magyar vitézeinek parancsnoka 1365. január havában (8-án). A január 14-én kötött szerződés szerint ebben az időben a csapatnak 29 angol és 10 magyar parancsnoka volt. Hat hónapra kötelezték el magukat az egyházi államnak és Johanna királynőnek. Főleg Annichius de Bongardo, Nagy Lajos volt német zsoldosának serege ellen kellett harcolniok.¹

Ebben azután körülbelül ki is merül az, amit Toldi Miklós olaszországi szerepléséről tudunk. Hadd egészítsük ki ezt a néhány adatot másokkal, melyek valamivel többet fognak beszélni a híres, sokak előtt joggal hírhedt Fehér csapat viselt dolgairól, angol és magyar vitézek együttes harcairól, sőt magáról Toldi Miklós magyar kapitányról is.

Az angol Alba Societas majd minden jelentősebb ténykedése, jó és balsorsa, híre-neve körülbelül három évtizeden át Sir John Hawkwood nevéhez fűződik. Erőteljes, vezérnek teremtett egyéniség, «acerrimus bellator et cunctator egregius», amint Paolo Giovio nevezi, kitől viruló, gazdag városok és köztársaságok szoktak volt súlyos anyagi áldozatok árán támogatást, katonai segítséget kérni. Amolyan hatalmas condottiere ez a Hawkwood, aki könnyűszerrel alapíthatott volna egyeduralmat Felső-Olaszországban, főleg Toscanában, ha éppen úgy akarta volna. Élete változatos

¹ L. Anjoukori dipl. eml. II. 463. — A megkötött szerződést Mályusz Elemér ismerteti részletesebben: *A Toldi-monda történeti alapja*. Hadtört. Közlemények, 1924. — Bongardenre vonatkozólag v. ö. K. H. Schäfer: *Deutsche Ritter u. Edelknechte in Italien während des XIV. Jahrh.* (Quellen u. Forschungen. XV—XVI. I. 89—95. 1.)

mozzanataiból csupán egynéhányat fogunk kiragadni, olyant, mely a Fehér csapat angol és magyar zsoldosainak együttes harcaira vet némi világosságot, harcokra, amelyekhez a mi Toldi Miklósunknak is volt köze.¹

Az essexi származási Hawkwood (1320 táján született) épp úgy, mint sok angol társa, a bretigny-i békekötés (1360) után sehogy sem tudott belenyugodni a polgári, békés életmódba. Angol zsoldosoknak nagyobb csapatjával — körülbelül ötezren lehettek — Dél-Franciaországon keresztül, majd pedig az Alpeseken átkelve a Po völgye felé tartott. Egy feljegyzés szerint 1362-ben egyesült az angol csapat a már említett Bongarden és azonkívül Landau Konrad gróf német és magyar zsoldosaival. Az utóbbiak Apuliából jöttek. A magyar vitézek bizonyára a Societas Magna Ungarorum hangzatos nevű csapatnak voltak olasz földön maradt zsoldosai. Parancsnokuk a magyar comes Nicolaus, kinek a mi Toldinkhoz — az egyező név ellenére is — semmi köze. Több oklevél szerint ez a Miklós gróf Johannes de Achina fia.² A «Nagy Magyar Csapat» éppen 1362-ben oszolhatott fel, nyomát kezdjük veszíteni most már a sokat szerepelt Miklós grófnak is.³ A magyarokat ezentúl egyideig inkább a németekkel, majd az angolokkal együtt végrehajtott vállalkozásokban találjuk, önálló hadi ténykedésről ritkábban értesülünk. Piemont vidékének pusztítása már az angol, német és magyar csapatok egyesülésének volt szomorú következménye, de a helyzet egyre változott, a szövetségesek összeveszttek és ismételten egymás ellen fordultak. 1363. április 22-én Landau és Miklós grófok (ez utóbbi bizonyára az előbb

¹ V. ö. *Sir John Hawkwood* (L'Acuto). Story of a Condottiere. — Transl. from the Italian of John Temple-Leader Esq. and Sig. Gius. Marcotti by Leader Scott. London. 1889. — L. továbbá a Dict. of Nat. Biogr. megfelelő adatait.

² A Societas Magna Ungarorum-ról l. Pór Antal: *Nagy Lajos*. IX—X. fejezet. — V. ö. *Dipl. emlékek az Anjouk korából*. II. 419, 424, 429.

³ Conte Nicola Unghero-ról és 700 magyar zsoldosáról több érdekes részletet olvashatunk Filippo Villani elbeszélésében: *Della Historia di Matteo Villani*. Convn. Aggiunta di Filippo Villani suo figliulo. Firenze, 1577. 80—81. l.

említett comes Nicolaus) német és magyar zsoldosok élén az angolokkal állnak szemben. Landau gróf elesett, a magyarok — úgy látszik — a csata után összevesztek német bajtársaikkal és otthagyták őket. Comes Nicolausnak most végleg nyoma vész. Arról pedig, hogy Toldi Miklósnak jutott-e valami szerep az eddigi harcokban, még semmiféle adatot sem sikerült találnunk. De valószínűnek tarthatjuk, hogy ott volt névrokonának vitézei között, hisz 1365. január havában már ő a Fehér csapat magyar vitézeinek parancsnoka. Megválasztását bizonyára nevezetes vitézi tettek előzték meg, a névtelenségéből csakis így emelkedhetett ki.

Visszatérve az angol Fehér csapathoz, az 1363. július havi dátumot kell megemlítenünk, amikor is Pisa városa veszi bérbe a Compagnia Bianca szolgálatait, még pedig Firenze ellen. A szerződés egyelőre hat hónapra szól. Ennek letelte után 1364. január havában újabb félévre hosszabbították meg.

Ettől az időtől kezdve egészen élete végéig Hawkwood a Fehér csapat főparancsnoka. Rangban mögötte a német Albert Sterz és az angol Andrew de Belmonte következik. Ez utóbbiról több olasz krónika azt állítja, hogy királyi vérből való,¹ azért is műveltebb, szelídebb lelkületű szilaj társainál. Nevét érdemes megjegyeznünk: Andrew de Belmonte együtt szerepel Toldival az 1365. januári okiratban és amint látni fogjuk, később is együtt fogjuk találni a két híres kapitányt.

A Pisával kötött szerződésből kiviláglik, hogy ez időben már az angol Fehér csapat, illetőleg parancsnoka, John Hawkwood a helyzet ura. Oly hatalmas, hogy Pisa a dúsgazdag Firenze ellen vélte felhasználhatónak. Az angolok híréket eddigi gyors és fényes sikereiknek köszönhatték. Harcban edzett, szívós, kitartó zsoldos sereg, mely mint ellenség és mint barát is egyaránt félelmetes. Fegyelmük, fellépésük, harcmódoruk — mind azt a babonás hitet keltette, hogy az angol harcos legyőzhetetlen. Megjelenésük, ragyogó

¹ «era de stirpe overo de casa regale», — mondja róla Graziani később id. krónikájában.

fegyverzetük félelmet és rettegést okozott mindenfelé. Volt lovasságuk és gyalogságuk is. Legfélelmesebb fegyverük a lándzsa, mely olyan súlyos volt, hogy két ember kellett forgatásához. Evvel, valamint hatalmas kardjaikkal, íjakkal, ügyes, gyors mozdulataikkal csakugyan letiporhattak minden ellentállást. Legszívesebben az éjtszakát választották portyázásra, rablásra, de nem riadtak vissza a nyílt támadástól sem. Még a megerősített városok sem voltak biztonságban tőlük. Könnyen összeilleszthető létráikkal fel tudtak jutni a legmagasabb falakra és tornyokra. Jaj volt annak a városnak, amely hatalmukba került, mert nem voltak emberségesebbek, könyörületesebbek a többi zsoldosnál, aki ez időben a szerencsétlen Olaszországot pusztítgatta. Az olasz krónikások kései feljegyzéseiben is ott van még a megrémült kortársak rettegése: *Inglese italianato e un diavolo incarnato*. De nemcsak az ellenség rettegett ettől a félelmetes, hatalmas Fehér csapatától, nem érezte magát biztonságban a szövetséges, a barát sem. V. Orbán pápáról mesélték, hogy amikor — igaz, hogy későbbi évben — Avignonból Livornóba igyekezett, Hawkwood fényes testőrséggel jelent meg fogadására. A pápára az állig felfegyverzett angol zsoldos csapat olyan hatást tett, hogy nem is mert partra szállni. A néhány ezer főből álló, vasfegyelmű kis angol sereg nagyhatalom volt az egymással versengő olasz városok között. Nem csoda, hogy Felső-Olaszország vagy három évtizeden át rettegett ezeknek a szilaj legényeknek vasmarkától.

Pisa az 1364. esztendőben tehát abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a rettegett Compagnia Biancát tudta Firenze ellen megvásárolni. Növelte a veszedelmet, hogy az angolok most ismét Bongarden német zsoldosaival szöveterkeztek. Nem tudjuk megállapítani, hogy a magyarok hol voltak 1364 elején. Láttuk, hogy német bajtársaikat ott hagyták volt. Hihetőleg az angol Fehér csapat kötelékéhez tartoztak már akkor. Most, hogy a Fehér csapat Bongardenel szöveterkezett, ismét együtt lehettek angolok, németek és magyarok. Firenze érezte, hogy az egyesült katonai hatalomnak nem tud ellentállni, és mivel egyenértékű sereget nem tudott ellene küldeni, a régi kipróbált módszerhez folya-

modott : az ellenséget megvesztegette. Százezer arany forintjába került. Bongardent németjeivel együtt könnyűszerrel lehetett megnyerni. Andrew de Belmonte, a királyi vérből származott zsoldosvezér ingadozott, öthónapi fegyverszünetben állapodott meg Firenzével. — Hawkwood azonban állotta Pisának adott szavát. Számban erősen megfogyatkozott csapattal — körülbelül 800 emberrel — otthagytá a harcmezőt és Pisába vonult vissza. Ez 1364. június havában történt.

A fényes Compagnia Bianca tehát két részre szakadt. Az egyik, számban kisebb rész, Hawkwooddal élén Pisát védelmezte, a másik, Belmonte vezetésével egy 1364. július 28-án kötött szerződésben hat hónapra Firenze szolgálatába lépett. Esküvel kötelezték magukat, hogy hat évig nem harcolnak a signoria ellen.

A két pártra szakadás kétségtelenül észrevehetően gyengítette a Fehér csapatot. Egy pisai krónikás meg is jegyzi, ha egységes marad, Toscanát, sőt egész Italiát hatalmába keríthette volna. De ügyetlen politikájuk — az olasz városok nagy szerencséjére — összeveszítette őket, Pisa és Firenze pedig siettek egymással kibékülni. A két város végre is belátta, hogy viszálykodásukból csak az idegen zsoldosnak van haszna.

Firenze azonban kényes helyzetbe került sok szövetségeseivel szemben. Szabadulni igyekezett barátaitól. Az angolokat Cecina felé küldték táborba, Bongardent németjeivel együtt a várostól délre eső vidékre. Utóbbiak ott a Compagnia Stellát szervezték Bongarden főparancsnoksága alatt. Hatalmas katonai alakulat, melynek bevallott célja : a nápolyi királyság megtámadása.

A Compagnia Stella kezd délre, Perugia felé vonulni és ugyanoda tart a Compagnia Bianca is, az angol csapat, mely a magyar zsoldoshaddal tetemesen megnövekedett. Kétségtelennek véljük, hogy a magyaroknak ebben az időben (1364 őszén) egyik főemberük Toldi Miklósunk.

A két csapat (angol és magyar egyik részen, a másik részen Bongarden németjei) között nagy volt a féltékenykedés, surlódás, sőt nyílt ellenségeskedés. Perugiában ugyan

még kibékültek, de nemsokára kiújul a harc közöttük, amikor Bongarden Nápoly ellen vonul és a római campagnát pusztítgatja német zsoldosaival. Ekkor történt, hogy Albornoz kardinális és Johanna nápolyi királynő 1365. január 14-én szerződést kötnek az angol és magyar csapatokból álló Fehér csapattal, amely szerződésben az utóbbi Bongarden ellen hadjáratra kötelezi magát. Itt — ebben az okiratban — fordul elő tudvalevőleg Nicolas Comes de Thod neve az angol kapitányokéval (Andrew de Belmonte, George Brise és Eugene Acton) együtt.

Ez a szerződés elárulja azt is, hogy az angol és magyar Fehér csapat időközben Mortimer Hugót választotta főparancsnoknak Andrew de Belmonte helyett. Emlékezetes, hogy maga a «generális», a sokat említett Hawkwood a téli hónapokban kevésszámú hívével még Pisában időzött. Tavasz felé azonban ismét a Fehér csapathoz csatlakozik, melynek ezentúl ismét ő a főparancsnoka. Toldi Miklós, mint a csapat magyar vitézeinek parancsnoka, tehát egyik kapitánya Hawkwoodnak. És nemsokára alkalma nyílt neki is és magyar lovascsapatának is arra, hogy az 1365. január 14-én vállalt szerződési kötelezettségének eleget tegyen.

Toldi állotta is szavát, de a harcban, mely most a szerződés következményeként egyrészt angolok és magyarok, másrészt Bongarden német zsoldosai között nemsokára kitört, pórúl járt. A német zsoldosvezér 10,000 főnyi seregével igen hatalmas volt — már-már magát Rómát is fenyegette, evvel szemben a Fehér csapat számban kisebb volt, azonkívül egyenetlenkedés is gyengítette. Albornoz kardinális unokaöccsét, a spanyol Gartia Gomezt tette meg az egyházi csapat főparancsnokának, ez azonban elárulta a szövetségesek ügyét. «Molti dispetti che l'Inglese facevano a messer Gomeze», az angolok sok bajt okoztak Gomeznek, mondja egy olasz krónika,¹ mely azután még azt is elmondja, hogy az egyházi csapat parancsnoka zsoldosaival elvonult, otthagya a Compagnia Biancát, az angolokat és magyarokat, miután Toldi

¹ Cronaca del Conte F. di Montemarte. — Rerum Ital. Script. XV. Parte V. 232.

Miklós («Conte Nicolo Toldo») kétezer lovasának a zsoldot kifizette.¹ A spanyol zsoldosvezér Orvieto felé sietett, legfőbb célja volt most Bongardennel, a Fehér csapat ellenségével a kibékülést és a megegyezést keresni.² Az angolok utána sietnek Orvieto felé, ott a város előtti síkon tábort ütnek. A magyar csapat — úgy látszik, az angolok nyomására ³ — szintén elindult és egy nappal az angol csapat megérkezése előtt ért oda. Az egyesült angol és magyar sereg innen Perugia felé nyomul, mire ez a fenyegetett város Bongardent hívja segítségül. Tízezernyi seregéhez a lakosság harcrakész része is csatlakozott, úgy hogy a német zsoldosvezér nagy számbeli fölényben volt a négyezer angolt és kétezer magyart számláló Fehér csapat fölött. Nem is meglepő, hogy a perugiai ütközet, mely rövid és véres volt (1365. július 22) Bongarden teljes győzelmével végződött. A Fehér csapat veresége megsemmisítő volt. Hawkwood sok halott és fogoly hátrahagyásával menekülni volt kénytelen. Több olasz krónika azt állítja, hogy ő maga is fogságba esett és csak a pápa közbenjárására szabadult ki. Ez a hír alkalmasint túlzott, tény azonban, hogy seregének megmaradt részét Bongarden keményen szorította, majd Siena és utóbb Genua felé üldözte. A magyarok pedig Cortona irányában menekültek.

A Fehér csapat javarésze a Perugia melletti San Mariano erődbe húzódott, helyzete azonban itt is olyan reménytelen, hogy végre is kénytelen volt magát Bongardennek megadni. Nem bírták a hőséget és főleg a szomjúságot. Se boruk, se vizük nem volt, lovaik vérével csillapították szomjúságukat. A krónika megőrizte ellenfelükhöz, Bongardenhez írott levelüket, amelyben kérve-kériki kegyelmét. «Curetis statim, visis presentibus nos pauperos vestros servitores uno modo vel alio deliberare, quia equi nostri et nos per sitim morimur» . . .

¹ «e partisse messer Gomese con tutta la brigata della Chiesa et acqueto il conte Nicolo Toldo con tutti li Ungari che erano alla detta compagnia tra tutti ben duemila cavalli . . .» Előbb idézett krónikában, 232. l.

² V. ö. F. Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*. Stuttgart 1871. VI. 412—13.

³ «per tema delli Inglesi» — mondja Montemarte.

A levél kelt 1365. július 25-én, három nappal az ütközet után, aláírása : *Vestri pauperes carcerati, servitores Anglici.*¹

Pedig a «szegény angolok» között, akik San Marianóban körül voltak zárva, magyarok is voltak, köztük a mi Toldi Miklósunk is. A *Compagnia Bianca* vitézeinek esdeklése nem talált süket fülekre egykori szövetségesüknél, Bongardennél. Parancsára megkegyelmeztek nekik. Mintegy 1600 foglyot kísérték Perugiába, közöttük — *con molta allegrezza et trionfi*, mondja Pellini — három angol kapitányt és a magyar grófot (*Conte de gli Ongari*) is. A három angol kapitány pedig, mint máshonnan tudjuk, mind jó ismerősünk : Andrew de Belmonte, a királyi vérből származott zsoldosvezér, Hugh Mortimer, John de Breccia (*Brise*), akiknek nevét a január 14-én kötött szerződésből ismerjük és a mi Toldi Miklósunk.²

A négy kapitány, a Fehér csapat híres vitézei, pedig halálra elszántan, nádpálcával kezükben — *con le canne in mano* — lépkedett a hadifoglyok között. Perugia lakossága joggal haragudhatott rájuk. Hisz még mindenki emlékezett pecsét alatt adott ígéretükre, hogy a várost kerülni, kímélni fogják,³ alig telt bele egy félév, hogy szavukat megszegték. Vereségüket, fogságba esésüket megérdemelt büntetésnek tartották a perugiaiak . . . «*fossero cosi dalla giustitia di Dio castigati*» (Pellini). Bongarden félt is a népharag kitörésétől és szigorúan meghagyta, hogy nem szabad bántani a foglyokat. A csőcselékszámba menőket futni engedték, — *molta canaglia lassarono andare*, mondja krónikásunk⁴ — a tehe-

¹ A perugiai ütközet és következményeinek leírásánál több krónikás adataira támaszkodtam :

a) *Cronaca della città di Perugia del 1309 al 1491.* — Nota col nome de Diario del Graziani. Archivio Storico Italiano. XVI. Firenze 1850. 198—200. 1.

b) *Cronacha della Città di Perugia.* Ed. da A. Fabretti. Torino 1887. 185—88. 1.

c) *Dell'Historia di Perugia di Pompeo Pellini.* Venetia 1664. 1009 és kk. 1.

² «*Thod the Count of Hungary . . .*» *Temple-Leader*, 50. 1.

³ 1364. dec. 4-én hagyták el a város területét, miután a szerződést aláírták.

⁴ Graziani.

tösbeket, úgy látszik, azokat, kiktől váltságdíjat lehetett remélni, ott tartották, a négy kapitányt, tehát Toldit is. Utóbbiakat a kormányzó palotájába küldték,¹ ahol szabad mozgást engedtek nekik.² Andrea de Belmonte rövidesen kiszabadult, túszokul hagyta Perugiában három társát, a két angol kapitányt és Toldi Miklóst. Meg kellett ígérnie, hogy nem csatlakozik ismét a Fehér csapathoz, ez volt szabadulásának egyik feltétele. De, mint Pellini mondja, nem emlékezett vissza erre az ígéretére és három társát ismét a börtönbe vitték vissza.³ Nekik kellett megszenvedniök azért, hogy Hawkwood és Andrea Belmonte a perugiaiak kárára ismét pusztítani és gyujtogatni kezdtek.⁴

Toldi Miklós angol társaival együtt elég soká maradhatt Perugiában fogságban, bár, mint több krónika állítja, nagy szabadságot élveztek ott. Pellini szerint⁵ 1369-ben, tehát majdnem négy évvel az ütközet után, Bernabo Visconti (bizonyára Hawkwood kívánságára) két követet küldött Milanóból Perugiába a három vezér, főleg Mortimer Hugó, de kívül Breccia és «il Conte de gli Ongari» kiszabadítására. A két angol kapitány sietve otthagyja Perugiát és Milanóba megy, Toldi Miklós pedig még ott marad katonának.⁶ Mindenesetre megbecsülése a volt magyar hadifogoly-nak, hogy bizonyára előkelő szerepet juttattak neki a perugiai lovasságnál. További bizonyítéka ez a megbízás Toldi Miklós rendkívüli katonai erényeinek.⁷

¹ «i quali quattro Capitani furono cavati di prigione et messi nella Salla del Palazzo de Governatori . . .» (Pellini.)

² con molta liberta et scambievolmente (Pellini.)

³ «Perugini . . . fecere subito rimettere prigione Ugo, Giovanni di Breccia e il conte de gli Ongari . . .» Pellini 1020. l.

⁴ Giovanni Aguto e Andrea di Belmonte tornarono di nuovo con maggiore forse a danni nostri ardendo, e ruinando quanto incontravano . . . (Pellini.)

⁵ Id. mű 1047. l.

⁶ «M'Ugo insieme con Giounni di Breccia andarono quasi subito a Milano, e il Conte de gli Ongari resto soldato de Perugini con una compagnia di cavalli . . .» Pellini 1047. l.

⁷ Irodalomtörténetünkben többször idézett adat szerint 1366-ban Gömör főispánja. Itt tévedés lehet vagy a névvel, vagy pedig az

Ennyit tudunk Toldi Miklós olaszországi szerepléséről. (Az olasz krónikairódalom rendszeres áttanulmányozása bizonyára még egyéb adatokat is fog felszínre hozni, mi azonban beérjük ezekkel is. Elég sokat mondanak nekünk. Nemcsak hogy valamivel többet árulnak el hősünk szerepéről, sorsáról addig, míg a Fehér csapat változó szerencséje szerint alakult élete folyása, nemcsak magáról Toldi Miklósról, kétezer magyar lovas kapitányáról tudunk meg egyet-mást, hanem azt is láthatjuk e néhány adatból, hogy nemcsak rövid epizódként jutott neki szerep és hivatás a Fehér csapat kötelekeiben. Évekig harcolhatott együtt angolokkal és évekig volt angol kapitányokkal együtt hadifogságban. Ezek közül az egyik, Mortimer, valamikor a Fehér csapat fővezére volt, a másik, John of Brise vagy, ahogy az olasz krónika nevezi, Giovanni di Breccia, Hawkwood földije, szintén essexi származású. Még 1374-ben is a híres condottiere szolgálatában áll. Belmonte, a királyi vérből származott kapitány is rövid perugiai fogsága után Hawkwoodhoz csatlakozik ismét.¹

Toldi Miklós alakja ismét ködbe vész, ezentúl már magyar földön látjuk viszont, de Olaszországból való távozása után ismét soká értesülünk angol és magyar katonák együttes tetteiről, fegyverbarátságáról, szövetkezéséről, máskor meg ellenségeskedéséről, harcáról a szerint, hogy milyen érdekek szolgálatába szegődött a csapat vezére. Tán elég, ha néhány idevonatkozó adatra emlékeztetünk. 1366 április havában —

évszámmal. Az olasz krónikák hosszú perugiai fogságról írnak. Toldi Miklós 1366-ban még nem lehetett Magyarországon.

¹ Perugia krónikása, Graziani meséli, hogy a Fehér csapat elfogott négy kapitányának címeres zászlóit is nagy diadallal vitték a városba és, mint Pellinitől tudjuk, sokáig őrizték ott, a palotában. Mellőzve a negyedik zászló címerének leírását, mely nyilvánvaló Andrew de Belmonte-é, idézzük a többi három címer leírását. A zászlók egyike Toldi Miklósé volt.

1.. Una era col campo roscio, nel quale campo erano palle gialle, 2., l'altra aveva el campo bianco, nel quale ce era questo angulo roscio, et una stella bianca appresso alla cima del dicto angulo, 3., l'altra bandiera era mezza bianca e mezza roscia. con uno grifone roscio nel campo bianco, et le liono bianco nel campo roscio . . . (Id. m. 200. 1.)

ugyanakkor, amikor Toldi Perugiában hadifogoly — ismét találunk magyarokat Hawkwood csapatában, így Giovanni da Buda nevezetesebb szerepet töltött be. Sok minden lehetett ismét a Fehér csapat rovásán. V. Orbán pápának Avignonból küldött bullája élénk színekkel ecseteli a nyomort és a szenvedést, mely a Compagnia Bianca rablóhadjáratának nyomában jár: «Clamat ad nos de terra multorum fidelium effusus sanguis innoxius . . .» Felvetődik az az eszme, hogy ligát kellene alakítani az olaszországi szabad csapatok ellen. A liga pedig kényszerítse amazokat, hogy a török ellen vegyék fel a keresztet. Híres emberek buzgólkodtak a cél elérésén: Firenze követséget küld Avignonba, ennek egyik tagja Giovanni Boccaccio, néhány évvel később Sienai Szent Katalin magát Hawkwoodot kéri egyik levelében, hogy vitézeit a török ellen vezesse . . . Hiábavaló volt minden, a Fehér csapat olasz földön maradt. Ott maradt angol, magyar és német zsoldos. Évekig, sőt évtizedekig volt időről-időre érintkezés angol és magyar katonák között. Belmonte, Toldi fogolytársa, mint láttuk, nemsokára szabadulása után ismét Hawkwoodhoz csatlakozott. Siena ellen harcoltak együtt, csapatukban most is sok magyar zsoldos volt.

1368-ban Lionel, III. Edward angol király fia, megy Olaszországba kétezer angol íjas kíséretében. Tudvalevőleg Galeazzo Visconti leányával kötött házasságot, a fényes, öt hónapig tartó lakodalmi ünnepélyen ott volt az ősz Petrarca is. A Viscontiakat pedig sokáig szolgálta magyar fegyver is. Galeazzo seregében nagyszámú a magyar zsoldos. Egyébként is sok kapcsolatuk volt a Fehér csapattal. Ismét tömeges érintkezésre való alkalmat látunk angol és magyar harcosok között.

Egy évtizeddel később (1378), amikor Francesco Carrara, Padua marquis-ja ligát hozott össze, melyben a magyar király előkelő szerepet játszik, ötezer magyar vitéz megy Lackfi István erdélyi vajda vezérlete alatt olasz földre.¹ Fegyverük Hawkwood ellen fordul. A híres angol hadvezér két ízben

¹ V. ö. Nem sokára Laczfí András jó Budára, Erdélyből indula Lajos udvarába . . . (Hlosvai.)

hátrál meg a magyarok elől. Politikai érdekek ez alkalommal szembeállítottak angol és magyar csapatokat egymással, néhány év múlva Durazzo Károly érdekében ismét szövetekezett az angol és a magyar fegyver.

Angol és magyar érintkezésre tehát számtalan alkalom kínálkozott. Magáról a Fehér csapat főparancsnokáról, Hawkwoodról az egyik krónika azt a meglepő, máshonnan meg nem erősített hírt hozza, hogy 1386 kezdetén magyar földön járt.¹ Nem tudjuk, igaz-e vagy nem ennek a magyarországi tartózkodásnak híre, csak azt lehet pontosan megállapítani, hogy Hawkwood élete utolsó éveiben nagyobbrészt Firenzében élt, ahol 1394. március havában halt meg. Hogy milyen nagy híre volt Olaszországon túl, az kitetszik II. Richard angol királynak a firenzei köztársasághoz intézett kéréséből: engedné meg a köztársaság Hawkwood özvegyének, hogy férje holttestét Angliába vihesse.

Ezeket a külső mozzanatokat csak idézzük itt. Nincs is velük egyéb célunk, mint annak igazolása, hogy angol és magyar vitézek érintkezése olasz földön a XIV. század utolsó évtizedeiben nem volt csak afféle múltó epizód. A fegyverbarátság — kisebb-nagyobb megszakításokkal — évtizedekig tartott. Nem is merülhetett ki egykönnyen. Idegenből újabb és újabb zsoldoscsapatok mennek, mert az olasz városok és köztársaságok versengése szabad prédát, jólétet, gazdagságot, olykor hallatlan fényűzést jelent a zsoldba fogadott idegen csapatoknak, — nem csoda, hogy híres vitézek, egyszerű zsoldosok, vakmerő szerencsevadászok és kalandorok tarka tömegének vándorlása indult meg és tartott évekig Németországból, Angliából meg az Anjouk-korabeli Magyarországból. Ezek a zsoldos csapatok azután — mutatis mutandis — hol egymással szövetekezve, hol meg egymás ellen harcolva, éltek az olasz városok gazdagságából, anyagi és — ez utóbbiból bizonyára ritkábban — szellemi kincseiből is. Mert a zsoldos katonának nemcsak a harcból jutott ki. Volt bőségesen pihenő is, olykor hónapokig, volt gondtalan idő az alkalmi meggazdagodás minden kényelmével, fényűzésével együtt.

¹ Bonincontri.

Ha sikerült egy-egy városból, gazdag hadifoglyokból és túszokból nagyobb hadisarcot vagy váltságdíjat kiszorítani, ha megtelt a csapat pénztára, akkor vidám napok és hetek következtek, amikor nem is volt hiány semmiféle mulatságban, amit e szilaj, harchoz és kalandhoz szokott legények ízlése megkívánt. És bár a krónika természetesen inkább csak harci mozdulatoknak, összetűzéseknek és véres ütközeteknek történetét jegyezte fel, el tudjuk képzelni, hogy ezekben az együttes vagy egymás ellen vívott harcokban még korántsem merült ki angol és magyar zsoldosoknak érintkezése. Toldit is, a magyarok híres vezérét, évekig tudjuk angolok, még pedig az akkori viszonyok szerint előkelő, művelt angol kapitányok társaságában.¹ El tudjuk képzelni: megvolt a lehetőség arra, hogy a magyar gróf és egy népszerű angol monda hőse között — ha arra indíték adódott — bizonyos párhuzamot lássanak, megvolt a XIV. század utolsó évtizedeiben az olaszországi Fehér csapat milieu-jében annak feltétele, hogy egy angol monda jól ismert magyar vitézhez tapadjon. De ahhoz, hogy Toldi Miklósunkból magyar «Gamelyn» lehessen, első sorban az kellett, hogy az angol költemény ismeretes legyen azok előtt, akik a magyar kapitányra. vitézi tetteire, Gamelynhez való hasonlóságára emlékeztek. Mielőtt feltevésünket tovább folytatnók, ismét csak azt kérdezzük önmagunktól: megvolt-e ennek lehetősége? Eljuthatott-e egyáltalában a mondai Gamelyn híre a Fehér csapat környezetébe, vagy oda, ahol Toldi Miklós viselt dolgait, vitézi tetteit ismerték?

III.

Szabad-e a Toldi-monda bölcsőjét Felső-Olaszországban keresnünk, ott, ahol Toldi Miklós viselt dolgairól sok szóbeszéd eshetett, esetleg szélesebb körökben is keringett rólok mende-monda? Feltehető-e, hogy ugyanott az angol Gamelyn kalandjait is mesélgették, adták tovább szájról szájra, míg

¹ A Perugiának tett ígéretet a 4 fogságba esett kapitány — tehát a mi Toldink is — saját kezével írta alá, pecsétjével látta el.

végre is Toldi alakjához tapadt sok minden, amit a monda Gamelynről tudott? Ez a folyamat egy monda fejlődésében magában véve nem volna meglepő. Ha valakinek rendkívüli-sége foglalkoztatja képzeletünket, nem érjük be a valóval, hőszűket mindennapi környezetéből a csodák világába emelni, új meg új rendkívüli-séggel felruházni szinte lélektani kény-szer. Észrevétlenül a monda világába jutunk. Hawkródról már életében meséltek sok minden csodás dolgot, mint a páduai krónikákban olvassuk.¹ Nem lehetetlen, hogy Toldi-nak, a Compagnia Bianca kapitányának rendkívüli erejéről, vitézi tetteiről is sokat tudott a fáma. Igaz, hogy erről még nem került elő semmiféle konkrét adat, de vajjon nem követ-keztethetünk-e hőszűnk rendkívüli-ségére abból is, hogy Pe-rugia a volt magyar túsznak és hadifogoly-nak előkelő katonai megbízást adott? Hisz sejtjük és gondoljuk, hogy a Toldiról szóló mondának valóban volt alapja, hogy a magyar csapat vezéréről, nagy erejéről, vitézségéről csodákat meséltek, csak az a kérdés, olaszországi vitézi tettei színhelyén tapadhattak-e alakjához a Gamelyn-mondából kölcsönvett motívumok? A Gamelyn-mondát, a közép-angol költeményt ismerhették-e Toldi angol bajtársai? Ismét csak feltevésekkel vagyunk kény-telenek megelégedni.

Maga a Gamelynről szóló költemény, mely, mint láttuk, valószínűleg a XIV. század terméke, mindenesetre igen nép-szerű volt Angliában. Formájából («Most hallgassatok ide, öregek és fiatalok» stb.) következtetve, élszóval való el-beszélés, recitálás útján terjedt. A mondaközlés ezen módja szélesebb körökbe való eljutását, nagyobb népszerűségét biztosította. Nem könyvmonda, melyet klerikus kéz örökített meg a kolostor csendes falai között. Épp az ellenkezője. A Gamelyn-monda egyik hosszasan leírt epizódja feltűnő rész-letességgel, durva módon gúnyolódik papokon, szerzeteseken. Ez utóbbiak Gamelyn bátyjával együtt mulatoznak és kegyet-len csúfot űznek a megkötozött ifjabbik testvérből. Gamelyn-ből erre aztán kitör a harag : «Átkozott legyen, aki valaha is jót tesz priorral vagy apáttal!» Kiszabadítja magát és Ádám

¹ Marcotti : *Temple Leader*, 197.

szolgájával két nehéz doronggal szétüt a papi vendégek között.

Abbot or priour monk or chanoun,
That Gamelyn overtok anon they yeeden doun (509—510. sor).

«Gamelyn», mondja Ádám, «jól bánj velük, ne bántsd fejüket, de törd össze kezüket-lábukat!» (522—525. sor.)

Ilyen hangú költeményt nem örökíthetett meg klerikus keze. Ennek az eredetét, de hallgatóságát is másutt kell keresnünk. Egy-egy ilyen epizód azt sejteti, hogy *Gamelyn*nek hallgató közönsége ugyanaz lehetett, mely a Robin Hood-féle költeményekben is gyönyörködött.

Ezeknek szabad, szilaj szellemét olvassuk ki az efféle fölényeskedésből és élcélődésből. A Sherwood-erdő szegénylegényei előtt a klastromi élet épp úgy nem volt szent, mint ahogy a Fehér csapat katonái sem kímélték. Ismeretes, hogy kíséretükben nemcsak asszonyok és lányok tömege volt együtt, hanem igen sokszor még apácákat is kényszerítettek csatlakozásra. Ugyan mi is lehetett szent e harchoz, kalandhoz szokott, elbizakodott, szilajkodó legények előtt?! Maga a Fehér csapat főparancsnoka, John Hawkwood sem volt kivétel. Gondolkozására jellemző az az adoma, melyet Sacchetti jegyzett fel róla. Két kolduló barát köszönti a nagyhatalmú katonát a szokásos üdvözléssel: «Isten adjon neked békét!» «Isten vegye el tőletek az alamizsnát» — volt Hawkwood válasza. A két barát ijedt mentegetődzésére meg így felel: «Hát azt akarjátok, hogy éhen pusztuljak? Nem tudjátok, hogy én háborúból élek és hogy a béke engem tönkretenne?» Ez az adoma rávilágít a Fehér csapat vitézei között uralkodó szellemre és felfogásra. De ehhez az elbizakodott, duhajkodó szellemhez mindenképpen hozzáillik a Gamelyn-költeménynek is tartalma, szelleme. A Fehér csapat legényei tábori tűz mellett szívesen hallgathatták a nagyerejű ifjú Gamelyn viselt dolgait: hogyan üt széjjel buzogánnyal bátyja szolgái között, hogyan bánik el bátyja szerzetes vendégeivel is, hogyan nyer végre is hosszas bújdosás után királyi kegyelmet és jutalmat.

A költemény, ismételjük, hangja és hangulata, tartalma

és szelleme szerint hozzáillik a Fehér csapat portyázó angol vitézeinek ízléséhez. Belső valószínűség szerint el lehetne képzelni, hogy Gamelyn kalandjait szívesen hallgathatták, ha ugyan arra alkalom kínálkozott, ha volt, aki mesélgetni szokta, aki ismerte és el tudta recitálni. De evvel a feltevéssel nem sokra megyünk, ez magában véve mit sem bizonyít. Csak lehetőségre mutat, de többre nem.

És nem lépjük túl a feltevés határait ott sem, ahol rámutatunk arra a lehetőségre is, hogy a Gamelyn-monda más módon is kerülhetett Felső-Olaszországba, a Fehér-csapat táborába. Nemcsak a csapat valamely mesekedvelő vitéze vihette Angliából, — hisz, mint láttuk, sokezen mentek onnan Hawkwood szolgálatába — Itáliába kerülhetett a monda Chaucer révén is. Említettük, hogy az angol költemény csakis Chaucer irodalmi hagyatékából — mintegy tíz kéziratból — ismeretes. Ha ő nem érdeklődött volna iránta, ha nem lett volna szándékában Gamelynt canterbury-i meséi közé felvenni, ez a költemény tán el is kallódott volna. Gamelyn kétségtelenül soká foglalkoztatta képzeletét, bár költői átdolgozására már nem került sor. Igen, de Chaucer viszont elég hosszú időt töltött — ismételten — Felső-Olaszországban, ahol diplomáciai küldetése nyomán érintkezésbe jutott a Fehér-csapattal, sőt magával Hawkwooddal is, kihez, mint a Fehér csapat főparancsnokához, igen közel állott a magyar vitézek kapitánya, Toldi Miklós.

Chaucer költészetére, költői fejlődésének második korszakában (1372—86) a nagy olasz költők, főleg Dante, Boccaccio, a firenzeiek, kisebb mértékben Petrarca is, mély hatással voltak. Ez a hatás kimutathatóan két olaszországi útjának, hosszas itáliai tartózkodásának jár nyomában. 1372. december havában hagyta el Angliát első olaszországi utazása alkalmából, hogy majdnem egy teljes esztendő töltsön olasz földön. Alig tudunk valamit is erről az első útjáról, melyről 1373. november havában tért vissza Angliába. Megelégszünk avval a kevéssel, amit Chaucer első itáliai útjáról ismerünk, hogy III. Edward angol király szolgálatában legtöbbit Genuában és Firenzében időzhetett (*proficiscendo in negociis Regis versus Januae et Florence*). Firenzei tartózkodását

szeretnők külön is hangsúlyozni, mert tudjuk, hogy a Fehér csapat sorsa mennyire összeforrott Firenze város történetével ezekben az években. Maga Hawkwood később leginkább Firenzét szolgálta, ahol azután végleg le is telepedett. Ismeretes, hogy a hálás város az angol zsoldosvezérnek szobrot is emelt . . . Valószínű, hogy Chaucer első itáliai útja alkalmával Petrarccal, tán Boccaccióval is megismerkedett. A *Canterbury Tales* sokat idézett sorai bizonyítanak ezt a feltevést : az oxfordi diák meséli, hogy Griselda históriáját Páduában tanulta :

Fraunces Petrark, the laureat poetę,
Highte this clerk . . .

Petrarca 1373 első felében csakugyan Páduában tartózkodott és épp akkor érdeklődött Griselda története iránt. Le is fordította és a fordítást elküldte Boccacciónak. Chaucer ezt a mesét vagy Petrarca elbeszéléséből, vagy pedig átdolgozásából ismerte.

Néhány év múlva (1378-ban) másodízben utazik Olaszországba, most Sir Edward Berkeley társaságában, hogy Bernabo Viscontival, Milano urával, de azután magával Hawkwooddal is tárgyaljon «pro certis negotiis expeditionem guerra Regis tangentibus». Chaucer — úgy látszik — 1379-ben is külföldön, tán Olaszországban tartózkodik.

A nélkül, hogy messzebbmenő következtetést vonhassunk Chaucer hosszas olaszországi tartózkodásából, — hisz nem ismerjük utazása részleteit — mégis bizonyos jelentőséget tulajdonítunk azoknak.

A költő-diplomata még akkor is, amikor királya megbízásából politikai tárgyalásokat folytatott, olasz költőkkel is keresett és talált érintkezést. Hosszas diplomáciai küldetése teljesítése közben volt ideje meg alkalma is arra, hogy múzsájával foglalkozzék. Chaucer, aki a Gamelyn-mondának legnagyobb művében, a *Canterbury-i mesék*ben szánt helyet, nemcsak költőkkel ismerkedett meg, beszélgetett, volt együtt, hanem — ami a mi szempontunkból mégis csak tarthat bizonyos érdeklődésre számot — a Fehér csapat főembereivel is : magával Toldi Miklós parancsnokával, Hawkwooddal, Viscontival, kit magyarok is szoktak volt szolgálni, ki, mint

emlékezetes, évekkal azelőtt, 1369-ben követséget küldött Perugiába, a három híres hadifogoly, Mortimer, Breccia és Toldi Miklós kiszabadítása céljából.

Tán sohasem fogjuk bebizonyíthatni, hogy Chaucer olaszországi útjának, a Fehér csapat főembereivel való érintkezésének van-e valamilyes köze ahhoz, hogy az Alba Societasnak egy híres magyar kapitányához az idő folyamán Gamelyn-vonások tapadtak. A mondát nem kísérhetjük vándorútján, nem jelölhetjük meg egyes állomásait sem, a monda vándorlása, terjedése igen ritkán szokott észrevehető nyomokat hagyni és hiábavaló is volna annak a magyarázatnak az erőltetése, mintha a Gamelyn-mondát a Fehér csapat angol katonái vagy esetleg maga Chaucer is vihette volna Felső-Olaszországba. Csak lehetőségnek tartjuk, oly lehetőségnek, mely kielégítő magyarázatát adná a Gamelyn- és a Toldi-monda feltűnő közös vonásainak. Ennél a lehetőségnél többet nem állítunk, bár a két monda közösségét az eddigi ismeretek alapján másként megérteni vagy megfejtteni nem tudjuk.

*

Hogyan képzeljük el tehát ezek szerint a Toldi-monda kialakulását?

Toldi Miklós történeti személy volt, akárcsak Tar Lőrinc. És amint a sokat és messze földre utazott Tar Lőrincből amolyan «magyar Mandeville»¹ lett bizonyos feltűnő hasonlóság alapján (messze utazása, csodás hírű helyek és tájak látogatása), épp úgy Toldi Miklósból is «magyar Gamelyn» válhatott az angol mondai hőssel való hasonlóság alapján. Ez a hasonlóság leginkább mindkettőjük rendkívüli testi erejére vonatkozhatott, de lehetett családi viszonyaikban is valami azonos vonás: az irígy testvér elúzi otthonából öccsét, ki világgá megy, katonának áll be, míg végre is felülkerekedik. Boldogulását saját emberségének, bátorságának köszönheti.

Toldi Miklós viselt dolgaról is sokat mesélhettek, ehhez a mende-mondához azután az angol Gamelyn kölcsönözhetett

¹ V. ö. dolgozatomat: *Angol irodalmi hatások a Tar Lőrinc-mondában*. Irodalomtörténet 1936. 3—4. szám.

oly vonásokat, melyek még Ilosvai hiányos elbeszélésében is észrevehetőek. Ilyen Gamelyn-féle mese lehetett a Toldi-monda elsőleges alakja, foglalatja és tartalma. Ennek a mondának azután új mozzanatokkal való gazdagodása, az eredeti motívumok lassú elhalványodása és lekopása már későbbi fejlődés, további vándorlás kérdése. Ennek feszegetése már nem tartozik tárgyunkra. Mi csak arra vállalkoztunk, hogy Arany Toldijának, a mi mindnyájunk Toldi Miklósának mondai őseit keressük. Végső elemzésben onnan származtatjuk, ahonnan Shakespeare bájos vígjátékának egy igen rokonszenves alakja került ki: egy XIV. században szárnyrakelt, jól elmesélt angol mondából, mely a költők legnagyobbját is megihlette . . . Arany Jánosnak csodálatos költői ösztöne azt sugallta, hogy Ilosvai fogyatékos meséjét onnan egészítse ki, ahonnan a kiegészítés a legtermészetesebb: a monda azonos törzsének egy kései, művészi hajtásából, Shakespeare vígjátékából. Tán nem is sejtette, mennyire közel rokona Toldija Shakespeare bújdósó, de végre is diadalmaskodó Orlandójának. Mert mindkettőjük őse ugyanaz, ha következtetésünk helyes úton jár. A Chaucer-féle Gamelyn — úgytetszik — mondai őse, mintája nemcsak Shakespeare Orlandójának, hanem — Ilosvain keresztül — Arany János Toldijának is.

FEST SÁNDOR.

HORÁNSZKY NÁNDOR.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Tisza kormányzásának elvi ellensége volt és maradt Tisza bukásáig. Szívós, kemény, de nemes ellenfél volt, akinek az ellenzék személyeskedő harcai közben is volt bátorsága olykor, ha meggyőződésével megegyeztek a kormány javaslatai, mellettük állást foglalni, amint kész volt a kormány kíméletlen ostromozására is. Ez időkből három jellemző beszédét említjük meg. Egyikben a kormány mellett, a másik kettőben ellene nyilatkozik. Az első a középiskolai törvényjavaslathoz elmondott hosszabb beszéde 1883. március 14-én, melyben a javaslatot tanügyi és felekezeti szempontokból egyaránt helyesnek jelenti ki. «Én — úgymond — a hazafiságnak felekezetek szerinti osztályozását veszélyes hibának és nagyon hibás dolognak tartom. Mert midőn a felekezetről van szó, csak egy szempont lebeghet mindenkinek szemei előtt, akinek különleges céljai nincsenek és ez a béke és nyugalom . . . Azt . . . előidézni, hogy azon példás béke, mely Magyarországon eddig honolt, megzavartassék, azt aligha méltányolhatja az, akinek a közbéke és nyugalom szívében fekszik.» (1881—84. o. gy. XI. kötet, 129. lap.)

Ellenzéki beszédei közül az első, melyről itt említést teszünk, 1882. március 19-én hangzott el az 1882. évi póthitelről s a rendkívüli hadiköltségek fedezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalásánál. A keleti kérdéstről Jókai-val polemizálva, szerencsétlennek tartja az okkupációs politikát. Törökország hatalmának gyengítését. «Azt hiszem, — folytatja — hogy ma már bizonyosak lehetünk abban, hogy Dél-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 723. számában.

szlávia előbb-utóbb megalakul s ennek útját mi egyengetjük a — felfogásom szerint — nagyon szerencsétlen politika által.» Majd kifejti, hogy a törvényjavaslatokat csak az szavazhatja meg, aki Bosznia annexióját akarja. «Míthogy pedig — fejtegeti tovább — az annexiót, melyben Magyarországra nagyfokú szerencsétlenséget látok, ellenzem, ellenzem még azért is, mivel előbb-utóbb azon tartományok elvesztése leend a végeredmény . . .» (U. o. V. kötet, 311. lap.)

A másodikban az 1884. évi költségvetési törvényjavaslat vitájában 1884. február 7-én súlyos szavakkal bélyegzi meg a kormányt: Hosszú élete alatt a Tisza-kormány «fenntartott mindent, ami fenntartható volt, de fel is áldozott és kompromittált minden nagy kérdést, melynek megoldása kezei közé került. És mi az, amit a hozott áldozatokért cserébe nyertünk? Egy pénzügyileg, politikailag, közgazdaságilag és kormányzatilag megrontott ország és még egy valami. És ez az, hogy bárki jöjjön és bármikor jöjjön is a Tisza kormányelnök úr és kormányzata után, az kifelé és szemben a monarchia másik felével egy megrongált és aláásott pozíciót, ebben az országban pedig egy fájdalmas politikai kishitűséget fog találni.» Ezután erős szavakkal ecseteli a politikai erkölcsök hanyatlását, amely «alá fogja ásni a parlamenti élet erkölcsi alapjait, meg fogja mérgezni Magyarország közéletét . . . Odajutottunk, hogy maholnap megbámulják azon ellenzéki embert, mint talán együgyűt, aki elég erős arra, hogy a kormánypártiság állásait magától elutasítsa, meggyőződését az ellenzék körében iparkodjék érvényesíteni . . . A legtisztább meggyőződéssel állíthatom, hogy nézetem szerint azon kilencévi kormányzat, mely alatt az ország ügyeit a jelen kormány vezette, valóságos csapás és szerencsétlenség volt az országra.» (U. o. XV. kötet, 18., 20., 21. lap.)

Fájdalom, túlzásai mellett sok igazság is volt Horánszky és az ellenzék vádjában. Tisza kormányzása — mint említettük — az 1849-től 1867-ig eltelt 18 esztendő magyarüldözésének visszahatásaként a magyarság érzelmi politikájával szemben kénytelen volt a nemzet érdekében az állam hatalmi eszközeit is igénybe venni. Az erős egyéniségeket

letörte, elkedvetlenítette, vagy ha lehetett, pártjába vonta át, a gyöngéket pedig könnyű volt megalkuvásra bírnia, mert ahol megszűnik az érvek szenvedélytelen harca, az érzelmek és a hatalom összeütközésében a hatalom szokott erősebb lenni, ha nem is mindig maradandó sikerrel. Tisza politikája a nemzet és a király összhangját kereste a kiegyezés változatlan fenntartásával, hogy a nagyhatalmi állás politikai, katonai és gazdasági előnyeit biztosítsa a magyarság számára,¹ amiért valóban érdemes volt áldozatokat is hozni. Politikáját igazolta, a háború utáni szerencsétlen helyzetünkről nem is szólva, a koalíciós kormány eredménytelen kísérlete, de másfelől ezt megelőzőleg, 15 éves kormányzása alatt a kiegyezés megszilárdulása és az ország oly felvirágzása, melyhez hasonlót, ha voltak is árnyékfoltok, Apponyi elismerése szerint Mátyás király óta nem ért meg a nemzet.

De ha Tisza a politikai kérdésekben messzebbre is tekintett az ellenzéknél és annak oly tiszteletreméltó tagjánál is, mint Horánszky, a társadalmi bajok orvoslásánál, például a régi középnemesség elszegényedése, vagy a kisbirtokos parasztság eladósodása ügyeiben beérte a tüneti kezeléssel. Imádta ugyan a magyar fajt és önzetlenül, nagy anyagi áldozatokkal vitte a kormányt, de gyökeres segítség helyett a hivatalokban helyezte el a tönkrement középbirtokos elemet, melynek megmentésére Horánszkynek — mint azt Kemechey Jenő írja² — kész pénzügyi terve volt. Épp úgy már akkor nagyarányú konverzióval akart az eladósodott kisbirtokosok sorsán segíteni és az elsők egyike volt, aki a latifundiumok felosztását is szükségesnek látta.

Valóban végzetes volt nemzetünkre, hogy ez a két kitűnő, ritka valóságérzővel megáldott, önzetlen magyar államférfi, akik sokban kiegészítették egymást, nem tudott találkozni és együtt haladni a nagy nemzeti célok szolgálatában.

Körülbelül csaknem 10 éven át volt Horánszky³ Apponyi

¹ L. Apponyi Albert gr.: *Emlékirataim. Ötven év.* 1922. 124. l.

² *Bpesti Hírlap* tárcája 1902 ápr. 22.

³ Horánszky körültekintő, szívós, lelkes pártvezéri munkásságát szép szavakkal jellemzi Apponyi i. m. 139. l. és másutt is.

mellett főleg Szilágyi Dezsőnek kilépése óta a mérsékelt ellenzék, majd 1892 óta a nemzeti párt alelnöke, illetőleg vezérkari főnöke, majd ez utóbbi pártnak elnöke, pénzügyi kérdésekben vezérszónoka és debattere, aki Apponyi mellett, ha kellett, rögtönözve is képes volt felszólalni bárminő közgazdasági és közjogi kérdésben, a magánjogiokról nem is szólva, mindig tartalmasan, figyelmet keltően. Ellenfelei szívesen nevezték sötétlátónak, mint aki költségvetési beszédeiben óvni igyekezett mindig a kormányt és a nemzetet a jogosulatlan optimizmus veszedelmétől.

Az elkeresztelési rendelet (1890. febr. 26.) nyomán támadt ellentétek szükségessé tették az állam és egyház egymáshoz való viszonyának szabályozását. Jelentős lökést adott ehhez Apponyi 1892. május 27-i híres, nagy beszéde is.¹ Egy hónappal Kossuth halála előtt (márc. 20.), kinek temetésén a nemzeti párt nevében Horánszky mondotta a gyászbeszédet, 1894. február 19-én terjeszti elő Wekerle miniszterelnök az egyházpolitikai javaslatokat, melyek másfél éven át foglalkoztatták a parlamentet és az országot. E javaslatokkal szemben a parlament pártjai és a közvélemény is megoszlottak. Horánszky, bár nem kívánta e kényes kérdések megbolygatását, mert a felekezeti békét féltette, mégis azzal az enyhébb állásponttal, mely a párt erre hajló tagjainak lehetővé tette a javaslatok elfogadását, megőrizte a párt egységét.² A javaslatok megszavazása után teljes meggyőződéssel e törvények megváltoztatása ellen foglalt állást a király előtt és választókerületében egyaránt. E véleményét a király előtt Wekerle bukása után 1894. december 30-án fejtette ki. Kölcsönösen igen nagy hatást tettek egymásra. Ez alkalommal mondta a király többek közt Horánszkynek e szavakat: «Lássák be az urak, hogy önöknek, magyaroknak, a legfőbb érdeke a hadsereg egységének fenntartása.» Annak az óhajának is kifejezést adott a király, hogy a szabadelvű párt és a nemzeti párt fuziója teremtsen tisztább közéletet Magyarországon. Horánszky hajlandó is lett volna arra, hogy elő-

¹ L. Apponyi i. m. 201. l.

² L. erről Apponyi i. m. 211. l.

készítse a két párt fuzióját, azonban Apponyinak, akit a király a kabinetalakítással megbízni akart, a katonai kérdésekben elfoglalt s a király álláspontjával homlokegyenest ellenkező kívánságai miatt ez a szép terv a nemzet végzetes kárára kútba esett. Horánszky nehéz szívvel követte e kérdésben pártvezérét, a nemzeti párt legkiválóbb tagjainak (Károlyi Sándor gróf, Kovács Albert) és saját magának azzal a meggyőződésével, hogy a legszebb kínáló alkalmak egyikét szalasztották el.¹

Ilyen előzmények után nevezte ki a király 1895. január 15-én Bánffy Dezső bárót, aki szerencsés kilátások közt lépett kormányra. Az ezredévi ünnepek közeledtére Andrassy Gyula gróf kezdeményezésére Apponyi 1895. karácsonyi cikkében² beharangozza a pártközi békét, a treuga Dei-t. Bánffy Horánszkyhoz fordult, kinek közvetítésével és lakásán megállapodás jött létre a három államférfi közt, melynek lényege a választások biztosítása volt oly értelemben, hogy a ciklus végéig a választási törvényt a kormány a kuriai bírásokról szóló törvénnyel egészíti ki és felállítja a közigazgatási bíróságot.

Horánszky, akit Bánffy miniszteri tárcával is megkínált, a millenniumi ünnepek megállapítására szolgáló parlamenti munkában tevékeny részt vett s ő készítette az 1896 : VII. törvénycikket, melynek az Országház kupolacsarnokában márványba vésett, magasztos szövege a következő :

«A magyar állam 1896-ban ezeréves megalapításának és fennállásának ünnepét üli.

A törvényhozás ennek emléket a következőkben örökíti meg : 1. §. A magyar szent korona országainak törvényhozása vallásos áhitattal ad hálát az isteni gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megalapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcseséggel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta és az országot jó- és balsorsban

¹ A király elfogadta Apponyi teljes belpolitikai programját, de katonai követeléseivel élesen szembehelyezkedett. Horánszky kihallgatásából a király sokkal kedvezőbb benyomást merített. L. Apponyi i. m. 220. és köv. 1.

² L. erről Apponyi i. m. 233. 1.

segítve, annak lételet ezer éven át sok viszontagság között is fenntartotta. 2. §. Ezen ünnepélyes alkalommal az országgyűlés mindkét háza legmélyebb hódolattal járul Ó császári és apostoli kir. felsége I. Ferenc József elé, akinek dicsőséges uralkodása alatt az ország alkotmányos szabadsága és zavartalan fejlődése biztosítva van. Magyarország és társországainak apostoli királya viszont törhetetlen bizalmát nyilvánítja szeretett népének hűségében. Szilárd alapjai ezek annak az áldásos összhangnak, melynek ereje a jövő századok biztos haladásának is zálogát képezi. 3. §. A törvényhozás a kegyelet, hódolat és királyi hajlandóság eme nyilatkozataival a magyar állam ezeréves fennállásának emlékét örök időkre törvénybe iktatja. 4. §. E törvény 1896. június 8-án, mint Ó császári és apostoli királyi felsége dicsőséges megkoronáztatásának évforduló napján lép életbe; ugyanazon napon úgy az országgyűlés mindkét házának együttes ülésében felolvasandó, mint a magyar korona országainak minden községében közzéteendő és kőbe vésve, az országházban megörökítendő.»

A treuga Dei azonban nem sokáig tartott. A kuriai bíraskodásról szóló javaslatot Bánffy ugyan beterjesztette s a képviselőház le is tárgyalta, azonban a főrendiház elé oly későn juttatta már szeptemberben, hogy az törvényerőre az országgyűlésnek október 3-án bekövetkezett feloszlata napjára nem emelkedhetett. De Bánffy nemcsak ezt az ígérését nem váltotta be, hanem példátlanul kegyetlen választási hadjáratával az év őszén legázolta az ellenzéket, főleg a nemzeti pártot, melynek úgyszólván csak fele tért vissza a Házba (61-ből 34). Horánszky az első időben pártjával együtt félre állott. De azért az 1897. március 22-én politikai pályafutásának 25. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi lakoma ünnepélése volt az ő nemes elvhűségének, önzetlen hazaszeretetének.

Hodossy Imre üdvözlő szavaira kemény beszéddel felelt. Elmondta, mily nagyra becsüli azoknak a barátainak megemlékezését, akik az erkölcsi szigor mértékével mérik az ő 25 éves politikai pályafutását, melyre szorgalmat, hűséget, önzetlenséget, hazaszeretetet és lelkesedést hozott. Nem csüggedt azóta sem, habár illúziói szertefoszlottak. Huszonöt év az építésre kevés, rombolásra nagyon sok. Huszonöt év

előtt az önfeláldozás és hazaszeretet lángja fényesen lobogott. Ma e lángok elhalványultak, a haza oltárán folt esett. A küzdelem huszonöt év előtt nemes ideálok körül forgott, a klasszikus demokrácia jelszavával a nemzeti függetlenség felé, ám a nép jogait elvették, a népet kifosztották, társadalmi züllés látszik mindenfelé s a hatalom keresve-keresi az alapot, amelyen idegen célra mennél nagyobb összegeket akar fizetni. A nemzet sorsa fölött most nem a nemzet, hanem a minisztérium parancsára főispánok és főszolgabírók rendelkeznek. Megszűnt a humanizmus és igazság, vadság és erőszak, feneketlen önzés és embertelenség kelt ki és jutott a nyomán uralomra. A politikai és erkölcsi rendet kell visszaállítani, mert különben tönkremegy az alkotmány, szabadság, hazaszeretet, jólét. A parlament színvonalát a hatalom a komédia színvonalára akarja leszállítani. A nemzeti párt nem akar a komédia részese lenni, ezért hallgat. A quóta-tárgyalás máris kockajátéknak látszik, a nemzeti párt a kiegyezésnél megmutatja erejét, amikor nemcsak az ország külső, hanem belső ellenségeivel is felveszi a harcot. Hálás szívvel veszi — fejezi be szavait — élte munkásságának jutalmául e megemlékezést, amely az elkövetkezendő harcok idején neki erőssége lesz s ezt megszolgálni legszebb, becsületbeli kötelességéül tekinti.¹

A következő hónapokban megírta a quótáról szóló híres tanulmányát (*A quótakérdés*, Budapest, Kilián Frigyes, 1898., 84 l.), melyben a quótamegállapítás egyetlen természetes és törvényes alapjául azt a teljesítési képességet jelöli meg, mely a két állam erőviszonyainak megfelel (3. lap). Nagy felkészültséggel, a két állam jövedelmeinek kimutatásával, statisztikai táblázatokkal bizonyítja be, hogy a közösügyi kiadásokból Magyarország aránya nem lehet több, mint 30-31%, Ausztriáé pedig 69-69% (81. lap). Befejezi a külföldi pénzügytani professzoroktól (Schaeffle Stuttgartban, Brentano Münchenben, Scherling Koppenhágában) is nagy figyelemre méltatott tanulmányát azzal, hogy «Ausztria részéről quótamemelést kívánni méltatlanság és igazságtalanság. Magyarország részéről pedig quótát emelni erkölcsi önmegalázás

¹ *Budapesti Hirlap* 1897. márc. 23.

és az ország anyagi érdekein ejtett súlyos merénylet lenne» (84. lap).

Ezzel szemben az egyébként egymással harcban állott pártokból alakult osztrák quótabizottság egyértelműen előbb a népesség arányszáma alapján 42·6%-ban akarta megállapíttatni a magyar államra eső közösügyi terhet s utóbb az adójövedelmek figyelembe vételével is 38·8%-ot hozott javaslatba, míg a magyar quótabizottság a régi 31·4%-os arány mellett foglalt állást. Minthogy a két bizottság nem tudott egymás közt megegyezni, a király 1898-ra és 1899-re a régi quótakulcs fenntartása mellett döntött.

Egyidejűleg erősen közeledett a két ország közt fennállott vám- és kereskedelmi szerződések lejártának és az új szerződések megkötésének határnapja. A Reichsrat munkaképtelen lévén, miután a magyar alkotmányos felfogás szerint Magyarország csak az alkotmányos Ausztriával köthetett egyezményt, Bánffy a delegációk 1897 őszén tartott ülésein megállapodott Apponyival és Horánszkyval abban, hogy a vám- és kereskedelmi szövetségre s a bankügyre vonatkozó törvények 1898 végéig érvényben maradnak, feltéve, hogy az ezen határozatoknak és törvényeknek megfelelő jelenlegi állapotok és a viszonyosság Ausztriában szintén fenntartatnak. Ezt a megállapodást, miután az első provizóriumról benyújtott s a két Ház által elfogadott törvényjavaslat — nem lévén kilátás, hogy Ausztriában hasonló törvény alkotmányosan létrejöhessen — tárgyalanná vált, 1897. dec. 6-án terjesztette Bánffy a képviselőház elé. A javaslat 3. §-ának harmadik bekezdése szerint «utasíttatik a kormány, hogy arra az esetre, ha az ezen törvényben említett egyezményekre vonatkozó javaslatok legkésőbb 1898. május 1-ig a monarchia két állama törvényhozásai elé nem terjesztethetnének, a jegybankügynek, nemkülönben a jelen törvény 1. §-ában ideiglenesen szabályozott többi kérdésnek, az utóbbiakra nézve az 1867: XII. tc. 68. §-ában az országnak fenntartott önálló törvényes intézkedési joga alapján leendő állandó szabályozása iránt javaslatokat terjesszen elő, még pedig oly időben, hogy ez a szabályozás még 1898. december 31-e előtt törvényerőre emelhető legyen». Ez az 1898: I. tc., melynek

tárgyalása során, 1897. dec. 30-án, Horánszky, a kormányt tevén felelőssé a helyzetért, az ország közgazdasági érdekeire való tekintettel hosszabb beszédében a javaslat mellett emelt szót. (1896—1901. országgy. képviselőházának naplója. XI. köt. 250. l.)

Miután az osztrák parlamentet a Badenit felváltó Gautsch- és Thun-Hohenstein-kormány sem tudta munkaképesé tenni, a magyar kormány az év nyarán a vámügy kérdésében nagy tanácskozást hívott össze, mely a külön magyar vámterület létesítését az ország mezőgazdaságára károsnak jelentette ki, de a külföldi államokkal kötött, nagyjából 1903-ig érvényes vámszerződések miatt is szinte lehetlenné vált volna ez az egyoldalú intézkedés. Másfelől a két kormány a kiegyezés ügyében augusztus hó folyamán a közös miniszterek jelenlétében tanácskozásra ült össze Ischlben, majd Bécsben és Budapesten. Végre 24-én abban állapodott meg a két kormány, hogy ha 1903 végéig nem jönne létre megegyezés a két állam között a vám- és kereskedelmi ügyekben, az esetben fenntartatik a magyar törvényhozás újabb elhatározásáig a tényleges és csak a viszonyosságon alapuló gazdasági közösség. Az «ischli klauzula» néven ismert eme titkos megállapodás megfelelt ugyan az ország gazdasági érdekeinek, ellenben szembe helyezkedett az 1898 : I. tc. rendelkezéseivel.¹

Ez év (1898) szeptember 6-án Kossuth Ferenc interpellációjára, hogy ha a Reichsrat határozatképtelen lenne, mily elvek szerint tesz a kormány az 1898 : I. tc. 3. §-ának eleget, Bánffy azt feleli, hogy az osztrák birodalmi tanács szeptember 26-ra össze van hívva, tehát az idézett törvényben megállapított intézkedés szüksége nem állott elő.

Az ischli klauzula ugyan nem maradt titokban, azonban Erzsébet királyné erőszakos halála, melyet Szilágyi Dezső elnök a Ház szeptember 11-én, vasárnap, tartott gyászülésén jelentett be, a vele járó országos gyásszal és az ellenzék megfontolása, hogy ha elsieti a dolgot, erre Bánffy az országgyűlés felosztatásával fog válaszolni, egyelőre óvatosságot paran-

¹ L. erről Apponyi i. m. 244. l.

csolt. Szeptember 30-án Horánszky megindítja a harcot, a legkíméletlenebb parlamenti harcok egyikét, Bánffy megbuktatására. A kiegyezési tárgyalásokról szóló hírlapi cikkekből azt következteti, hogy a két kormány közt megállapodás nem jött létre, vagyis a kormány megszegte az 1898 : I. tc. rendelkezését, hogy ha a megegyezés nem jön létre, a magyar kormány már május havában köteles előterjesztéseit megtenni. «Vagy van megegyezés feltétlenül, vagy nincs. Ha van feltétlenül, akkor az osztrák kormány előterjesztése nem tartalmaz valóságot. Ha pedig a megegyezés feltételhez van kötve, akkor már ma meg van szegve az 1898 : I. tc. rendelkezése». (1896—1901. országgy. képviselőházának naplója, XVII. köt. 124. l.)

Október 8-án még tovább menve, kijelenti, hogy «mindaddig, míg a kormány a kiegyezésre vonatkozólag fennforgó összes intencióit, összes felfogásait a Ház előtt minden eshetőséggel szemben fel nem tárja, addig mi semmiféle napirendhez hozzájárulni nem fogunk» (u. o. 141. l.).

A Lukács László pénzügyminiszter által október 14-én 1899 négy első hónapjára szóló indemnitási javaslat napirendre tűzése ellen október 20-án hosszú, heves beszédet mond, ismét csak a kormánynak a kiegyezés kérdésében tanúsított magatartása miatt. Ekkor már világos, hogy a késhegyig menő, egyelőre beszédes obstrukciónak ő (Horánszky) a lelke. Mikor november 11-én Tisza István az ellenzékét a parlamentarizmus veszedelembé döntésével vádolja meg, azzal a kérdéssel válaszol, hogy hát parlamentarizmus-e az, ami pénzen vásároltatott össze. Mikor pedig 21-én a Hentzi-szobor kérdésében Fejérváry Géza br., honvédelmi miniszter Hentzi katonai becsületét védelmezve, az ellenzék viharos közbeszólásainak özönében azt kiáltotta a nemzeti párt felé, hogy «ne adjanak előadást a becsület dolgában éppen a becsületesrontó és bojkottirozó párt részéről», az ellenzék Horánszky vezetésével követelte a miniszter rendretasítását. Valahányszor Fejérváry szólni kívánt, mindannyiszor felugrott Horánszky, a házszabályokhoz kérve szót. Így ment ez csaknem éjfélig. Másnap Szilágyi elnök tapintatos nyilatkozatára és Fejérváry szavaira, melyekben teg-

napi kijelentését ki nem mondottnak kérte tekinteni. a kínos ügy elsimult.

Mikor az ellenzék 89 tagjának aláírásával ellátott és a királyhoz intézett feliratát november 25-én Hodossy Imre, a nemzeti párt egyik kiváló tagja a Ház elé terjesztette, mely a kormányt a «végrehajtó hatalommal űzött rendszeres visszaélés»-sel vádolta és arra kérte az uralkodót, hogy állítsa helyre alkotmányunk biztonságát és szentségét az ezt veszélyeztető tanácsosainak elbocsátásával és «oly férfiak kinevezésével, akik a korona és a nemzet szent és sérthetetlen jogait egyaránt tisztelik és megóvják», a szabadelvű párt Tisza Kálmán indítványára december 6-án határozatot fogadott el, melyben — miután a válságos helyzet felidézésében a kisebbség a hibás — a párttagok aláírásával, tehát a Ház valóságos többségével felhatalmazza a kormányt az államháztartás érdekében szükséges teendők megtételére és a képviselőház minden tagjának figyelmét felhívja az ex-lex állapot veszélyes voltára. A szabadelvű pártnak, pártkérdéssé tétetvén a javaslat megszavazása, 234 tagja elfogadta a határozatot ; 32-en azonban, köztük Szilágyi Dezső elnök s a két alelnök és több kiválóság nem írták alá, sőt Szilágyi és az alelnökök állásukról is lemondtak, mire Madarász József korelnök foglalta el az elnöki széket.

Ilyen előzmények után mondja el Horánszky december 23-án 30 hasábot betöltő, drámai fordulatokban gazdag beszédét, melyben végigment a szabadelvű párt egész kormányzati tevékenységén, majd ismertette az Apponyinak 1895. karácsonyi cikke után az ő lakásán hármuk közt létrejött megegyezést, melyet Bánffy megszegett, amikor a kuriai bíraskodásról szóló törvényjavaslat törvényerőre emelkedése előtt feloszlatta az országgyűlést és az erőszak minden eszközével kiirtani igyekezett az 1896. évi választásokon az ellenzéket. Majd szó szerint ezeket mondta : «Miután nekünk a garanciát nem a politika nyújtotta, mert hiszen a politikában — fájdalom — ma már különbséget teszünk a magán- és politikai tisztesség között, hanem nyújtotta az egyén, akinek a szavában hittünk, én meg vagyok győződve, hogy nincs az országnak olyan kaszinója, vagy olyan olvasóköre,

amely ilyen eljárást a maga kebelében megtúrne». Ezután ismertette a kormány magatartását az 1898: I. t.-cikkkel szemben. A továbbiakban Tisza Kálmán javaslatát gondatlanságnak vagy bűnös könnyelműségnek nyilvánítja, mert végelemzésben az uralkodó abszolútizmusához szolgálat alapot és előzményt. Elismeri a többség uralmát, de csak a törvények keretein belül és akkor, ha a kisebbség ellen nem vesz igénybe semmi törvénytelen és hatalmi eszközt. Végül a béke feltételeit jelöli meg, ha «úgy személyi, mint intézményre vonatkozó biztosítékok nyújthatnak arra, hogy megszűnjék ez a rendszer»... «Mi meg akarjuk szüntetni a rémuralmat, ki akarjuk irtani a korrupciót» (u. o. XIX. köt. 285. és köv. l.).

Bánffy aznap Bécsben lévén, hazatérve, sértő levélben válaszolt Horánszkynek, melyet a *Magyar Ujság* karácsonyi számában tett közzé. A sértő rész így szól: «Nagyságod a képviselőház tegnapi ülésében... miniszterelnöki működésem kritikáját hazug alapon és igazolatlan, szándékosan félrevezető cézzel az én egyéni integritásom jogosulatlan megbélyegzésére fektette. Tudomására hozom ennél fogva, hogy ez eljárása sem jogos, sem tisztességes, sem férfias nem volt. Nem volt jogos, mert a közöttünk fennforgott magánérintkezést egyoldalú, önkényes kiszínezésre használta fel. Nem volt tisztességes, mert a köztünk lefolytatott tanácskozásokat nem minden részletükben úgy adta elő, amint azok történtek. Az ezekhez fűzött kritika pedig nem volt férfias sem, mert előre megfontolt, ravasz fondorlatok kieszelésével űzött sértegetésre... csakis a magát megtorlástól mentesnek képzelő, gyáva ember lehet képes». Mellőzve itt a lovagias ügy bonyodalmaikat, január 4-én pisztolypárbajt vívtak, kétszeri golyóváltással. Sebesülés nem történt s a felek utóbb sem békültek ki.

1899. január 1-én beállott az ex-lex, majd a képviselőház ülésein kezdetét vette a technikai obstrukció, a jegyzőkönyvek egyes szavai fölött megújuló névszerinti szavazásokkal. Közben az ellenzéki pártok bizalmi emberei tanácskozásokat kezdtek a többséggel. Heteken át folytak e tárgyalások, mikor Horánszky döntő lépésre szánta magát. Hogy

a tanácskozásokat siettesse és Bánffy bukását biztosítsa, régi barátjához, Kállay Béni volt orsz. képviselőhöz, akkor közös pénzügyminiszterhez fordult, mire nézve a következő két bizonyítékot közöljük :

I. 1899. február 7-i kelettel Bécsből Kállay Béni a következő sürgönyt küldte Horánszkynek :

«Kein Hinderniss. Dein alter Freund».

A sürgöny hátlapján Horánszky következő följegyzése :

«Kállay sürgönye, hogy felmehetek bizalmas tanácskozásra. Ekkor influenzába estem és levelezés folytán később mentem fel.

Ez a felmenetel 14-én délután történt. — Még éjjel vissza is jöttem.

Ekkor mentek fel Bánffy, Fejérváry és Lukács a pozsonyi vonalon. Én Kállaynak feltártam az egész helyzetet. Ő másnap az uralkodóhoz ment és akkor lett Bánffy lemondásának szüksége megállapítva.

Eddig tintával, a következő sorok ceruzával.

«Az ischli klauzula (önálló vámterület feladása) tudomásomra jutott augusztus végén, nem az eredeti alakban, hanem csak annyi, hogy nemesak az I. provisorium kikötéseit, de az önálló vámterületet is 1867 : XII. 58—68. feladta.

Ez sohasem bukott volna el, ha mi bele nem megyünk a felvilágosítás adásának követelésébe.

Így indult szeptemberben a parlamenti tanácskozás.

Iszonyú csalást követett el velünk szemben

a) Ischli klausula,

b) I. provisorium pactuma».

II. Kállay levele :

«Bécs, 1899. április 5.

Édes barátom!

Megkaptam szíves soraidat Lussin-piccolóból. Nem tudván, meddig maradsz ott, feleletemmel várni óhajtottam mindaddig, amíg hazatérsz. A lapokból olvastam, hogy már ismét Budapesten vagy, s így most írhatok neked.

Föltevéseidben nem csalódtál, és veled szemben nem is tagadom (másnak pedig ezt nem szükség tudnia), hogy

igenis nagy részem volt a bekövetkezett átalakulásban, talán nagyobb, mint ezt bárki is sejthetné. De minderről bővebben, ha majd ismét találkozni fogunk.

Most még csak azt szeretném megemlíteni, hogy mily véghetetlenül jól esett nekem az elismerés, éppen a te részedről. Éspedig azért, mert tudom, hogy téged a közügyek megítélésében sem barátság, sem egyéb ok nem befolyásolhat, hanem kizárólag csak a haza érdeke vezérel. Ezt tudván és bírván a te elismerésedet, megnyughatok abban, hogy jól és helyesen cselekedtem.

Ami pedig a leveled végén kifejezett baráti jóindulatodat irányomban illeti, engedd meg, hogy azt hasonló bensőség-gel viszonzhassam a magam részéről a te irányodban.

Isten veled, a legszívesebb üdvözléssel

régi igaz barátod

Kállay Béni.

Horánszky följegyzése a levél utolsó lapján :

«Ez a levél válasz az én köszönő levelemre, melyet Kállayhoz Lussin-piccolóból írtam. Kállaynál voltam fent titokban egy éjjel és arra kértem, hogy az uralkodónál ejtse módját megértetni, hogy ha nem Széll lesz a miniszterelnök, akkor nem lesz béke. Ellenkező esetben egy óra alatt létre jön. Ő meg is tette, mert audientiára jelentkezett, mielőtt Széll és Bánffy fogadtatott. Én holt-beteg voltam, délután indultam és reggelre már hon voltam. Werner (Gyula képviselő) látott az úton. Másnap Sz(éll) megbízott».

Kívül a borítékon

Ajánlva adatott fel
Bécsben.

Nagyságos *Horánszky Nándor*,
országgy. képviselő úrnak
Budapest, VIII., Zerge-utca 14.

Kállaynak ez a máig bizalmas titokként őrzött közbenjárása¹ a királynál rövidesen meghozta Bánffy elejtését és Széll Kálmán miniszterelnöki kinevezését, ki közéleti pályája kezdetétől jó baráti viszonyt tartott fenn Horánszkyval. Február 26-án keltek a kormányváltásról szóló királyi

¹ Röviden megemlíti Apponyi is i. m. 250. l.

kéziratok és március 1-én már bemutatkozott Széll a Ház előtt azzal a programmal, melyet előzően részletesen megtárgyalt Horánszkyval.¹ Nagyszabású beszéde után Horánszky hangsúlyozza, hogy az elvi áldozatok nélkül létrejött béke, abban a szellemben ápolva, amely létrehozta, nemcsak a törvényhozásnak, hanem az országnak békéjét is jelenti.

Március 2-án tartotta a nemzeti párt utolsó ülését az egész országból összesereglett híveinek jelenlétében. Hosszú történeti bevezetés után, melyben beszámol a párt küzdelmeiről, megállapítja Horánszky, hogy a Széll-kormány és a nemzeti párt politikája között sem tárgyi, sem személyi ellentét nem forog fenn, miért is a párt nemcsak jogosítva, hanem kötelezve is van arra, hogy az országnak további szolgálatait tegyen a kormánypolitika megvalósításának elősegítésével. Ezt pedig csak akkor teheti meg, ha e politika támogatóinak sorába lép. Végül határozati javaslatot terjeszt elő, hogy a párt képviselői lépjenek be minden fenntartás nélkül a szabadelvű pártba. A javaslatot majd minden tag elfogadta s táviratban jelentette csatlakozását az édesatyja temetésén levő Apponyi Albert gróf is.² Március 4-én levélben jelezték a tagok belépésüket a szabadelvű pártba, ahol az ugyanakkor érkezett gróf Tisza István és Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter fogadták a legnagyobb udvariassággal és melegséggel Horánszkyt, kinek, egyszersmind elnökének tiszteletére a Józsefvárosi Kör aznap este fényes bankettet rendezett, mely után a küzdelmes és kockázatos harcok és a béke hőse Lussin-piccolóban töltött néhány hetet.

III.

Visszatérve a fővárosba, szerényen és a régi kötelességtudással végezte képviselői munkásságát. Ennek bizonyága 1899. december 15-én a quóta kérdésében elmondott beszéde, mely elől, ha akarta volna, nem lett volna nehéz korábban elfoglalt álláspontja miatt kitérnie. Ő azonban nem csekély önmegtagadással vállalta a nehéz szerepet s igen ügyes

¹ Apponyi i. m. 250. l.

² U. o. 251. l. A kiválóbb tagok közül egyedül Beöthy Ákos nem lépett be.

indokolással elfogadta a quóta 3%-os fölemelését, mint amelynél kisebbet létrehozni és megállapítani senki sem lehetett képes (u. o. XXV. köt. 224. l.).

1901-ben a budapesti tudományegyetem államtudományi díszdoktorrá választotta. A diplomát Concha Győző. azévi dékán, a politika nagynevű tanára nyújtotta át neki.

A választások előtt volt utoljára kerülete székhelyén: Szepsiben; ahol feltűnést keltő beszédében hangoztatta a latifundiumok parcellázásának szükségét.

Az 1901. évi általános választások után legbizalmasabb családi körben tett kijelentése szerint azt remélte, hogy őt fogják a Ház elnökévé választani. Mikor azonban Apponyi került az elnöki székbe, keserűség nélkül vette a dolgot tudomásul. Nem kért s nem várt magának semmit és így meglepetésszerűen érte az Adria hajózási Rt. államsegélyével kapcsolatban, három évi miniszterségének leteltével távozott Hegedüs Sándor helyébe kereskedelmi miniszterül történt kineveztetése 1902. március 5-én. Ez a meglepetésszerűség, mellyel Széll Kálmán ezt az ügyet intézte és nem maga a kineveztetés adott okot br. Fejérváry Géza honvédelmi miniszternek, hogy e miatt a királynak bejelentse lemondását. Az ügyet azonban Ferenc József bölcsen és simán rendbe hozta.¹

Miniszteri beköszöntője méltó volt hozzá. Nem ígért semmit, mert ezt nem tette soha, csak azt az egyet, hogy lelkiismeretesen fog dolgozni. Dolgozott is szakadatlanul, hogy megismerhesse tárcájának ügyeit, melyekkel részletesen előbb nem foglalkozott. Fáradhatatlan munka és nagy tervek közt hült meg az április 11-i nemzeti ünnepen a Mátyás-templomban tartott istentiszteleten. Másnap lázas állapotban dolgozott a minisztériumban este 8-ig. Harmadnap is, bár vasárnap volt, hasonlóképpen járt el. Este 8 órakor Széll Kálmánhoz ment, akivel letárgyalta az Ausztriával kötendő gazdasági kiegyezés egész anyagát. Hétfőn otthon maradt, de már

¹ «Horánszky személye Ő Felségénél nem ütközött nehézségbe: a Bánffy miniszterelnökségét megelőző krízis alatt a király őt is hosszú magánkihallgatáson fogadta volt és rendkívül kedvező benyomást nyert egyéniségéről... fölismerete benne a gyakorlati alkotársra termett embert». Apponyi i. m. II. köt. 50. l.

későn. Föllépett a tüdőgyulladás. Hősiesen, egyetlen panaszoszó nélkül tűrte szenvedéseit. Utolsó óráiban is a rá váró rengeteg munkáról, az ország dolgairól beszélt. Minden nap föl akart kelni. Úgy kellett gyöngéd erőszakkal ágyba kényszeríteni. Szervezete még napokig küzdött a kórral, mígnem 19-én este kilehelte nemes lelkét.

Halála mélyen megrendítette a királyt, az országgyűlés tagjait és az országot. A képviselőház április 21-i ülését kizárólag az ő emlékének szentelte. Apponyi az elnöki székéből magasztalta szeplőtlen jellemét, abszolút önzetlenségét, kérelhetetlen kötelességérzetét, puritán egyszerűségét, az igazi jó polgárt.¹ Széll Kálmán miniszterelnök szerint «elvesztettük a legnemesebbek, a legigazabbak és a legerősebbek egyikét. Úgy érzem, mintha a magyar közélet összhangjának és tartalmának egy részét vinné sírba az elhunyt . . . Egész ember volt minden ízében . . . Akinek egyedüli dicsősége a munka volt; lelkének, életének, nagy tettejének, tudásának, fényes tehetségének minden erejét önzetlen és példátlan önfeláldozó munkával a hazának és egyedül a hazának szentelte».

A képviselők pártkülönbség nélkül a képviselőházban gyülekeztek és gyalog, testületileg vonultak át aznap a kereskedelmi minisztérium palotájába, ahol a temetési szertartás a király képviselőjének, az egész magyar kormánynak, Koerber osztrák miniszterelnöknek és Call osztrák kereskedelmi miniszternek s a két Ház tagjainak jelenlétében végbement. A gyászszertartást az elhunyt barátja: Samassa József egri érsek végezte, mely után Berzeviczy Albert mondott megindítóan szép búcsúztatót «egy királyával együtt gyászoló ország» nevében. «Munkálkodni, tanulni, küzdeni egy emberöltőn át a komoly, férfiúi akarat erélyével és kitartásával, a szigorú becsületérvés tisztaságával, a haza iránti kötelesség- és hivatásérzet lelkesedésével . . . s mikor

¹ Emlékirataiban is a legnagyobb melegséggel szól róla: «Horánszky Nándor emléke változatlan kegyelettel él tovább lelkemben, aminthogy arcképe díszíti szobám egyik falát; reá tényleg nagy feladatok vártak az alkotás terén, joga volt arra (t. i. a miniszterségre) törekedni, mihelyt tisztességgel tehette és nemzeti szerencsétlenségnek, főleg pedig a Széll-féle vállalkozás fátumának tekintem kevéssel utóbb bekövetkezett halálát». I. m. II. köt. 34. l.

végre egy hosszú, munkás, semmi részben sem egészen meddő pálya után sikerült elérned az emelkedés legmagasabb fokát, melyre a korona és a nemzet egyező bizalma helyezett, mikor sikerült barátaiddá tenned ellenfeleidet, a küzdelem fegyverét a gyakorlati alkotás eszközeivel cserélni fel, akkor ennek az elért célnak magaslatáról . . . lesujtatni egy eltévedt villámcsapástól : ez oly sorsvégzet, mely megdöbbeneti, megindítja még azt is, ki távolról volt csak szemlélője pályádnak, keserű jajszót fakaszt azoknak ajkán, akik a barát, a pályatárs rokonérezelmével csatlakoztak hozzád . . . Egy életnek, amely egészen a hazának volt szentelve, értékét nem csökkentheti az, ha feladata befejezetlen marad ; a pályába, amelyet befutottál, a munkába, amelyet elvégeztél, belefektetted gazdag tudásod, nemes és tiszta lelked egész kincsét s ezért a haza elismerése megillet téged».

Szép és meleg a királynak Horánszky Lajoshoz intézett részvétlívirata és mélyen megható Tisza István alábbi részvétlevele ugyancsak Horánszky Lajoshoz :

«Geszt, 1902. április 22.

Kedves barátom!

Nem tudom kifejezni, minő megrendítő hatást gyakorolt reám a borzasztó csapás híre, mely benneteket látogatott meg.

Valóban tragikus végzet ragadta el boldogult édesatyádat éppen most a cselekvés teréről ; távozása pótolhatlan veszteség a közügyre nézve s fájdalmatokból részt kérnek mindazok, kik őt ismerni szerencsések voltak.

Mi hosszú éveken át álltunk mint ellenfelek egymással szemben. Jól esik most elgondolnom, hogy sokszor heves harcaink közepette is, soha egy szót nem ejtettem ki vele szemben, mi vétett volna azon tisztelet ellen, melyet barát és ellenféltől megkövetelhetett. Mióta pedig közelebb hozott a sors bennünket egymáshoz, a közelebbi érintkezés és együttes munka minden alkalma erősebbé fűzte a rokonszenv és bizalom szálaikat közöttünk.

Igaz, jóakaró barátomnak mutatta magát minden alkalmal s most oly váratlanul s oly korán megnyílt sírja mellett állva, mély meghatottsággal sorolom a vesztesek közé magamat is.

Lelkem mélyéből osztom bánatokat s jó atyád emlékét igaz kegyelettel fogom megőrizni.

Tolmácsold, kérlek, részvétemet a gyászoló család többi tagjai előtt is; a jó Istentől kér erőt, megnyugvást és idővel enyhülést és vigasztalódást számotokra

igaz híved

Tisza István».

De gyönyörű, emelkedett hangú cikkeiben gyászolta őt az egész magyar sajtó, a legnagyobb osztrák és német lapok és az egész főváros, mely id. Andrassy Gyula gr., Baross Gábor és Kossuth Lajos temetése óta egy ízben sem mutatott hasonló arányú részvétet.

Nem volna teljes a róla adott kép, ha nem említenők fel családi életének szépségét, mely méltóan egészítette ki önzetlen, tiszta politikai pályafutását. Gyermekeihez szigorú, de áldozatos volt. Az életre nevelte őket és két kisebbik fiát a szabadkereseti pályára. Így lehetővé tette, hogy Lajos fia 7 éven át folytasson a külföldön közgazdasági tanulmányokat. Nagyon szerette unokáit is, akikkel szívesen eljátszadzott dolgozó szobája szőnyegén.

Középtermetű volt. Arcát finoman hajlott orra, élénk, mélytűzű, barna szeme, gondosan ápolt, szép, magyaros bajusza és nyírott körszakála tette jellegzetessé.

Egész megjelenése és közéleti szereplése azokra a régi magyar urakra emlékeztetett, akik az idegen uralom századai alatt kifejlődött lelkeségükkel, ha nem is tévedések nélkül, de mindig tudásuk legjavával és áldozatra készen, önzetlenül szolgálták és fenntartották a hazát. Egyedül a nemzet érdekeit nézte. Más tekintélyt nem ismert. Ezért volt egyike a képviselőház legszívesebben hallgatott szónokainak. Egy-egy nagyobb beszéde eseménye volt a politikai életnek. Ha az Apponyi fényes retorikájú beszédeinek zajosabb volt is a külső sikere, a Horánszky száraz, az értelemhez szóló felszólalásainak hatása maradandóbb nyomokat hagyott. A tárgyilagos érvek embere volt, de — ha kellett — mint azt Bánffyval szemben megmutatta, vállalta a legsúlyosabb egyéni

kockázatot jelentő személyes harcot is. Az államférfiaknak ahhoz a fajtájához tartozott, akik, mint a nemzet eleven lelkiismerete, a kormányok működésének szigorú, de nem meddő kritikájával, példaadásukkal és termékeny eszmék hirdetésével viszik előbbre az ország sorsát.

Nagy urakkal, dúsgazdag mágnásokkal, főpapokkal élt meghitt barátságban, de erkölcsi felfogásának érinthetlen magassága, rendezett anyagi helyzete, mellyel — bár ő kezelte a pártkasszát — választási költségeit mindig a magáéból fedezte, nemesen egyszerű, de önérzetes fellépése megóvták a látszatától is annak, hogy bárkivel szemben is alárendelt viszonyba kerüljön.

Legnagyobb bizonyára jellemében volt. Szerette hazáját, a függetlenséget és az igazságot. Nem kereste sem a király kegyét, sem a népszerűséget. Többször háritotta el magától a felajánlott miniszteri tárcát, mert cserébe elveiből kellett volna engednie. Az első miniszter volt Magyarországon a kiegyezés óta, aki egyetlen királyi kitüntetés nélkül húnyt el. És nem lépett fel Esztergomban, mikor úgy érezte, hogy állásfoglalása az egyházpolitikában egyes választóinak vallásos meggyőződését érintené. De amikor elveivel összhangban foglalhatott a kabinetben helyet, a bizalmat a haza fokozott szolgálatával igyekezett viszonzni. Nem hízelt a népek sem s munkásságában sohasem a nép hangulata vagy felszított szenvedélye irányította, hanem a nép szeretete és igazi érdeke. Eszménye a klasszikus demokrácia volt s ez az eszmény vezette pályafutásán, az ellenzéki és kormánypárti oldalon egyaránt. Tragikus sors jutott osztályrészéül. Akkor dőlt ki, mikor megkezdte miniszteri munkásságát. Így hát alkotásokra nem volt ideje s államférfiúi alakja befejezetlen maradt. Bár az alkotások koronája hiányzik is így alakjáról, pályafutása csonkaságában is harmónikus egész. Nemzetünk vesztesége korai halála.

Közéleti szereplésének tisztasága, önzetlensége és kötelességtudása méltóvá teszi arra, hogy nevét a történelem a múlt század végének legjobb magyarjai közt őrizze.

KÖLTÉMÉNYEK.

Bárd Miklós hátrahagyott költeményeiből.

Bárd Miklós költői hagyatékában maradt néhány fiatalkori vers, s egynéhány a későbbi időkből, amelyeket nem adott közre.

Az itt közölt első költemény fiatalkori, abból az időből, mikor a későbbi tábornok a káplár-csillagot varrta fel gallérjára. Szeme akkor is egy más csillagra nézett, a költészetre. Ezt az eszményét magasztalja a második költemény. A harmadikkal *Vezeklés* c. verses egényét ajánlja feleségének.

Csillaghullás.

Csillaghullás volt, sűrű csillaghullás,
Bár földi nagyság egy se halt bele,
De úgy fordult, hogy két kis cérna csillag
Kék atillámra fölbiggyeszkede.
Hullott aznap a csillag özönével,
Hozta a rangot, méltóságokat,
«Magas nap» volt, és — nékem is meghozta
Rég kiérdemelt káplárságomat.

Királyi névnap, — az ágyúk dörögnek,
Az ezred egy gombig plén-parád,
Kis biztatás és elhiszem, hogy nékem
Rendezték e nagy ceremoniát.
Nekem harsognak diadalt a kürtök,
Engem köszönt az ágyúdörrenés,
Víg dáridóval szállt alá az este,
Nagy ünnep volt — csillagkeresztelés.

S hogy vége volt a víg keresztelőnek,
 Csillagos éjjel ballagék haza.
 Feledve mindent, elbűvölt mint régen
 A tiszta fényes nyári éjszaka.
 És lelkem újra szárnyat bontva szállna
 A magasba, de törve hulla le,
 Ne is tekints rám égnek tiszta lánya,
 Leszálltam én a föld porába, — le.

Az égnek legszebb csillagát szerettem,
 Tekintetem most fel hozzá ragad :
 Te égi láng, óh rejtsd el én előttem
 Tündöklő fényes tiszta arcodat.
 Félek, a lelkem újra elbűvölnéd,
 S én hadd feledjek, — sorsom mást hozott,
 Ne lássalak, hogy ragyogónak lássam
 A fényeskedő cérna csillagot.

(Hajduböszörmény, 1879.)

Bár fényes álmom . . .

Bár fényes álmom végképp semmivé lett,
 Kicsinyes sors! Már megbékülve véled
 Tekintek én az égre.
 Érzem, szívemnek nem lehet panasza,
 Volt dús aranya, volt virágos tavasza
 S egy nagy gyönyörűsége.

Ó, szerelem, te én gyönyörűségem,
 Te diadalmas annyi szenvedésen,
 Te egy igaz valóság!
 Fogyó időm borútlan, tiszta napja,
 Ó, maradj még fenn, ne siess nyugatra,
 Itt nyílnak még a rózsák.

Ragyogj alá ez őszülő világra!
 Hol a dicsőség? mely pazar sugárral

Ily gyönyörűn befesse
 Bíborral hajnalát, fényözönnel napját
 S majd rózsaszínre csendes alkonyatját,
 Mielőtt jó az este?

(Turjaremete, 1897.)

Kész.

Az álomrózsák immár kialudtak,
 Virágregényem! Szirmaid fakulnak,
 Illatod, fényed, zengésed kihál.
 Amíg kiröppen a titkos kohóbul,
 Amíg szikrázva, izzva megvalósul,
 Amíg le nem húl, addig szép a dal.

Ez megszületett. — Zsókom! te kívántad,
 Fogadd el hát e rég világravártat.
 Nem díszporonty, de egy varázsa nagy :
 A mi porontyunk, nincsen néki mása,
 Kedves nekem az üde mosolygása,
 Kedves nekem mind, ami benn Te vagy.

(Turjaremete, 1918.)

SZEMLE.

Emlékezzünk régiekről...

Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1938. február 6-án tartott ünnepi közülésén.

A magyarság európai történetének útja elején egy hatalmas kolosszus áll, emberfölötti méretű kőszobor, innenső lejtőjén azon szellemi vízvázalótnak, hol a mondától elválik a történelem. Szent István alakja ez. Kilenyszáz évvel ezelőtt szállott sírjába, s hogy félszázad múltán megnyitnák koporsóját, csodát hirdettek felőle: teste épségben találtaték, balzsamban förödve. Azóta is épen maradt történelmi alakja, életben vannak országalkotó tettei.

Népét a nyugati kereszténység s a keresztény művelődés útjára vezette, mégis meg tudta védeni országának függetlenségét a hatalmas nyugati szomszédtól. Ez a megtérés állandó alapja fönmaradásunknak; az a harc: folyvást ismétlődő küzdelem történetünk során. Az iskola egy lélekzetvételre tanítja, hogy Rómába küldött koronáért és hogy elismertette főhatalmát a törzsekkel. Királyság alapítását, népnek nemzetté szervezését jelenti ez, tömondatokban. Mindezt tudjuk, tudjuk gondolkodás nélkül. Kinek jut vajjon eszébe elképzelni, hogy a népvándorlás hullámán újon jött barbár törzs fiatal vezére miképpen bírt tájékozódni a nyugati eszmék felől s mint ért el gondolata Rómáig, a népek közösségének akkor egyházi és világi főhatalmat bíró székhelyéig, abban a korban, mikor a hír is gyalog járt s a távolságot csupán lóláb és szekérkerék próbálta meg rövidíteni. Történelmi könyvekben mindössze egy mondat, hogy követséget küldött Rómába a koronáért. Minő utazás lehetett az, az úttalan országon, Bakonyon, Karszton át, s minő viszontagságok közt érhetett ide a szent korona, melynek csodálatos fénye arra van hivatva, hogy évezredekben át sugározzék, s a kereszt rajta minden megpróbáltatásban a feltámadást, az örökkévalóságot jelentse.

S mekkora erő kellett hozzá: rávetni uralmát száguldozó nomád törzsekre, elragadni a törzsfők hatalmát, téríteni szilaj pogány népet, kioltani erdők mélyén a bálványok tüzét, letelepülést hirdetni, munkát és szelidséget, s tizedet szedni az új papok javára.

A térítőnek az Írás igéje szerint valónak kellett lenni : «Ne gondoltok, hogy azért jöttem, hogy békességet bocsássak a földre, . . . hanem, hogy fegyvert.» (Máté, 10. 34) István király sem lehetett mindig az a kegyes fejedelem, aki az apostoli keresztet tartja magasra kezében, amint e terem fresco-képéről alátekint, — de a kegyetlen századok tetteit a magok törvénye és szokása szerint kell megítélni. Ami múlandó volt, elmúlt az idővel ; a lélek és a szellem megmaradt.

Két erő van a világon, két hatalom : a kard és a szellem ; a kettő közül a szellem az erősebb. — Ezt Napoleon mondta. A magyar kard is kicsorbult néha, s a harci diadalmú századok háttéréből két alak válik ki legelőbben, legfényesebben, két nemzeti király : István, aki megnyitotta az utat a keresztény hithez és erkölshöz s ezzel a középkor egyházi műveltségéhez, — és Mátyás, aki a renaissance világi műveltsége előtt tárta ki az ország kapuját.

Szent István művelődésünknek is megalapítója.

A magyar gondolkodás útján az első nyomok Intelmeihez vezetnek, melyekkel fiát oktatta, kit 'szíve édességének' nevez. Ez az első, írásba foglalt magyar gondolat. Erdélyi János ezzel kezdi a magyar gondolkodás történetét. Lehet, valószínű, hogy e tanácsokat a király nem maga írta, de bizonyos, hogy király diktálta és atya sugalmazta. A parancsok közül, melyek egyházi férfiú eszejárására és példáira vallanak, kihallani a fejedelem hangját : «Mert ha Te azt el akarnád rontani, amit én építettem . . . országod nagy kárt fogna vallani.» Uralkodásban szerzett tapasztalatát hagyja rá, mikor arra inti, hogy az ősök példáját kövesse, vagy mikor azt tanítja : «A türelmes királyok uralkodnak, a türelmetlenek zsarnokoskodnak.» Máskor arra inti : «Ne ítélj te magad, hogy királyi méltóságod fénye kis ügyek által ne veszítsen.» Így csak egy atya taníthatja fiát.

A keresztény művészetek legrégibb emlékeit keressük hazánk földjén? A székesegyházak válaszolnak, melyeket többnyire magas hegyre emelt, hogy róluk a kereszt messze sugározzék. Az egi templom építését maga is nézte — a néphagyomány szerint — a *Királyszék* nevű szomszéd hegyről. — Nem porladó keze rámutat a fehérvári romokra, a veszprémi Gisela-kápolnára, az Esztergomban kiásott falakra, ezeréves itt létünk és régi műveltségünk bizonyágaira.

Alkotásai mellett maga sem sorvadt pusztá névvé ; a nemzet megtartotta élő alakját is, bebalzsamozva a néphagyomány mondáiba, bekötözve legendák pólyái közé. Testi alakját leírta Temesvári Pelbárt : Corpore parvus, animo magnus, audax, bellicosus — testre alacsony növésű, lélekre nagy, merész és harcokedvű. Látjuk ujdón

koronájával, a palástban, kormánypálcával, amint Arany János írt róla képet :

Úl Isztragomban *István* szent király,
Pap- és parasztúr mind körötte áll;
Fején az ékes ujdon korona.
Vállán palástnak himzett bársonya,
Kezében a bot, egy arany virág,
Gyönggyel rügyedzik rajta minden ág...

Látjuk papjai közt, Gellérttel, Maurussal Székely Bertalan remek frescóban a pécsi dómban. Száz festmény idézi elénk, amint koronáját és országát felajánlja a Boldogságos Szűznek, aki ettől fogva Magyarország Patronája; képe leng zászlainkon, ragyog aranyainkon, hozzá fohászkodnak az imák a nemzetért.

Még hangját is képesek vagyunk hallani a nagy királynak: a nyelvtudomány rámutatott, hogy a határ-mesgyét csak a Dunán túl ejtik *megyének*, a megyéket állító király tehát ezt a táj-ejtést beszélte. A tudós még a király vágyába is belát, mikor megállapítja, hogy a *király* elnevezés nem szláv kölcsönszó, a szlávok később kezdték használni, mint a magyarság, — hanem Nagy Károly nevéből ered, az ő nagysága, hatalma volt a kívánatos példa István szemében.¹

Látjuk a szent királyt az életben, családjá körében: feleségének keze hímazte a királyi palástot; ismerjük fiát, Innrét, akit úgy szeretett, hogy éjjel is megleste a fal hasadékán, mit művel, mit cselekszik. E két alak szinte jelkép: Gisela királyné az idegen beavatkozás első megtestesítője; Imre kora halála mintegy előképe a többször ismétlődő nemzeti tragédiának, hogy magtalan nagy királyaink halálával, Szent István, Nagy Lajos, Mátyás után összemlik hatalmuk, birodalmuk.

István után viszályok, csapások, idegen királyok következtek, sokszor emléktelen idők fölött lebegett a ,bús feledékenység koszorutlan alakja' — ő nem merült feledésbe. Sírján csodák sarjadtak és legenda-virágok: énekek zendültek a dicsőséges szent jobbkézről, magyarok tündöklő csillagáról, kit magyar kíván, gyászos öltözetben ő előtte sírván. Regösök az ő szegény szolgálinak vallották magokat. Irodalom és művészet hódol alakjának, immár egy földi mértékű örökéleten át. Nem porhadó keze az ereklve-tartóban úgy van ökölbe szorulva ma is, mintha az ország gyepőlójét tartaná. Róla is zenghetne volna Vörösmarty, amit Árpádról:

Melyet szerze, te légy, ország, az erősnek örök jel.

¹ Mindkét megállapítás Melich János érdeme.

Ez év s ez óra rövidebb távlatú emlékezésekre is figyelmeztet. Most száz éve szállott sírjába Kölcsey Ferenc. Költőnek jeles a maga korában, bírálónak tanultságában úttörő, szónoknak szinte páratlan, jellemnek folttalan, egyike kora legműveltebb szellemeinek, aki negyvennyolc éves életéből gazdag munkásságot hagyott reánk. Nagykárolyi szobrát lerombolta barbár idegen kéz, síroszlopát Csekén megviselte az idő, — most mindeniket megújítja a nemzet kegyelete, mert ha mást nem alkotott volna is, ő a *Hymnus* költője, egyik nemzeti énekünké, mely a mult szenvedései fejében jobb jövőt követel, mert „megbűnhötte már e nép a Multat s jövendő’t”. Éneke 1823-ban úgy szól „a magyar nép zivataros századaiból”, mintha már elmúltak volna; csak a tatár s török dúlást emlegeti, mert a cenzura résen áll, de ezeket ki bánta; általánosabb képei, a rabság, a tépő balsors közelebbek; oly szomorú világból szólnak, melyből csak Istenhez folyamodhatni segítségért. S amit ez énekben ki nem önthetett, ki öntötte Zrínyi két énekében, a völgyben ülő gyáva korról s a fenyegető pusztulásról. Ezekben hazafi érzése egész szenvedélyé nő, csöndes mélabúja elkeseredéssé. Mint Szatmár követe, a reformokért küzdött az országgyűlésen, Erdély visszacsatolásáért, a jobbágyfelszabadítás ügyéért. Megvéje ellenkező utasítást küldött, rögtön lemondott. Amiért küzdött, később teljesült is, de ő nem érte meg. Csak a politikai üldözéseket látta, Lovassy László, Kossuth és Wesselényi elfogatását, az utóbbinak ő volt porében védője, e munkával örölte föl egészségét.

Ekkor írta *Zrínyi második énekét*, utolsó költeményét. Csoda-e, ha a hazafi kétségbeesése szól belőle?

Te lásd meg, ó sors. szenvedő hazámat.

Vérkönnnyel ázva nyög feléd . . .

S nem döbbenünk-e meg a sors fenyegetésén, mely halálra szán egy nemzedéket, míg „más hon áll a négy folyam partjára, más szózat és más keblű nép”.

Van Kölcseynek több szép költeménye, de azokat nagyobb költők felülmúlták, — hazafiságban nem multa fölül senki. Unoka-öccsének írt *Parainésise* a nevelés legszebb könyve, a hazaszeretet tűzoszlopa világít benne. «Minden áldozat kicsiny azokhoz képest, mit a hazának kívánni joga van . . . mert tudd meg, e szóban: haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajlás tárgyainak egész összessége». Ily érzések hozták meg a nemzet föllendülését. Arra oktatta öccsét, hogy a társaságban született ember nem önmagáé, kötelességei vannak

a közéletben. Maga e szerint kívánt élni, de körülményei élete nagyobb részében egy falusi kúriához kötötték s lángja csak keveseknek világított. A nemzet művelődését nem emelhetette oly mértékben, mint tehetségétől és munkáitól tellett, de emelte az írókét, kik tőle tanultak.

Egy másik név is hódolatra hív ma : a Kisfaludy Károlyé. Bölcsője mellett 150 esztendővel ezelőtt virrasztott a nemzet jó szelleme. Életének folyása merőben ellentéte Kölcseyének. Neki sohasem volt békés otthona, hányt-vetett életet élt, de véletlen szerencse mindent javára fordít. Katona és festő, sokat kóborol külföldön, évekig nem lát magyar könyvet ; ment maradt ezáltal az itthoni külföldieskedő iskolák hatásától épp úgy, mint a nyelvújítás táborainak küzdelmeitől. Mikor megszólalt, azzal a természetes beszéddel élt, melyet gyermekkorában hallott. Kortársai közt nem egy nagyobb tehetség volt, de senki sem állt oly közel az élethez, mint ő. Megérezte az élet szükségletét, a magyar játékszín hivatását, s a sok átdolgozás közt nagy sikert aratott eredeti darabjaival, melyekben magyar életet rajzolt. Hamar elfordult a komor nézőjátékoktól, a hahota ostorát pattogtatta az avas táblabírák, agyafúrt prókátorok, maradi Mokányok, külföldieskedő uracsok fölött. Kénytelen volt kenyérért dolgozni, ez munkásságra ösztönözte és fejlődésére szolgált.

Barátja volt a fiatal íróknak és vezérök lett. Irodalmi kör gyült köréje, azzal megindította az *Aurorát*. Új irányba fordultak : a klasszicizmus szabályosságától a romantika szabadsága felé, új műfajokhoz is. Egyesülésök irodalmi központtá kezdte emelni Pestet, melyet Széchenyi az ország fővárosává kívánt tenni. S mikor a legnagyobb magyar eszméi terjesztésére lapot készült indítani, Kisfaludyt szemelte ki szerkesztőnek ; e terv megvalósulását a költő halála gátolta meg.

Hatása olyan eleven volt s olyan szükséges, hogy halála után barátai írói társaságba álltak össze, mely nevét viselje, őt pótolja, törekvéseit folytassa. Ez a mi társaságunk, az immár százéves Kisfaludy-Társaság.

Íme, tisztelt Közönség, két szinte ellentétes írói pálya : egyik magába vonult, szónoki műveit is többnyire csak leírja, könyvekből, tüprengésből, szíve szenvedéseiből tanul, példája Goethe szép mondásának fele, melyet maga így fordít le : 'Csendes magányban fejlik a talentom' ; — a másik hányattatások közepett szerzi emberismeretét, kényszerűségből munkálkodik, újat meg újat próbál, pathos helyett nevetetéssel szolgálja a hazafiságot, mikor rettent az elavult ósdi-tól s előkészíti az új korszakot.

Az életnek és az irodalomnak mind a két típusra szüksége van, együtt tesznek irodalmat, együtt haladást, mint egy a földnek napos és éjszakába fordul fele. Egyforma alázattal és hálával tehetjük kosszorúnkat mindkét emlékre, azzal a megnyugtató tudattal, hogy a jól végzett munka minden téren és minden módon a nemzet javára szolgál s századok és ezredév multán sem veszti el erejét, hatását.

A mi korunk, fájdalom, nem a nagyság kora, csak a nagy évfordulóké, de az idők méhe, reméljük, nem merült ki.

Hódolattal e nagy szellemek előtt s bizalommal édes hazánk kifogyhatatlan szellemi termékenységében is, megnyitom a Kisfaludy-Társaság 91-ik ünnepélyes közüését.

Voinovich Géza.

Emlékezés Henszlmann Imréről.

Gyulai-serlegbeszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepi lakomáján.

Az idén lesz ötven éve, hogy Henszlmann Imre meghalt, s nekem jutott az a feladat, hogy megpróbáljam őt feltámasztani az emlékezés bűvös erejével. Az ilyen élesztési kísérlet néha balul üt ki, s bármennyire erőlködünk is, nem tudunk megállapítani mást, mint azt, hogy akiről szó van, az valóban meghalt. Henszlmann esete nem tartozik ezek közé. Benne van még élet. Nem is kell sokáig költögetni, — csak szólunk kell hozzá s máris talpra áll. Életében és írásai-ban nem egy olyan problémára bukkanunk, amely a jelenbe nyúlik át.

Már származása is időszerű kérdést vet fel, hiszen Henszlmann a magyarországi németsegből került ki. Mindjárt hozzátehetjük, hogy a kérdésre, melyet születésével vetett fel, életével adta meg a választ, hosszú és munkás életével, melyet egészen a magyar közművelődés ügyének szentelt. Sokat és sokfélét dolgozott: alapvető munkákban ismertette Kassa városának ó-német stílusú templomait, ó-keresztény, román és átmeneti kori építészeti emlékeinket, a pécsi székesegyházat, Lőcse templomait és egyéb régiségeit, kisebb művészeti emlékeink százait, s fenntartásukért többet izgatott, feldolgozásuk körül többet fáradt, mint bárki. Újra meg újra tanulmány tárgyává tette a csúcsíves építészeti történetét és sajátosságait, a régi építészeten használatos arányokról francia nyelven tett egy fontos munkát közzé. Kalocsán és Székesfehérvárott ásatásokat végeztetett és eredményükről tüzetes monografiákban adott számot. Több ízben fejtette ki általános művészetbölcseleti elveit, először ifjan, 1841-ben közzétett *Párhuzamában*, majd *A hellén tragédiáról* szóló tanulmányá-

ban s végül *A képzőművészetek fejlődése* című dolgozatában, mely utolsó nagyobb munkája volt és amelyben ifjúkori eszméit tisztultabban és rendszeresebben foglalta össze. Regény- és drámabíráló volt, foglalkozott a magyar népmesék kérdésével és először kísérte meg összehasonlításukat más népek meséivel. Ha még hozzáteszem, hogy a művészettörténetről tartott egyetemi előadásai hét vaskos kötetet tesznek ki, talán némi fogalmat adtam munkásságának kiterjedéséről.

Szorgalma, alapossága és rendszerező hajlama német őseire emlékeztet, de amit írt és ahogyan érzett, az mind'g magyar volt. Legfontosabb munkáinak tárgyát is a magyar művészet multjából merítette és velük a magyar régészeti és műtörténeti irodalmat alapította meg. Érzésvilágának magyarsága azonban leginkább azokból a félig e mé eti, félig propagandaízü irataiból világlik ki, amelyekben a művészet elvi kérdéseivel foglalkozik és egyszersmind fejlesztésének irányáról fejt ki nézeteit. Senki sem hirdette olyan hévvel a nemzeti elem fontosságát, senki sem izgatott olyan buzgón azért, hogy nemzeti irányban fejlesszük művészetünket, mint Henszlmann. A nemzetiség sugalló erejét a vallásé mellé állítja és szenvedélyesen buzdít arra, hogy tanuljuk meg a régi mesterektől, hogyan lehet a bennünket körülvevő életből nemzeti művészetet alkotni. Élesen tiltakozik az ellen, hogy olyan kezdők, akik még saját hazájukat sem ismerik alaposan, külföldi akadémiákra menjenek. Eszménye olyan művészet volt, mely a hazai talajban és életben gyökerezik és a művésszel mintegy eggyéolvadt környezetből nőtt ki. «Ha halhatatlan éveket akarunk élni a jövő idők emlékezetében, teremtsünk nemzeti saját művészetet» — írja *Párluzamában*.

Kell-e több bizonyosság arra, hogy Henszlmann, ha ereiben német vér folyt is, mennyire magyar volt érzésvilágában? Csak a kép teljessége kedvéért említem, hogy magyarságáért a forradalom után öt hónapig rabságot is viselt. A képzőművészet világában olyanforma jelenség volt ő, mint az irodalomban Toldy Ferenc, akinek német volt az anyanyelve, akit előbb Schedelnek hívtak és aki megalapítója lett a magyar irodalomtörténetnek.

Más tekintetben is rokona volt Henszlmann Toldy Ferencnek. Működése éppen úgy a mult és a jelen között oszlott meg, mint a Toldyé. Éppen olyan szorgalommal búvárolta a multnak művészeti emlékeit, mint Toldy az irodaloméit, s másfelől éppen olyan frissen és erélyesen vett részt a jelen küzdelmeiben. Megbecsülte a hagyományt és a mult nagy alkotásait, de egyszersmind bátran és határozottan hirdetett olyan esztetikai elveket, amelyek a maguk

korában modernnek voltak és új eszmények felé törtek utat. A klasszicizmus várát ostromolta és a romanticizmusnak volt irodalmi zászlótartója. A szép elvont képzelete helyébe az eleven, a jellemzetes és a célirányos fogalmát állította, az eszményivel szemben az egyéni és nemzeti jogaiért harcolt. S mindezt annyi elevelességgel, szellemmel és ötlettel, az áttekintésnek olyan szélességével és a műveltségnek olyan mélységével, hogy írásai ma is, majdnem száz év múltán, minden ízükben élnek és érdekelnek.

Nem ő az oka, ha akkori művészeink alkotásaiban csak gyér nyomait találjuk azoknak a romantikus és nemzeti eszményeknek, melyeket hirdetett, s hogy ő, az irodalom és az elmélet embere, sokkal előtte járt a gyakorlat munkásainak. Ebben különbözik sorsa a Toldytól. Toldy nagy írókhoz szegődhetett és egy Vörösmarty költszetéből vonhatta le eszt tiki elveit. Henszlmann mintegy a levegőben harcolt és nem volt része abban az örömben, hogy kiváló alkotásokban lássa megtestesítve eszményeit. Az irodalom nagyjaihoz fogható nagy művészeink csak később léptek fel, jóval túl a század derekán, mikor már megint más eszmények kerekedtek felül és Henszlmann a napi művészeti élettől mindinkább visszavonult.

*

Amit az alkalom megengedett, az csak néhány odavetett jellemvonás, de talán ebből az elnagyolt képből is kiderül annyi, hogy olyan férfúró van szó, aki egyaránt kitűnő volt tudósnak, embernek és magyarnak. Életével és működésével, azzal, hogy német vérével a magyar művészettörténet úttörője és a nemzeti művészet eszméjének harcosa lett, meggyőzően pé dázza az erkölcsi légbör áthasonító erejét és hirdeti a szellem szabadságát, a lélek felsőbbségét a vér, a testi tényezők felett, az isteni elemek diadalát az anyagon és mindazon, ami az embert az állatvilághoz kapcsolja. Azzal pedig, ahogyan a mu t a'apos kutatását összekötötte saját kora eszméinek hirdetésével és a ha'adás vágyával, azt az igazságot erősítette meg, amelyet Beöthy Zsolt úgy fejezett ki, hogy «a jövőt nem szabad megkötnünk a multtal, hanem ennek alapján küzdenünk kell érte.»

Hálásan az úttörő munkáért, melyet a magyar művészettörténet megalapítása körül végzett és a felemelő tanításért, melyet életével adott — hódolattal és kegyelettel emelem a Gyulai-serleget Henszlmann Imre emlékére.

Petrovics Elek.

IRODALOM.

Magyar Martialis.

Balogh Károly: *Martialis. Studium Rt. Budapest. Évszám nélkül.*
320 lap.

Ez ismertetés címe többet mond, mint maga a könyv, mert csak részleges fordításról számolhat be; de már első szavával azt akarja hangsúlyozni, hogy vele igazán magyar munka jut az olvasó kezébe.

Nagy feladatot tűzött maga elé ennek az érdekes műnek a szerzője, mikor a római császár-kor művelődési viszonyait megörökítő Martialis-epigrammák «javának kiválogatására és fordítására, a korkép áttekinthető egységbe olvasztására és megfelelő keretbe foglalására» vállalkozott. A classica philologia minden eszközének felhasználásával bele kellett hatolnia az ó-kor történetébe, bele kellett merülnie az antik világ szellemébe, meg kellett ismerkednie e tőlünk idegeneknek látszó viszonyok összefüggésével és meg kellett küzdenie azokkal az akadályokkal, amelyek Martialisnak és korának teljes megértését és hű ábrázolását némileg megnehezítik, de az avatott író és figyelmes olvasót páratlan élvezetben részesítik.

Balogh Károly sikeresen közelítette meg ezt a művészi célt s derekas munkát végzett a kor megjelenítésével, a költő jellemzésével s az epigrammák fordításával egyaránt. Könyvét élményszerűnek érezzük.

Munkáját úgy osztja be, hogy az olvasó könnyen átjusson az epigrammák tárgyi nehézségein s zavartalanul fogadja magába a költői szépségek hatását. Megemlékezik a költő polgári életéről, munkásságának egymásutánjáról, korának szokásairól és erkölceiről, könyvei megjelenésének körülményeiről, baráti köréről, érzelmi világról, római és hispaniai otthonáról s ismertető adatait úgy csoportosítja, hogy azok egymás erősítésével és támogatásával a költő egyéniségét is megvilágítják. Megállapítja, hogy a cliens-sorban vergődő lélek «jellemét s költészetének vonatkozásait nem mindig könnyű megérteni és megmagyarázni». De szerencse, hogy önmagával szem-

ben is mindenféle viszonyok között igazán szókimondó és őszinte lélek.

Írónk ismertető adatainak bőségét és változatosságát csak az a meleg együttérzés múlja felül, amellyel a költő életviszonyait, törekvéseit, sikereit, csalódásait meggyőző erővel állítja elénk.

A Martialis-gyűjteménynek 15 könyvre osztott 1575 darabja néhány leíró, satirikus és lírai költeményen kívül csupa epigrammát foglal magában s terjedelmére is, jelentőségére is nagyon érdekes nyilatkozása egy rendkívül «éles ész, érző szív és komikai érzék» alkotó szellemének. Fordítónk e gazdag anyagnak körülbelül egyharmadrészét ültette át nyelvünkre a jó ízlésnek és tervszerűségnek azzal a helyes érvényesítésével, amely igazolja a kiválasztást is, a feldolgozást is. Lehetetlenség felsorolnunk azt a rengeteg fonák-ságot, hibát, bűnt, amelyeknek egyike se kerüli el a költő figyelmét, s ha nagyrészüik a torzítás túlzásában kapja is meg a maga kipellen-gérezését, valószínű, hogy a jellemzés találó volt, esetleg javított is.

Mindezeknél fontosabb az epigrammák fordítása. Nagy érdeme ennek, hogy a szűk formába szorított gondolat nem éreztetni a nehézség nyugtét, sőt olyan kerek és folyamatos, hogy eredeti-számba is elmehetne.

Balogh Károly distichonjainak nyelve zamatos, verselése lendületes. Egyéb versformákban írt epigrammák átültetésénél az eredetieknél rendszerint hosszabb sorokat alkalmaz, nem mindig előnyére a megkívánt szabatoságnak, de gyakran kedvére a koronként magyaros verselést szívesen fogadó hallóérzéknek. A nevetve oktató gúny nagyobb érzékeltetésére olyan tőrülmetszett kifejezéseket használ, hogy figyelmet ébreszt, kellemesen szórakoztat és kielégíti a várakozást. Szavakban, szólamokban, szóképekben, fordulatokban talpraesett, ötletes, s ami fő, mindig természetes. Példákat nem szükséges felhoznom, mert akárhol nyitjuk fel a könyvet, hamar rábukkanunk a figyelő elmét gyönyörködtető szépség egyik vagy másik jelentkezésére.

Hogy ily nagy munkába itt-ott hiba is csúszott be, alig adhat okot a csodálkozásra. Nem is annyira hibák, mint a lényegbe alig vágó eltérések ezek attól a mértéktől, amely e munkára bátran alkalmazható.

A tulajdonnév elhagyása például csak ott lenne baj, ahol értelemzavart okozna. Az se kifogásolható, ha Minerva helyett tudományt, Thalia helyett műzsát, massicusi, setiai, falernumi helyett jó, zamatos bort említ a fordító. Henye jelzők bátran elhagyhatók, hézagpótlók bátran használhatók, ha a szükség úgy hozza

magával. Azt is helyesen teszi, hogy a feltűnő vaskosságokat enyhébb kifejezésekkel helyettesíti; ami akkoriban közkeletű trágárság volt, ma nem tűri meg a papiros. Itt-ott egy-egy merészebb inversio, kötőszó-hátravetés, kisebb poetica licentia is megtűrne egy kis könnyen pótolható igazítást, módosítást, javítást, hol a jó magyarság, hol a jó hangzás, hol a ritmus nagyobb érvényesülése érdekében.

Írónk egyébiránt maga is hangsúlyozza ezt a követelményt még a legszorosabb értelemben vett hűség feláldozásával is «annak a régi elvnek alapján, hogy a fordítás gyakran akkor hű, ha nem betűszerint az.»

Ahol eltér az eredeti szövegtől vagy verseléstől, rendszerint emeli a költemény belső értékét és sikerült fordulataival fokozza a vers hatását. Mindig tudja, mit mond a költő vagy mit akar mondani, s híven adja vissza az alapgondolatnak szellemes csattanóját. Jambus-verselése nem vetekszik distichonaival, de eredetije is ez utóbbiban nagyobb. Eleven, könnyed versek ezek, hűséges kifejezői a bennük tömörített gondolat érvényesülni akaró feszültségének. Méltók Martialis művészetéhez. Alig egy-két helyen nem érik el azt a tökéletességet, amelyet ebben a megállapításban szeretnék követelményül felállítani:

Lendületét, erejét betetőzve a hexameternek
Mindig a vége felé pattan a pentameter.

Mindenesetre hálás feladat Martialisszal foglalkozni. Jólesik vele együtt mosolyogni az emberi gvarlóságokon, s nem tagadhatjuk meg tőle, hogy mindig fején találja a szeget és sohase válik unalmassá.

Méltán érdekelhet bennünket az a világ, amelynek találó tükörképét adja, s az a művészet, amellyel korlátlanul uralkodik a velős gondolat tömör kifejezésén. Mily nagy változatosságban váltja egymást szemünk előtt a telhetetlen, a fősvény, az újjgazdag, a szélhámos, a gavallér, a tékozló, az ingyenélő, a műkedvelő, az akarnok, a vasesoraleső, az örökségre számító, a torkos, a nagyképű, a nagyszájú s annyi más, tollhegyre alkalmas figurája kilenc-tíz császár kétes erkölcsű korának! S mennyire simul a forma a tartalomhoz, mikor írónk nemcsak a görög szépséget, hanem a római csípőséget is megszólaltatja az epigrammában! Jól választott a fordító, mikor éppen ezeket a verseket akarta korunk elé állítani.

Örök időszerűségük is maradandókká teszik Martialis epigrammáit: nem a véletlen őrzi tehát a költő emlékét. Fordítónk

is találóan igazolja Martialisnak azt a mondását, hogy a jövő számára ír.

Óriási anyagának megközelítése fárasztó, de jutalommal kecsgetető. Feltűnő, hogy irodalmunkba mégse jutott be egész terjedelmében, bár úgyszólván minden nevesebb írónk foglalkozott vele és követte őt. Greguss, Ponori Thewrewk Emil, Reményi, Babits, Kosztolányi átültettek néhány szemelvényt s Csengery János igazi rátermettsége talán az egész gyűjtemény lefordításával se marad adósunk. Balogh Károly kitűnő módszerrel olyan keretbe állította a maga értékes munkáját, hogy irodalmunk nagy gyarapodása lenne, ha e keretet ő is a teljes Martalisszal töltené be. Nem céltalan erőpazarlás, ha egyszerre többen indulnak ugyanazért a koszorúért: az ilyen nemes verseny már magában is nyelvünk diadala s irodalmunk gazdagodása.

Mert nem dicsekedhetünk nagy gazdagsággal, viszont egészen «nincstelének» se vagyunk. De itt már magam se fojthatok magamba egy kis nyelvi epigrammát:

Nincstelének: helyes-é ez a szó a vagyontalanokra?

Mások a kincstelének. mások a nincstelének!

Mindjárt van vagyonod, mihelyest nincs részed a nincsben.

Baj, ha hiányzik a van; jó, ha hiányzik a nincs!

Vietórisz József.

Két új regény.

Török Sándor: *Valaki kopog.* — Jékely Zoltán: *Kincskeresők.*
(Franklin Társ. 1938.)

Török Sándor, mint sok más író társa, újságírással kezdte pályáját s a hírlapírás egyes jegyei komolyabb becsvágygyal készült irodalmi művein is nyomot hagynak. A napról napra hullámzó élet adatait színes és érdekes riportokba foglaló író e könyvében saját multjába rándul ki s önmagáról ad riportot. Pályájának tíz küzdelmes évét írja le, azon a keserves időpontra kezdve elbeszélését, mikor Erdélyből sok viszontagság után Budapestre került s mint albérlő egyik nyomorúságos szobából a másikba költözött. Végzi azzal, hogy az albérlő — főbérlő lett. A «tizenkét szoba regénye» nemcsak a szobákról, hanem az íróval egy fedél alatt lakó furcsa emberekről s a főbérlőkről is érdekes és változatos képeket rajzol, a kalandok és események egész tömegét sorakoztatja föl s a szerző módját talál rá, hogy az

emberekről s az életről szőtt elmélkedesei közben a maga életrajzi adatairól is beszámoljon.

Igen különösek az író szobái. Az egyik túlságosan hangos — t. i. a többi lakó miatt, — a másik túlságosan csendes, egyéb lakók hiányában. A harmadikba csak a fürdőszobán át jutni be, s minthogy a lakók nagyobb része a nap legkülönbözőbb szakáiban fürdik, az író vagy szobájába van zárva, vagy ki van rekesztve belőle. A negyedik bohém tanyája . . . és így tovább. Az író folyton vándorolni kénytelen, örök nyugtalanság közt telik élete míg végre a tizenkettedik szoba után írásai révén annyira viszi, hogy *nagyságos főbérlelő úr* lesz, ki elé a házfelügyelő futva-fut a liftkulccsal . . .

Fölösleges a szobák történetét bővebben részletezni. Tizenkét egymásmellé sorakoztatott novellával van dolgunk, s ezeket szorosabbra fűzi az, hogy mindegyikben szerepel maga az író is. A novellák tartalmának szegről-végre elmondása már csak azért is ellaposítaná a művet, mert nem éreztethetné az író egyéni hangját, modorát, elmés eszme-futtatásait, találó s néha egész kis életbölcse-ség-számba menő hosszabb-rövidebb elmélkedéseit. Török Sándornak nagy írói előnye, hogy ritkán unalmas. Úgynevezett «bölcsködései» néha ellenmondásra készíthetik az olvasót, máskor tán járt úton járnak. Az utóbbi eset azonban aránylag ritkán fordul elő nála. Oka az lesz, hogy a háborúban és háború után az ifjúság műveltségéből, olvasottságából sok minden kimaradt s mindezt a gyorsan lüktető életben nehéz pótolni. Így történhetik meg, hogy Török eredetinek vél néha oly gondolatokat is, melyeket előtte mások leartattak. Történeteiben egyébként ott hat legjobban, ahol bohózati szálakból (Harmadik szoba) szövi a mesét s közben egy-egy ríktó vonással rajzolja igazzá alakjait. Mindössze két esetben gyengül jellemző és mulattató ere; az egyik, mikor hálából szerkeszti ki lakásadóit, egy derék szabóiparos családot. A család minden tagja páratlanul jó, kedves; Botháné csendes és dolgozó, «mint régi erdélyi udvarházak nagyasszonyai». (!) Hát még a fiúk! Nem idézek, gyöngédtelenség lenne kinevetni a szerzőt, ki nem egyszer megnevette magát. E részt azonban kár volt ki nem hagyni: a szerzői hála magánügy, mely az olvasót nem érdekli. Ha ebben az esetben a túlságos szeretet, a másik esetben a túlságos gyűlölet teszi művésziatlenné rajzát. Luzsányiék Sándor-utcai lakására gondolok, ennek leírásában csakúgy liheg a harag. Hála és harag: úgy látszik frissebben égtek az íróban, semhogy művészi tárgyilagosságát is ne érte volna lángjuk. Nem is az íróművésznak, hanem az íróembernek lehet e kifogások ellen mentsége: mennyi zímankót át kellett élnie, hogy egy békés, egyszerű nyárspolgár-család kezdet-

leges szórakozásai jelentsék számára a boldogság teljét! Csoda-e, ha egyrészt egy kedves emlék melege, másrészt az előkelőség színébe öltöző közönségesség miatti felháborodás billenti meg művészi ízlését? Az bizonyos, hogy műve többi részében, ahol az egyes szobákhoz fűződő élmények távolibbak, leleményének egész gazdagságát latbaveti, hogy kalandok, kacagtató epizódok s érdekesebbnél érdekesebb alakok szerepeltetésével szórakoztassa olvasóját. S mindenütt előtérbe lép az író egyéni szeretetreméltósága is: eredetiségével, vonzó szerénységével s ritka természetességével.

A szobáknál még különösebbek a regény alakjai. Az egyik azt vallja: «mindenki bolond, legfeljebb, hogy a bolondokat ellenőrző bolondok szerint még nem érett meg a bolondokházára». A könyvben valóban jórészt bogaras, rigolyás, terhelt alakok szerepelnek (A censor, Bakich Dénes, Izé bácsi, Botka, Szvoboda, Kémery), a beszámítható, józan gondolkodásúak többnyire érdektelenek, kivéve magát az író, aki mint az albérlők közös sorsát, az al- és főbérlő «elkialkatát» s így önmagát is igen élesen megfigyelő szereplő bizonyára épeszű «kell legyen». De nem bizonyos ez sem. Maga az író veti föl a kérdést, vajjon mint ő másokat, őt más nem tekinti-e szintén bolondnak. Kétségtelen, hogy ha mindnyájan bolondok vagyunk, akkor senki sem az. A rendellenesség normálissá válik, szabály lesz. E tétel azonban mégsem igaz a gyakorlatban, hiszen az okos és bolond embereket mégis csak könnyű megkülönböztetni egymástól. Az igazság az, hogy a legtöbb embernek van valami szeszélye, bogara, nevetséges szokása, vagy tulajdonsága, s ha nincs: bizonyos szemszögből nézve egyik-másik vonását nevetségesnek láthatjuk. Így pl. nevetséges lehet magának az írónak, vagy költőnek foglalkozása is a nyárspolgár álláspontjáról. ki előtt, mint egykor Petőfi apja előtt: «minden ilyes dolog haszontalan». — Török Sándornak jó szeme van az emberi gyarlóságok, a társaséletben kiütőköző fonákságok megfigyelésére s fölényesen, hol humorosan, hol szatirikusan idézi őket emlékezetünkbe. Azt hiszem, népszerűségét főképp e tehetségének köszöni. Az ember szeret mulatni másokon s néha — ha mások nem látják — meghozza azt az áldozatot is, hogy titokban önmagán mulasson. Hogy azonban az emberi ferdeségeket, visszasságokat észrevegye, nagy betűkkel, kirívó módon kell őket az írónak ábrázolnia. Túlozni kell a vonásokat, hogy torzképet adjanak. Török kitűnő torzképrajzoló, igen mulatságosak az emberi baklövéseket, hebehurgyaságokat, nagyképűséget, hiúságot s a teremtés koronájának sok egyéb ékes sajátságát kifigurázó képei. Frissek, élményszerűek, meglátszik rajtuk, hogy valóban találkozott velök s részben szenvedett miattok, részben maga is jó-

ízűen mosolygott rajtok. S ez utóbbin van a hangsúly. E hajlama : a derűs tekintet s alapjában optimista életszemlélet teszi humorossá írásait.

A humor hatásának egyik titka, hogy őszinte. Közvetlenül, melegen árad az író lelkéből a testvér-ember lelkébe. Török Sándor is igen-igen őszinte író. Alig van újabb írónk (tán Illyés Gyula és Kassák Lajos jöhet leginkább számba, de ezeket világnézet, politikai program és stíluskülönbségek messze elválasztják írónktól), aki kevésbé leplezné a maga külső és belső életét. Kiteríti multját is, jelenét is, hogy «látva-lássuk», mintegy azt mondva : ha egy és más tekintetben tán különb vagyok nálatok, gyarló por-ember vagyok magam is. Vallomásai természetesen nem afféle döbbenetes mélységeket tárnak fel : többnyire igénytelen, csip-csup botlásokat, bukfeneket, megbocsátható bohém- vagy diákos csínyeket s egyéb apró életdatokat. De az ily kis fényképek gyermekkoráig világítják meg a szerző útját s e képek bizony sokszor igen kemény harcokról, ifjúkori nélkülözésekről, megalázó szenvedésekről is értesítik az olvasót. A mult emlékeinek e sötét jelenéseire az író lelki arcán is eltorzulnak a vidám vonások s keserű humorral, vérfagyasztó szorongással kérdi drámai hatású záró vallomásában : én vagyok-e én?! Vagy az a Valaki vagyok-e, az a koldús, aki künn kopog az ajtón s be nem bocsáttatik? Így kopogtatnak be néha régi megpróbáltatásai. Nem Ibsen komor kísértetei ezek, kik az elődök multjából járnak vissza s rejtelmesekek, megfoghatatlanok az Oszwaldok számára : jó ismerősei ők minden embernek, ki egykor sokat szenvedett. Azt hisszük, eltemettük őket azzal, hogy sorsunk jobbra fordult s ím érthetetlen okból egyszer csak megjelen a hivatlan sírásó : az Emlékezet, felcibálja őket a multból, hogy itt zörögjenek idegeinken. Aki nem könnyen felejt, annak szenvedései így kétszer élnek : mint valóságok és mint emlékek. Ha írót ér a sors, fokozott érzékenységénél fogva eleve nebben átérzi a metsző fájdalmat, de megvan egy nagy elégtétele és vigasztalása. Mint sok mindenre, erre is Goethe, a nagy életigenlő adta meg az orvosságot : írói témának használja fel a jelen vagy mult sebét s ezzel ki is operálja életéből. A betűkké vált fájdalmak megválnak az író lelkétől s önálló életet élnek könyveiben. Hiszem, Török Sándornál is megszűnt könyve megírásával a «kopogás» s ha ő maga kopogtat újból az olvasó érdeklődése előtt, derűs világnézetéből, jóízű történeteiből és kedves mókáiból még többet juttat az eddigieknél.

El nem mulaszthatom azonban, hogy ezt az újabb «kopogtatást» meg ne előzzem egy jó tanáccsal. Az író legfontosabb kötelessége,

hogy megbecsülje szerszámát, a nyelvet. Vannak az újabb irodalomban is példák rá, hogy az író gazdag örökségként kapja a nyelvet s környezete ezt az örökséget még gazdagítja is. Elég e tekintetben Tamási Áronra és Nyíró Józsefre utalnom. Kész hangszert kaptak, melyet csak pengetni kell s a hangokban a költői szólások és izes kifejezések egész sora megzendül. Hátha még játszani is megtanulnak a hangszeren! Török Sándornak nehezebb a dolga. Örökségéből csak a tehetséget menthette át az irodalomba, szép erdélyi anyanyelvébe gyermekkorra viszontagságos hányattatásai közben idegen elemek keveredtek s ezeket tetézi a «pesti» nyelv hatása is. Amit más szerencsés író makulátlanul örököl, neki a hangszert meg kell tisztítania a rárakódott salaktól. Számtalan példát idézhetnék könyvéből nemcsak a legcsunyább idegen szavakra, hanem az idegenszerű fordulatokra és szólásokra is. A most dívó falukutatás mintájára egyébként nem egy pesti íróra ráférne a falu nyelvének kutatása is s Török Sándor írói fejlődését is rohamosan elősegítené, ha főbérleti lakását legalább nyaranként felcserélné egy-egy falusi albérleti szobával. A pesti tizenkét szoba után tizenkét falusi szoba, melynek környékén tisztán cseng a magyar szó, tizenkét dús élményeket fakasztó falusi nyár : az íróra nézve nagyobb érték, mint a legpazarabb berendezésű pesti főbérleti lakás. S tetejébe : még a «nagyságos» cím is őszintébben és szebben hangzik odakint!

*

Jékely Zoltán Erdélyből hozta tárgyát, a nagyenyedi diákévekből. Az ó-kollégium harangszava, az Órhegy, a Tanárok utcája, jó és rossz diákok csatározásai a régi diákéletet idézik fel, de egy-egy odavetett évszám, majd a román iskolalátogató megjelenése figyelmeztet rá, hogy nem is nagy idő, mindössze tizenkét esztendő választ el a történetektől. Mert valóban, megtörtént események krónikásának tűnik fel az író s úgy látszik, az alakítás és színezés ellenére lényegében hű marad a helyhez, korhoz és eseményekhez, melyeknek levegőjét együtt szívta regénye szereplőivel.

A regény meséjének fő-indítéka, hogy a város lakosságának nemcsak műveletlenebb, hanem tanultabb rétegét is egyidőben szállja meg a kincskeresés romantikája. Kérdés, van-e valami alapja a «kincs» mende-mondájának. Az író ügyesen alapozza meg s fejleszti e motívumot. Először a diákok egy csoportjában kerül szóba a kincs legendája : az egyik fiú nemrég meghalt nagyapja utolsó szavaiból értesült az elásott s valahol a város körüli hegyekben, vagy a pincék alagútjában lappangó mesés kincs titkáról. Nosza, el is határozzák hamarosan, hogy gyertyák, pisztolyok segítségével megindulnak a

földalatti útra. Tenger Ivánt, a regény hőst csakhamar más jel is figyelmezteti a kincsről szóló hír hiteles voltára. Csak az imént érkezett haza Fekete Bertalan úr, a kolontos Ázsia-kutató, a hindosztáni maharadzsza felolvasója. Ez bizalmába fogadja Ivánt, elárulja neki, miért jött haza, egy perzsául írt okmányt mutat neki, s ez azt a meglepő adatot tartalmazza, hogy Dáriusz mesebeli kincse «a környékbeli hegyek valamelyikében van elásva valami mélységes alagútban.» Miután Ivánt beavatta a szent titokba, mint a városi nagyobb pincék és alagutak ismerőjét munkatársává avatja. Nemsokára újabb esemény hitelesíti a kincs «jelenlétét». Iván atyjánál, Tenger tanárnál egy öreg móc jelentkezik valami régi írással. 1609-ből való irat ez, egy enyedi polgár : Karikás Kristóf testamentumlevele a Dárius-féle kincsről. Egy pincében — írja Karikás — «a nagy szépségnek és kéntsnek sokaságán eleget nem tsudálkozhatánk, de a mennyi kénts ott vagyon, Erdélyben valamennyi ember van és gyermek, még azoknak gyermekeik is megérnek vele ; mert az pintze igen tágas, oly annyira, hogy tizenhat ökörszekér is megfordulhatna benne. Az pintzén belül találánk egy aranyajtót, betekinténk oda, hát egy asszony ül arany-széken odabenn, fején aranykorona vala kimondhatatlan fényességgel, hogy a szemünk világát csaknem elvevé ; előtte 64 aranyból öntött lány, melyek kezüket összefonván udvarolnak s ezek mind fényes kövekből rakatott koszorúban valának . . .» stb. Karikás okmánya nagy izgalmat kelt a tanári karban s bár Tenger tanár egy kissé kijózanítja társait azzal, hogy az ily kincslegendák rendesen nagy emberi nyomorúságok idején születnek (a Bástia-féle rettentő idők után, a kuruc-labanc háborúk idején, a Hóra-féle irtások után s végül 1849-ben) a tanári gyűlés mégis úgy határoz, hogy az okmány alapján kisebb expedíciót szervez a majális napján főleg nyolcadikosokból s átkutatják a vidéket, hogy megnyugtassák lelkiismeretüket.

Látnivaló, hogy az író a kincsálmom s kincskutatás jogosultságát fokról fokra meggyőzőbbé teszi. Sajnos, Tenger tanár úrnak lesz igaza : Dárius kincse álmom marad a regény végén, s ez talán helyesen is van így. Ha megtalálnák a kincset, bármennyi lenne, szétfoslana az álmom ; ennek pedig gyönyörű hivatása van : a jövődő «nyomorúságait» csillapítja majd a reménység kenyerével.

A kincskeresők hát csalódnak, egyik-másik pórul is jár. Az olvasó azonban mégsem csalódik, érdekes mesét kapott s a mese keretében több eredeti alakkal ismerkedik meg. A szerző ezenkívül is leleményesen tartja markában az olvasó figyelmét régi diáksínyek fölelevenítésével s a kincskeresés derűs epizódjaival. Ezek közül is kiválik az a feltűnően jól megírt humoros jelenet, mely Fekete úr s egy csöndesen

borozgató tanár közt folyik le a pincében. Fekete díszmagyarba öltözik, hogy külsejével is hasson a pincék tulajdonosaira s engedélyt nyerjen a kutatásra. Az egyik alagútban a félig ittassan üldögélő tanárba ütközik s a mámoros professzor a hatalmas, körszakállas, süveges, kardos, ősmagyar Feketében az alapító nagy fejedelmet, nagyságos Bethlen Gábor urat véli fölismerni. — Köszöntöm nagyságotat! — üdvözi Feketét s megkínálja a hatéves miriszlói borral. Majd felszólítja a háromszázéves fejedelmet, segítsen Erdélyen, mert immár elérkezett a tettek ideje . . . Szó szót, üveg üveget követ, míg mind a ketten horkolva terülnek el a földön. A néphumor ezután Fekete urat «a fejedelem» néven emelgeti. — Ifjúsági regényről lévén szó, egészen természetes, hogy gyöngéd fonalként húzódik át a mesén az első szerelem emléke. Kár, hogy ennek az érzésnek eszményi tisztaságát — ha csak futólag is — egy-két érzéki vonás zavarja, a rajz e nélkül még makulátlanabb lett volna. Lehet, hogy az író a régibb (Fekete úr szerelme) s az újabb nemzedék szerelmi érzése közti különbségre akart ezekkel az egyébként halványan odavetett vonásokkal utalni. Bántóbb, hogy a leányka körül dúló harcban indítékként a kőrisbogárpor szerepel. Úgy látszik, egyik-másik diák *Bánk bán*ból csak ezt jegyezte meg magának. Szinte hihetetlennek látszó romlottság jellemzi a diákoknak ez a bukás, vagy kicsapás előtt álló csoportját. «Váltott gyermekeknek» mondta őket a regény szerint a közvélemény. «Az ördög cserélte ki őket csecsemőkorukban, azért ily elvetemedettek. De nem sokáig űzhetik aljasságaikat : az ördög, az ő gazdájuk, tizenötödik esztendejük betöltése előtt visszaváltotta őket . . .»

Kérdés, hogy az érdekes mese, változatos epizódok s egy pár szép leírás után (a hegyről lerohanó gyászkosci, Iván álma stb.) joggal érdeklődünk-e az alakok élő volta iránt? Ifjúsági regénytől, mely nagyon sok egyént szerepeltet, megkívánhatjuk-e, hogy minden alakja megmaradjon emlékezetünkben? Az írónak nem is lehetett szándéka mindegyiket egyforma gonddal megrajzolni. A regény tárgya romantikus, a szerző jeles fiatal költő, így hát jellemzései is magukon viselik a romantika bélyegét. A diákok és felnőttek vagy angyalok, vagy ördögök, vagy különçök s csak ritkán rendes emberek. Az utóbbiakhoz tartozik a hős atyja, Tenger tanár, kinek egy hibája van: nagyon hibátlan. Egyebet alig látunk belőle. A többi alak is csak kevés egyénítő vonással jelenik meg, inkább elképzeltjük, mint ismerjük őket. De hogy a szerzőnek van fogékonysága a jellemzéshez, azt bizonyítja, hogy egy pár színnel is felejthetlenné tudja tenni egyik-másik alakját. Trenkót, aki mint kém, egyik sze-

mével a magyarokra, a másikkal a kincsre vigyáz, alig látjuk s a leírás után mégis szemléletesen áll előttünk. Kutyáinak vad csaholása pedig messze kihangzik a könyvből. Élő alakok Fekete úr, a rokonszenves Tenger Iván, Kovács Csifí s egy-két társa. A szerző máris ott tart, ahol Karikás Kristóf, mikor a patak arany-szeme és aranypora figyelmezteti rá, hogy tovább menjen. Az élet-tapasztalat és emberismeret bányája bizonyára realisabb értékeket is ad majd jellemzéseinek.

Keményfy János.

Britannia Európában, 1789–1914.

Britain in Europe, 1789–1914. A survey of foreign policy. Cambridge University Press. 1938. IX és 716 l.

Ez a rövid és sokatmondó címe van annak a hétszáz oldalt meghaladó könyvnek, melyben Seton-Watson Róbert Vilmos az angol diplomácia történetének egyik legfényesebb korszakát írta meg.

Munkáját méltán nevezi az angol diplomáciai történelem első kísérletének és elfogadható az a megjegyzése is, hogy csak azt a hiányt kívánta pótolni, melyet maga érzett a miatt, hogy nincs hasonló kézikönyv. Látván a könyv beosztását, szakszerűségét, a részletekbe menő aprólékosságát, mindenki azzal a benyomással fogja letenni, hogy a szerző nemcsak hiányt pótló munkát alkotott, hanem megbízható vezérfonalat is nyújtott angol hallgatóinak és az érdeklődő szakembereknek. A közép-európai történelem Masaryk-professzorának neve a magyar közvélemény előtt túlságosan jól ismert ahhoz, hogy kedvezően hangozzék, de munkáját nem tekinthetjük elfogultsággal, hanem úgy kell fogadnunk, a hogyan azt Magyarországon kívül a tudós körök fogadják: mint nagy ismeretanyagot, melyet a szerző elrendezve és bizonyos rendszerbe foglalva tett le a tudomány asztalára.

Felfogása szerint az angol külpolitika 1713-ban az utrechti békével indult el és a francia forradalmon keresztül jutott el a bécsi kongresszusig. Ennek a száz esztendőnek történetét a szerző a bevezetésben mondja el akként, hogy sokkal szerencsésebb lett volna 1789 helyett 1815-ben jelölni meg a tárgyalt korszak kezdetét. A francia háborúk elnagyolt képe ugyanis alig áll valami kapcsolatban a következő 15 fejezet anyagával. Ma már általában elfogadott az, hogy a legújabb kor kezdetéül az 1815-ik évet veszik és a szerző visszatérése a régi felfogáshoz csak bizonyítani látszik azt, hogy a kísérletet nem koronázza siker.

Az anyag beosztásában már nagyobb körültekintés vezet, az előadás kerete szélesebb lesz, a feldolgozott anyag beláthatatlanná nő. Mindez világosan mutatja, milyen nagy szükség van ezen a téren a jó vezérfonalra.

Castlearegh lord és a Szent Szövetség, Canning diplomáciája, Wellington herceg és Aberdeen lord, az 1830-ban létrejött, majd meg-lazult angol-francia szövetség után jutunk csak el a középeurópai eseményekig. A hetedik fejezetben, pontosan a 265. lapon tűnik elének egy ötoldalas kitérés, melynek címe: *A magyar forradalom*. Ebben az van elmondva, hogy a magyar kormány kezdetben sikerrel közeledett Palmerston lord külügyi államtitkár felé, de a Habsburgok letétele után a brit kormány Kossuth Lajossal szemben Ausztria oldalára állott. Új az az orosz okmányokból vett megállapítása, hogy a brit kormány maga sürgette az orosz beavatkozást; feltehetőleg azért, hogy Ausztriát megmenthesse. A conservatív Wellington herceg és a liberális Palmerston lord ebben a tekintetben ugyanazt az álláspontot képviselték. Csak 1849. nyarán esett gondolkodóba és hasonlította Bécs bosszúálló eljárását — Leiningen tábornok kivégzése miatt, ki Viktória királynő rokona volt — «Afrika és Haiti négerjeinek eljárásához». Ettől kezdve jóakarattal fordult a magyar menekültek felé, de magatartásából inkább az tűnik ki, hogy a tengerszorosokat féltette az oroszoktól. Bármint álljon a dolog, a rövid kitérés, melynek öt oldalából a valóságban mindössze kettő jut a szabadságharcnak, megérdemelné, hogy az angol történetírás figyelmét jobban felkeltse. Röviddel azután *Kossuth Angliában* címmel másfél oldalt szentel Kossuth 1851-i látogatásának. Palmerston lord akkor már nagy rokonszenvvel nézte őt és csak az egész kormány tiltakozása, Viktória királynő közbelépése tartotta vissza attól, hogy fogadja Kossuthot. Minisztertársainak és az udvarnak neheztelése folytán csak az alkalmat várták, hogy elbocsáthassák. Ez az alkalom a francia államesiny után csakhamar meg is érkezett és Palmerston még 1851 végén elhagyta helyét (288—89. l.).

A krimi háború kedvező alkalmat nyújtott szerzőnek arra, hogy a középeurópai eseményeket megvilágítsa. Talán első eset az, hogy angol kézikönyvben közel száz oldalon át ismételten visszatér Ausztria és Magyarország neve. Külön még az 1867-i osztrák-magyar kiegyezésről sem emlékezik ugyan meg, de semmi fontosabb esemény sem kerüli el figyelmét, ami a Duna körül történt. Kár, hogy annyira tartózkodik mindentől, ami Magyarországra vonatkozik. Csak a boszniai válságnál emlékezik meg elismerőleg Andrássy Gyula grófról, akinek politikájával már külön könyvben foglalkozott. (516. l.)

Kár, hogy a könyv további része alig száz oldalra sűrítve mondja el a későbbi eseményeket. Magyarország itt már Masaryk árnyékába került.

Horváth Jenő.

Petőfi.

Illyés Gyula: *Petőfi*. Nyugat könyvkiadó 1937.

A *Puszták népe* írója szól e könyvben a puszták költőjéről, a «népfi» a nép fiáról, Babits segédszerkesztője Vahot egykori segédszerkesztőjéről, a sok ínséget, szegénységet látott ifjú a legnyomasztóbb ínséget átélt ifjúról, a radikális gondolkodású író a legnagyobb forradalmárról, a költő — a költőről. A párhuzamot folytathatnók, de ennyi is elég arra, hogy a könyv írója a tárgy közötti belső kapcsolatot éreztesse és sejttesse a szeretet, mi több: rajongást és hódolatot, mely a könyv szerzőjét műve megírásakor áthatotta. Illyés Gyulának, mint legtöbbünknek, Petőfi volt élete első és legnagyobb élménye, ez az élmény a lelki rokonságnál fogva tán még erősebb, mint a nagy költő oly számos tisztelőié s ezért tartós visszhangot kelt az író bevezető sorait végző őszinte vallomás: «Boldog vagyok, hogy írhatok róla».

E lírával telt vallomás egyúttal jelzi azt is, hogy nem afféle tudományos ízü könyvvel lesz dolgunk; a szerzőnek nem célja, hogy akár adatok, akár felfogás tekintetében különösebb újsággal lepje meg olvasóját: inkább az, hogy lerója a nagy költő iránti háláját, mintegy prózában írt ódával tisztelegjen emléke előtt s hű fényképét vetítse elénk a költő élete, egyénisége, végzete és költészete keltette benyomásainak. Bár a nagyközönséghez szól, kerüli a retorikát, sőt nem is regényesíti el a költő életpályáját. Elég regényes az ügyis, hiszen a legtárgyilagosabb s épp ezért halhatatlan Ferenczi-életrajzot a «legszárazabb» adatok és tények teszik a legérdekesebb «regénnyé». Illyés Gyula egyik érdeme is éppen az, hogy a ma divatos regényes életrajzok után végre oly «regényes» életrajzot ad az olvasó kezébe, melyben az élet regényes és nem a rajz. Azt lehetne mondani, hogy szépírónál feltűnő olvasottsággal, lelkiismeretesen és pontosan követi a költő életútját s így műve tulajdonképpen nem egyéb, mint egy évszámoktól, jegyzetektől s aprólékos adatoktól tehermentesített Ferenczi-életrajz, színes, könnyed, vonzó előadásban s a nagy költő iránt érzett csodálat hangulatával. Hogy az évszámokkal pl. mennyire nem rokonszenvez a szerző, azt már bevezetője második lapján elárulja, mikor Berzsenyit Petőfi születése napján *negyvenkét*

évesnek mondja. Nem lényeges, de jellemző elírás. A Ferenczi-életrajzzal kapcsolatos megállapítás azonban nem egészen igazságos. Illyés Gyula nemcsak életrajzíró e könyvben. Ha Horváth János példát adott rá, hogyan lehet *egy* mű keretében költői fejlődéstörténetet, életrajzot s esztétikai verselemzést szerves egésszé forrasztani; ha a Franklin-Társulat 1921-i albumkiadása az olvasó érdeklődését azzal bilincseli le, hogy Petőfi egy-egy verse kíséretében tanulságos jegyzetek mutatnak rá a költő ihletforrásaira, a versek születési idejére, helyére, történetére, a kritikai irodalom jellemzőbb megállapításaira s így egybefonják a költészet és élet szálait: Illyés Gyula az életrajzba szövi be a versek keletkezése körülményeit s azok méltatásait.

Így az eddigiektől eltérő módszerrel jeleníti meg előttünk a költőt s el kell ismerni, hogy e megoldás amilyen természetes menetű, oly átlátszó és összpontosított képet nyújt a költőemberről. Igaz, részben erre is példát adott már Ferenczi Zoltán, nála azonban inkább a tényekre, idő-, helymegállapításokra, szóval a versek külső történetére, mint művészi hatásuk elemzésére esett a hangsúly. Illyés Gyula könyvének ez a természetes folyású s az érdeklődést mindig fokozó menetű előadás a főérdeme. E mellett finom észrevételei lépten-nyomon igazolják, hogy a rokonlelkű költő nemcsak belenéz, bele is lát nagy költőtársa művészetébe. A *Nyugat* egyik jeles bírálója megjegyzi, hogy eddig «Petőfi, a forradalmár, minduntalan kényelmetlenséget okozott azoknak, akik a költőről írtak» s «ezért találta Illyés Gyula szükségesnek módosítani azt a Petőfi-képet, mely az irodalom és az iskola hatása alatt a köztudatban él». Ez nyilvánvaló tévedés. Elég, ha Horváth János művére utalunk, ez Petőfi forradalmi költészetével összehasonlíthatatlanul behatóbban s itt-ott (*«Kasszátok fel a királyokat»*) Illyésnél is elismerőbben szól. Tény azonban, amit az említett bíráló szintén kiemel, hogy «Illyés a Petőfi-képbe belerajzolja önmagát s a saját emberi és költői ideálját alakítja ki belőle». Oly közel érzi magát érzésben, felfogásban, forradalmi lelkületben a nagy költőhöz, hogy rajongása el tudja hitetni: ha Petőfivel egy korban él, tüzön-vizen át követi eszményképét. Mint Petőfi a *János vitéz* kalandozásaiba a maga öröklött, nyugtalan vándorörsztonét, úgy írja bele művébe Illyés a maga radikális világnézetét. De épp a «kongenialitás» viszi túlzásba: annyira azonosul Petőfi politikai felfogásával, hogy csaknem száz év távolából sem lát túl rajta. Az ily vérmérsékletű író bajosan győzhető meg olyasmiről, hogy pl. a nagy költő forradalmisága szertelen volt s ő nem azért nagy mint forradalmi költő is, mert politikája helyes volt, hanem,

mert e politika viharos érzése igazságán alapult s költészete ennek az érzésnek időnként művészi kifejezést is talált. Azt hiszem, a szerzőnek idevágó elmélkedései (hogy pl. mily hibák történtek a jobbágy-felszabadítás körül stb.) ma részben túlhaladottak. (Lásd Hóman—Szekfű: *Magyar történet*, VII. 3. rész.) De ily helyeken is rokonszenves az író meggyőződésének heve, őszintesége és — bár osztályszínezetű — mégis erős fajszeretete.

Figyelemreméltóak, sőt néha megkapóak a szerzőnek Petőfi egy-egy költeményével kapcsolatban tett megfigyelései is. Így pl. mikor az ellentét jelentőségére és szépségére tapint rá *A négyökrös szekér* c. költeményben: «Amíg fönt a versben és a szekéren a leg-étebb érzések vibrálnak, lent a szakaszok végén az ökrök konokan a legvaskosabb magyar valóságban cammognak. A lőcsők mellett tündérek ülnek, olyanok, kik ebben a pillanatban alakultak azzá. A föld és menny találkozása ez, még megkapóbban, mint a *János vitéz*ben, mert a varázslat nem mesében, hanem ott a borjádi országúton történik». Ilyen az is, mikor az *Élet vagy halál* c. költeményben észreveszi Petőfi egyetlen jelzőjének hatalmasan festő erejét («Szétszórt hajával, véres homlokával áll a viharban maga a magyar».): «Itt a vihart, zivatart, bősü üvöltést a köznapit, az oly szemléltető „szétszórt haj“ teszi hitelessé». Máshelyt meglep egy-egy odavetett megjegyzésének lélektani igazsága. Júlia úgy megtelítődött a költő eszméivel, a rideg órákban is úgy sugározza azokat, hogy a ki-kifáradó férfi eredeti fényforrásnak veszi a tükröt, mely csak az ő eredeti lelkesültségét adja vissza». Sok ily műhelybeavatottságra valló s életismeretet megvillantó gondolattal találkozhatni a könyvben s ezek elárulják, hogy írójuk a művészetbe és életbe egyaránt mélyen tekintett bele. Épp ezért sajnálom, hogy választékos és hangulat-keltő stílusát egy-két helyen ízetlenségek zavarják meg. Ilyen, mikor a költő nászútjával kapcsolatban Júliáról azt írja: «... a várkissasszony, az égi eszmény egy falusi kocsmá hevenyészett puccsán adta oda magát a nép gyermekének». Illyés Gyula feleli, hogy a nagybányai fogadóban az «égi eszmény» nem «várkissasszony» volt, hanem a szerző eszményképének: Petőfi Sándornak a *felesége*. Nem is tudom hamarjában, minek tulajdonítsam e nászútban vájkáló durva megjegyzést: a «népfi» valamilyen gúnyos, ösztönös és kaján kárörömének, melynek diadal, ha az úrrend ünnepi ruháját sárral freccsentheti be? Vagy a régi *Nyugat* visszajáró romboló szellemű kísértetének? Hasonló stílustalan elméncség, mikor Petőfi Júliához írt szerelmi dalait a házasság intézményét propagáló halhatatlan daraboknak mondja, «melyek hatását bizonyára még az anyakönyvi statisztiká-

ban is ki lehet mutatni). A szerző «ízlés-kibicsaklásnak» mondja, hogy egyik verse végén Petőfi maga ajánlkozik a királyok hóhérjának. Pedig ez fokozása és betetőzése a vers hangulatának. Sokkal bántóbb ennél, mikor Illyés Gyula a lelkes rajzain előmlő hangulatot ily alantas ötletekkel maga végzi ki. Az Anikó-epizód fölmelegítése is teljesen fölösleges s a jellemzetes iránti stílusérzék meg-megbillenését mutatja. A könyvnek ezek az «elírásai», mondjuk: pecsétjei azonban ritkák s azt hiszem, felsorolásukkal ki is merítettem őket.

Összefoglalva a mondottakat: Illyés Gyula könyve szép írói munka. Novellisztikus, egyéni hangú elbeszélése s mégis hű élet- és korrajza eleven s úgy hat — mint mondani szokás — mintha *egy* ihlet lélekzetvételével írta volna meg az egész művet. Egységesen és vonzón tükrözi Petőfi-ben a költőt, az embert és a kort s hatása alól nem vonhatja ki magát az az olvasó sem, aki tárgykörében tájékozott. Hát még az, aki csak iskolai emlékei alapján ismeri a nagy költőt! Az ilyen olvasó tán kedvet is kap, hogy újból átismételje Petőfi költeményeit. S ez már maga is nem kis érdem. Ha a szerző a kifogásolt részeket könyvének egy remélhető második kiadásából kihagyja s egy-két, nem a kritikátlan nagyközönségnek való kétes értékű egyéni véleményét, pl. Görgei elbírálását, vagy Kossuth ellenszenves rajzát enyhíti, (Kossuthnak nem volt rokonszenves Petőfi, tehát Illyésnek sem rokonszenves Kossuth), könyve irodalmi becsén túl arra is alkalmas lesz, hogy az ifjúság körében gyarapítsa a nagy költő lelkes olvasóinak táborát.

Keményfy János.